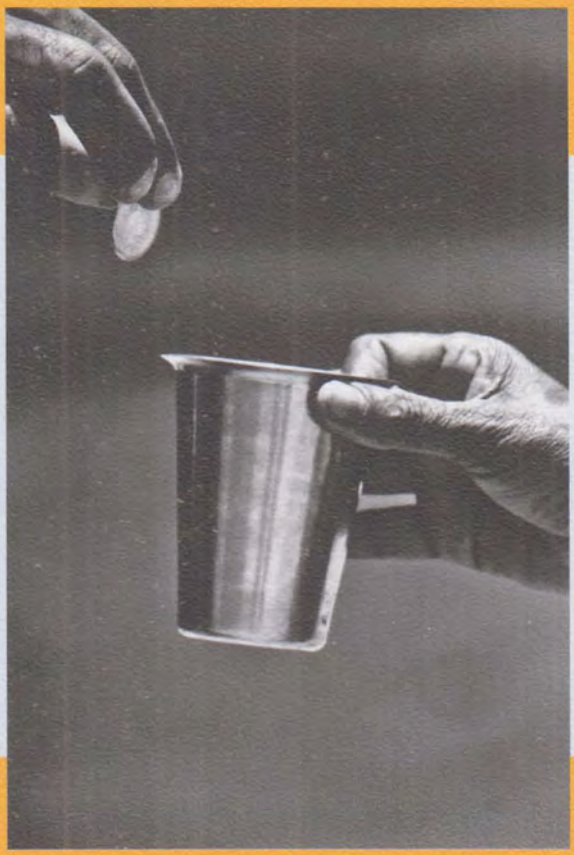
Angus Deaton

BÜYÜK FİRAR

Sağlık, Varlık ve Eşitsizliğin Kökenleri

İngilizceden Çeviren: Aysun Babacan

AYRINTI

ANGUS STEWART DEATON: Nobel Ekonomi Ödülü sahibi Angus Stewart Deaton 19 Ekim 1945'te Edinburgh'da doğdu. Ekonomi lisans ve yüksek lisansını Cambridge Üniversitesi'nde tamamladı. "Tüketim Talebi Modelleri ve Bunların Birleşik Krallık'ta Uygulanması" başlıklı doktora çalışmasının ardından Deaton, 1976-1983 döneminde Bristol Üniversitesi'nde ekonometri profesörü olarak görev yaptı. Angus Deaton bilimsel araştırmalarında ekonomi biliminde tüketim ve tasarruf teorilerine ve tüketicilerin ekonomik refahının pratik olarak ölçülmesine temel katkılarda bulundu. Günümüzde yoksulluğun ölçülmesi için kullanılan teorik metodoloji Deaton'a aittir. Deaton, "daimi gelirde beklenmeyen şoklar" yaşansa da tüketimde hiçbir kesilme olmadığı şeklindeki gözlemine dayanan "Deaton Paradoksu"nu formüle etti. Mikroekonomik araştırma konularının yanı sıra, makroekonomi alanında da "küresel yoksulluk ölçümü", "sağlık ekonomisi", "ekonomik gelişme" ve "eşitsizlik" konularında kapsamlı araştırmalar yaptı. Deaton, "Tüketim Analizi, Yoksulluk ve İktisadî Refah" konularındaki çalışmaları dolayısıyla 2015 Nobel Ekonomi Ödülü'nü aldı. 1993'te başladığı Princeton Üniversitesi'ndeki akademik kariyerine devam etmektedir.

Ayrıntı: 1147
Ağır Kitaplar: 41

Büyük Firar
Sağlık, Varlık ve Eşitsizliğin Kökenleri
Angus Deaton

Kitabın Özgün Adı
The Great Escape
Health, Wealth, and the Origins of Inequality

İngilizceden Çeviren
Aysun Babacan

Yayıma Hazırlayan
Alev Karakartal

Son Okuma
Yılmaz Akan

© 2013 by Princeton University Press

All rights reserved.
No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, elektronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Puslisher.

Türkçe yayım hakları Akcalı Ajans aracılığıyla alınmıştır.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Santanu Majumdar/Moment/Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
Orhan Deliorman

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *Şubat 2018*

Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-605-314-257-7
Sertifika No: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 – 01 – 05 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Büyük Firar

Sağlık, Varlık ve Eşitsizliğin Kökenleri

Angus Deaton

AYRINTI

"AĞIR" KİTAPLAR DİZİSİ

KİTLE VE İKTİDAR
Elias Canetti

İNSANLIĞIN MAHREM TARİHİ
Theodore Zeldin

RUJ LEKESİ
Yirminci Yüzyılın Gizli Tarihi
Greil Marcus

BİZİ 'BİZ' YAPAN HİKÂYELER
Kendimizi Yaratma Üzerine Bir Deneme
William Lowell Randall

MARKSİZM, AHLAK VE
TOPLUMSAL ADALET
R. G. Peffer

İMPARATORLUK
Michael Hardt & Antonio Negri

DİSİPLİN
Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi
Ulrich Bröckling

HEP YUVAYA DÖNMEK
Ursula K. LeGuin

AHLAKİ PROTESTO SANATI
Toplumsal Hareketlerde Kültür,
Biyografi ve Yaratıcılık
James M. Jasper

KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ
Richard Sennett

CAZ KİTABI
Ragtime'dan Fusion ve Sonrasına
Joachim-Ernst Berendt

KURTLARLA KOŞAN KADINLAR
Vahşi Kadın Arketipine Dair Mit ve Öyküler
Clarissa Pinkola Estés

CİNSELLİĞİN TARİHİ
Michel Foucault

SEKS İSYANLARI
Toplumsal Cinsiyet,
Başkaldırı ve Rock'n'roll
Simon Reynolds & Joy Press

SÜRÜDEN DEVLETE
Toplumsal Bağ Üzerine
Psikanalitik Deneme
Eugène Enriquez

ÇOKLUK
İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi
Michael Hardt & Antonio Negri

BİR AHLAK KURAMI
Genel Etik & Bir Ahlak Felsefesi &
Bir Kişilik Etiği
Agnes Heller

TARİH BOYUNCA KENT
Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler
ve Geleceği
Lewis Mumford

AÇIKLAMALI DÜZÜLKE
Çok Boyutlu Bir Macera
Edwin A. Abbott

ÇİÇEKLERİN KÜLTÜRÜ
Jack Goody

ORTAK ZENGİNLİK
Michael Hardt & Antonio Negri

KÜRESEL DÜNYA
George Ritzer

KARANLIĞIN KÜLTÜRLERİ
Bryan D. Palmer

SİYASAL BİLİNÇDIŞI
Fredric Jameson

TATLI ŞİDDET
Trajik Kavramı
Terry Eagleton

ELEŞTİ[illegible]OLOJİ
Dennis Fox & Isaac P[illegible]y & Stephanie Austin

FAŞİST İDE[illegible]N DOĞUŞU
Ze[illegible]ll

MED[illegible]NARŞI
George Gerbner

[illegible]DİYALEKTİK İMGELEM
Martin Jay

ELEŞTİRİNİN ANATOMİSİ
Northrop Frye

SÖMÜRGE VE KÖLELİK
Öteki Üzerine Seçme Yazılar
Alexis de Tocqueville, Lütfi Sunar

ALMAN SOSYOLOJİSİNİN
FELSEFİ TARİHİ
Frédéric Vandenberghe

BİLİNMEYEN DEVRİM
Rusya 1917-1921
Volin

Leslie Harold Deaton'ın anısına...

İçindekiler

Önsöz 11

Giriş: Kitabın İçeriği 17

BÜYÜK FİRAR: FİLM 18
EKONOMİK BÜYÜME VE EŞİTSİZLİĞİN KÖKENLERİ 19
SADECE GELİR DEĞİL, SAĞLIK DA ÖNEMLİ 22
İLERLEME NASIL GERÇEKLEŞİR? 24
EŞİTSİZLİK NEDEN ÖNEMLİ? 26
BİR YOL HARİTASI 27
İLERLEME ÖLÇÜMÜ, EŞİTSİZLİK ÖLÇÜMÜ 30
MİLLİ MUTLULUK VE MİLLİ GELİR 31

1: Dünyanın Refahı 37

SAĞLIK VE VARLIK 38
DÜNYADAKİ ORTALAMA ÖMÜR BEKLENTİSİ VE GELİR 42
FELAKETLERLE SEKTEYE UĞRASA DA
İLERİ VE YUKARI YÖNLÜ GİDİŞ 49
KÜRESEL YOKSULLUK VE KÜRESEL EŞİTSİZLİK 53
İNSANLAR KENDİ HAYATLARINI NASIL GÖRÜYOR? 58
DUYGUSAL REFAH 63

Kısım I
Yaşam ve Ölüm

2: Tarih Öncesinden 1945'e 71

TEMEL KAVRAMLAR: ÖLÜM VE YAŞAM
AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ÖRNEĞİ 72
TARİH ÖNCESİNDE YAŞAM VE ÖLÜM 83
AYDINLANMA DÖNEMİ'NDE YAŞAM VE ÖLÜM 91
1800'DEN 1945'E: BESLENME, BÜYÜME VE SANİTASYON 96

3: Tropikal Bölgelerde Ölümden Firar 110

4: Modern Dünyada Sağlık 132

YAŞLILAR DA FİRAR EDEBİLİR: ZENGİN DÜNYADA YAŞAM VE ÖLÜM 133
KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA SAĞLIK 154
DEĞİŞEN BEDENLER 160

Kısım II
Para

5: Amerika Birleşik Devletleri'nde Maddi Refah 171

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE EKONOMİK BÜYÜME 173
AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE GELİR DAĞILIMI 189
İŞ ALANINDA EŞİTSİZLİK 192
SİYASET VE EŞİTSİZLİK 197
KAZANÇLAR VE HANELER 201
AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDEKİ YÜKSEK GELİRLER 203
NELER OLDU VE BUNLAR NEDEN ÖNEMLİ? 207

6: Küreselleşme ve En Büyük Firar 218

DÜNYAYI ÖLÇMEK 220
KÜRESEL BÜYÜME 228
BÜYÜME, SAĞLIK VE NÜFUS PATLAMASI 236
KÜRESEL YOKSULLUK 243
KÜRESEL GELİR EŞİTSİZLİĞİ 252

Kısım III
Yardım

7: Geride Kalanlara Yardım Etmenin Yolları 261

MADDİ YARDIM VE KÜRESEL YOKSULLUK 262
YARDIMLARLA İLGİLİ GERÇEKLER 268
YARDIM NE KADAR FAYDALI? 274
KALKINMA PROJELERİNİN FAYDASI 282

DIŞ YARDIM VE SİYASET 286
SAĞLIK YARDIMI FARKLI MI? 299
NE YAPMALIYIZ? 303

Eksöz: Sırada Ne Var? 316

Dizin 321

Önsöz

BÜYÜK FİRAR, II. Dünya Savaşı'nda bir esir kampından kaçan adamları anlatan bir filmdir. Bu kitapta bahsedilen Büyük Firar ise insanlığın yoksunluktan ve erken ölümden kaçışına, insanların kendi yaşamlarını daha iyi bir hale getirerek diğerlerinin de izleyeceği bir yol açmasına dair bir hikâyedir.

Bu insanlardan biri de benim babamdı. Leslie Harold Deaton 1918'de, Güney Yorkshire kömür havzasında, insanların madenlerde zor koşullarda çalıştığı Thurcroft isimli bir köyde doğdu. Büyükannesi Alice ve büyükbabası Thomas tarımla uğraşmayı bırakıp bu yeni madende daha çok kazanabilecekleri umuduyla buralara gelmişlerdi. En büyük oğulları, benim büyükbabam Harold, I. Dünya Savaşı'nda savaştıktan sonra "ocağa" geri dönmüş ve sonunda usta olmuştu. Babamın yaşadığı iki savaş arasındaki dönemde Thurcroft'ta eğitimli biri olmak zordu; sadece birkaç çocuk okula gidebiliyordu. Leslie tüm diğer oğlan çocukları gibi ocakta ufak tefek ayak işlerinde çalıştı; günün birinde "yüzeyde" çalışma şansını elde etmek istiyordu; ama bunu hiç gerçekleştiremedi. 1939'da askere alındı ve talihi hiç de yaver gitmeyecek Britanya Yurtdışı Seferi Kuvvetleri'ne katılarak Fransa'ya gitti. Yaşanan yenilginin ardından komando eğitimi almak üzere İskoçya'ya gönderildi (orada annemle tanıştı) ve "şansına" tüberküloz nedeniyle çürüğe çıkarak bir sanatoryuma yollandı. "Şansına" diyorum çünkü Norveç'te yapılan komando baskını başarısız olmuştu ve gitseydi onun da ölmesi kaçınılmazdı. 1942'de terhis olup

İskoçya'nın güneyindeki Galashiels Kasabası'nda bir marangozun kızı olan annem Lilly Wood ile evlendi.

Leslie, Yorkshire'dayken lise eğitimi alamamıştı; ama burada akşam lisesine giderek madencilikte faydalı bir beceri olan topoğrafyayı öğrendi. 1942'de, çalışacak insan sıkıntısı çekilen bir dönemde bu durum onu çekici bir aday kılıyordu; böylece Edinburgh'da inşaat mühendislerinin kurduğu bir şirkette büro elemanı olarak işe başladı. O da bir inşaat mühendisi olmak istiyordu. Neredeyse sıfırdan başlayarak on yıl boyunca çok çalıştı ve sonunda diplomasını aldı. Derslerde, özellikle fizik ve matematikte, çok zorlanmıştı; bugün Edinburgh'da Heriot-Watt Üniversitesi olan bu gece okulu geçenlerde bana babamın sınav sonuçlarını gönderdi: Gerçekten de bayağı zorlanmış. Daha sonra İskoçya sınırında su tedarik mühendisi olarak bir iş buldu ve annemle büyükannemin yaşayacağı kulübeyi satın aldı. İlk yıllarda Sir Walter Scott'un onları ara sıra ziyaret ettiği söylenirdi. Bence, Edinburgh'nın kiri pasağı, kurumu ve berbat havasından çıkıp 1955 yazında ormanlar, tepeler ve alabalık kaynayan derelerle dolu bir köye taşınmak, başlı başına bir büyük firardı.

Klasiktir, hemen ardından babam benim ondan daha iyi bir yaşam sürmemi garanti altına almaya çalıştı. Nasıl yaptıysa, prestijli Edinburgh devlet okulunun (aslında özel okul) sınavlarına hazırlanmam için okuldaki öğretmenlerimi okul dışında da beni çalıştırmaya ikna etti. Okulu kazandım, ücretsiz okuyan iki çocuktan biriydim, babamın maaşı okulun yıllık ücretine yetmiyordu. Sonunda Cambridge'e gidip matematik okudum ve ardından önce Britanya'da sonra da Princeton'da ekonomi profesörü oldum. Kız kardeşim de İskoçya'da bir üniversitede okuyarak öğretmen oldu. On iki kuzenim vardı; ama sadece ikimiz üniversiteye gitmiştik. Önceki kuşaklardan ise elbette bu şansı elde edebilen bir kişi bile yoktu. Bugün Leslie'nin iki torunu Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşıyor. Kızım Chicago'da başarılı bir finans planlama firmasının, oğlum ise New York'ta parlak bir serbest yatırım fonu şirketinin ortakları. Her ikisi de, benim Cambridge'deki kuru ve cılız deneyimimle karşılaştırıldığında derinlikli çalışmaları, fırsat yelpazesi ve öğretim kalitesiyle çok daha üstün olan Princeton Üniversitesi'nde yoğun ve kapsamlı bir eğitim aldılar. Her ikisi de Leslie'nin hayal edebileceğinin çok ötesinde bir yaşam standardına sahipler. (Gerçi o da bunun büyük bir kısmını görüp mutluluk duyacak kadar uzun

yaşadı.) Torunlarının çocukları ise Yorkshire'daki kömür ocağında yaşayanların akla hayale getiremeyecekleri kadar iyi koşullarda, varlıklı ve fırsatlarla dolu bir dünyada yaşıyorlar.

Babamın Thurcroft'tan kaçışı, bu kitabın neden bahsettiğine dair bir örnektir. Bugünün standartlarına göre öyle sayılsa da, korkunç bir yoksulluğun içine doğmamıştı; fakat hayatı nispeten bolluk ve zenginlik içinde sonlandı. Yorkshire'daki maden köylerine ait rakamlar elimde yok; ama 1918'de, İngiltere'de doğan her bin çocuğun yüzden fazlası beşinci yaş gününe kadar yaşayamadığına göre, Thurcroft'ta bu risk daha da yüksek olmalıydı. Günümüzde Sahra-altı Afrika ülkelerindeki çocukların beş yaşına kadar yaşama oranı, 1918'de İngiltere'de doğan çocuklardan daha fazladır. Leslie ve ebeveyni 1918-19 yıllarındaki büyük grip salgınından sağ çıksalar da babası, ocakta yoldan çıkan bir kömür vagonu kazasında erken yaşta ölmüştü. Annemin babası apandisiti alındıktan sonra enfeksiyon kaparak erken yaşta hayatını kaybetti. Fakat Leslie, genç yaşlarında tüberküloz –ölümlerin en büyük sorumlusu– geçirmesine karşın 90 yaşına dek yaşadı. Torunlarının torunlarının 100 yaşına kadar yaşama şansları ise büyük.

Bugünün yaşam standartları yüz yıl öncesine göre çok daha yüksek ve pek çok insan çocukluk çağında ölmeden bu refaha ulaşacak kadar uzun ömürlü olabiliyor. Babamın doğumundan neredeyse bir asır sonra, Britanyalı her bin çocuğun sadece beşi yaşamını yitiriyor ve bu rakam Yorkshire kömür havzasında kalan bölgelerdekinden (Thurcroft ocağı 1991'de kapatıldı) azıcık daha yüksekse de, 1918'deki oranın çok altında. Babam için çok düşük olan eğitim görme şansı, bugün olağan bir durum sayılıyor. Benim kuşağımda bile, on Britanyalı çocuğun birinden daha azı yüksekokul okudu, fakat bugün nüfusun çoğunluğu bir şekilde yükseköğrenim görüyor.

Babamın kaçışı, çocuklarına ve torunlarına kurduğu gelecek sıra dışı bir hikâye değildir. Ama herkes için geçerli olmaktan da çok uzaktır. Thurcroft'ta, Leslie'nin kuşağındakilerin pek azı profesyonel bir nitelik kazanma şansı elde etmiştir. Ne annemin kız kardeşleri ne de onların kocaları bunu yapamadılar. Annemin erkek kardeşi ve ailesi, İskoçya sınırından geçen demiryolu hattı kapanınca farklı işlerde çalışarak kıt kanaat geçinme şanslarını da yitirip, 1960'larda Avustralya'ya göç etti. Benim çocuklarım mali olarak başarılı ve güvende yaşıyorlar ama onlar (ve biz) olağanüstü

şanslıyız; iyi eğitim görmüş ve mali yönden başarılı birçok insanın çocukları, ebeveynleri kadar iyi kazanmak için mücadele veriyor. Çoğu dostumuza göre, çocuklarının geleceği ve torunlarının eğitimi oldum olası bir endişe kaynağı olarak hayatlarında yer alıyor.

Bu da hikâyenin diğer tarafı. Babam ve ailesi, daha uzun ömürlü ve refah düzeyi ortalaması yüksek bir nüfus içerisinde, hiç de kısa olmayan müreffeh bir hayat yaşamışlarsa da, herkes babam kadar hevesli ve kendini adamış değil. Herkes onun kadar şanslı da değil. Kimse babam kadar çok çalışmamıştır; ama şansı da yaver gitti: çocuk yaşında hayatını kaybedenlerden biri olmaması, savaş nedeniyle kömür madeninden kurtulması, yanlış giden bir komando baskınında yer almaması, tüberkülozdan ölmemesi, emek pazarında kendine kolayca bir iş bulması, bunların hepsi şanstı. Kaçışlar ardında insanlar bırakır ve şans bazılarının kapısını çalar, bazılarının çalmaz; fırsatlar yaratır ama herkes bu fırsatları yakalayacak kadar donanımlı ya da kararlı değildir. Dolayısıyla ilerlemenin öyküsü eşitsizliğin de öyküsüdür. Bu durum özellikle ABD'de, zenginlik dalgasının hiç de eşit dağılmadığı günümüzde çok daha fazla geçerlidir. Pek az insan inanılmaz ölçüde müreffehken, pek çoğu ise mücadele içindedir. Dünyaya bir bütün olarak baktığımızda, bazıları için kaçışlar ve geride bırakılmış diğerleri açısından korkunç bir yoksulluk, yoksunluk, hastalık ve ölüme terk edilme kalıplarının bir şekilde aynı olduğunu görürüz.

Bu kitap ilerleme ile eşitsizlik arasındaki sonsuz dansı, ilerlemenin nasıl eşitsizlik yarattığını ve eşitsizliğin bazen faydalı (eşitsizlik insanlara yol gösterebilir veya öndekilere yetişmeye yönelten bir teşvik rolü oynayabilir), bazen de faydasız (kaçan kişiler, arkalarındaki kaçış yollarını tıkamak suretiyle konumlarını koruduklarında) olduğunu anlatır. Bu, pek çok kez anlatılmış bir hikâyedir; ama ben size onu başka bir açıdan bakarak anlatmak istiyorum.

Yoksulluktan kaçışı parayla, daha çok kazanmayla ve yarın yeterince para olup olmayacağını bilememek, acil bir durum çıkar da elde yeteri kadar para olmazsa sizin ve ailenizin dibe batıp batmayacağı gibi yiyip bitirici endişelerle ilişkilendirerek düşünmek kolaydır. Para elbette bu hikâyenin merkezindedir. Fakat bir o kadar önemli olan, hatta daha da önemli olan bir diğer şey de daha iyi bir sağlık durumu ve refaha ulaşabilecek kadar uzun yaşama olasılığınızın yüksek olmasıdır. Çocuklarının öleceğine ilişkin sürekli bir korku ve sık görülen bir gerçeklikle yaşayan ebeveynler,

bari beşi yetişkin olana kadar yaşayabilsin diye on çocuk doğuran anneler, insanların kafasından atamadığı endişelerin kaynağı olan tüyler ürpertici yoksunlukları yansıtır. Tarih boyunca ve günümüz dünyasında çocuk hastalıkları ve ölümleri, yetişkinlerin yaşam kalitesini bozan kalıcı hastalıklar ve ezici yoksulluk genelde hep aynı aileleri ziyaret eden ortaklardır ve bunu tekrar tekrar yaparlar.

Zenginliğin hikâyesini anlatan pek çok kitap vardır; eşitsizliği anlatan kitap sayısı da çoktur. Sağlığın hikâyesini, sağlık ve varlığın nasıl ele ele gittiğini, sağlıkta eşitsizliğin varlıkta eşitsizliği yansıttığını ayrı ayrı anlatan da pek çok kitap vardır. Ben burada her iki hikâyeyi bir arada anlatacağım ve bunu yaparken profesyonel demograflar ve tarihçilerin bir ekonomiste kendi alanlarına geçme fırsatını vermesinden faydalanacağım. Fakat insan refahının, yani hayatı yaşamaya değer kılan şeyin hikâyesi, önemli noktaların sadece bir tanesine bakarak anlatılamaz. *Büyük Firar*, akademik disiplinlerin sınırlarına riayet eden bir kitap değildir.

Bir ekonomist olarak yaşamım boyunca birçok entelektüel borç biriktirdim. Richard Stone belki de, üzerimde en büyük etkisi olan kişidir; onun sayesinde ölçmeyi, ölçüm yapmadan ne kadar az şey söyleyebileceğimizi ve onu doğru yapmanın ne kadar önemli olduğunu öğrendim. Amaryta Sen'den hayatı yaşamaya değer kılan şeyin üzerinde nasıl düşüneceğimi ve refahın parçalarını değil, bütününü nasıl inceleyeceğimi öğrendim. Bu kitabın özü refah ölçümüdür.

Dostlarım, meslektaşlarım ve öğrencilerim metnin tümünün veya bazı bölümlerinin taslaklarını okuma konusunda olağanüstü cömert davrandılar. Onların düşünceleri ve tespitleri bu kitaba çok büyük değer kattı. Benimle fikir uyuşmazlığına düşmelerine rağmen sadece eleştirmeye değil mümkün olduğunda övmeye ve bana katıldıklarını söylemeye vakit ayıranlara özellikle minnettarım. Tony Atkinson, Adam Deaton, Jean Drèze, Bill Easterly, Jeff Hammer, John Hammock, David Johnston, Scott Kostyshak, Ilyana Kuziemko, David Lam, Branko Milanovic, Franco Peracchi, Thomas Pogge, Leandro Prados de las Escosura, Sam Preston, Max Roser, Sam Schulhofer-Wohl, Alessandro Tarozzi, Nicolas van de Walle ve Leif Wenar'a teşekkür ederim. Princeton University Press'teki editörüm Seth Ditchik başlamama yardımcı oldu, sürecin tamamında desteğini esirgemedi, iyi tavsiyelerde bulundu.

Princeton Üniversitesi, otuz yılı aşkın bir zamandır bana benzersiz bir akademik ortam sağladı. National Institute of Aging ve

National Bureau of Economic Research (Ulusal Yaşlanma Enstitüsü ve Ulusal Ekonomik Araştırmalar Ofisi) sağlık ve refah çalışmalarıma kaynak sağladı; araştırma sonuçları kitabım üzerinde etkili oldu. Sık sık Dünya Bankası ile çalıştım; uygulamayla ilgili sorunlarda ya da acil durumlarda sürekli onlara başvurdum, hangi meselelerin önemli hangilerinin önemsiz olduğunu öğrenmeme yardımcı oldular. Geçtiğimiz yıllarda küresel refah araştırmasına öncülük eden Gallup Organizasyonu'na danışmanlık yaptım; topladıkları bilgilerin bir kısmı bu kitabın ilk bölümlerinde yer alıyor. Hepsine müteşekkirim.

Son olarak ama belki de en önemlisi, bu kitaptaki her sözcüğü yazıldıktan hemen sonra okuyan hatta bazen sonradan tekrar tekrar okuyan Anne Case'e minnettarım. Süreç boyunca kaydedilen sayısız iyileştirmenin ardında o vardır; onun hiç kesilmeyen teşviği ve desteği olmasaydı, bu kitap olmazdı.

Giriş
Kitabın İçeriği

Hayat, şu anda tarihte yaşanmış neredeyse tüm zamanlardan daha iyi. Zengin sayısı daha çok, korkunç bir yoksulluk içinde yaşayanlarsa daha az. İnsanlar daha uzun ömürlü ve ebeveynler artık her dört çocuktan biri nasıl olsa ölecek diye düşünmüyor. Yine de milyonlarca insan hâlâ şiddetli yoksunlukların ve zamansız ölümlerin dehşetini yaşıyor. Dünyada müthiş bir eşitsizlik var.

Eşitsizlik genelde ilerlemenin bir sonucudur. Herkes aynı anda zengin olamaz ve temiz su, aşılar ya da kalp krizini önleyen yeni ilaçlar gibi en son çıkan hayat kurtarma önlemlerine herkes anında erişemez. Eşitsizlik aynı zamanda ilerlemeyi de etkiler. Bu etki; Hintli çocukların eğitimle neler yapılabileceğini görüp okula gitmeleri gibi durumlarda olumlu olabilir. Fakat kazananların diğerlerinin kendilerini takip etmesini engellemeye çalışması, çıktıkları merdiveni çekip alması benzeri hallerde olumsuz bir etki de ortaya çıkabilir. Ya da yeni zenginler servetlerini politikacılar üzerinde nüfuz sahibi olmak için kullanabilir, kendilerinin ihtiyaç duymadıkları genel sağlık hizmetleri ve devlet eğitimini kısıtlamak isteyebilirler.

Bu; işlerin nasıl daha iyiye gittiğine, ilerlemenin nasıl ve neden olduğuna ve sonuçta ilerleme ile eşitsizlik arasındaki etkileşime dair hikâyeler anlatan bir kitaptır.

BÜYÜK FİRAR: FİLM

II. Dünya Savaşı'nda bir esir kampındaki askerleri konu alan *The Great Escape* [*Büyük Firar*], Kraliyet Hava Kuvvetleri'ndeyken Alman cephe gerisinde vurularak ele geçirilen ve sürekli kaçıp tekrar yakalanan Güney Afrikalı Roger Bushell'in (Filmde: Roger Bartlett. Oynayan: Richard Attenborough) kahramanlıklarını konu alır.[1] Roger'ın üçüncü teşebbüsünde Stalag Luft III'te kazılan tünelden onunla birlikte 250 asker kaçmıştır. Film, firarın nasıl planlandığını, üç tünel kazan Tom, Dick ve Harry'nin dâhiyane fikirlerini, sivil kıyafetler ve sahte evrak gibi işlerde kullandıkları doğaçlama ve teknik becerilerin ve bunların hepsinin gözünü dört açmış askeri muhafızların dibinde yapılmasının hikâyesini anlatır. Tutsakların üçü de yeniden yakalanır ve Bushell bizzat Hitler'den gelen emirle idam edilir. Fakat filmin asıl vurgusu bu firarın sınırlı başarısı değil, imkânsız denecek kadar zor koşullarda bile insanın özgürlüğe duyduğu söndürülemez arzudur.

Bu kitapta özgürlük derken iyi bir yaşam sürme ve hayatı yaşamaya değer kılma özgürlüğünden bahsediyorum. Özgürlüğün bulunmayışı yoksulluk, yoksunluk ve kötü sağlık demektir ve bunlar uzun bir süredir pek çok insanın yazgısı olmuştur, bugün de maalesef dünya nüfusunun kabul etmek istemeyeceğimiz kadar büyük bir bölümünün kaderi olmaya devam etmektedir. Ben size işte bu tür bir hapishaneden tekrar tekrar firar edenleri, bu firarların nasıl ve neden olduğunu ve sonrasında neler yaşandığını anlatacağım. Bu, maddi ve fizyolojik ilerlemenin, daha zengin ve daha sağlıklı bir hale gelen insanların ve yoksulluktan firar etmenin hikâyesidir.

Kitabın başlığının altına "eşitsizliğin kökenleri" yazarken kaçmayıp geride kalan savaş esirlerini düşünüyordum. Tümü oldukları yerde kalabilirdi ama kalmadılar; kimi öldü, kimi kampa geri döndü, bazılarıysa kamptan hiç ayrılmadı. Bu, "büyük firarların" çoğunun doğasında olan bir şeydir: Herkes kaçamaz ve bu durum, kaçışa duyulan ne arzuyu ne de hayranlığı azaltır. Fakat firarın sonuçlarını düşündüğümüzde, sadece bu filmdeki kahramanlar değil, Stalag Luft III ve diğer esir kamplarında geride bırakılanlar hakkında da düşünmeliyiz. Neden onları umursuyoruz? Filmde belli ki kimse onları umursamamış; onlar kahraman değil, hikâ-

1. *Büyük Firar* [*The Great Escape*], yönetmen: John Sturges, baş roller: Steve McQueen, James Garner ve Richard Attenborough, the Mirisch Company, United Artists, 1963 (Paul Brickhill'in aynı adlı romanından uyarlanmıştır).

yenin önemsiz bir teferruatı olarak kalmışlar. *Büyük Kalış* diye bir film yapılmamış.

Ama biz yine de onları *düşünmeliyiz*. Hem ne de olsa, Alman kamplarından kaçmayanların sayısı kaçan birkaç kişiden çok daha fazla. Belki diğerlerinin kaçışı yüzünden zarar gördüler, cezalandırıldılar ya da bazı ayrıcalıkları geri alındı. Muhafızların yeni bir kaçışı iyice zorlaştırmak için neler yaptığını düşünmek de zor değil. Acaba arkadaşlarının firarı geride kalan savaş esirlerine ilham vermiş miydi? Arkadaşlarının yani o Büyük Firarilerin geliştirdiği kaçış tekniklerinden elbette onlar da pek çok şey öğrenmişti ve bir dahaki seferde o hatalardan ders çıkarabilirlerdi. Yoksa yaşanan güçlükler ya da Büyük Firarın sınırlı başarısı onların da mı cesaretini kırmıştı? Ya da belki kaçanların becerilerini kıskanmış, kendi şansları konusunda karamsar düşünmüşlerdi, bu mutsuzluk ve moral bozukluğu ile kamp koşulları onlar için daha da beter bir hale gelmişti.

Bütün iyi filmlerde olduğu gibi, burada da farklı yorumlar yapılabilir. Filmin sonunda firarın başarısı ve yarattığı sevinç tamamen yok olur, kaçanların çoğu sadece geçici bir özgürlük yaşamışlardır. İnsanlığın ölüm ve yoksunluktan kaçışı ise aşağı yukarı 250 yıl önce başladı ve bugün de sürüyor. Ancak kimse bunun sonsuza dek süreceğini garanti edemez; iklim değişikliği, siyasi başarısızlıklar, salgınlar ve savaşlar gibi birçok tehlike bunu sona erdirebilir. Keza, modern öncesi çağlarda, yükselen yaşam standartlarının tam da bu güçlükler yüzünden sekteye uğradığı pek çok firar var. Başarıları kutlayabiliriz, kutlamalıyız da; ama düşüncesizce davranıp yenilenlere karşı bir zafer gösterisi yapmanın da bir alemi yok.

EKONOMİK BÜYÜME VE EŞİTSİZLİĞİN KÖKENLERİ

İnsanlığın büyük ilerlemeler gösterdiği muhteşem çağların birçoğu, hatta baştan sona iyi olduğu düşünülenler bile, ardında bir eşitsizlik mirası bırakmıştır. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda Britanya'da başlayan Sanayi Devrimi, yüz milyonlarca insanın maddi yoksunluktan kaçışının ardındaki güç oldu. Madalyonun diğer yüzünü ise aynı devrime tarihçilerin verdiği "Büyük Sapma" ifadesi anlatır; bu ifade, Britanya'nın ve hemen ardından Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın ekonomik büyüme açısından Batı

ile dünyanın geri kalanı arasında muazzam bir boşluk yaratarak arayı açması anlamına gelir.[2] Günümüzdeki küresel eşitsizlik büyük ölçüde modern ekonomik büyümenin başarısının sonucudur.

Sanayi Devrimi'nden önce dünyanın diğer ülkelerinin hepten geri kalmış olduğunu ve yoksulluktan kırıldığını da düşünmemeliyiz. Çin, Hint Okyanusu'nun keşfi için Kolomb'dan yıllar önce Amiral Zheng He komutasında muazzam bir gemi filosu (Kolomb'un iptidai teknesiyle karşılaştırıldığında bunlar uçak gemisi gibiydi) gönderecek kadar zengin bir ülkeydi.[3] Hatta bundan üç yüz yıl önce, Kaifeng milyonlarca kişinin yaşadığı ve fabrikalarından tüten dumanlarla kaplı bir metropoldü; aynı manzaranın Lancashire'da görülmesi içinse sekiz yüz yıl daha geçmesi gerekecekti. Matbaalar, düşük gelirli insanların bile alıp okuyabileceği kadar ucuz fiyatlara milyonlarca kitap basıyordu.[4] Ne var ki, ne Çin'de ne de diğer ülkelerde bu dönemlerin, bırakın gittikçe artacak bir zenginliğe başlangıç teşkil etmesini, devamı bile getirilemedi. 1127'de, Kaifeng, savaş çıkarmaları için bolca para ödenerek bir araya getirilen Mançurya kavimleri tarafından işgal edildi; tehlikeli müttefikleri asker olarak işe alıyorsanız, onlara iyi para ödediğinizden emin olmalısınız.[5] Böylece Asya'da bir yandan sürekli ekonomik büyüme başlangıçları yaşanırken, açgözlü hükümdarlar ve/veya savaşlar yüzünden süreç sürekli sekteye uğratıldı.[6] Topu topu 250 yıl önce uzun vadeli ve devam ettirilebilen ekonomik büyüme yaşayan bazı ülkeler diğerleriyle arasındaki mesafeyi açarken, bazıları hiç ilerleyemedi.

Sanayi Devrimi ve Büyük Sapma, tarihin nispeten iyi huylu kaçışları arasında yer alır. Zira bir ülkenin bir diğerinin *zararı pahasına* ilerleme gösterdiğine dair pek çok örnek vardır. Sanayi Devrimi'ni önceleyen ve onun gerçekleşmesine yardımcı olan on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki İmparatorluk Çağı, iyi bir mücadele vermiş

2. Lant Pritchett, 1997, "Divergence, big time", *Journal of Economic Perspectives* 11(3): 3-11 ve Kenneth Pomeranz, 2000, *The Great Divergence: China, Europe, and the making of the world economy,* Princeton University Press.
3. Jack Goldstone, 2009, *Why Europe? The rise of the West in world history, 1500-1850,* McGraw-Hill.
4. Ian Morris, 2010, *Why the West rules—for now: The patterns of history, and what they reveal about the future,* Farrar, Straus ve Giroux.
5. A.g.e.
6. Eric L. Jones, 2000, *Growth recurring: Economic change in world history,* University of Michigan Press.

olan İngiltere ve Hollanda'daki pek çok insana fayda sağladı. 1750 yılında, Londra ve Amsterdam'da çalışan işçiler Delhi, Pekin, Valencia ve Floransa'daki işçilerden daha çok kazanıyor; hatta İngiliz işçiler çay ve şeker gibi lüks maddeler alabiliyorlardı.[7] Ne var ki, Asya, Latin Amerika ve Karayipler'de yaşayıp ülkeleri istila edilerek yağmalananlar bu dönemde zarar görmekle kalmayıp, çoğu örnekte görüldüğü üzere, onları asırlarca sürecek yoksulluk ve eşitsizliğe mahkûm eden ekonomik ve siyasi yapılara maruz kaldılar.[8]

Günümüzdeki küreselleşme, bundan öncekilerde de olduğu gibi, refahın yükselmesiyle birlikte eşitsizliğin de arttığına tanık olmaktadır. Kısa bir zaman öncesine dek yoksul olan Çin, Hindistan, Kore ve Tayvan gibi ülkeler küreselleşmenin avantajlarını yakalayıp hızla büyüdüler ve bu büyüme zengin ülkelerinkinden çok daha hızlı oldu. Aynı zamanda, çoğu Afrika'da olmak üzere, yoksul kalan ülkelerle de aralarındaki mesafe büyüdü ve bu da eşitsizliği getirdi. Bazıları kaçmış olsa da, bazıları geride kaldı. Küreselleşme ve yeni iş yapış biçimleri zengin ülkelerde refahın sürekli artmasına ön ayak olsa da bu büyüme, sadece hızlı gelişen yoksul ülkelere nazaran değil, zengin ülkelerin eski hallerine göre de daha yavaş oranlarda gerçekleşti. Büyüme yavaşlayınca, çoğu ülkenin *kendi içindeki* insanlar arasındaki fark da iyice açıldı. Talihi yaver giden birkaç kişi muazzam servetler edinip önceki asrın krallarını ve imparatorlarını kıskandıracak bir yaşam sürerken, insanların çoğunluğunun maddi refahında bu kadar iyileşme görülmedi. Bazı ülkelerde (ABD de dahil olmak üzere) orta gelir grubundaki insanlar, geçmişte anne-babalarının olduğundan daha iyi durumda değiller. Ebeveynlerinin bir önceki kuşaklarıyla karşılaştırıldığında çok daha müreffeh olduklarından ve firarı gerçekleştirebildiklerinden bahsedilebilir. Yine de pek çoğunun, çocuklarının ve torunlarının bu günleri göreceli bir şekilde dar zamanlar olarak değil de çok uzak geçmişte kalmış bir altın çağ olarak düşünmelerinden endişe etmeleri için geçerli sebepleri var.

Eşitsizliğin ilerlemenin eşlikçisi olduğu bir noktada, sadece ortalama ilerlemeye, hatta daha kötüsü, sadece başaranların kaydettiği gelişmeye bakarsak ciddi bir hata yaparız. Sanayi Devrimi yalnızca

7. Robert Allen, 2011, *Global economic history: A very short introduction,* Oxford University Press.

8. Daron Acemoğlu and James Robinson, 2012, *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty,* Crown.

lider ülkelerde olup bitenlerin öyküsüymüş gibi anlatılagelmiştir; dünyanın geri kalanı ise oralarda hiçbir şey olmuyormuş gibi hatta oralarda zaten hiçbir zaman hiçbir şey olmamışçasına göz ardı edilmiştir. Bu sadece insanlığın çoğunluğunu hiçe saymak değil, zarar gören ya da en azından geride bırakılmış kişilerin istemeden de olsa yaptıkları katkıları görmezden gelmek demektir. Yeni Dünya'nın "keşfini", yalnızca Eski Dünya üzerindeki etkileriyle tarif edemeyiz. Ülkeler arasında, milli gelirin büyüme oranları gibi ortalama ilerleme oranları, büyümenin yaygın bir şekilde paylaşıldığını göstermez; keza Amerika Birleşik Devletleri'nde II. Dünya Savaşı'ndan çeyrek yüzyıl sonra durum böyleydi ya da yakın zamanlarda tanık olduğumuz üzere çok zenginlerden oluşan küçük bir gruba baktığımızda da bunu görebiliriz.

Size maddi ilerlemenin hikâyesini anlatıyorum; ama bu aynı zamanda büyüme ve eşitsizliğin *her ikisinin* de hikâyesidir.

SADECE GELİR DEĞİL, SAĞLIK DA ÖNEMLİ

Sağlık alanındaki ilerleme, varlığın (sermayenin) ilerlemesi kadar etkileyicidir. Geçtiğimiz yüzyılda, zengin ülkelerde yaşayan insanların ömrü otuz yıl daha uzadı ve günümüzde de her on yılda iki ya da üç yıl daha uzuyor. Beş yaşına gelmeden ölmesi beklenen çocuklar artık orta yaşlarına kadar yaşıyor ve eskiden kalp krizinden ölen orta yaşlılar artık torunlarının büyüyüp üniversiteye gittiğini görebiliyor. Hayatı yaşamaya değer kılan şeylerin arasında en değerli olanı, elbette fazladan birkaç yıl daha yaşayabilecek olmaktır.

Ancak ilerleme, bu noktada da eşitsizliklerin önünü açtı. Sigara içmenin ölüme yol açtığı bilgisi son elli yılda milyonlarca kişinin yaşamını kurtardı; ama yine de ilk bırakanlar, eğitimli ve varlıklı meslek sahipleri olunca zenginlerle yoksulların arasındaki fark sağlık bakımından da açıldı. Mikropların hastalıklara yol açtığı, 1900'lerde yeni bir bilgiydi; meslek sahipleri ve eğitimli insanlar bu bilgiyi uygulamaya geçiren ilk kişiler oldu. Aşı ve antibiyotiklerin çocuk ölümlerini engellediğini öğrenmemiz, yüzyılımızın en güzel gelişmesi oldu; ama hâlâ her yıl yaklaşık iki milyon çocuk aşıyla önlenebilecek hastalıklar yüzünden hayatını kaybediyor. São Paulo ya da Delhi'deki zenginler dünya standartlarında modern tıp kurumlarında tedavi görürken, birkaç kilometre ötedeki yoksul çocuklar kötü beslenme veya kolayca önlenebilecek hastalıklar

yüzünden ölüyor. İlerlemenin yol açtığı bu dengesizliğin açıklaması vakadan vakaya değişiyor; yoksulların sigara içmeye neden daha eğilimli olduklarıyla bu denli çok sayıda çocuğun neden aşılanmadığının nedenleri aynı değil. Bununla ilgili açıklamalara daha sonra gireceğiz ama şu anda asıl konu, maddi ilerlemenin yaşam standartlarında büyük farklara yol açmasına paralel olarak, sağlık alanındaki ilerlemenin de insanlar arasında sağlık hizmetlerine ulaşım açısından büyük farklar oluşmasına sebep olması.

"Sağlık eşitsizliği" günümüz dünyasındaki en büyük haksızlıklardan biridir. Yeni bir bilgi ya da yeni icatlar ortaya çıktığında, *birileri* mutlaka bundan ilk faydalananlar olacaktır ve bu noktada bir süre beklemenin getirdiği eşitsizlik makul bir bedeldir. Yeni eşitsizlikleri önlemek için sigara içmenin sağlık üzerindeki etkilerine dair bilgileri gizli tutmayı istemek saçma olurdu. Fakat yoksulların sigara içme oranı hâlâ yüksek ve bugün Afrika'da ölen çocuklar Fransa'da veya Amerika Birleşik Devletleri'nde altmış yıl önce ölenlerden bile fazla. Bu eşitsizlikler neden hâlâ sürüyor ve bu konuda ne yapılabilir?

Bu kitap, genelde iki konu etrafında dönüyor: Maddi yaşam standartları ve sağlık. Bunlar sadece iyi bir yaşam için değil, kendi başlarına da önemli şeylerdir. Gelir ve sağlığı bir arada ele almamız, bilgide uzmanlaşmaya gidilen ve her uzmanlığın insan refahıyla ilgili sınırlı bir bakış açısına sahip olduğu günümüzde sık yapılan bir yanlıştan kaçınmamızı sağlar. Ekonomistler gelire, kamu sağlığı akademisyenleri ölüm ve hastalıklara, demograflar doğum, ölüm ve nüfus yoğunluğuna odaklanırlar. Tüm bu unsurlar refaha katkıda bulunur ama bunların hiçbiri tek başına refahın *kendisi* değildir. Bu ifade yeterince sarihse de, bundan doğan problemler o kadar da net değildir.

Ekonomistler (benim camiam), insanın parası varsa durumunun da iyi olacağını düşünür, ki bu da bir yere kadar doğrudur. Birkaç insan bol miktarda paraya sahipse, birçoğunun ise ya çok az parası varsa ya da hiç yoksa ama kaybediyor da değilse, ekonomistler genelde dünyanın iyi bir yer olduğunu savunurlar. Hakeza pek çok kişi, "kimsenin canı yanmadığı sürece durum iyidir" fikrini çok tutar; buna Pareto Kuralı diyoruz. Ama refah kavramını çok dar bir şekilde tanımlarsak, bu fikir geçerliliğini epey yitirir; refah içindeki insanın sadece maddi yaşam standartları açısından iyi durumda olması ya da kötüye gitmemesi yetmez. Varlıklı insanlar parası daha

az olanların siyaset, sağlık ve eğitim alanlarında kayıpları olması pahasına kendilerine uygun tedavilerden faydalanıyor ya da kamu sağlığına veya halk eğitim sistemlerine zarar veriyorsa, varlıklı olmayan kesim para kazansa da müreffeh *değildir*. Sadece yaşam standartlarını kullanarak toplumu veya adaleti ölçemezsiniz. Ancak ekonomistler sürekli ve hatalı bir şekilde Pareto savını kazanılan gelir üzerinde uygular ve refahın diğer veçhelerini göz ardı ederler.

Elbette sadece sağlığa veya refahın salt bir tek *bileşenine* bakmak da hatalıdır. Sağlık hizmetlerinin iyileşmesi ve tıbbi desteğe ihtiyaç duyan kişilere bakılmasının garantilenmesi iyi bir şeydir. Ama sağlık önceliklerini, maliyetlerine hiç bakmadan belirleyemeyiz. Ömrün uzamasını sosyal ilerlemenin ölçütü olarak da kullanamayız; insanların uzun ömre sahip olduğu bir ülkede hayat daha iyidir ama totaliter diktatörlük yaşanan bir ülkede değildir.

Refah, eşitsizliğin hesaba katılmadığı bir ortalama ile değerlendirilemez; refah, bütünü bir kenara bırakıp bir ya da birkaç parçasıyla da değerlendirilemez. Elinizdeki kitap uzunsa, yazarının bundan çok daha fazlasını bilmesinden ve refahın diğer veçheleri olan özgürlük, eğitim, özerklik, vakar ve topluma katılma yeteneğinden söz edecek olmasındandır. Fakat aynı kitap içerisinde sağlık ve geliri bir arada düşünmek bile birini yekdiğerinden ayırmakla gelen yanlışlardan bizi kurtaracaktır.

İLERLEME NASIL GERÇEKLEŞİR?

Atalarımız yaşadığımız çağı hayal edebilselerdi, herhalde bizim şu anda sahip olduğumuz şeyleri isterlerdi. Anne-babaların çocuklarının ölümünü izlemeye alışabileceğini söyleyemeyiz; bundan kuşkunuz varsa (ve bu pek çok gerçek hikâyeden sadece bir tanesidir) James Browne'ın kaleminden Charles Darwin'in ilk iki çocuğunun ölümünde nasıl ıstırap çektiğini okuyabilirsiniz.[9] Kaçma arzusu hep gündemdedir. Ama bu arzu her zaman gerçekleştirilemeyebilir. Yeni bilgiler, yeni icatlar ve yeni iş yapış biçimleri ilerlemenin anahtarlarıdır. Bazen ilham, öncekilerden çok daha farklı bir şeyin hayalini kuran yalnız mucitlerden gelir. Yeni iş yapış biçimleri daha ziyade bir başka şeyin yan ürünüdür; örneğin, Protestanlar İncil'i kendi başlarına okumak zorunda kalınca halk arasında okuma

9. E. Janet Browne, 2002, *Charles Darwin*, Volume 2: *The power of place*, Jonathan Cape.

oranı yükselmiştir. Toplumsal ve ekonomik ortamların bir ihtiyaca karşılık olarak bir inovasyon yaratması daha da sıklıkla gördüğümüz bir şeydir. İmparatorluk Çağı'ndaki başarısından sonra Britanya'da ücretler yükselmişti; bu yüksek ücretler ve kömür bolluğu, Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi için mucitleri ve üreticileri teşvik etmişti.[10] Britanya Aydınlanması, kişilerin daha iyi duruma gelmek için yaptıkları durmak bilmeyen araştırmalar sayesinde, bu icatların ortaya çıkma olasılığını daha da artıran bereketli bir entelektüel toprak rolü oynadı.[11] On dokuzuncu yüzyıldaki kolera salgınları, hastalıklara mikropların yol açtığını savunan teoriyle ilgili son derece önemli keşiflerin yapılmasının itici gücü oldu. Günümüzde ise HIV/AIDS salgınıyla ilgili gerçekleştirilen ve ciddi maddi destekler alan tıbbi araştırmalar sayesinde AIDS virüsü ortaya çıkarıldı ve hastalığın tedavisi değilse de, virüs bulaşan kişilerin daha uzun yaşayabilmelerini sağlayan ilaçlar geliştirildi. Ne var ki, esin perilerinden hiç pay alamayan, ne ihtiyaçların ne de teşviklerin sihirli bir sonuç getirdiği örnekler de var. Sıtma, on binlerce yıldır hatta belki de insanlık tarihinin en başından beri insanların başına bela olan bir hastalık, fakat bu hastalığı önleyecek ya da tedavi edecek kapsamlı bir çözüm bulunabilmiş değil. Gereksinim duymak, icatların anası olabilir; ancak başarılı bir hamileliği garanti edecek hiçbir şey yok.

Eşitsizlik, bazen iyi bazen de kötü şekillerde icat sürecini de etkiler. Yoksun bırakılan insanların sıkıntıları, onları diğerleriyle arayı kapatmak için yeni yollar bulmaya zorlamıştır; zira bazı insanların hiçbir şeyden yoksun olmaması, aslında istenirse yoksunluk diye bir şeyin olmayabileceğinin kanıtıdır. Bunun iyi bir örneği, 1970'lerde Bangladeş'teki mülteci kamplarında uygulanan ağızdan rehidrasyon (su kaybını giderme) tedavisinin keşfidir; bu ucuz ve kolayca uygulanan çareyle milyonlarca ishal çocuk, susuz kalmaktan ve olası ölümden kurtarılmıştır. Fakat bazen bunun tersi de söz konusudur. Büyük çıkarları olanların, yeni icat ve yeni iş yapış biçimleri yüzünden büyük kayba uğrama riskleri de vardır. Ekonomistler, inovasyon dönemlerini, "yaratıcı yıkım" dalgalarının güç kazandığı dönemler olarak düşünür. Yeni yöntemler eskileri siler atar, eski düzende ona bağımlı olarak yaşayanların yaşamlarını

10. Allen, *Global economic history.*
11. Roy Porter, 2000, *The creation of the modern world: The untold story of the British Enlightenment,* Norton ve Joel Mokyr, 2009, *The enlightened economy: An economic history of Britain, 1700-1850,* Yale University Press.

ve geçim kaynaklarını yerle bir eder. Küreselleşme, bugün bu tür gruplara dahil pek çok insana zarar vermiştir; yurtdışından ucuz mal ithalatı o malı ülke içinde üretmenin yerine geçmiş ve bu tür malları kendi ülkesinde üreterek geçinenleri büyük bir endişeye sürüklemiştir. Büyük kayıp yaşayabilecek olanlar veya bundan zarar göreceğinden korkanlar siyasi güce sahipse, bu yeni fikirleri yasaklayabilir ya da yavaşlatabilir. Tüccarların gücünün ne kadar tehlikeli olabileceğini gören Çin imparatorları 1430'da okyanus aşırı yolculukları yasaklamış, bu yüzden Amiral Zheng He'nin keşif seferleri başlayamadan son bulmuştur.[12] Aynı şekilde Avusturya İmparatoru I. Francis, devrim getirebilir ve iktidarını tehlikeye sokar korkusuyla demiryollarını yasaklamıştır.[13]

EŞİTSİZLİK NEDEN ÖNEMLİ?

Eşitsizlik, ilerlemeye destek de olabilir köstek de. Ama eşitsizlik derken ne ya da neredeki eşitsizlik kastediliyor? Bu konuda tam bir uzlaşma sağlanmış değildir. Felsefeci ve ekonomist Amartya Sen'e göre, bir tür eşitliğe inanan birçok kişiye, eşitlik sağlanması gereken şey tam olarak *nedir* diye sorulduğunda birbirinden farklı birçok görüş ortaya çıkmaktadır.[14] Bazı ekonomist ve felsefeciler, daha büyük bir amaca hizmet için gerekli olduğu durumlar dışında gelir eşitsizliğinin adaletsizlik olduğunu savunur. Örneğin, bir hükümet tüm yurttaşlarının gelirlerinin aynı olmasını garanti ederse, insanlar çok daha az çalışma eğilimine girebilir ve en yoksul olanlar bile biraz olsun eşitsizliğe müsamaha edilen bir ortamdakine kıyasla çok daha kötü duruma düşebilir. Bazıları ise gelir eşitsizliğinden ziyade fırsat eşitsizliğini vurgular; ancak fırsat eşitsizliğinin ne demek olduğuna dair de pek çok versiyon vardır. Kimileri de orantılılık açısından bakarak bunu adalet kavramı üzerinden değerlendirir: Herkesin payına düşen, verdiği katkıyla doğru orantılı olmalıdır.[15] Adil olmayı öne çıkaran bu görüşe göre, zenginden alıp fakire vererek yeniden gelir dağılımı yapıldığı takdirde, gelir *eşitliğinin* adaletsiz olduğu sonucuna da kolayca varabiliriz.

---

12. Morris, *Why the West rules.*
13. Acemoğlu ve Robinson, *Why nations fail.*
14. Amartya Sen, 1992, *Inequality re-examined,* Harvard University Press ve 2009, *The idea of justice,* Harvard University Press.
15. Sen, *Idea of justice* ve Jonathan Haidt, 2012, *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion,* Pantheon.

Bu kitapta ben eşitsizliğin ne yaptığı, eşitsizliğin fayda mı zarar mı getirdiği ve hangi tür eşitsizlikten söz ettiğimizin önemli olup olmadığı üzerinde duruyorum. Bir toplumda bireylerin çoğu zengin değilse, o toplumda çok zengin bireyler olmasının getirdiği bir fayda var mıdır? Yoktur dersek, toplum, bazılarının diğerlerinden çok daha zenginleşebilmesini sağlayan kural ve kurumlardan fayda görür mü? Yoksa zenginler kendileri dışında herkese zarar mı verir? Örneğin zengin olmayanların toplumun işleyiş biçimini etkilemesini zorlaştırır mı? Sağlık alanındaki eşitsizlikler gelir eşitsizliğindekiler gibi midir yoksa daha mı farklıdır? Bu eşitsizlikler her zaman adaletsiz midir yoksa bazen daha yüce bir iyiliğe hizmet ediyor olabilirler mi?

BİR YOL HARİTASI

Bu kitabın amacı, bugüne odaklanırken bulunduğumuz noktaya nereden geldiğimize de bakarak, dünya genelinde varlığı ve sağlığı masaya yatırmaktır. Bölüm I, giriş niteliğinde bir genel bakış sunar. Uzaydan dünyanın fotoğrafını çeker ve hayatın nerede iyi olduğunu, nerede olmadığını harita üzerinde gösterir. Yoksulluğun azalmasında ve ölüm oranlarının düşmesinde büyük bir ilerleme yaşanan dünyayla birlikte yaşam standartlarında, yaşama şansında ve refahta korkunç eşitsizliklerin yaşandığı bir başka dünyayı da belgeler.

Kısım I'deki üç bölüm sağlıkla ilgilidir. Geçmişin bugünkü sağlığımızı nasıl şekillendirdiğini, yüz binlerce yıldır avcı-toplayıcı olarak yaşayan insanların bugünkü sağlığa bakışımızla neden bağlantılı olduğunu ve ölüm oranları bağlamında on sekizinci yüzyılda başlayan devrimin günümüzde sağlık alanında kaydedilen gelişmelere yansımasının sebeplerini anlatır. Tarıma gelince; bundan yedi ila on bin yıl kadar önce tarım yapmaya başlanması daha fazla besin üretilmesini mümkün kılmış ama aynı zamanda daha fazla hastalık getirmiş ve avcı-toplayıcıların eşitlikçi grupları yerini hiyerarşiye bırakınca yeni eşitsizlikler ortaya çıkmıştır. On sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde küreselleşme, pek çok yaşamı kurtaran yeni ilaçlar ve yeni tedaviler getirmiş ama bunlar daha ziyade parası onlara yetenlere yaramıştı. Yeni yöntemler sonucunda ölüm oranları herkes için düşüyordu, ancak yaşama şansı açısından ilk olarak aristokratlar halkla aralarındaki farkı açmıştı. On dokuzuncu yüzyıl sonunda hastalıklara mikropların yol açtığını öne

süren teorinin geliştirilmesi ve kabul edilmesiyle yeni bir kalkınma patlaması yaşanırken, büyük ve yeni bir farklılaşma daha ortaya çıktı: Bu sefer de zengin ülkelerde doğanlarla yoksul ülkelerde doğanların yaşama şansı arasındaki fark açılıyordu.

Ben burada geride bırakılan dünyada yaşayan çocukların hayatlarını kurtarmak için verilen mücadelenin hikâyesini anlatıyorum. Bu, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki kalkınmanın, on sekizinci yüzyılda açılmaya başlayan farkı kapatmak için başlatılan çabanın hikâyesi. Antibiyotikler, haşere ilaçları, aşılar ile milyonlarca çocuğun hayatını kurtaran temiz su ve insan ömrünün bazı yerlerde her yıl üç-beş yaş daha artması gibi birçok büyük başarının hikâyesi. Yoksul ve zengin dünyalar arasındaki hayat beklentisi uçurumu daraldı ama kapanmadı. 1958 ile 1961 yılları arasında Çin'deki insan elinden çıkma kıtlık felaketi ve yakın zamanlarda birçok Afrika ülkesini ölüm oranları bağlamında otuz yıl geriye götüren HIV/AIDS salgını gibi korkunç başarısızlıklar da oldu. Bu yıkımlar yaşanmamış olsaydı bile, hâlâ yerine getirilmemiş çok iş kalırdı. Birçok ülkede düzenli sağlık hizmetleri vermeye yetecek sistemler kurulamadı, hâlâ birçok çocuk sadece "yanlış" ülkede doğduğu için ölüyor ve başta Hindistan olmak üzere çocuk nüfusunun yarısının kötü beslendiği pek çok ülke var.

Zenginler ile yoksulların ölüm oranları arasındaki farkın daha çabuk kapanmamasının (iyi) bir nedeni de ölüm oranının zengin ülkelerde de düşmesidir ama bu farklı açıdan gerçekleşmekte ve bundan çocuklardan çok yetişkinler faydalanmaktadır. Sağlık hikâyesinin son bölümü zengin ülkelerdeki ölüm oranlarının düşmesini, kadınlarla erkekler arasındaki ortalama ömür farkının neden kapandığını, sigara içmenin bunda oynadığı (büyük) rolü ve kalp krizine karşı verilen mücadelenin neden kanserle mücadeleden çok daha başarılı olduğunu anlatır. Tıpkı on sekizinci yüzyılın sonunda olduğu gibi burada da bir kez daha sağlık alanındaki eşitsizliğin artmasıyla birlikte ilerlemenin ikiye katlandığını görürüz.

Kısım II'de yer alan iki bölüm maddi yaşam standartlarıyla ilgilidir. Önce Amerika Birleşik Devletleri ile başlayacağım. Amerika Birleşik Devletleri, gelir eşitsizliğinin derecesi gibi konularda her ne kadar uç noktada yer alsa ve bir istisna olsa da, buradaki etkenler diğer zengin ülkeler için de geçerlidir. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ekonomik büyüme Amerikalılara yeni bir zenginlik getirdi ama bu büyüme ta Büyük Bunalım öncesinde bile yıldan

yıla yavaşlamıştı. Savaş sonrası büyüme, başta Afrikalı-Amerikalılar ve yaşlılar olmak üzere yoksulluğu azalttı, eşitsizlikteki artış da düşüktü. 1970'lerin başlarına kadar Amerika Birleşik Devletleri modern büyük ekonominin en iyi örneğini teşkil ediyordu. Bu tarihten sonra ülkenin hikâyesi daha az büyüme ve daha büyük eşitsizliğe evrildi; eşitsizliğin başlıca nedeni de gelir dağılımının tepe noktasında olanların kazançlarındaki denetimsiz artıştı. Her zaman olduğu gibi bu eşitsizliğin iyi yanları da vardı; eğitimin, yaratıcılığın, inovasyonun getirdiği katkılar daha önce hiç olmadığı kadar büyük oldu. Ama Amerika Birleşik Devletleri madalyonun karanlık yüzüne, yani plütokrasiden refaha yönelen siyasi ve ekonomik tehditlere de iyi bir örnektir.

Kitapta ayrıca dünya genelindeki yaşam standartlarına da bakacağım. Burada insanlık tarihinin belki en büyük ama kesinlikle en hızlı firarının hikâyesi vardır: 1980'den itibaren küresel yoksulluğun azalma hikâyesidir bu. Bunun büyük bir kısmı, yakın zamanlarda bir milyardan fazla insanın hayatını değiştiren bir ekonomik büyüme gerçekleştirmiş dünyanın en büyük iki ülkesi, Çin ve Hindistan'ın performansından kaynaklandı. Küresel yoksulluğun azalması 1960'larda evrensel olarak kabul edilmiş tüm kıyamet tahminlerinin tersine bir gelişmeydi; o tarihlerde nüfus patlamasının dünyayı yoksunluğa ve felakete sürükleyeceği düşünülüyordu. Fakat dünya, bu karamsarların düşündüğünden çok daha iyi bir iş çıkardı. Yine de bir milyara yakın insan *hâlâ* korkunç bir mahrumiyet içinde yaşıyor; birçoğu kaçabilmiş olsa da birçoğu da geride bırakıldı.

III. Kısım'da tek bir bölüm var; burada artık hikâye anlatmaya son verecek ve ne yapılması gerektiğine, daha da önemlisi ne yapılmaması gerektiğine dair fikirlerimi anlatacağım. Bizlerin ("doğru" ülkede doğan şanslı bizleri kastediyorum) dünyadaki yoksulluğun ve sağlıksız koşulların giderilmesine yardımcı olmak gibi bir ahlaki yükümlülüğü olduğuna inanıyorum. Firar edenler ya da en azından önceki kuşaklarının mücadeleleri sayesinde kaçmış olanlar, geride kalan mahpuslara yardım etmeliler. Birçok insan için bu ahlaki görev, ulusal hükümetler (çoğunun resmi yardım kuruluşları vardır), Dünya Bankası veya Dünya Sağlık Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar veya ulusal ve uluslararası düzlemde faaliyet gösteren binlerce sivil toplum örgütü aracılığıyla yapılan dış yardımlarla yerine getiriliyor. Bir kısmı gerçekten faydalı olmuş olsa da (HIV/AIDS veya çiçek hastalığı gibi hastalıklarla mücadele

için yapılan yardımların bu sınıfa girdiğini düşünüyorum), bu dış yardımların çoğunun yarardan çok zarar verdiğine inanır oldum. Bunlar o ülkelerin büyüme şansını azaltıyorsa (ki bence azaltıyor), "bir şey yapmalıyız" fikrini savunmayı devam ettirmek yersizdir. Burada yapılması gereken "şey" artık durmaktır.

Kitabın sonundaki Eksöz ise, ana temalara dönen bir derkenar, bir ek nottur. Gerçek Büyük Firar'ı -*Büyük Firar* filmindeki gibi değil de- mutlu bir sonla bitirip bitiremeyeceğimiz sorusunu sorar.

İLERLEME ÖLÇÜMÜ, EŞİTSİZLİK ÖLÇÜMÜ

Bir fikir öne süreceğim zaman onu mümkün olduğu kadar verilerle destekler ve hemen her zaman grafikler kullanırım. İlerleme; tanımlar ve fikirleri destekleyen kanıtlar olmadan tutarlı bir şekilde tartışılamaz. Hakeza veri toplamadan aydınlanmacı yönetim imkânsızdır. Devletler binlerce yıldır nüfus sayımı yapıyor: Meryem ve Yusuf'un Romalıların yapacağı nüfus sayımı yüzünden Yusuf'un doğduğu kent olan Beytüllahim'e gönderilmesi, bunun meşhur örneklerinden biridir. ABD Anayasası, her on yılda bir nüfus sayımı yapılmasını zorunlu kılar, bu yapılmadan adil demokrasinin sağlanması imkânsızdır. Daha erken tarihlerde, örneğin 1639'da, bugünkü Massachusetts'in olduğu yerdeki sömürge yönetimi, doğum ve ölümlerin eksiksiz kaydının tutulmasını şart koşmuştu; bu hayati istatistikler çıkarılmadan kamu sağlığı politikaları yapılamaz.

Bırakın ölüm nedenlerini, kaç kişinin öldüğüne dair bile sağlıklı bilgi olmaması, günümüz dünyasındaki yoksul ülkelerin yüz yüze geldiği sağlık problemlerinden sadece bir tanesidir. Uluslararası kuruluşlardan gelen uydurulmuş ve ara değerler eklenmiş rakamlarla ilgili bilgiler yok değildir; ama politika oluşturmak veya dış yardımlar planlamak ya da değerlendirme yapmak için bunların yeterli bir temel olmadığını düşünenler de pek azdır. Bir şeyler yapma konusunda duyulan ihtiyaç, ne yapılması gerektiğini anlama ihtiyacını bastırıyor. Sonunda, hiçbir verinin olmadığı bu ortamda, bir şeyler yapmış olan herkes başarılı olduğunu iddia edebiliyor. Bu konuyu anlatmaya devam ederken, kullandığım rakamların neyi temel aldığını, nereden geldiğini ve ne kadar inanılır olduklarını (veya olmadıklarını) açıklamaya çalışacağım. Ayrıca veriler olmadan çalışmanın aslında ne kadar ayıp bir şey olduğuna yeterince değinilmediğini de delillendireceğim.

Rakamların ne şekilde bir araya getirildiğini ve ne anlama geldiğini anlamazsak, problem olmayan yerde problem görme, acil ama karşılanabilir ihtiyaçları göz ardı etme, ürkütücü gerçekleri gözden kaçırıp fantezilerden olay çıkarma ve yanlış anlamalardan yola çıkılarak hazırlanmış politikalar oluşturma riskleriyle karşı karşıya geliriz.

MİLLİ MUTLULUK VE MİLLİ GELİR

Bu kitabın büyük bir kısmı, insanların harcaması veya biriktirmesi gereken para miktarıyla, yani gelirle ölçülen refahla ilgilidir. Paranın mutlaka insanların satın aldıkları şeylerin maliyetine göre uyarlanması gerekir; ancak bu şekilde maddi refahın bağlı olduğu şeyleri satın alma kabiliyetinin makul bir göstergesi haline gelir. Yine de birçok kişi kazanılan gelire gereğinden fazla vurgu yapıldığını düşünür. İyi yaşam elbette paradan daha önemli şeyler de içerir ama bu sav biraz daha ileri gider ve en azından temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra paranın insan hayatının daha iyiye gitmesi konusunda bir işe yaramayacağını söyler.

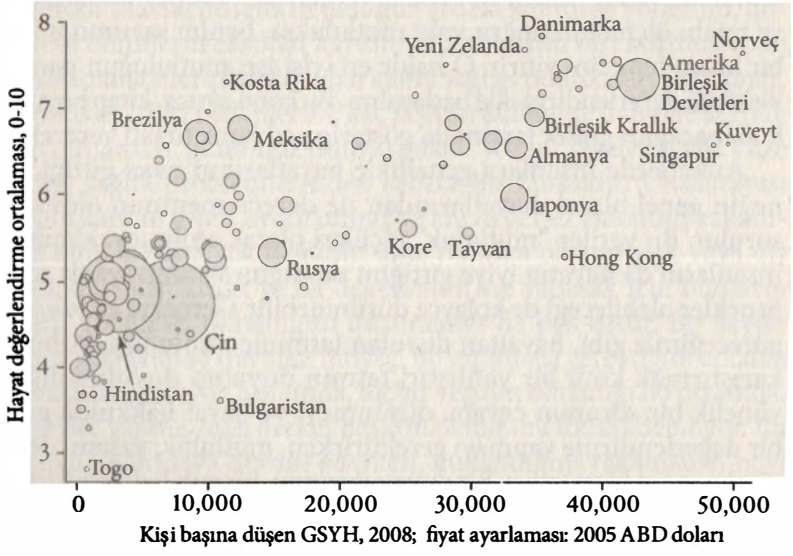
Bu savı destekleyenler, yoksul kişiler dışında, paranın insan mutluluğunu neredeyse yok denecek kadar az etkilediğini gösteren mutluluk anketlerinden elde edilen verileri öne sürerler. Bu doğruysa ve refahı ölçmenin doğru yolu mutluluksa, benim savımın büyük bir kısmı temelini yitirir. O halde en iyisi işe, mutluluğun para ile ilişkisini değerlendirmekle başlayalım. Bu konu ayrıca, kitap boyunca kullanacağım grafik tarzını da gösterip açıklama fırsatı verecek.

Anketlerde insanlara genellikle hayatlarının nasıl gittiği, örneğin genel olarak hayatlarından ne derece memnun oldukları sorulur. Bu veriler "mutluluk" ölçüleri olarak anılır, oysa mutsuz insanların da hayatın iyiye gittiğini sandığını sandığı (ya da tersi) örnekler olabileceği de kolayca düşünülebilir. Gerçekte az sonra da göreceğimiz gibi, hayattan duyulan tatminle mutluluğu birbirine karıştırmak kötü bir yanlıştır; tatmin duyulup duyulmadığına yönelik bir sorunun cevabı, düşünmeyi ve hayat hakkında genel bir değerlendirme yapmayı gerektirirken, mutluluk; yaşamı deneyimlemenin bir parçası, bir duygu durumu, bir ruh hali, bir histir.[16]

16. Daniel Kahneman ve Jason Riis, 2005, "Living, and thinking about it: Two perspectives on life" içinde Felicia Huppert, Nick Baylis ve Barry Keverne, ed., *The science of well-being*, Oxford University Press, 285-304.

Gallup Şirketi dünyanın çeşitli yerlerindeki insanlardan, hayatı on bir basamaklı bir "hayat merdiveni" olarak hayal etmelerini ister; en alt basamak "sizin için olası en kötü hayat" iken, onuncu basamak "sizin için en güzel hayat"tır. Katılımcıların her birine "Şu anda bu merdivenin hangi basamağında durduğunuzu hissediyorsunuz?" diye sorulur. Bu verileri kullanıp ülkelerin birbirlerine göre nerede durduklarını ve özellikle bu ölçümleme üzerinden yüksek gelir gruplarının çok sayıda olduğu ülkelerde insanların kendilerini yüksek basamaklarda hissedip hissetmediklerini görebiliriz.

Şekil I, kişi başına düşen milli gelir, daha doğrusu kişi başına düşen yurtiçi hasıla (GSYH) üzerinden ülkelerin ortalama hayat değerlendirmelerini gösteriyor; grafik 2007 ile 2009 yılları arasındaki ortalamalara işaret ediyor. Gelir, ülkeler arasındaki fiyat seviyelerindeki farklara göre ayarlanmış ABD doları üzerinden ölçülüyor; Bölüm 6'da hem bu rakamların nereden geldiğini hem de bu rakamlara ilişkin önemli çekinceler olması gerektiğini anlatacağım. Şekildeki daireler, ülkelerin nüfuslarına oranla yüzölçümlerini gösteriyor; soldaki büyük ülkeler Çin ve Hindistan; yukarıdaki büyük ülke ise Amerika Birleşik Devletleri. Özellikle ilgi çeken diğer birkaç ülkenin adını da grafikte gösterdim.

ŞEKİL 1: Hayat değerlendirmesi ve kişi başına düşen GSYH

Şeklin sol tarafında, gerçekten yoksul ülkelerde yaşayan insanların genelde hayatlarından tatmin duymadıklarını hemen görebiliriz; sadece gelirleri düşük değildir, yaşadıkları hayata da düşük puan vermişlerdir. Dünyanın diğer ucunda ise Amerika Birleşik Devletleri ve diğer zengin ülkelerde, insanların hem gelirleri yüksektir hem de yaşadıkları hayata yüksek puan vermişlerdir. Durumu en kötü olan ülke, dünyanın en yoksul ülkelerinden biri olan ve her türlü özgürlüğün çok kısıtlı olduğu Togo'dur; durumu en iyi ülke ise zengin ve özgür bir ülke olan Danimarka'dır. İskandinav ülkeleri bu bağlamdaki karşılaştırmalarda genellikle Amerika Birleşik Devletleri'ni geçse de ABD'deki ortalama hayat değerlendirmeleri hâlâ dünyadaki en yüksek oranlardır. Gelir kaidesinin birçok istisnası da vardır. Doğu Asya ülkeleri ve eski komünist ülkelerde (Bulgaristan en uç örnektir) hayatın nispeten düşük puanlarla değerlendirilmesi, ancak Latin Amerika'daki ülkelerin görece iyi durumda görünmesi gibi. Hayatlarını değerlendirirken insanların tek önem verdikleri şeyin gelir olmadığı açık.

Şeklin sol alt kısmına, yoksul ülkelerin bulunduğu yere baktığımızda, milli gelirle birlikte hayatı değerlendirme puanlarının da hızla yükseldiğini görüyoruz. Çin ve Hindistan'ı geçtikten sonra sol alttan sağ üste doğru gidersek, gelir ve hayat değerlendirme oranlarındaki yükselişin o kadar keskin olmadığı, Brezilya ve Meksika'ya geldiğimizdeyse puanların on üzerinden yediye yakın, yani sağ üstteki gerçekten zengin ülkelerin sadece bir puan altında olduğu görülüyor. Çok yoksullar gelire, çok zenginlerden daha fazla önem atfediyor. Hakeza, şekle bakıp kişi başına düşen GSYH'nin yılda 10.000 dolara ulaştığı anda, paranın insan hayatını daha iyiye götürme konusunda bir işe yaramadığını düşünmek mümkün; pek çok kişi de bu iddiayı destekliyor.[17] Ama bu iddia yanlıştır.

Zengin ülkelerde bile paranın neden önemli olduğunu açıklamak için Şekil 1'i biraz daha farklı bir biçimde yeniden çizmemiz gerek. Para dediğimizde onu dolar olarak düşündük ama parayı yüzdelik dilim olarak düşündüğümüz de oluyor. Princeton'daki meslektaşlarım, ender de olsa, birbirleriyle maaşları hakkında

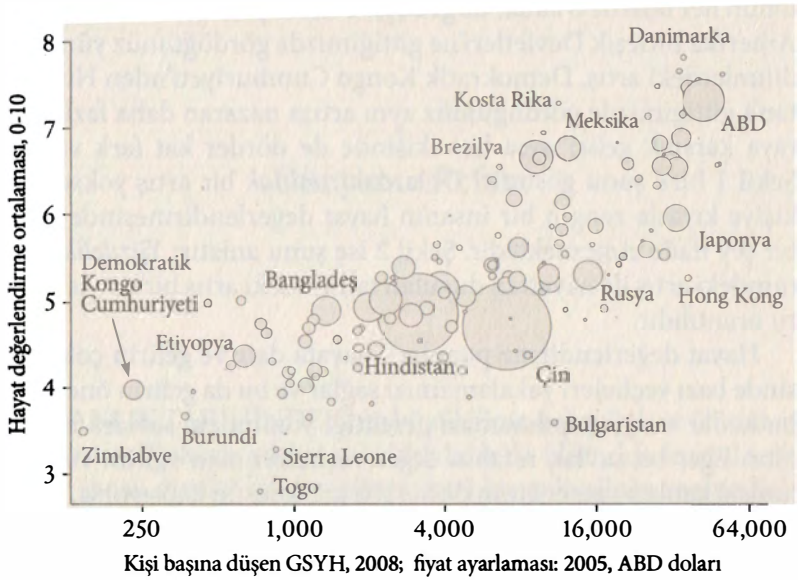
17. Ronald Inglehart ve Hans-Dieter Klingemann, 2000, "Genes, culture, democracy and happiness" içinde Ed Diener ve Eunkook M. Suh, ed., *Culture and subjective well-being,* MIT Press, 165-83; Richard Layard, 2005, *Happiness: Lessons from a new science,* Penguin; ve Richard Wilkinson ve Kate Pickett, 2009, *The spirit level: Why greater equality makes societies stronger,* Bloomsbury.

konuşurken birinin yüzde 3, diğerinin ise yüzde 1 artış aldığı gibi ifadeler kullanırlar. Aynı şekilde dekanın da, memnuniyetini veya memnuniyetsizliğini anlatırken dolarla ifade edilen bir artıştan değil de yüzdelik oranlardan dem vurduğunu görürüz. Dolar cinsinden konuştuğumuzda yılda 200.000 dolar kazanan biri için yüzde 1 artış, yılda 50.000 dolar kazanan birinin maaşındaki yüzde 2'lik artıştan daha fazla para kazanılması anlamına geliyor; yılda 50.000 dolar alan kişi bu durumda önceki seneden daha iyi kazandığını (doğru olarak) düşünüyor. Bu tür hesaplamalarda yüzdenin değişmesi temel öğe haline geliyor; gelir tabanı ne olursa olsun yüzde 10 oranı aynı kalıyor.

O halde Şekil 1 üzerinde tam da bu değişikliği yapalım. Ülkeler arasındaki farklar o kadar büyük ki, yüzdelerle değil de gelirin kaç kez dörde katlandığı açısından bakmak daha mantıklı olabilir. Yılda 250 doları taban olarak alalım; zira sadece Zimbabve ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti 250 doların altında kalıyor. Uganda, Tanzanya ve Kenya gibi ülkelerde gelir 1000 dolara, yani tabanın dört katına yakın; Çin ve Hindistan ise Tanzanya ve Kenya'dan dört kat daha fazla gelirle tabanın aşağı yukarı on altı katına işaret ediyor. Meksika ve Brezilya, Çin ve Hindistan'dan dört kat daha fazla yıllık gelire sahip iken dünyanın en zengin ülkelerinin geliri onlardan bile dört kat daha fazla. Diğer bir deyişle, bu zengin ülkeler dünyanın en yoksul ülkelerinden 256 kez daha zengin. (Bölüm 6'da bu rakamların neden sadece kabaca kılavuz olarak alınması gerektiğini anlatacağım.) Hayat değerlendirmelerini karşılaştırırken gelir değerini dolar üzerinden değil de bu dört katlı ölçek üzerinden yapabilir, birimleri tabanın (yani 250 doların) 4 katı, 16 katı, 64 katı ve 256 katı olarak gösterebiliriz. İşte Şekil 2'de yaptığımız da bu.

Şekil 2'de, Şekil 1'de kullanılan verilerin birebir aynıları kullanıldı, ama gelirler bu 4, 16, 64 ve 256 ölçeği üzerine kuruldu. Gelirle kurulan bağlantının daha net görülebilmesi için ben yine de 250 dolardan 64.000 dolara kadar olmak üzere, bu beş noktaya tekabül eden orijinal dolar miktarlarını da belirttim. Yatay eksen üzerinde ilerlediğinizde her nokta bir öncekine nazaran dört kat daha fazla geliri temsil eder. Genel anlamda söyleyecek olursak, soldan sağa doğru giden eşit aralıklar, Şekil 1'de olduğu gibi dolar miktarlarını değil de gelirlerdeki eşit artış yüzdelerini gösteriyor. Bu özelliği taşıyan ölçeklere *logaritmik* ölçek (veya log ölçeği) deniyor; bu konuya daha sonra döneceğiz.

Şekil 2'de sadece yatay eksendeki başlıklarda bir değişiklik yapmış olmamıza rağmen, Şekil 1'den tamamen farklı bir görüntü ortaya çıkıyor. Zengin ülkelerin yerleşimindeki düzleşme kayboldu; şimdi ülkeler az çok düz bir çizgi üzerinde yer alıyorlar.

ŞEKİL 2: Hayat değerlendirmesi ve logaritmik ölçekte kişi başına düşen GSYH

Bu bize eşit *yüzdelerle* ifade edilen farkların, hayat değerlendirmelerinde de eşit mutlak kaymalar yarattığını gösteriyor. Ortalama olarak, birinin kişi başına düşen milli gelirinin diğerinin dört katı olduğu bir ülkeden ötekine gittiğimizde, hayat değerlendirme puanlarının 1-10 arasındaki ölçekte yaklaşık olarak 1 puan oynadığını görürüz ve zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasında gidip gelsek de aynı durumla karşılaşırız. Yanlış anlama olmaması için ekleyelim: Evet, bunun pek çok istisnası vardır ve milli gelirleri düşünüldüğünde pek çok ülke beklediğimiz puanın altında veya üstünde çıkabilir. Zengin ülkelerin hepsinin, yoksul ülkelere oranla daha yüksek hayat beklentilerinin olması gerekmiyor; Çin ve Hindistan bunun en dikkat çekici örnekleridir. Fakat ortalama olarak, gerek zengin gerek yoksul ülkelerin genelinde gelir düzeyindeki her dört katlık artışla birlikte hayat değerlendirmelerinde bir puanlık artış görülmektedir.

Şekil 1 mi doğru, Şekil 2 mi? Her ikisi de doğru. 50.000 dolar geliri olan bir profesör yüzde iki zam aldığında 1000 dolar daha fazla gelir elde ederken, 200.000 dolar geliri olan bir başkasının yüzde 1 artışla 2.000 dolar zam alması ne kadar doğruysa, bu tablonun her ikisi de o kadar doğrudur. Benzer şekilde, Hindistan'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiğimizde gördüğümüz yüzdelik dilimlerdeki artış, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nden Hindistan'a gittiğimizde gördüğümüz aynı artışa nazaran daha fazla paraya karşılık gelir; oysa her ikisinde de dörder kat fark vardır. Şekil 1 bize şunu gösterir: Dolardaki *mutlak* bir artış yoksul bir kişiye kıyasla zengin bir insanın hayat değerlendirmesinde fazla bir şey ifade etmemektedir. Şekil 2 ise şunu anlatır: *Yüzdelik* dilimindeki artış ile hayattan duyulan tatmindeki artış birbiriyle doğru orantılıdır.

Hayat değerlendirme puanları, hayata dair ve gelirin çok ötesinde bazı veçheleri yakalamamızı sağlar ve bu da gelirin önemine bu kadar vurgu yapılmaması gerektiği yönündeki savlara neden olur. Eğer bu savlar, refahın diğer veçheleri olan eğitim ve toplumsal katılım yeteneğinin de hesaba katılmasını kapsıyorsa, buna tamam diyebiliriz. Ama gelirin hiçbir kıymetinin olmadığı ya da Meksika'dan daha zengin bir ülkede yaşayan bizlerin hayatına hiçbir etkisi olmadığı anlamına geliyorsa, o zaman tamam değiliz demektir. Hayat değerlendirme ölçüleri mükemmellikten epey uzaktır. İnsanlar sorunun tam olarak ne anlama geldiğinden veya kendilerinden nasıl bir cevap beklendiğinden emin olamazlar ve uluslararası karşılaştırmalar, her ulusun kendini anlatış tarzındaki farklılıklar yüzünden sağlıksız olabilir. Birçok yerde "o kadar sıkıntılı olmasa gerek" veya "pek fena değil" ifadeleri, onlar için oldukça iyi manasına gelse de, diğer kültürlerde insanlar hislerini anlatırken daha coşkulu, başarılarını anlatırken daha ketum bir tavır takınabilirler. O halde Şekil 2, gelire odaklanmamızın ciddi bir yanlış yönlendirme olmayacağını göstermesi açısından önemlidir. Zengin ülkeler, dünyanın en zenginleri arasında yer alsalar da daha yüksek hayat değerlendirme puanlarına sahiptir.

Bir sonraki bölümde mutluluk ve hayattan duyulan tatminle ilgili ölçülere döneceğim ama benim asıl amacım günümüz dünyasının genel refahına, Büyük Firar'ı gerçekleştirenlere ve de hâlâ bekleyenlere bakmak.

1
Dünyanın Refahı

İNSANLIK TARİHİNDEKİ en büyük firar, yoksulluk ve ölümden kaçıştır. Binlerce yıldır, çocukluklarında ölümden kurtulacak kadar şanslı olanlar yıllarca süren ezici bir yoksulluğa maruz kaldılar. Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve mikrop teorisinin ardından ise yaşam standartları iki kattan fazla arttı; insanlar eskisinden çok daha iyi ve kaliteli bir yaşam sürmeye başladı. Bu süreç hâlâ devam ediyor. Babam, her iki büyükbabamdan da iki kat daha uzun yaşadı; bir inşaat mühendisi olarak geliri, madenci babasının gelirinden kat kat fazlaydı. Benim eğitimim ve bir profesör olarak gelirim ise babamın eğitimi ve gelirinin katbekat üzerinde. Çocuk ve yetişkin ölüm oranları dünya genelinde düşüyor. Ama firarın tamamlanmasına hâlâ daha çok var. Bir milyar insan hayat standartlarının düşüklüğünden, eğitim alamamaktan mustarip ve yaşam süreleri atalarından (ya da bizim atalarımızdan) olsa olsa ancak birkaç yıl daha uzun. Büyük Firar atalarımızdan ve onların atalarından daha zengin, daha sağlıklı, daha uzun boylu, daha iri ve daha iyi eğitimli bizlerin hayatını çok farklılaştırdı. Fakat o kadar olumlu olmayan birçok fark da yarattı: Dünya nüfusunun geri kalanı arkada bırakıldığı için yeryüzünde şu an üç yüz yıl öncesine kıyasla bile ölçülemeyecek kadar büyük bir eşitsizlik yaşanıyor.

Bu kitap Büyük Firar'ın, insanlığa sağladığı faydaların ve günümüz dünyasındaki eşitsizlikten nasıl sorumlu olduğunun hikâyesidir. Ayrıca hâlâ yoksunlukların pençesinde kıvranan insanlara yardımcı olmak için ne yapmamız (ve ne yapmamamız) gerektiğini de anlatır.

Burada *refah* terimini kullanırken, insanlara iyi gelen, hayatı iyi hale getiren her şeyi kastediyorum. Refah; gelir ve zenginlik gibi maddi refahı olduğu kadar sağlık ve mutluluğun temsil ettiği fiziksel ve psikolojik refahı, demokrasi ve hukuk yasalarıyla sivil topluma katılma yeteneğini ve eğitimi de içerir. Bu kitabın büyük bir kısmı bu bileşenlerin ikisine, sağlık ve varlığa odaklanıyor: Bu genel tabloda mutluluk hakkında da birkaç sözüm olacak.

Önce günümüz dünyasındaki refahın genel tablosunu verecek ve son otuz ila elli yıl içinde nasıl değiştiğini anlatarak başlayacağım. Temel olguları en kısa açıklamalarla sunacağım ve münferit konuların detaylarına daha sonraki bölümlerde girecek, buraya nasıl geldiğimiz ve buradan nereye ve nasıl gitmemiz gerektiği gibi sorulara değineceğim.

SAĞLIK VE VARLIK

Refah sorgulamasının elbette en doğru başlangıç noktası sağlıktır. Önce yaşayacaksınız, bir yaşamınız olacak ki onu *iyi* bir yaşam yapasınız ve sağlığın kötü olması veya engellilik hali normalde iyi olabilecek bir yaşamdan zevk alma olanağınızı ciddi biçimde sınırlar. O halde ben de yaşamla başlayayım.

Bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde doğan bir kız çocuğu 80 yılı aşkın bir ömür sürebilir. Resmi tahminler aslında fazla muhafazakârdır çünkü gelecekte bu kızın yaşamında gerçekleşebilecek ölüm oranı düşüşlerini dikkate almaz; oysa geçmişteki ilerlemeleri dikkate aldığınızda, bu ilerlemenin aniden duracağını düşünmek mantıksızdır. Elbette gelecekte sağlık alanında ne gibi ilerlemeler olacağını öngörmek zordur ama bugün zengin bir ülkede doğan orta-sınıf, beyaz bir Amerikalı kızın bu ömrü 100 yaşına kadar uzatma şansı 50/50'dir. Bu, 1910'da doğan ve diyelim ki 54 yıl kadar yaşaması beklenen büyük büyük annesiyle kıyaslandığında, çarpıcı bir değişimdir. 1910'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde doğan kız çocuklarının yüzde 20'si beş yaşına gelmeden ölüyor, her beş bin kız çocuğunun yalnızca ikisi yüzüncü yaş gününü kutlayabiliyordu. 1940'ta doğan ve o yıllarda öngörülen ömür süresi 66 olan büyükannesinin yaşadığı dönemde bile, o yıl doğan her bin kız çocuğunun otuz sekizi bir yaşına kadar bile yaşayamamıştı.[1]

1. Bununla bağlantılı hesaplama için bkz. James Vaupel ve John M. Owen, 1986, "Anna's life expectancy", *Journal of Policy Analysis and Management* 5(2): 383-89.

Ancak günümüzde ülkeler arasındaki farklar bu tarihi farkları gölgede bırakıyor. Bugün dünyanın pek çok ülkesinde sağlık koşulları 1910'daki Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğundan daha kötüdür. Sierra Leone'de (veya Angola veya Svaziland veya Demokratik Kongo Cumhuriyeti veya Afganistan'da) doğan çocukların dörtte biri, beş yaşına kadar yaşayamamaktadır; doğduğu yıldaki ömür beklentisi 40 yıldan belki biraz daha fazladır. Kadınların doğurduğu çocuk sayısı genelde beş ila yedi arasındadır ve annelerin çoğu en az bir çocuğunun ölümünün ıstırabını yaşar. Bu ülkelerde her bin doğumdan birinde anne hayatını kaybeder; risk on çocuğu olan kadınlarda yüzde bire kadar çıkar. Bu rakamlar ne kadar kötü görünüyorsa da, yirmi otuz yıl öncesinden çok daha *iyi*dir. Oranların en kötü olduğu ve hiçbir şeyin iyiye gitmiyor gibi göründüğü yerlerde bile ölüm oranı düşmektedir. Svaziland gibi en kötü sonuçların yaşandığı bazı ülkelerde çocuklar, beş yaşına kadar yaşasalar bile HIV/AIDS riskiyle karşı karşıyadırlar ve bu hastalık, normalde ölüm oranının çok düşük olduğu genç-yetişkin yaşlarında ölme riskini artırır. Fakat bu korkunç durum her tropikal ülkede hatta her yoksul ülkede aynı değildir. En azından bir tropikal ülkede (Singapur) yeni doğan bir bebeğin yaşama şansı Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu kadardır, hatta daha yüksektir. Çin ve Hindistan'da bile (2005'te dünya nüfusunun üçte birinden fazlasını, dünyadaki en yoksul nüfusun da neredeyse yarısını kapsayan iki ülke) bugün doğanların 64 (Hindistan) ve 73 (Çin) yaşına kadar yaşayabilecekleri öngörülmektedir.

Bölüm ilerledikçe, rakamların geldiği yerden daha çok söz edeceğim ama şu an, bir ülke ne kadar yoksulsa sağlık istatistiklerinin o kadar kötü olduğunu vurgulamam gerek. Öte yandan, çocuk ölümleriyle (1 ila 5 yaş arasında ölenler) ilgili iyi; ama yetişkin ölümleriyle (anne ölüm oranları veya 15 yaşındaki bir gencin ortalama ömür beklentisinin ne kadar olduğu ile) ilgili kötü haberlerim var.

Sağlık sadece hayatta kalma veya uzun yaşama meselesi değil, sağlıklı yaşama meselesidir. Sağlıklı olmanın pek çok boyutu vardır ve kişinin yaşamakta olup olmadığı gerçeğinin ötesinde bir şeylerin daha ölçülmesini gerektirir, ama burada da zamanla kaydedilen bir ilerlemenin kanıtlarını olduğu kadar zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasındaki farkları da gözetmek gerekir. Zengin ülkelerde, yoksul olanlara oranla ağrı çeken ve engelli daha az insan olduğu bildirilmektedir. Zengin ülkelerde engelli oranı zaman içinde giderek düşerken, IQ puanlarında ise zaman içinde yükselme görülmektedir. Çoğu ülkede, insanların boyları uzamaktadır. Çocukluğunda yeterli

beslenemeyen veya çocukluk hastalıkları geçirenler, ideal koşullarda genlerinin izin verebileceği uzun boya ulaşamamaktadır. Olması gerektiğinden daha kısa olmak, erken yaşlarda beyin gelişimini bozan ve yetişkin yaşlarda kişinin fırsatlarını azaltan bir talihsizliğin işareti olabilir. Avrupalılar ve Amerikalılar ortalama olarak Afrikalılardan daha uzun, Çinli ve Hintlilerden çok daha uzun boyludur. Yeni nesil çocuklar ailelerinden daha uzun, büyükanne ve büyükbabalarından çok daha uzundur. Sağlık ve gelir alanındaki küresel gelişme, tıpkı küresel eşitsizlik gibi insanların bedeninde bile kendini göstermektedir.

Sağlık konusundaki farklar genelde maddi yaşam standartlarındaki farklılık veya yoksullukla kendini gösterir. Bugün Amerikalılar 1910 veya 1945'te olduklarından daha zenginler ve ortalama ömür beklentisi en düşük olan ülkelerdeki gelir ortalaması, Amerikalıların gelir ortalamasının inanılamayacak kadar küçük bir kısmına denk geliyor. Joseph Mobutu-Sese Seko idaresi altındayken (1965-1997) Zaire olarak bilinen ve bugün ise pek de uygun olmayan bir isim alan Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde (DKC) kişi başına düşen milli gelir, ABD'de kişi başına düşen milli gelirin yüzde birinin dörtte üçü kadardır. DKC nüfusunun yarısından fazlası kişi başına günde 1 dolardan daha az parayla yaşamaktadır. Sierra Leone ve Svaziland da benzer durumdadır. Hâlâ çatışmalar yaşanan Afganistan gibi en kötü durumda olan bazı yerler ise belgelere bile geçmemiştir.

ABD Nüfus Sayım İdaresi'ne göre, 2009'da Amerikan nüfusunun yüzde 14'ü yoksuldu fakat ABD'de yoksulluk sınırı günde 15 dolarla yukarıdaki örneklerden çok daha yüksektir. ABD'de kişi başına günde bir dolarla yaşanabileceğini düşünmek zordur (her ne kadar bir hesaplamaya göre barınma, sağlık ve eğitim harcamaları hariç 1,25 dolara yaşanabileceği önerildiyse de);[2] yine de bu veya buna yakın bir rakam, dünyadaki en yoksul insanların yaşamını sürdürmek için sahip oldukları paranın ta kendisidir.

Ortalama ömür beklentisi ve yoksulluk arasındaki bağlantı yeterince gerçek olsa da kesin olmaktan uzaktır. Ortalama ömür beklentisi 73 yıl olan Çin ve 64 yıl olan Hindistan'da pek çok insan günde bir dolardan az parayla geçiniyor; bu insanlar Hindistan nüfusunun dörtte birini, Çin'in kırsal bölgelerindeki nüfusun ise yedide birini oluşturuyor. Çin ekonomisi toplam büyüklük olarak

2. Robert C. Allen, Tommy E. Murphy ve Eric B. Schneider, 2012, "The colonial origins of the divergence in the Americas: A labor market approach", *Journal of Economic History* 72(4): 863-94.

yakında ABD ekonomisini geçecekse de, Çin'de kişi başına düşen gelir Amerikalıların yalnızca yüzde 20'si kadardır. Ortalama olarak beş Çinli, bir Amerikalının gelirini aralarında pay eder. Ortalama ömür konusunda iyi durumda olan daha yoksul ülkeler de vardır. Bangladeş ve Nepal, ortalama 60 yıl ömürle buna örnek gösterilebilir. Vietnam ise onlardan çok az daha iyi durumdadır, hiç olmazsa 2005'teki ortalama ömür beklentisi 74 idi.

Gelir ortalamasının ömür beklenti oranlarını garanti etmediğini gösteren zengin ülkeler de bulunur. En çarpıcı örnek, en zengin ülkeler içinde en düşük ortalama ömür beklentisine sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'dir. Farklı türden bir örnek olarak ise 2005'te kişi başına düşen ortalama geliri petrol nedeniyle büyüyen, ama ortalama ömür beklentisi 50 yılın altında olan Ekvator Ginesi verilebilir. Batı Afrika'da eski bir İspanyol sömürgesi olan Ekvator Ginesi, Başkan Teodoro Obiang Nguema Mbasogo tarafından yönetilmektedir. Mbasogo, pek çok zorlu rakibe karşı yarışarak Afrika'nın en kötü diktatörlerinden biri olma unvanını almaya çalışırken, ülkenin petrol ihracatından elde edilen gelirinin çoğu, başkanın ailesi tarafından kullanılmaktadır.

İdeal bir ülke kurgulayacak olsak, insanların ömür beklentisinin uzun olduğu, sağlıklarının iyi olduğu, yoksulluğun olmadığı, demokrasi ve hukukun üstün olduğu bir ülke olmasını isterdik. İnsanların güzel bir yaşam sürmeleri ve önem verdikleri hedeflerin peşinden gidebilmeleri sağlanırdı. Yine de, insanlara sormadan neye değer verdiklerini, sağlık ve geliri nasıl dengelediklerini hatta bunların onlar için ne derece önemli olduğunu *tam anlamıyla* bilemeyiz. İnsanlar bazen tahammül edilemez gibi görünen koşullara bile uyum sağlama yeteneğine sahiptir, hatta ölüm ve yoksulluğun yaygın olduğu yerlerde belki bundan bir nebze mutluluk bile çıkarabilir, güzel bir yaşam bile sürebilirler –ölümün kol gezdiği vadide serpilen çiçekler gibi... En zor koşullarda yaşayan yoksullar güzel bir hayat yaşadıklarını, her şeye sahip gibi görünen zenginlerse hayatlarının derin tatminsizliklerle dolu olduğunu anlatabilir.

Bu gibi durumlarda yine de bu insanların refahını, kendi yaşamlarını nasıl yorumladıklarına bakarak değil de iyi bir hayat yaşamaları için onlara sunulan fırsatlar açısından bakıp ölçmeyi seçebiliriz. Yoksul bir insanın mutlu ve içinde bulunduğu koşullarla uyum içinde yaşıyor olması nasıl yoksulluğunu azaltmıyorsa, mültimilyarder birinin yaşadığı bedbahtlık veya açgözlülük de zenginliğini azaltmaz.

Amartya Sen'in "kapaşite" dediği şey bizleri, yoksunluklardan kurtulma konusunu incelemeye sevk eder; yani bu konuyu insanların belli koşullarda ne hissettiği ya da ondan ne çıkarttığı açısından değil, nesnel koşulların insanlara sunduğu olanaklar açısından incelemeliyiz.[3] Öte yandan, kişinin yaşamının güzel olduğunu hissetmesi de iyi bir şeydir ve mutlu olmak üzgün olmaya yeğdir.

Bu duygular yaşamın güzelleşmesine katkıda bulunur; refah değerlendirmesinde buna özel bir öncelik verilmeyecek olsa da kişilerin böyle hissedip hissetmediklerini sormak önemlidir. Bazı faydacılar bundan daha farklı bir tavır alır; örneğin, ekonomist Richard Layard[4] kişinin kendi mutluluğuna biçtiği değerin tek önemli şey olduğunu savunur; ona göre koşulların iyi olup olmadığı insanın o koşullarda ne kadar mutluluk hissettiğine bağlıdır, kötü koşullar altında yaşayan insanlar kendilerini mutlu hissediyorsa, o koşullar kötü değildir. Öyle olsa bile, Giriş bölümündeki şekil 1 ve 2 bize hayatın sevimsiz, hırpalayıcı ve kısa olduğu yerlerde yaşayan insanların hayatlarından hiç memnun olmadığı, ömrün uzun olduğu zengin ülkelerde ise insanların genelde kendilerini talihli hissettikleri sonucunu vermektedir.

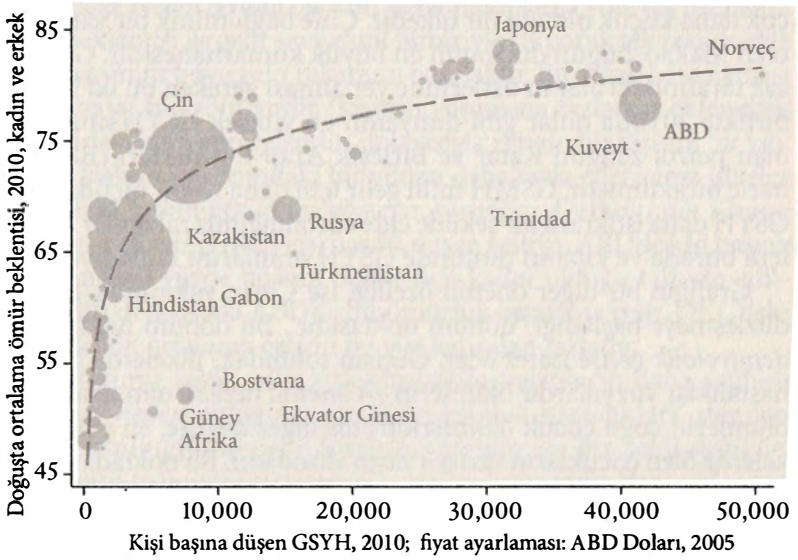
DÜNYADAKİ ORTALAMA ÖMÜR BEKLENTİSİ VE GELİR

Genel modeller çıkarmak (ve ilginç durumlar olarak ortaya çıkan istisnaları da gözden kaçırmamak) için dünyaya bir bütün olarak bakmalı ve sağlık, varlık ve mutluluk örüntülerinin haritalarını çıkarmalıyız. Bunu yapmanın en güzel yollarından biri 1975'te demograf Samuel Preston tarafından bulunmuştur.[5] Preston'ın tablosu 2010'da güncellenerek Şekil 1'de yeniden çizildi; bu tablo dünya genelinde ortalama ömür beklentilerini ve gelirleri göstermektedir.

Yatay eksen ülkelerin kişi başına düşen GSYH'sini, dikey eksen ise doğum anından itibaren kadın ve erkeklerin ortalama ömür beklentilerini göstermektedir. Her ülke birer daire olarak gösterilmiş, her daire o ülkenin nüfusuna orantılı olarak çizilmiştir. Tablonun orta kısımlarındaki en kocaman daireler Çin ve Hindistan, sağ üstte onlardan küçük ama yine büyükçe olan daire ise Amerika

3. Amartya Sen, 1999, *Development as freedom,* Knopf.
4. Layard, *Happiness.*
5. Samuel Preston, 1975, "The changing relation between mortality and level of economic development", *Population Studies* 29(2): 231-48.

Birleşik Devletleri'dir. En alt köşede başlayıp sağ üste kadar giden çizgi ise ömür beklentisi ile milli gelir arasındaki genel ilişkiyi gösterir; görüldüğü üzere çizgi düşük gelirli ülkeler arasında hızla yükselmiş, nüfusun uzun ömürlü ve zengin olduğu ülkelerde ise giderek düzleşerek ilerlemeye devam etmiştir.

ŞEKİL 1: Kişi başına düşen GSYH, 2010.

Kişi başına düşen GSYH, bir ülkenin ortalama gelirinin göstergesidir ve burada tüm ülkeler aynı ortak birim olan kendi GSYH'leri ile gösterilmektedir. 2005 yılına ait uluslararası doları baz alan bu birim her ülke için aynı değere sahiptir, yani Brezilya'da veya Tanzanya'daki bir uluslararası dolar, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bir doların karşılığına eşittir. GSYH, devlet vergilerini, şirket ve banka kârlarını ve yabancılara ait gelirler gibi insanların veya ailelerin doğrudan eline ulaşmayan gelirleri de içerir. Genelde, GSYH'nin yalnızca bir parçası (her ne kadar büyükçe bir parça da olsa) hane halklarının alım gücünü temsil eder. GYMH'nin diğer bileşenleri ise ya hane halklarının doğrudan faydalandığı (örneğin devletin eğitim harcamaları) ya da dolaylı faydalandığı (geleceğe yatırım) bileşenlerdir. GSYH, yani gayrisafi *yurtiçi* hasıla ile GSMH, yani gayrisafi *milli* hasıla birbirinden farklı şeylerdir. GSMH'ya o ülkede

mukim olup yurtdışında kazanılan gelir de dahildir; GSYH'ya ise dahil değildir. GSYH'ya yurtiçinde kazanılan ama yabancıların sahip olduğu gelir de dahildir; GSMH ise bunu içermez. Arada genellikle küçük bir fark vardır ama bu fark bazı ülkeler için çok önemlidir. Örneğin, kazanç sahiplerinin çoğunun Belçika, Fransa veya Almanya'da yaşadığı Lüksemburg, GSMH'nin, GSYH'den çok daha küçük olduğu bir ülkedir. Çin'e bağlı minik bir yarımada olan Makao, bugün dünyanın en büyük kumarhanesidir. Grafiğin sağ tarafındaki alanın üstlerinde yer alması gereken bu iki ülke ile birlikte 2010'da onlar gibi dünyanın en yüksek GSYH'sına sahip olan petrol zengini Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) de hariç bırakılmıştır. GSMH milli gelir için daha iyi bir ölçüdür ama GSYH daha istikrarlı bir şekilde elde edebildiğimiz rakamlar olduğu için burada ve kitabın tümünde GSYH oranlarını kullanıyorum.

Grafiğin bir diğer önemli özelliği ise Çin'in yakınında, eğrinin düzleşmeye başladığı "dönüm noktasıdır". Bu dönüm noktası *epidemiyolojik geçişe* işaret eder. Geçişin solundaki ülkelerde bulaşıcı hastalıklar yüzyıllardır ölümlerin en önemli nedeni olmuştur ve bu ölümlerin çoğu çocuk ölümleridir; bir diğer deyişle, en yoksul ülkelerde ölen çocukların yarısı 5 yaşın altındadır. Bu noktadan sonra zengin ülkelere doğru ilerledikçe, çocuk ölümleri oldukça seyrelir; yaşlı ölümleri artar ve bu insanlar bulaşıcı hastalıklardan değil, başta kalp hastalıkları (daha geniş anlamda kalp-damar hastalıkları ve kalp krizi) ve kanser olmak üzere *kronik* hastalıklardan hayatını kaybetmiştir. Kronik hastalıkların, yoksul ülkelerde de en yaygın ölüm sebebi olma oranı giderek yükselmektedir ama zengin ülkelerde, zatürreeden ölen birkaç yaşlıyı saymazsak, çok az sayıda insan bulaşıcı hastalıklar yüzünden yaşamını yitirmektedir. Bu geçişle ilgili özet bir benzetme yapacak olursak, hastalıklar küçük çocukların bağırsak ve göğüslerinden dışarı çıkarak yaşlıların damarlarına girmiştir.

Ortalama ömür beklentisi ile gelir seviyesi arasındaki ilişkinin doğru orantılı olması dünya genelindeki refah dağılımını düşünürken önemli bir noktadır. Sağlık ve varlık, refahın en önemli iki bileşenidir ve grafikte her ikisinin genelde (mutlaka değilse de) el ele gittiği görülmektedir. Maddi hayat standartları açısından yoksunluk içinde olan insanlar (Sahra-altı Afrika nüfusunun çoğu), sağlık açısından da yoksunluk çeken insanlardır; ömürleri daha kısadır ve çoğu kez çocuklarının ölümlerine tanık olmanın ıstırabıyla yaşamlarını sürdürürler. Eğrinin diğer ucunda yer alan dünyanın zengin ülkelerinde ise pek az aile çocuklarının ölümüne tanık olur ve yüksek

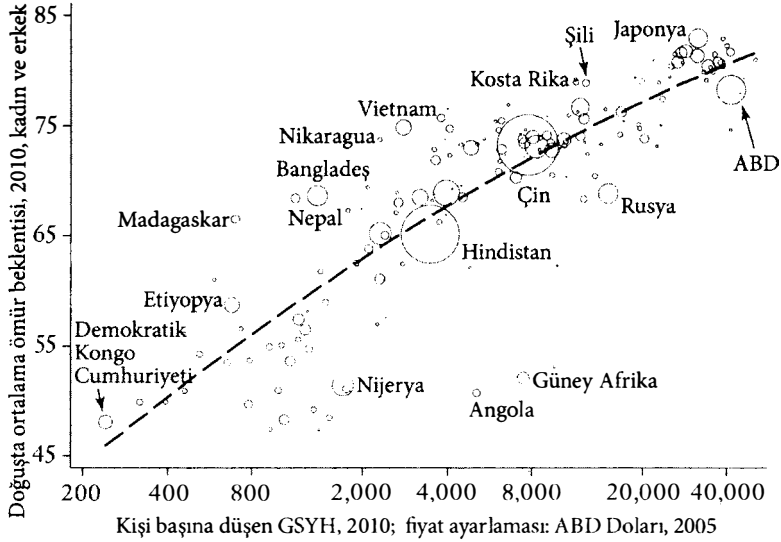
standartlarda sürdükleri ömürleri, yoksul ülkedekilerden neredeyse iki kat daha uzundur. Aynı anda hem sağlık hem de gelir seviyesi açısından dünyaya bakmak, bizi, bu iki ayrı bileşenin bir bileşik oluşturduğunu ve refah dağılımının, tek başına sağlığa ve tek başına gelir seviyesine baktığımızda göründüğünden daha büyük olduğunu görmeye sevk eder. Etik açıdan çok tercih edilmeyecek olsa da biraz kaba ancak bazen faydalı olan bir diğer hesaplama yolu da, ortalama ömür beklentisi ile gelir seviyesini birbiriyle çarparak tek rakam elde etmek ve ömür boyu gelir rakamını bulmaktır. Bu, refah hesaplaması olarak zayıf bir yöntemdir (kişinin yaşamına fazladan eklenecek yılı belirleyen kişinin geliridir; dolayısıyla zengin bir kişinin bir yılı, yoksul kişinin yaşamındaki bir yıldan daha fazla eder) ama ülkeler arasındaki farkın etkilerini gösterir. Örneğin, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde (DKC) kişi başına düşen gelirin, ABD'de kişi başına düşen gelirin yüzde birinin dörtte üçü kadar olduğu tahmin edilmektedir; dolayısıyla ABD'de bir ömürlük ortalama gelir, DKC'deki bir ömürlük ortalama gelirin iki yüz katından fazladır.

Baktığımız şekil, gelir yükselmesinin insanların daha sağlıklı olmasına *neden* olduğunu ya da "yoksulluk hastalıkları" denilen şeye yoksulluğun neden olduğunu *kanıtlayan* bir şekil *değildir*. Ama grafikte bunu görmüyor da değiliz; hatta gelir, bazı açılardan ve bazı zamanlarda gerçekten önemli (Bu fikrimi kitabın geri kalan bölümünde ayrıntılarıyla anlatacağım) *görünmektedir*. Gelir, insan sağlığının daha iyi olması için gereken daha iyi beslenme (ki bunun için insanın paraya ihtiyacı vardır) veya daha temiz su ve daha iyi hijyene (ki bunun için hükümetlerin paraya ihtiyaçları vardır) ulaşmak bakımından önemlidir. Zengin ülkelerde paranın kanser ve kalp hastalıklarıyla başa çıkma konusunda nasıl işe yaradığı çok rahat anlaşılamayabilir (elbette araştırma ve geliştirme çalışmaları pahalı süreçlerdir); dolayısıyla ülkelerin epidemiyolojik geçişten geçerken grafikte yarattıkları eğri düzleşmesinin basitçe bir hesaplamasına başlangıç yapabiliriz. Ayrıca ortalama insan ömrünün bir üst sınırı vardır (şaşırtıcı olabilir ama bu konu hararetli tartışmalar yaratmaktadır) ve ömür beklentisi Japonya'daki hatta ABD'deki kadar yüksek olunca, bunu daha yukarı çekmek gitgide zorlaşır.

Kimi zaman, dünyanın müreffeh ülkelerinde gelir ile ortalama ömür beklentisi arasında *hiçbir* ilişki olmadığı da iddia edilmektedir.[6]

6. Wilkinson ve Pickett, *Spirit level*, s.12 ve Richard Wilkinson, 1994, "The epidemiological transition: From material scarcity to social disadvantage", *Daedalus* 123: 61-77.

Giriş bölümündeki hayat değerlendirmesi ile GSYH'yı karşılaştıran grafiklerde görüldüğü gibi Şekil 1'i de gelir logaritmik ölçekle gösterecek biçimde yeniden çizmemiz faydalı olacak. Şekil 1'deki verilerin tıpatıp aynılarını kullanan Şekil 2, şimdi çok farklı bir izlenim bırakmaktadır. İlk bakıldığında, tablonun hem sağındakiler hem de solundakiler için çizgi yine aynı şekilde yukarı doğru uzanmaktadır; fakat en tepedeki bağlantı ağı azıcık daha düzdür (bunun en büyük nedeni ABD'nin düşük performansıdır) ve en zengin ülkeler arasında ilişki kopukluğu hâlâ göze çarpmaktadır. Fakat dünyadaki çoğu ülkeye baktığımızda, gelirdeki orantısal artış, uzayan ömür ile bağlantılı olarak, yani yaşama eklenen yıllarla aynı şekilde yükselmektedir. Bunun aynısını, Giriş bölümünde gelir artışı ile hayattan duyulan tatmindeki artış arasında kurulan bağlantıda da görmüştük. Elbette zengin ülkelerin gelirleri çok daha yüksek olduğundan, zengin bir ülkedeki orantısal artış, yoksul bir ülkedekine kıyasla çok daha büyük bir mutlak artış getirecektir; keza Şekil 1'de görüldüğü gibi, aynı miktardaki para zengin bir ülkeye girdiğinde oradaki insan ömrüne, yoksul bir ülkedekinden daha az sayıda yıl ekleyecektir. Ama zengin ülkelerde bile gelir artışı hâlâ ömürlere yıl eklemeyi sürdürmektedir. Yine de Şekil 2'de görüldüğü gibi, ülkelerin ömür beklentilerine göre dizilişleri, gelir seviyelerine göre dizilişlerinden çok farklıdır.

ŞEKİL 2: Ortalama ömür beklentisi ve kişi başına düşen GSYH'nin logaritmik ölçekli grafiği

Eğrinin dışına düşen ülkelerin hikâyesi, orada yer alanlarınki kadar önemlidir. Gelir seviyeleri dikkate alındığında, beklenenden çok daha kötü çıkan ülkelerin bir kısmı savaşlardan etkilenmiştir. Aralarında Botsvana ve Svaziland olmak üzere bir kısmı (ve burada öne çıkmayan diğer Afrika ülkeleri) ise HIV/AIDS salgınından mustariptir ve bu hastalık, birçok ülkede II. Dünya Savaşı'ndan sonra kazanılan ömür beklentisi oranındaki artışın çoğunu geri almıştır. HIV/AIDS bu ülkeleri grafik eğrisinin altına ya da uzağına itmiştir. Bunlar içerisinde en berbat durumda olan Ekvator Ginesi'nden daha önce bahsetmiştim. Fakat söz konusu etken (gelir dağılımındaki aşırı eşitsizlik), uzun yıllardan beri hatta HIV/AIDS'in ortaya çıkışının öncesinde bile Güney Afrika'nın çizginin altında kalmasının sebeplerinden biridir. Güney Afrika (ırk ayrımcılığı uygulamalarından vazgeçilmesinden sonra bile), çok büyük ve yoksul bir ülke içinde yer alan daha küçük ve zengin bir ülke gibi düşünülebilir. Hakeza, Şekil 1'de Nijerya'yı Amerika Birleşik Devletleri ile birleştiren bir çizgi çizip aradaki mesafeyi Nijeryadan ABD'ye yüzde 10 kaydırırsak (Güney Afrika'daki beyaz nüfusun yüzde 10 olduğunu düşünerek) Güney Afrika'nın grafikteki pozisyonuna yakın bir noktaya geliriz.

Rusya da düşük performanslı büyük ülkelerden biridir. Komünizmin yıkılmasından sonra ve belki de geçiş dönemindeki karışıklık ve parçalanma karşısındaki tepkiler nedeniyle ortalama ömür beklentisinin hızla düştüğü bir ülkedir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan ve özellikle erkeklerde görülen aşırı alkol tüketimi de bu zemini besleyen bir faktör oldu. Rusya'da olanlar hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz; belki de erkeklerdeki ölüm oranı siyasi sistemlerindeki değişiklikten çok daha önce başlamış olabilir.[7] Gerçek ne olursa olsun, eski Sovyetler Birliği ülkeleri, gelirleri dikkate alındığında gerek sağlık gerek hayat değerlendirmesi açısından beklenenden daha kötü durumdadır. Bu ülkeler aynı zamanda bir ekonomik sistemden diğerine geçiş yapılması yüzünden gelir seviyesi ölçümlerinin zorlaştığı ülkeler arasında yer almaktadır; bu nedenle rakamlar da pekâlâ abartılı olabilir. Rusya'da yaşanan bu

7. Elizabeth Brainerd ve David M. Cutler, 2005, "Autopsy on an empire: The mortality crisis in Russia and the former Soviet Union", *Journal of Economic Perspectives* 19(1): 107-30 ve Jay Bhattacharya, Christina Gathmann ve Grant Miller, 2013, "The Gorbachev anti-alcohol campaign and Russia's mortality crisis", *American Economic Journal: Applied* 5(2): 232-60.

geçiş her ne kadar kaçınılmaz ve uzun vadede muhtemelen fayda getirecek olsa da, gelirler ve ömür uzunluğu açısından, müthiş bir kayba mal oldu. Savaş sonrası dönemde dünyada yaşanan diğer felaketlerle (AIDS salgını ya da Çin'de yaşanan Büyük Kıtlık felaketi gibi) yarışamaz; ama yine de ülke, muazzam acılara ve refah kaybına maruz kaldı.

Amerika Birleşik Devletleri de geliri dikkate alındığında iyi performans gösteremeyen ülkeler arasındadır. Yine de ABD, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, milli gelirinin hepsinden daha büyük bölümünü ülkesindeki sağlık hizmetleri için harcıyor; bu da gelir ile sağlık arasında çok sıkı bir bağ olmadığını, hatta sağlık hizmetlerine harcanan para ile sağlık arasında daha da zayıf bir bağ olduğunu gösteren örneklerden biri olarak karşımıza çıkıyor. Kişi başına geliri ABD'dekinin dörtte biri kadar olan ve kişi başına düşen sağlık harcamaları ABD'nin yaklaşık yüzde 12'si kadar olan Şili ve Kosta Rika'daki ortalama ömür beklentisi, ABD'ninki kadar iyidir. Bölüm 2 ve 5'te ABD'deki sağlık ve sağlık hizmetleri finansmanına döneceğim.

Diğer bazı ülkeler ise gelirleriyle kıyaslandığında beklendiğinden daha iyi durumdalar. Logaritmik ölçekle çizilen Şekil 2'de bunu, Şekil 1'de olduğundan daha net görüyoruz. Nepal, Bangladeş, Vietnam, Çin, Kosta Rika, Şili ve Japonya grafikteki uluslararası eğride beklediğimizden farklı olarak, ortalama ömür beklentisi yüksek çıkan önemli ülkeler arasında yer alıyor. Bunlar arasında en yoksul olanları, bebek (1 yaşından küçük) ve çocuk (5 yaşından küçük) ölüm oranlarını olağanüstü düşük tutma konusunda çok iyi iş çıkarıyorlar; en üst sıralarda yer alan ülkeler arasında özellikle Japonya ise orta yaş ve yaşlı nüfusun ölüm oranlarını olağanüstü düşük tutmayı başarıyor. Kitabın ilerleyen bölümlerinde bu istisnaları daha detaylı inceleyeceğim; fakat buradaki asıl mesele grafikteki eğrinin belli bir kadere mahkûm olmayla hiçbir ilgisinin olmadığıdır. Kaynakları dikkate alındığında yoksul ülkeler beklendiğinden daha iyi durumda olabilirken, zengin ülkeler daha kötü performans gösteriyor olabilir. Düşük gelirle de olsa sağlıklı olmanın yolları olduğu gibi büyük miktarlarda para harcansa da hiçbir amaca hizmet etmediği durumlar vardır. Savaş, salgın hastalıklar ve aşırı eşitsizlik de gelir seviyesine bağlı olmaksızın sağlığı bozan durumlar arasında yer alır; yine de savaş ve salgın hastalıkların zenginlerden ziyade yoksul ülkelerde yaşanma olasılığı çok daha yüksektir.

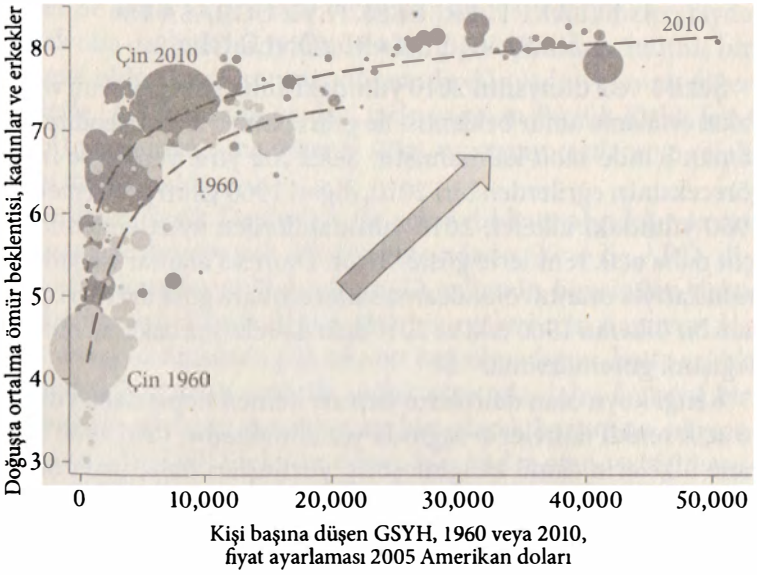
FELAKETLERLE SEKTEYE UĞRASA DA İLERİ VE YUKARI YÖNLÜ GİDİŞ

Şekil 1 ve 2 dünyanın 2010 yılındaki anlık görüntüsünü veriyor. Fakat ortalama ömür beklentisi ile geliri birbiriyle ilişkilendiren eğri, zaman içinde sabit kalmamıştır. Şekil 3'te yine veriler ve iki eğri göreceksiniz; eğrilerden biri 2010, diğeri 1960 yılını göstermektedir. 1960 yılındaki ülkeler, 2010 yılındakilerden ayırt edilebilmeleri için daha açık renklerle gösteriliyor. Dairesel alanlar ise yine ülke nüfuslarıyla orantılı olarak ama sadece yıllara göre ayrı ayrı çizildi; yani bir ülkenin 1960'taki ve 2010'daki dairelerine bakarak nüfustaki değişimi göremezsiniz.

Rengi koyu olan dairelerin hemen hemen hepsi daha yukarıda ve açık renkli dairelerin sağında yer almaktadır; yani 1960'tan bu yana ülkelerin tümü zenginleşmiş, yurttaşları daha uzun ömürlü olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde refahla ilgili belki de en önemli gerçek şudur: Bir şeyler daha iyiye gidiyor; refahın bileşenleri olan hem sağlık hem de gelir zaman içinde daha da artıyor. Ekonomist ve tarihçi Robert Fogel, daha uzun bir tarih dönemini kapsayan çalışmasında açlıktan ve erken ölümden kaçma kavramı üzerine yazmıştır.[8] Bu Büyük Firar, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana tüm dünyada hızını koruyarak devam etmiştir. Kaçamayan birkaç ülke ve ancak kısmen geride kalmış bir kaçının dışında genel başarıyı görüp kutlamamız gerekir. Milyonlarca insan hastalık ve maddi yoksunluk dünyasından kaçmıştır. Amartya Sen gelişmenin özgürlük olduğunu yazar.[9] O halde Şekil 3 dünyanın 2010 yılında, 1960 yılındaki halinden daha özgür olduğunu göstermektedir. Üstelik bu çizimi 1930 veya 1900 yılındaki bilgilerle (daha eksik bilgiler de olsa) doldursaydık, özgürlük artışının ta 250 yıl önce başlayıp uzun zamandır devam ettiğini, ardından hız kazandığını ve son yarım asırda gitgide daha çok sayıda ülkeye yayıldığını da görürdük.

---

8. Robert W. Fogel, 2004, *The escape from hunger and premature death, 1700 to 21. Europe, America, and the Third World,* Cambridge University Press ve 1997, "New findings on secular trends in nutrition and mortality: Some implications for population theory" içinde Mark R. Rosenzweig ve Oded Stark, ed., *Handbook of population and family economics,* Elsevier, s. 433-81.
9. Sen, *Development as freedom.*

ŞEKİL 3: Uzayan ömürler, zenginleşen hayatlar

Genel anlamda görülen bu ilerlemeye karşın, bazı felaketler de yaşanmıştır. İnsanlık tarihindeki en korkunç felaketlerden biri Çin'in 1958-61 yılları arasında yaptığı "Büyük İleri Atılım" esnasında son derece yanlış yönlendirilen sanayileşme ve gıda tedariki politikalarının yaklaşık otuz beş milyon insanın ölümüne yol açması ve belki de ayrıca kırk milyon kişinin doğumunun önüne geçmiş olmasıdır. O yıllarda iklim koşullarında sıra dışı hiçbir şey yoktu; bu ölümlerin hepsi insan eliyle gerçekleşmiştir.

Mao Zedong ve onunla birlikte hareket eden liderler, komünizmin üstünlüğünü göstermeye, Rusya ve Britanya'daki üretim seviyelerinin önüne bir an önce geçmeye ve komünist dünyada Mao'nun liderliğini pekiştirmeye kararlıydılar. Hızla sanayileşen kentlerin gıda ihtiyacını karşılamak ve gıda ihracatı yaparak döviz kazanmak için olmadık üretim hedefleri kondu. Çin Komünist Partisi tarafından uygulanan totaliter sistemdeki kırsal nüfus birbirleriyle yarışarak üretim çıktılarını abarttı, zaten erişilemeyecek durumdaki tedarik kotasını iyice şişirdi ve tüm ürünler ihraç için depolanınca ülkedeki insanlara yiyecek tek lokma kalmadı. Parti bir de kırsal bölgelerdeki tüm özel arazileri devletleştirip, tencere-tava dahil her türlü özel mülke el koyunca ve insanlara toplu

mutfaklarda yemek yedirmeye başlayınca kaosa sebep oldu. Büyük bir özgüvenle beklenen muazzam üretim artışı dikkate alınarak, köylülerin emeği kamu projelerine ve kırsal bölgelerde çelik üretim tesislerine yönlendirildi ama pek başarı kaydedilemedi. Seyahat ve iletişimle ilgili uygulanan acımasız kısıtlamalar yüzünden Çin'de olanlar dışarıya yayılmadı, muhaliflere uygulanacak cezalar açık ve netti, 1950-51 yıllarında bir milyon insanın dörtte üçü idam edildi. (Buna karşın, devrimin ilk yıllarında parti halkın büyük desteğini almıştı.)

Mao bu felaketleri öğrenince (muhtemelen gerçek ölçekte bile değil), yürürlükteki politikasını ikiye katladı, habercileri temizledi, onları "sağcı dönekler" diye etiketledi ve köylüleri gizli gizli gıda istiflemekle suçladı. Böyle yapmayıp da Büyük İleri Atılım'ın bir hata olduğunu kabul ederse liderliği yara alacaktı ve o bunu önlemek için milyonlarca insanını feda etmeye hazırdı. Kitlesel açlığın boyutlarını ilk anladığında gidişatı tersine çevirecek politikalar izleseydi, açlık felaketi üç değil bir yıl sürmüş olacaktı çünkü devlet ambarlarında tüm ülkeye yetecek kadar hububat depolanmıştı.[10]

Birçok kaynağa göre Çin'deki ortalama ömür beklentisi, 1958'de yaklaşık olarak 50 iken, 1960'ta 30'un altına düşmüştür; beş yıl sonra Mao insanları öldürmeye son verince bu oran aşağı yukarı 55'e yükselmiştir.[11] Büyük İleri Atılım sırasında doğanların üçte biri hayatta kalamamıştır. Bazen politikaların faydalarını anlatmakta hatta politikaların bir fark yarattığına kendimizi inandırmakta bile zorlanırız. Fakat Büyük İleri Atılım'da da görüldüğü gibi kötü politikaların felaketlere yol açan etkileri fazlasıyla ortadadır. Savaş veya salgın hastalık gibi felaketlerin yaşanmadığı durumlarda bile totaliter bir siyasi sistemde uygulanan kötü politikalar milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Çin'de yaşanan problem, sistemin totaliterliği yüzünden bu politikanın geriye döndürülemeyecek kadar uzun bir zaman boyunca sürdürülmesi ve Mao'nun gidişatı değiştirecek mekanizmaları olmamasıydı. Bugün Çin'in siyasi sistemi Mao'nun yarattığı sistemden çok da farklı değildir; tek fark bilgi akışıdır. Süregiden devlet kontrolüne karşın, bugün böyle bir

10. Yang Jisheng, 2012, *Tombstone: The great Chinese famine, 1958-62,* Farrar, Straus ve Giroux.

11. Ainsley J. Coale, 1984, *Rapid population change in China, 1952-1982,* National Academy Press ve Cormac Ó Gráda, 2009, *Famine: A short history,* Princeton University Press.

açlık felaketi yaşansa, Çin'deki liderlerin ve dünyanın geri kalanının bunu çabucak öğrenemeyeceğine inanmak hayli zor. Bugün, dünyanın geri kalanının Çin'e o günlerdekinden daha çok yardımcı olup olamayacağı ise tamamen şüpheli.

HIV/AIDS salgını bir diğer büyük felakettir. Daha önce gördüğümüz gibi, bu hastalık Sahra-altı Afrika ülkelerinin birçoğunda ölüm oranını yükseltmiş, ortalama ömür beklentisini çarpıcı bir şekilde düşürmüştür. Güney Afrika'nın konumu grafikte gösterilmektedir. Şekil 1 ve 2'de Güney Afrika'nın eğrinin çok altında kaldığını görüyoruz. HIV/AIDS'in ölüm oranına herhangi bir etkisinin olmadığı 1960 yılına dönersek, Güney Afrika'yı yine aynı konumda görürüz ve bunun sebebi hastalık değil, beyaz ve siyah nüfus arasındaki uç noktalardaki eşitsizliktir. Bu eğrileri bir film gibi hareket ettirseydik, her on yılda bir, ırk ayrımcılığını kaldıran ve ırklara göre sağlık hizmeti farklılıkları azaltan ülkenin yukarıdaki eğriye doğru giderek yaklaştığını görürdük. Ya da en azından 1990'a kadar gidişat böyleydi. Ondan sonraki dönemde AIDS nedeniyle artan ölümler yüzünden ülke yine tepetaklak ilk konumuna, Şekil 1'de gördüğümüz yere düştü.

Son birkaç yılda, antiretroviral ilaçlar Afrika'daki can kaybını azaltmaya başladı. Bu salgının kendisi de firarların geçici olabileceğine dair bir hatırlatmadır ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili büyük salgınların (Şimdi HIV/AIDS, on dokuzuncu yüzyılda kolera, ortaçağlarda vebadır) geçmişte kaldığına güvenmemek gerektiğini gösterir. Gerek bilimsel gerek popüler yayınlarda, "gelişmekte olan" hastalıkların (hayvan yaşam alanlarından insanlara sıçrayan HIV/AIDS başta olmak üzere) halihazırda yarattığı tehlikelere dikkat çekilmektedir. Bazıları hızlı ve hayret verici biçimde ölümcül olan bunun gibi birçok "zoonotik" (hayvanlardan insanlara geçen) hastalık vardır. Yine de bu ölümcüllük aynı zamanda onların çok geniş ölçekli salgınlara dönüşmesini imkânsız kılar; kurbanların tümünün ölmesi kurbanlar için olduğu kadar buna sebep olan böcekler için de kötüdür. Kolay bulaşmayan ve çok yavaş öldüren HIV/AIDS ise çok daha büyük bir tehlikedir ve sebep olduğu salgın, bu tür hastalıkların gelecekte başımıza dert olmayacağına inananları yalancı çıkarabilir.

Şekil 3'te, felaketlerden uzaklaştıkça ülkelerin sadece daha zengin ve daha sağlıklı olduğu değil, ömür beklentisi ile geliri birbiriyle ilişkilendiren eğrinin kendisinin de zaman içinde yukarıya

çıktığı görülmektedir. 2010 eğrisi 1960 eğrisinin yukarısındadır; zamanda geriye gidecek olursak 1960 eğrisinin 1930 eğrisinden, onun da 1900'deki eğrinin yukarısında olduğunu ve bunun böyle devam ettiğini görürdük. Yukarı yönlü bu harekete ilk Preston dikkat çekmiş ve *gelirden başka* bir sistematik faktörün bundan sorumlu olduğu sonucuna varmıştır. Gelir en önemli şey olsaydı (belli bir düzen izlemeyen salgın hastalıklar veya ülkenin sağlık politikaları gibi diğer faktörlerle birlikte), ülkeler grafikteki eğri üzerinde bir aşağı bir yukarı (daha çok yukarı) yönlü hareket ederlerdi. Fakat ülkeler gerçekten eğrinin yukarısına oturmuş olsalar da, olan biten sadece bundan ibaret değil. Gelir seviyesinde hiçbir değişiklik olmasa da zaman içinde ömür beklentisi artmıştır ve gelir seviyesi düşük veya yüksek ülkeler için de aynı şey geçerlidir. Preston eğrinin yukarı yönlü bu gidişini, bilimsel ve tıbbi bilgilerin artışına ya da en azından mevcut bilgilerin daha yaygın bir şekilde uygulanmasına bağlamış ve *grafikteki eğri boyunca görülen hareketleri* yükselen hayat standartlarının sağlığa etkisi olarak, *eğrinin kendi hareketini* ise yeni bilgilerin uygulanmasının katkısı olarak yorumlamıştı.[12] Refah artışının kaynağının gelir ile bilgi arasında paylaştırılması konusunu kitap boyunca inceleyeceğiz. Ben anahtar sözcüğün bilgi olduğunu; gelirin, bir bileşen olarak birçok açıdan önemli olsa da refahın mutlak kaynağı değil, onun diğer veçhelerini güçlendiren bir kolaylaştırıcı olduğunu savunacağım.

KÜRESEL YOKSULLUK VE KÜRESEL EŞİTSİZLİK

Dünyadaki ülkelerin çoğunda maddi hayat standartları yükselmektedir. Ne var ki, büyüme ile küresel yoksulluğun azalması arasında mutlaka otomatik bir bağlantı olduğunu düşünmek mantığa sığmaz; dünyanın en yoksul ülkeleri hiç büyümüyor olabilir (1980'lerde ve 1990'ların başında Afrika'daki çoğu ülkede olduğu gibi) ya da büyüme kaydeden ülkelerde bu durum sadece o ülkenin zaten zengin kesiminin işine yarıyor olabilir. Küreselleşmenin ve ekonomik büyümenin sadece zenginlerin işine yaradığına inananlar ya ilk savı ya da ikincisini dile getirirler. Elbette daha önce de değindiğimiz gibi, ülkelerin ortalama maddi hayat standartları

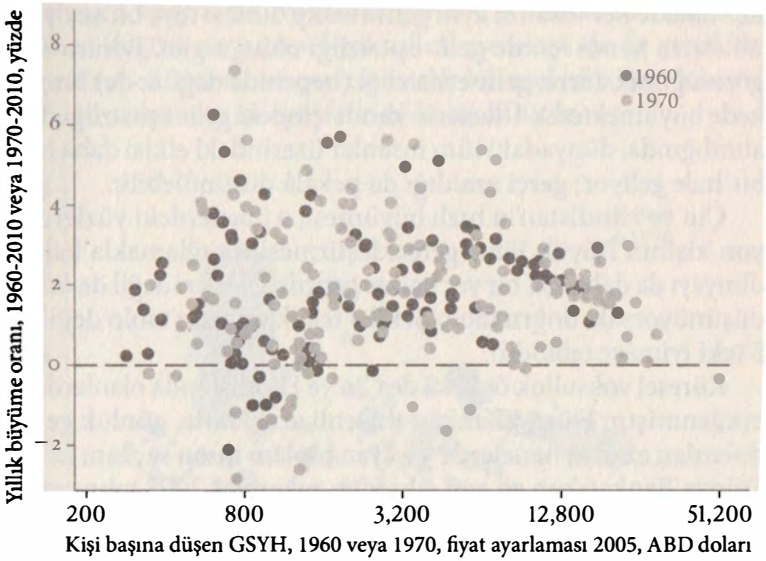
12. Preston, "The changing relation between mortality and level of economic development."

arasında hayal bile edilemeyecek kadar fark vardır; zengin ve yoksul ülkeler arasındaki fark da bundan daha az değildir. Peki, genelde kaydedilen ekonomik ilerlemeyle bu eşitsizlikler büyüyor mu? Herkes bu ilerlemeden faydalanıyor mu yoksa yarar sağlayanlar sadece kendilerinden daha talihsiz bir grubu geride bırakıp Büyük Firar eden zenginler mi?

Bu soruya cevap vermenin bir yolu, önceden yoksul olan ülkelerin, önceden zengin olan ülkelerden daha hızlı büyüyüp büyümediğine bakmaktan geçer; aralarındaki farkı azaltacak bir şeyler olmalı. Ekonomik büyümeyi mümkün kılan şey, bilimdeki ve uygulamalardaki ilerleme ise ülkelerin hayat standartlarının birbirine yaklaşmasını bekleyebiliriz. En azından bilgi ve tekniklerin bir ülkeden diğerine geçişinin kolay olup olmadığına bakabiliriz.

Dağınık muhtelif noktalar gösteren Şekil 4 ile başlayalım. Şekildeki her nokta bir ülkedir ve dikey eksende kişi başına düşen ortalama büyüme hızının, yatay eksendeki kişi başına düşen önceki GSYH'ya oranı gösterilmektedir. Koyu renkli noktalar başlangıç noktası olarak 1960'ları alıyor ve 1960 ile 2010 arasındaki büyümeye bakıyor; açık renkli daireler ise 1970'ten başlayıp, 1970 ile 2010 arasındaki büyümeyi gösteriyor. Noktalar arasında bir örüntü çıkmaması, yoksul ülkelerin zengin ülkelerden daha hızlı büyümediği anlamına gelir; yani bir yakalama, yetişme söz konusu değildir, ülkeler arasındaki eşitsizlikte bir azalma olmamıştır. Zengin ülkeler de yoksul olanlardan daha hızlı büyümemiştir. Tablonun genelinde, ülkeler arası eşitsizlik pek değişmemiştir. Neredeyse tüm büyüme oranları pozitiftir ve sıfır büyümeye işaret eden kesik çizginin üzerinde yer almaktadır.

Son elli yılda dünyada önemli oranda büyüme gerçekleşmiştir; sadece dört ülkenin 2010'daki kişi başına düşen geliri 1960'takinden düşüktür ve sadece on dört tanesi 1970'e göre daha düşük gelire sahiptir. Her zaman olduğu gibi, en düşük performans gösteren ülkelerin (örneğin savaşta olanlar) bir kısmı hakkında hiçbir veri olmadığından ya da önceki yıllarda mevcut olmayan ülkeler oldukları için bu tabloda yer almadıklarını da hatırlayalım. (Şekil 4'te en kötü durumdaki ülkeler Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Liberya'dır ve her iki ülke de savaştadır.)

ŞEKİL 4: Ülkelere göre büyüme

Aynı verilere daha farklı ama daha pozitif bir gözle de bakılabilir. İlk kez Stanley Fischer tarafından bu tarzda çizilen Şekil 5'in içeriği, Şekil 4 ile tıpatıp aynıdır ama bu kez her ülke başlangıç yılında nüfusuyla orantılı alana sahip bir daireyle belirtilmiştir.[13] Bu şekilde baktığımızda, güçlü bir *negatif* ilişki hemen gözümüze çarpar; yoksul ülkelerin daha hızlı büyüdüğünü görürüz. Ama biz yoksul ülkelerin daha hızlı *büyümemiş* olduğunu biliyoruz!

Algıdaki bu farklılık en büyük ülkelerin dairelerinin büyütülmüş olmasından kaynaklanıyor. Dünyanın en kalabalık ülkeleri olan Çin ve Hindistan son yarım asırda çok hızlı büyümüştür ve her ikisinin de nüfusu çok yüksek olduğundan kaydettikleri büyüme, iki milyardan fazla insanın ortalama gelirini, dünya gelir dağılımının en dibinden (başladıkları yer) şu anda yer aldıkları orta bölüme yaklaştırmıştır. Bu ülkelerin her birindeki her insan o ülkenin ortalama gelirine sahip olsaydı, ülkelerin ortalama hayat standartlarında bir daralma olmasa da, Şekil 5'te dünyadaki tüm insanların hayat standartları birbirine yakın görünürdü. Elbette,

13. Stanley Fischer, 2003, "Globalization and its challenges", *American Economic Review* 93(2): 1-30.

her ülkede her insanın aynı gelire sahip olması diye bir şey yoktur; ülkelerin kendi içinde gelir eşitsizliği olduğu gibi, Bölüm 6'da da göreceğimiz üzere, gelir eşitsizliği (hepsinde değilse de) birçok ülkede büyümektedir. Ülkelerin kendi içindeki gelir eşitsizliği dikkate alındığında, dünyadaki tüm insanlar üzerindeki etkisi daha belirsiz bir hale geliyor; gerçi azaldığı da pekâlâ düşünülebilir.

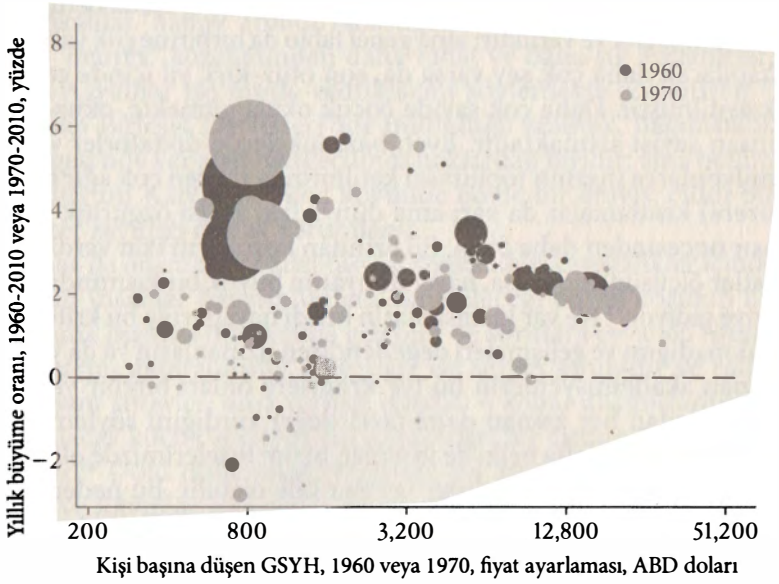
Çin ve Hindistan'ın hızlı büyümesi, o ülkelerdeki yüzlerce milyon kişinin Büyük Firar gerçekleştirmesini sağlamakla kalmayıp dünyayı da daha eşit bir yer haline getirdi. *Ülkeleri* değil de *insanları* düşünüyorsak, doğru tablo Şekil 4'teki karamsar tablo değil, Şekil 5'teki iyimser tablodur.

Küresel yoksulluk öyküsü de Çin ve Hindistan'da olanlardan çok etkilenmiştir. Dünya Bankası düzenli aralıklarla, günlük geliri bir dolardan az olan hanelerde yaşayan toplam insan sayısını hesaplar. Dünya Bankası'nın en son çıkardığı rakamlar 2008 yılına aittir ve Şekil 6 bu rakamları göstermektedir.[14] Dünyadaki yoksul ülkelerin toplam nüfusunda iki milyar artış olmasına karşın, günde bir dolarla yaşayan yoksul insanların toplam sayısı 1981 ile 2008 arasında üç çeyrek milyara (750 milyona) düşmüştür.

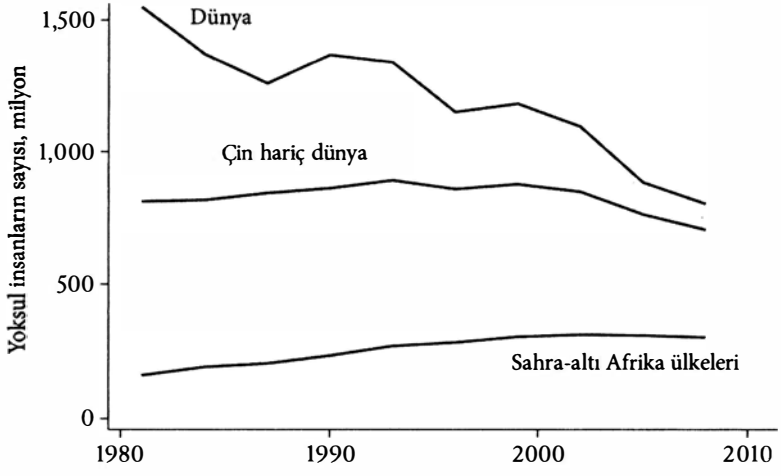
Sonuç olarak, dünya nüfusunun günde bir doların altında gelirle yaşayan kısmı yüzde 40'lardan yüzde 14'e düşmüştür. Dünyanın diğer bölgelerinde de yoksulluk oranının düştüğü görülse de yoksulların mutlak rakamlarındaki bu düşüş daha ziyade Çin'in hızlı büyümesinin rakamlar üzerindeki etkisidir; dolayısıyla, en azından son on yıl içinde Çinli olmayan yoksulların mutlak rakamı artmaya devam etmiştir. (Şekil 6'da göreceğimiz üzere, Hint istatistikleri ve insanların gerçekte ne kadar daha fazla gelire sahip olduğuna ilişkin verilerin eksikliğine de değinilmelidir; yani bu rakamlar Hindistan'ın yoksulluğu azaltma yönünde ne kadar ilerleme kaydettiğini gerçekte olduğundan az göstermektedir.) Dünya Bankası'nın 2008 rakamlarına göre, Sahra bölgesinin güneyinde kalan Afrika ülkelerinde toplam nüfusun yüzde 37'si günde bir dolardan daha azıyla yaşamaktadır ve bu rakam 1993'te çıktığı yüzde 49 zirvesinden daha düşüktür; Afrika ekonomileri düşük seviyelerde olsa da, son yıllarda büyümeye başlamıştır. Her zamanki gibi, Afrika verileri-

14. Martin Ravallion ve Shaohua Chen, 2010, "The developing world is poorer than we thought, but no less successful in the fight against poverty", *Quarterly Journal of Economics* 125(4): 1577-625. Güncelleme 2008: "An update of the World Bank's estimates of consumption poverty in the developing world", http://siteresources.worldbank.org/INTPOVCALNET/Resources/ Global_Poverty_Update_2012_02-29-12.pdf.

ni ele alırken epey temkinli olmak gerekir. Kısacası, her yerde ve her zaman değilse de, küresel yoksulluk meselesinde de genel bir ilerleme kaydedilmiştir ve çeyrek asırlık küresel büyüme, küresel yoksulluğun azalmasına epey etkide bulunmuştur.

ŞEKİL 5: Ülke nüfusuna göre büyüme

ŞEKİL 6: Dünyada yoksulluk azalıyor

İNSANLAR KENDİ HAYATLARINI NASIL GÖRÜYOR?

Güzel bir hayat sürmek için sağlık ve paradan daha fazlası gerekir; gelişmenin getirdiği yoksunluktan firar, daha iyi eğitim ve daha fazla sivil toplum katılımını da içermelidir. Burada benim asıl odağım sağlık ve varlıktır; ama genel tablo da birbirine çok yakındır: Yapılacak daha çok şey varsa da, son otuz-kırk yıl içinde çok yol katedilmiştir. Daha çok sayıda çocuk okula gitmekte, okur-yazar insan sayısı artmaktadır. Evet, bazı ülkelerde diktatörler ve yüz milyonlarca insanın toplumsal katılımında (bazen çok ağır olmak üzere) kısıtlamalar da var; ama dünyadaki siyasi özgürlük yarım asır öncesinden daha fazla. En azından koşulların izin verdiği fırsatlar ölçüsünde de olsa, hayat dünyanın büyük bir kısmında daha iyiye gidiyor.[15] Ne var ki, insanların kendi hayatlarına bu kriterlerle bakmadığını ve gelişmeleri değerlendiren uzmanların ya da yorum yapan akademisyenlerin bu tür kriterlere onları birebir yaşayan insanlardan her zaman daha fazla değer verdiğini söylemek de mümkündür. Hatta belki de insanlar, bizim listelerimizde olmayan bazı şeylere daha fazla değer veriyor bile olabilir. Bu nedenle insanlara hayatlarının nasıl gittiğini *düşündüklerini* sormakta büyük fayda vardır.

Bunu yapmanın bir yolu da, Giriş bölümündeki Şekil 1 ve Şekil 2'de gösterilenler gibi, insanlara refah kriterlerini anlattırmaktır. Son zamanlarda ekonomistler, psikologlar ve felsefeciler bu ölçümlerle daha çok ilgilenir oldu ve milli istatistik kurumlarının bazıları bu tür verileri düzenli olarak toplamaya başladı.[16] Geniş bir anlam yelpazesi içinde genelde mutluluk ölçümleri olarak adlandırılan bu ölçümlerin çekici yanı çoktur; yanıtlar, doğrudan doğruya refahı değerlendirilen insanların kendilerinden gelir, gerçekten elde edilen sonuçların bizzat kendileri ölçülür ve refah için önemli olan ama bizim bilemediğimiz ya da bilsek de ölçemeyeceğimiz faktörlerin etkilerini içerebilir.

Yine de, aralarında ekonomistler ve felsefeciler olmak üzere pek çok yazarın, kişinin kendi ağzından aktarılan refah ölçümlerinin geçerliliği ve faydası konusunda çekinceleri vardır. İnsanların bu

15. Charles Kenny, 2011, *Getting better,* Basic Books.
16. Joseph E. Stiglitz, Amartya K. Sen ve Jean-Paul Fitoussi, 2009, *Report of the commission on the measurement of economic performance and social progress,* http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm.

sorulara cevap verirken ne düşündüğünü her zaman bilemeyiz ve aynı sorunun farklı insanlar ve farklı uluslar tarafından aynı şekilde yorumlanıp yorumlanmadığı gibi kuşkular da hiç bitmez. Kelimelerin doğrudan karşılığı olsa da soruların çevirisi bazen zordur; Amerikalılar "happy" (mutlu) sözcüğünü Fransızların aynı anlama gelen "heurex" sözcüğünden daha rahat ve daha sık kullanırlar; Doğu Asyalılar ise mutlu olduklarını söylemekte zorlanırlar.[17] Amerika Birleşik Devletleri'nde mutluluğu aramak, Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan, vazgeçilmez haklardan biridir; ama benim büyüdüğüm Kalvinist İskoç köyünde böyle bir arayış, ciddi bir karakter zayıflığı olarak yorumlanır.

Daha da önemlisi ise adaptasyon konusudur; çaresizlikler içinde yaşayan insanlar hayatın onlara sunabileceği en iyi koşulun bu olduğuna inanma durumuna gelebilir ve sorulara cevaben mutlu olduklarını aktarabilirler. Diğerleri ise servet sahibidir ve rahat bir yaşam sürerler; ama varlıklı olmaya o kadar alışmışlardır ki, zevk alacak küçük şeylerin yokluğu onları bir tatminsizliğe itmiş olabilir.[18] Dolu dolu yaşanan mutlu bir hayat da bazen çeşitli acılar ve kayıplar içerebilir; felsefeci Martha Nussbaum savaşa giden "mutlu savaşçı"dan bahsederken onun tek beklentisinin acı ve olası ölüm olduğunu; ama yine de güzel ve yaşamaya değer bir hayat sürdüğüne inandığını anlatır.[19] Bu çekinceler insanların kendi hayatları hakkındaki yorumları kâle almamamız gerektiği anlamına gelmiyor; sadece potansiyel sorunlara karşı tetikte olmamız ve kuşkucu yaklaşımımızı bir kenara bırakmamamız gerektiğini gösteriyor.

İnsanların sahip olduklarıyla yetinmeye her zaman uyum sağlaması durumunda, ortalama cevaplar ülkeden ülkeye pek farklılık göstermeyecektir; dünyadaki zengin ülkelerin çoğu uzun zamandan beri zengin, yoksul ülkeler ise uzun zamandan beri yoksul; dolayısıyla insanların içinde bulundukları koşullara uyum sağlamaları için yeterince zaman geçmiştir. Fakat Giriş bölümündeki rakamlar bunun böyle olmadığını gösteriyor.

---

17. Anna Wierzbicka, 1994, "'Happiness' in cross-linguistic and cross-cultural perspective", *Daedalus* 133(2): 34-43 ve Ed Diener ve Eunkook M. Suh, 2000, *Culture and subjective wellbeing,* MIT Press.

18. Amartya K. Sen, 1985, *Commodities and capabilities,* Elsevier; 1987, *On ethics and economics,* Blackwell; ve 2009, *The idea of justice,* Belknap.

19. Martha C. Nussbaum, 2008,"Who is the happy warrior? Philosophy poses questions to psychology", *Journal of Legal Studies* 37(S2): S81-S113.

Hayatı değerlendirme konusunda karşılaştırmalı istatistiklerde istikrarlı olarak en yüksek performansı gösteren Danimarka'nın puanı 7,97'dir (0'dan 10'a kadar olan basamaklı ölçekte); onu Kuzey Ülkeleri takip eder (Finlandiya 7,67, Norveç 7,63 ve İsveç 7,51); onların hemen ardından 7,28 ile Amerika Birleşik Devletleri gelir. Togo'nun (uzun zamandan beri diktatörlükle yönetilen bir ülke) puanı 2,81, Sierra Leone'nin (yıllarca iç savaş yaşamış bir ülke) 3,00, Zimbabve'nin (uzun zamandır diktatörlükle yönetilen bir ülke daha) 3,17, Burundi'nin 3,56, Benin'in 3,67'dir; bedbahtlık sıralamasında bir sonraki ülke ise 3,72 puan ile Afganistan'dır. Bu ölçümler hakkındaki felsefi kuşkular yeterince gerçektir ama mesele yoksunluğu değerlendirmeye, insanların kendilerini geliştirdiği ve geliştiremediği ülkeleri saptamaya geldiğinde, söz konusu puanlar gelir, sağlık veya siyasi özgürlükle yakın bir ilişki içindedir. Zengin, gelişmiş ve demokratik olan Avrupa, Amerika ve Avrupa'ya yakın ülkeler; Sahra-altı Afrika ülkeleri, Asya ve Latin Amerika'daki en yoksul ülkelerle karşılaştırıldığında yaşamın daha güzel olduğu ülkelerdir ve bu ülkelerdeki insanlara sorulan doğrudan soruların cevaplarında da gelir veya ömür uzunluğuna baktığımızda, elde ettiğimiz sonuçların aynılarını alırız.

Tıpkı gelir ile sağlık arasındaki ilişkiyi bulurken yaptığım gibi, burada da son elli yıl içinde hayat değerlendirme sorularına verilen cevaplara bakmamız, geriye gidip 1960'tan bu yana neler olduğunu görmemiz iyi olurdu. Fakat Gallup'un Dünya Anketi ancak 2006'da başladı ve birkaç ülkenin önceki yıllara ait dağınık verileri varsa da, bu rakamların ne kadar güvenilir olduğunu hatta katılımcıların nasıl seçildiğini bile bilemiyoruz. O nedenle an itibarıyla son elli yılda dünyadaki büyümenin hayat değerlendirmesi puanlarında bir artışa yol açıp açmadığını söyleyemeyiz.

Durum böyle olsa bile zengin ülkelerde yaşayanların hayatlarına sistematik bir şekilde yoksul ülkelerdekinden daha yüksek puan vermeleri, büyümenin, insanların nasıl yaşadıklarına dair duygularını olumlu etkilediği varsayımını güçlendiriyor. Bir yanda Danimarka ve Amerika Birleşik Devletleri ile diğer yanda Sierra Leone, Togo ve Zimbabve arasındaki farkın açık nedeni, bir grubun zengin diğerinin yoksul olmasıdır; bu fark zengin ülkelerin 250 yıldır büyümesi, yoksul ülkelerin ise hiç büyümemiş olmasının sonucudur. Daha önce gördüğümüz gibi hayat beklentileri arasında da muazzam fark vardır ama son elli yıl içindeki ekonomik büyüme ile hayat

beklentisi de yükselmiştir. Diğer bir deyişle, Çin, Almanya, Japonya veya Amerika Birleşik Devletleri'nde 2008 yılındaki ortalama hayat beklentisinin, bu ülkelerin 1960'taki ortalama hayat beklentisinden yüksek olmaması tuhaf olurdu. Fakat görünüşte tartışmasız olan bu sonuç halen tartışmaların odağındadır.

1974'te, kişilerin kendi ağzından edinilen verilerle refah puanlaması yapmanın öncüsü olan ekonomist ve tarihçi Richard Easterlin, Japonya'daki ekonomik büyümenin Japonların kendi aktardıklarına göre hayatlarını daha iyiye götürmediğini savunmuş, daha sonraki çalışmalarında bu bulgusunu Amerika Birleşik Devletleri dahil başka birkaç ülke için de tekrarlamıştır.[20] O zamanki ve şimdiki iddiası, ekonomik büyümenin insanın kaderini iyileştirmediğidir. Easterlin, büyümenin pek fazla bir değer taşımadığını savunan sıra dışı bir ekonomisttir. (Mutlaka değilse de ekonomik büyümenin *getirdiği* diğer faydaları ve sağlığı hiç sorgulamamıştır.) Bu tavrı birçok psikolog, dini lider ve refahın maddi zeminini reddeden kişilerde de görürüz; ama aşırı yoksul insanlar bu görüşü paylaşmayabilirler. Yine ekonomist olan Betsey Stevenson ve Justin Wolfers ise bu görüşe itiraz ederek tıpkı zengin ve yoksul ülkeler arasındaki hayat değerlendirmelerinde olduğu gibi, bir ülkenin kendi içindeki ekonomik büyümesinin hayat değerlendirmesini de iyileştirdiğini düzgün, karşılaştırmalı verilerin kanıtladığını savunmuştur.[21]

Ekonomik büyümenin bir ülkenin hayat değerlendirmesine etkilerini görmek, zengin ve yoksul ülkelerdeki farkların etkilerini görmekten daha zordur. Elli yıllık bir ekonomik büyüme bile, büyüme oranları asırlarca farklı olduğu için uluslararası tabloda fark atanlarla karşılaştırıldığında, o ülkeyi fazla ileriye taşıyamaz. Bir ülke yılda yüzde 2'lik sabit büyüme oranını koruyabilirse (Şekil 4'teki ortalama kadar), kişi başına düşen milli

20. Richard A. Easterlin, 1974, "Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence" içinde R. David ve M. Reder, ed., *Nations and households in economic growth: Essays in honor of Moses Abramowitz,* Academic Press, 89-125 ve 1995, "Will raising the incomes of all increase the happiness of all?" *Journal of Economic Behavior and Organization* 27(1): 35-47.

21. Betsey Stevenson ve Justin Wolfers, 2008, "Economic growth and subjective wellbeing: Reassessing the Easterlin paradox", *Brookings Papers on Economic Activity* (Spring), 1-86 ve Daniel W. Sacks, Betsey Stevenson ve Justin Wolfers, 2012, "Subjective wellbeing, income, economic development and growth" içinde Philip Booth, ed., . . . *And the pursuit of happiness,* Institute for Economic Affairs, s. 59-97.

geliri bu dönem sonunda 2,7 kat artacaktır. Bu ciddi bir artıştır ama bugün Hindistan ile Tayland arasındaki farkla neredeyse aynıdır. Bu ülkelerin hayat değerlendirme puanları ile gelirleri birbirine bağlayan çizgi üzerinde tam anlamıyla yer almadıklarını hesaba katarsak, bu türden ekonomik büyüme dönemlerinde hayat değerlendirme puanlarındaki artışın küçük, saptanması zor hatta çarpık olması da şaşırtıcı değildir. Gerçekten de Giriş bölümündeki Şekil 1'de görüldüğü üzere, 2008'de kişi başına düşen geliri Hindistan'dakinin iki katı olan Çin'in hayat değerlendirme puanları ciddi oranda düşüktür.

Tıpkı sağlık durumu, gelirlerine bakıldığında beklenenden daha iyi ya da daha kötü çıkan ülkeler olduğu gibi, yine gelirlerine bakıldığında hayatlarını beklenenden daha iyi ya daha kötü değerlendiren insanların yaşadığı ülkeler de vardır. İskandinav ülkelerinin refah konusunda en çok yıldızı topladığını görmüştük ve bu ülkeler aynı zamanda zengin ülkelerdir ama hayat değerlendirme puanları milli gelirlerine bakıldığında beklenildiği kadar yüksek değildir. Sıkça rastlanan bir diğer bulgu da Latin Amerika ülkelerinin genelde daha olumlu değerlendirmeler yapıyor olmalarıdır. Aralarında Çin, Hong Kong, Japonya ve Kore olmak üzere Doğu Asya'daki birkaç ülke de nispeten olumsuz değerlendirmelerde bulunmuştur. Kıtalar arasındaki bu farklılıkların, oralarda yaşayan bireylerin yaradılışından mı yoksa 1-10 skalası içeren sorulara cevap veriş tarzındaki ulusal farklılıklardan mı kaynaklandığını bilmiyoruz. Yine sık görülen bir diğer bulgu da Rusya, eski Sovyetler Birliği üyesi ülkeler ve bir zamanlar komünist blokta yer alan Doğu Avrupa ülkelerinin düşük çıkan refah seviyeleridir. Doğu Avrupa ve eski Sovyet ülkelerinde yaşlılar, özellikle mutsuz olan kesimdir.[22] Oradaki gençler ise önceki kuşakların yoksun olduğu yolculuk etme, yurtdışında okuma ve küresel ekonomide kendi yeteneğine uygun bir yer bulma gibi fırsatlara sahiptir. Bu gençlerin büyükanne ve büyükbabaları alıştıkları ve hayatlarına anlam kazandıran bir dünyanın çökmesine tanık olmuş ve bazılarıysa emekli maaşları ve sağlık hizmetlerinin kesilmesiyle yüz yüze kalmıştır.

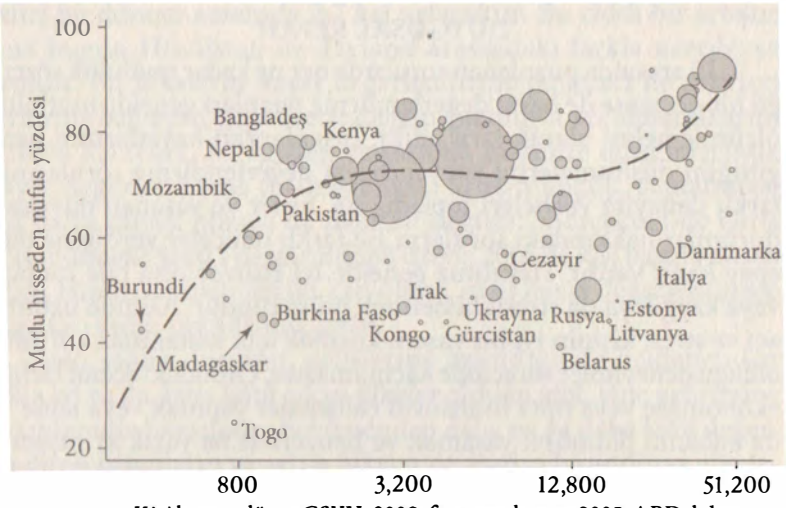
22. Angus Deaton, 2008, "Income, health, and wellbeing around the world: Evidence from the Gallup World Poll", *Journal of Economic Perspectives* 22(2): 53-72.

DUYGUSAL REFAH

1-10 arasında puanlanan sorularda her ne kadar mutluluk sözcüğü hiç geçmese de hayat değerlendirme puanları genelde mutluluk ölçümlemeleri olarak tarif edilir. İnsanlardan hayatlarının nasıl gittiğini düşünmelerini isteyen hayat değerlendirme sorularının farklı deneyim veçheleri topladığına, hisler ve yaşanan duygusal durumlar hakkındaki soruların ise farklı neticeler verdiğine dair epey kanıt vardır. Hayatınız genelde iyi gidiyor olsa bile mutsuz veya kaygılı ya da stresli hissetmek mümkündür. Aslında üzüntü, acı ve stres, kişinin iyi bir yaşam kurmak için katlanmak zorunda olduğu deneyimler sürecinde kaçınılmazdır. Ordudaki acemi birliği, ekonomide veya tıpta lisansüstü çalışmalar yapmak veya anne ya da babanın ölümünü yaşamak ve benzerleri ne yazık ki yaşamın ayrılmaz parçaları olan nahoş deneyimlerdir; karşı cinsle arkadaşlık kurmaya başlayan gençler bazen berbat sonuçlarla karşılaşabilirler; ama bunlar da duygusal öğrenmenin gerekli birer parçasıdır. Bu ve diğer duygusal deneyimler, özünde, mevcut refaha önemli katkılarda bulunurlar. Yine de mutlu hissetmek hüzünlü hissetmeye yeğdir ve ileride mükâfatı alınacak olsa bile stres, kaygı ve öfke, hissedildiği anlarda refahı azaltan faktörlerdir.

İnsanlardan kendi yaşamlarını puanlamalarını istediğimiz gibi onlara duygusal deneyimlerini de sorabiliriz. Gallup Dünya Anketi insanlara, hayat değerlendirme sorusuna ilaveten, araştırmadan bir önceki günle ilgili hislerini ve yaşadıkları kaygı, stres, üzüntü, depresyon, mutluluk, öfke ve acı gibi duyguları da sorar. Elde edilen verilere göre bu sorulara ulus genelinde verilen cevapların ortalaması, hayat değerlendirmesiyle ilgili ulusal ortalamalardan oldukça farklıdır.

Şekil 7'de, küresel mutluluk haritası gösteriliyor; haritada bir önceki günün çoğu kısmında mutlu hissettiklerini aktaran nüfus grubu, milli gelirle karşılaştırılıyor. Bu harita hayat değerlendirmesi haritasından oldukça farklıdır; en önemlisi de, milli gelirle kurulan ilişkinin çok daha zayıf olmasıdır. En yoksul ülkeler arasında yer alan Burkina Faso, Burundi, Madagaskar ve Togo'da mutluluktan çok az söz edilmişse de, bunların dışındaki zengin ve yoksul ülkeler arasında mutluluk açısından sistematik bir fark yoktur. Hayatın son derece iyi gittiğini düşünen insanların yer aldığı Danimarka, hissedilen mutluluk söz konusu olduğunda çok da iyi bir yerde değildir. İtalya için de aynı durum geçerlidir; Bangladeşliler, Kenyalılar, Nepalliler ve Pakistanlıların büyük bir kısmı, Danimarkalılardan ve İtalyanlardan epey fazla mutlu hissetmektedir.

ŞEKİL 7: Dünya genelinde mutluluk

Mutluluk duyma ile gelir arasındaki sınırlı ilişkiyi, Amerika Birleşik Devletleri'nde de görebiliriz. Yoksulluk bedbahtlık getirir ama belli bir noktadan sonra. Yani yılda 70 bin dolardan daha fazla para sahibi olmanın mutluluğu artırıcı etkisi (bundan daha fazla parası olanlar daha iyi bir yaşam sürdüklerini aktarsalar da)[23] yoktur. Zira para, mutluluk için ancak bir noktaya kadar önemlidir. Hayatı güzel kılan pozitif deneyimlerden biri de mutluluk olduğu için bunu bilmekte yarar var. Fakat mutluluk genel refah için zayıf bir kriterdir çünkü dünyada, sağlığı bozuk ve maddi yoksulluk içindeyken bile mutluluğu bulmayı başaran insanların yaşadığı pek çok yer vardır; hayat değerlendirme puanları genel refah için çok daha iyi ölçümlerdir. Danimarka ve İtalya buna iyi birer örnektir.

Mutluluk haritası, mutluluğu bir yurttaşlık sorumluluğu olarak gören Amerika Birleşik Devletleri'nin en mutlu üçüncü ülke olduğunu gösterir; ondan daha mutlu ülkeler ise sadece İrlanda ve Yeni Zelanda'dır. Rusya ve eskiden ona bağlı olan ülkeler, dünyanın en mutsuz ülkeleri arasındadır. Yine de dünyadaki insanların çoğu

23. Daniel Kahneman ve Angus Deaton, 2010, "High income improves evaluation of life but not emotional wellbeing", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107(38): 16489-93.

mutludur; dünya nüfusunun neredeyse dörtte üçü, bir önceki günün çoğu kısmında mutlu olduklarını aktarmışlardır.

Yaşanan duygularla ilgili diğer ölçümler daha da farklı resimler ortaya çıkarmaktadır. 2008'de dünya nüfusunun yüzde 19'u araştırmadan önceki günün büyük bir kısmında öfke, yüzde 30'u stres, yüzde 30'u endişe, yüzde 23'ü acı hissettiğini ifade etmiştir. Gelir seviyelerine göre büyük farklılıklar görülüyor olsa da, yoksul ülkelerde acı daha fazladır. Fakat ulusların endişe, stres ve öfke ortalamalarının, ülkeden ülkeye epey farklılık göstermesine rağmen milli gelirle hiç bağı yoktur. Örneğin Filipinlilerin dörtte üçü çok stresli olduklarını aktarmış, onu Hong Kong, Lübnan, Suriye ve yüzde 44'ü önceki günün çoğunda stres yaşayan Amerika Birleşik Devletleri izlemiştir. Bu negatif duygularla milli gelir arasında pek ilişki yok gibi görünüyor.

Hayat değerlendirmeleri ve mutluluk (veya diğer duygular) dünyaya dair farklı resimler çiziyor. Peki, hangisi doğru? Mutlulukla ilgili yazıların çoğunun hedeflediği gibi, genel refahı gösterecek tek bir ölçüm olması gerektiğini düşünüyorsak, bu mantıklı bir sorudur. Fakat refahı bu şekilde düşünmek doğru olmaz. Mutlu olmak iyi bir şeydir, endişeli veya öfkeli hissetmek iyi değildir ve hayatınızın iyi gittiğini düşünmek de iyi bir şeydir. Ancak bu hislerin hepsi aynı şey değildir ve refahın, gelir ve zihin sağlığı gibi diğer veçhelerindeki iyi ve kötü neticelerle tutarlıdırlar. Refah değerlendirmesinde bir mihenk taşı olacak sihirli bir soru yoktur. İnsanlar kollarına saat gibi taktıkları bir kişisel keyifmetre taşıyıp her mutluluk duydukları anı kaydetseler de, bu keyifmetrenin gösterdiği kayıtların iyi bir hayat yaşadıklarını ölçmeye yaradığını düşünmek için bir neden olmazdı. İnsan refahının pek çok veçhesi vardır; bu veçheler aynı değilse de genelde birbiriyle bağlantılıdır ve dünyadaki insanların refahını ölçmek istiyorsak, bu zenginliği görmeli ve ona adil davranmalıyız.

Tarihçi Keith Thomas, İngiltere'de kişisel tatmin arayışlarının nasıl değiştiğini ve on sekizinci yüzyılda mutluluğu zenginlikte arama eğiliminin nasıl meşru ve etik kabul edilmeye başlandığını anlatır.[24] Adam Smith'in *The Wealth of Nations* (Ulusların Zenginliği) kitabı, uzun bir geçmişe sahip olan zenginlik arayışı fikrinin sadece bireylerin gerçekleştirdiği saygın bir faaliyet olmakla kalma-

24. Keith Thomas, 2009, *The ends of life: Roads to fulfillment in early modern England*, Oxford University Press.

yıp bir bütün olarak topluma da fayda getirdiğine ışık tutmuştur. Onun "görünmez el" metaforu, kapitalizmin işleyiş tarzına dair sahip olduğumuz anlayışın bir parçası haline gelmiştir. Bununla birlikte Thomas'ın altını çizdiği üzere Smith, refahın getirdiği kişisel yarar konusunda bir hayli şüphecidir. Aslına bakarsanız *The Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki Duygular Kuramı) kitabında zenginlik insanı mutlu eder fikri bir aldatmaca olsa da "insanda uyandırdığı gayretin sürekli etkin tutulması" açısından faydalı olduğunu anlatır. Smith ayrıca, eşitsizliğin kapsamı konusunda da kuşkuludur; insanları işe alarak "kendi kibirlerini ve doyumsuz taleplerini tatmin eden" zenginlerin, "zaruri ihtiyaçların" aşağı yukarı eşit dağılımına yol açtığını savunur. Varlıklı kişinin zenginliği onu "yaz yağmurlarından uzak tutar, kış fırtınalarından değil ve onu eskisi kadar hatta eskisinden de fazla endişeye, korkuya ve kedere, hastalığa, tehlikeye ve ölüme maruz bırakır."[25]

Smith, *Great Divergence*'ın (Büyük Sapma) başlamak üzere olduğunu ve bunun, bulaşıcı hastalıkların yoksullar gibi zenginleri de aynı şekilde etkilediği bir çağda gerçekleşeceğini yazar. Bir sonraki bölümde de göreceğimiz üzere, İngiliz aristokratlarının ortalama ömür beklentisi sokaktaki insanlardan daha yüksek değildi. Bugün bile, az önce gördüğümüz gibi hayatlarından çok daha az tatmin duysalar da, yoksulların duygusal yaşamları zenginlerinkinden pek farklı değildir ve zenginlik insanı endişeden, korkudan ve kederden korumaz, gündelik yaşamdan zevk almak ve mutlu olmak için zengin olmak şart değildir.

Fakat son 250 yıl içinde dünya değişmiştir. "Zaruri ihtiyaçların" dünya genelinde eşit dağıldığını gösterecek bir kanıtın mantıklı bir açıklaması olmadığı gibi Smith'in yaşadığı zamanda, Britanya'da bunun yaşanmış olmasına da pek ihtimal yoktur. Ayrıca günümüzde zenginler, hastalık ve ölüme karşı güçlü bir şekilde korunabilmektedirler. Dünyadaki insanlar bir bütün olarak ve en azından son altmış yıl içinde giderek daha zenginleşip daha bilgili olmuş ve daha çok sayıda insan hastalık ve ölüme karşı koruma sağlayabilmiştir.

Gelir ve sağlık, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana neredeyse her yerde ilerleme kaydetmiştir. Bebek veya çocuk ölüm oranları, 1950'dekinden daha yüksek olan tek bir ülke bile yoktur.[26] Ekonomik

25. Adam Smith, 1767, *The theory of moral sentiments*, üçüncü baskı, A. Millar, A. Kincaid, and J. Bell, Edinburgh; satış: T. Cadell, Strand, 272, 273, 273 ve 271.
26. David E. Bloom, 2011, "7 billion and counting", *Science* 333 (July 29), 562-68.

büyüme, özellikle Çin ve Hindistan'da, milyonlarca insanı korkunç bir sefaletten çekip çıkarmıştır. Gerçi dehşet verici aksilikler de yaşanmıştır. Çin'deki açlık felaketi, HIV/AIDS salgını, eski Sovyetler Birliği'nde hızla düşen ömür süresi, tekrar tekrar yaşanan savaşlar, katliamlar ve açlıklar bizlere hastalık, savaş ve kötü siyasetin sadece geçmişe ait canavarlar olmadığını hatırlatır. Geçmişe gömülüp bir daha ortaya çıkmayacaklarını sanmak gerçekten de basiretsizlik olur. Tıpkı filmde de olduğu gibi Büyük Firar, kalıcı bir özgürlük getirmeyip bizi kuşatan kötülük, karanlık ve karışıklıktan sadece geçici olarak kaçıp ferahlamamızı da sağlayabilir.

KISIM I

Yaşam ve Ölüm

2
Tarih Öncesinden 1945'e

DÜNYA, BUGÜN, TARİHİN HERHANGİ BİR ZAMANINDA OLDUĞUNDAN daha sağlıklı bir yer. İnsanlar daha uzun yaşıyor, daha uzun boylu ve daha güçlü; çocukların hastalanıp ölme ihtimalleri düşük. Sağlığın iyi olması, yaşamı da daha iyi kılıyor; o yaşamda daha çok şey yapmamızı, daha etkin çalışmamızı, daha çok kazanmamızı, öğrenmeye daha çok zaman ayırmamızı, ailemizle ve dostlarımızla daha uzun ve daha keyifli zamanlar geçirmemizi sağlıyor. Sağlık, sıcaklık gibi tekil bir nicelik değildir; kişinin gözleri çok keskin olabilir ama vücudu fiziksel olarak dayanıklı olmayabilir ya da kişi çok uzun yaşayabilir ama sık sık depresyon ve migren atağı geçiriyor olabilir. Fiziksel bir engelin kişinin hayatını ne denli ciddi etkilediği, o kişinin yaptığı veya yapmak istediği şeylere göre değişir. Örneğin benim kol kaslarım iyi bir atış yapamayacak kadar zayıftır ve bu, lisedeyken beni utandıran bir şeydi ama bugün bir profesör olarak problem diye bakabileceğim bir durum değil. Sağlığın pek çok boyutu vardır ve onu tek ve bildik bir rakama indirgemek zordur. Ne var ki, sağlığın öyle bir veçhesi vardır ki hem ölçülmesi kolaydır hem de diğer her şeye ağır basar. Buna ölü ya da diri olma gerçeği diyebiliriz. Bireyin bunu bilmesi onun çok fazla işine yaramaz (insanlar doktorlarından basit bir "Evet, yaşıyorsun" teşhisinden daha fazlasını bekler) ama ölüm ve kalım oranları, tüm nüfusun ya da erkekler ve kadınlar, siyahlar ve beyazlar, çocuklar ve yaşlılar gibi alt gruplarının sağlığını değerlendirirken paha biçilmez bir kıymete sahiptir.

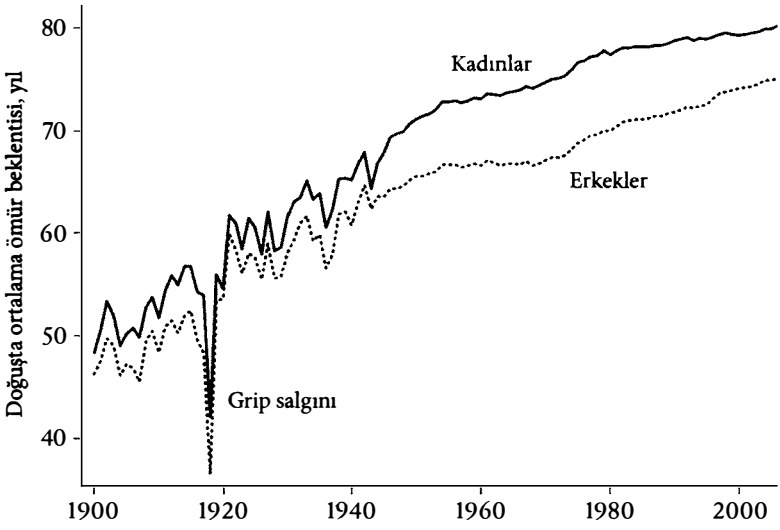
Yaşam ve ölümle ilgili en iyi bildiğimiz oranlardan biri yeni doğan bir bebeğin beklenen ömür uzunluğudur. Buna, 'doğuşta ortalama ömür beklentisi' ya da sadece ömür beklentisi denir. Hayat yaşamaya değdiği sürece uzun ömürlü olmak güzel bir şeydir ve insanların uzun ömürlü olduğu toplumların, sağlıklı bir yaşam süren insanların olduğu toplumlar olduğu (mutlaka değilse de) genelde doğrudur. Bölüm 1'de ömür beklentisinin dünya genelinde ne kadar değişkenlik gösterdiğini, zengin ülkelerde ne kadar uzun olduğunu ve zaman içinde genel anlamda ne kadar arttığını gördük. Bu bölümde ömür beklentisinin neden ve nasıllarına, dünyanın şu an geldiği noktaya nasıl geldiğine dair detayların biraz daha derinine ineceğiz. Bu kitap sağlığın veya ömür beklentisinin tarihiyle ilgili değildir;[1] ama geçmişe bakarak çok şey öğrenebiliriz ve geçmişi anlamaya çalışmazsak daha iyi bir gelecek kurma şansımız fazla olmayacaktır.

Şu an bulunduğumuz noktayı saptamak ve ihtiyacımız olan fikirleri sunmak için Amerika Birleşik Devletleri'nde aşağı yukarı geçtiğimiz yüzyıldaki ölüm ve ömür beklentisiyle başlayacağım. Sonra biraz geriye gideceğim, aslında bayağı gerilere gidip ta en başlarında hayat nasıldı diye bakacağım, ardından hızla ileri sarıp 1945'e geleceğim. II. Dünya Savaşı'nın sonu, mola vermek için iyi bir nokta; çünkü 1945'ten sonra daha çok veri mevcut ve hikâyenin yönü değişiyor.

TEMEL KAVRAMLAR: ÖLÜM VE YAŞAM AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ÖRNEĞİ

Amerika Birleşik Devletleri'nde ortalama ömür beklentisi 1900 yılında 47,3 iken, 2006 yılında 77,9'a çıkmıştır. Şekil 1'de kadınlar ve erkekler için rakamları ayrı ayrı görüyorsunuz; kadınlar genel olarak erkeklerden uzun yaşar; yirminci yüzyılda da bu değişmedi. Hem kadınların hem erkeklerin ömrü uzadı; erkeklerde 28,8 yıl, kadınlarda 31,9 yıl kadar...

1. Bkz. Massimo Livi-Bacci, 2001, *A concise history of world population, üçüncü baskı*, Blackwell; James C. Riley, 2001, *Rising life expectancy: A global history,* Cambridge University Press; ve Mark Harrison, 2004, *Disease and the modern world,* Polity Press.

ŞEKİL 1: Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınlar ve erkekler için ortalama ömür beklentisi

Artışın hızı yüzyılın başında daha yüksek olduysa da bugün de devam etmektedir; son çeyrek yüzyılda erkeklerin ömrü her beş yılda bir yıl, kadınların ömrü ise her on yılda bir yıl uzadı. Bu tablodan (ve bu kitabın tamamından) çıkaracağımız fikir, bir şeylerin daha iyiye gittiği ve bunun muazzam bir oranda gerçekleştiğidir. Bir asırdan kısa bir zaman içerisinde insan ömrünün otuz yıl uzaması olağanüstü bir başarı, müthiş bir kaçış, gerçek bir Büyük Firar'dır. Bu en önemli gerçeği bir kenara kaydettikten sonra, tablonun taşıdığı ikincil özelliklere de bakabiliriz. Sadece ömür beklentisinde değil, bu beklentinin uzama oranında kadın ve erkekler neden birbirlerinden bu kadar farklı? Yüzyılın ilk yarısı, II. Dünya Savaşı'nın ardından gelen dönemden neden bu kadar farklılık gösteriyor?

Tabloda en çok göze çarpan nokta, I. Dünya Savaşı'nın sonunda yaşanan grip salgını sırasında ortalama ömür beklentisindeki ani düşüştür. 1918'deki ortalama ömür beklentisi, 1917'dekinden 11,8 yıl daha kısa olmuş, 1919'da ise artış yeniden 15,6'ya çıkmış ve salgından sonra yeniden eski hızıyla yükselmeye devam etmiştir. Salgın sırasında, yarım milyondan fazlası ABD'de olmak üzere dünya genelinde elli milyon insan ölmüş olabilir. Yine de ortalama ömür beklentisinin tanımlanma tarzı, yeni doğan bir bebeğin yaşam şansı üzerinde, salgının olumsuz etkilerinin abartıldığı izlenimi verir.

Geriye dönüp baktığımızda, grip salgınının sadece bir yıl sürdüğünü biliyoruz; o halde yeni doğan bir bebek bir yaşına gelebilmişse, artık salgından dolayı bir tehdit altında değil demektir. Fakat 1918'de demograflar ortalama ömür beklentisini hesaplarken, salgının kalıcı olduğunu varsaymışlardı ve 1919'da salgın hiç olmamış gibi tamamen akıllarından çıktı. Bu size yaşama şansını ölçmek için garip bir yol gibi görünebilir ama gerçekten de daha iyisini yapmak kolay bir iş değildir. Bugün karşımıza yeni doğan bir bebek geldiğinde ve onun ne kadar ömrü olduğunu hesaplamamız istendiğinde, ileriki yıllara ait ölüm risklerini bilmemiz gerekir ki bunu bilemiyoruz. Demograflar, bu sorunu doğum zamanındaki risk bilgilerini kullanarak çözerler ve bebeğin ömrünü ilerideki her doğum gününde ölüm riski bugünküyle tıpatıp aynıymış gibi düşünerek hesaplarlar. 1918'deki grip salgınında her yaştaki insan için ölüm riski aniden yükselmişti. Bu nedenle o yıl bebek doğumlarında ortalama ömür beklentisi hesaplanırken, bebeğin yaşamının her yılında yaşa-özgü salgın riskiyle karşılaşacağı varsayıldı. Salgın sonsuza kadar sürecek olsaydı ya da çocuğun tüm yaşamı boyunca devam etseydi, bu hesap mantıklı olurdu ama salgın sadece bir-iki yıl sürmüştür; dolayısıyla ömür beklentisindeki keskin düşüş, çocuğun yaşamındaki gerçek riskleri abartmaktadır. Bundan daha iyisini yapmak için bugünden geçmişe dönerek hesaplamamız gerekir, yani ya çocuğun kuşağındaki herkesin ölmesini bekler (bu da yüz yıldan daha uzun beklemek anlamına gelir) ya da tahmin yürütürüz. Fakat tahminler de kendilerine özgü güçlükler taşır; örneğin 1917'de hiç kimse bir sonraki yıl bir grip salgını olacağını tahmin edemezdi.

Standart ömür beklentisi ölçümlerine (yani herkesin ölmesini beklemeden ya da tahmin yürütmeden yapılan ölçümler) "dönem" ölçümleri adı verilir; bu hesaplamalarda o dönemdeki ölüm risklerinin sonsuza dek sabit olduğu varsayılır. Bu durum, grip salgını gibi fasılalar için olduğu kadar, bugünkü ortalama yaşam süresini ele alırken de sıkıntı yaratır. Şekil 1'e bakıp geleceği düşündüğümüzde, ömür beklentisinin artmaya, ölüm oranlarının ise düşmeye devam edeceğini düşünmemek zordur. Yani, günümüzde, Amerika Birleşik Devletleri'nde doğan bir kız çocuğu için 80'den biraz daha yüksek olan ömür beklentisi, bugün doğan bir bebeğin ömür beklentisini olması gerektiğinden düşük gösterecektir; çünkü bugün doğan bebeğin (eğer ilerleme devam ederse) yüz yaşına kadar yaşaması makul bir beklentidir.

Grip salgını, Şekil 1'deki grafiğin 1950'den önce ve 1950'den sonra bu kadar değişkenlik göstermesinin nedenlerinden biridir. Yaşanan bu felakete yakın olmasa da, 1950 öncesinde, nüfusun ömür beklentisine yansıyacak kadar önemli birçok küçük dalgalanma olmuştur. Günümüzde bize pek kaygı vermeyen bulaşıcı hastalıklar, 1900'lerde Amerika Birleşik Devletleri için hâlâ birer tehditti ve o yıllarda başlıca ölüm nedenleri önem sırasıyla grip, tüberküloz ve ishaldi. Tüberküloz 1923'e dek ilk 3, 1953'e kadar ise ilk 10'da yer aldı. Zatürree, ishalli hastalıklar, kızamık yüzünden çok sayıda çocuk küçük yaşta ölüyordu. Yüzyılın başında bu bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan çocuk ölümleri, ölümlerin çoğunun yaşlılarda görüldüğü ve bulaşıcı değil de kanser ve kalp hastalığı gibi kronik hastalıklardan kaynaklandığı günümüze nazaran daha büyük önem taşıyordu. Bu değişim, günümüzün zengin ve yoksul ülkelerini karşılaştırdığımız Bölüm 1'de görülen ve bugünün zengin ülkelerinde zaman içinde gerçekleşen epidemiyolojik geçişin aynısıdır.

"Ölümün ihtiyarlayıp" çocuklara göre yaşlıları etkilemesi, ömür beklentisini yıllık ölüm dalgalanmalarına karşı daha az hassas yapar; yani bulaşıcı hastalıkların azalmasıyla bu konu bugün, geçmişe göre daha az telaffuz edilmektedir. Çocukların hayatlarını kurtarmanın ömür beklenti oranlarına etkisi, yaşlıların hayatlarını kurtarmanın yarattığı etkiden daha büyüktür. Ölme ihtimali olan ama ölmeyen bir bebeğin yaşam süresi çok uzun olabilir ama aynı şey, hayati tehlikesi olan ve bir krizle karşılaşan 70 yaşındaki biri için geçerli değildir. Ortalama ömür beklentisindeki artış oranının son yıllarda yavaşlamasının bir nedeni de budur; çocuk ölümlerinin oranı şimdilerde o kadar düşüktür ki, ilerleme görebileceğimiz yer sadece yaşlılardır ama onların ölümlerinin ortalama ömür beklentisine etkisi azdır.

Yaşamının başında olan çocukların ölümleri, ömür beklentisi ortalamalarını, yaşamının sonunda olan yetişkinlerin ölümünden daha çok etkiliyor ama bu, bir çocuğun yaşamını kurtarmanın yetişkininkini kurtarmaktan daha önemli ya da daha değerli olduğu anlamına gelmiyor. Bu, birçok çok unsura dayanan etik bir değerlendirmedir. Diğer yandan bir çocuğu kurtarmak uzun sürme potansiyeli olan bir ömrü kurtarmak anlamına gelir ama; yeni doğan bir bebeğin ölmesi bir yetişkin yaşamının parçaları olan birçok projeye, uğraşa, ilişkiye ve dostluklara son vermeyi içermez.

Ekonomist Victor Fuchs bir yaşamın değerinin cenazeye gelen kişi sayısıyla ölçülebileceğini söylemiştir ama bu önerme, çok genç veya çok yaşlı diye birini diğerinden daha önemsiz görme fikrini iyi yansıtan ciddi bir önerme değildir. Fakat bu tür meseleler, sağlığa dair özel oranların –örneğin ömür beklentisi– mekanik bir şekilde seçilmesiyle çözülemez. Ömür beklentisi, nüfusun sağlığı hakkında fikir veren önemli ve faydalı bir orandır. Ne var ki, onu refahın kriteri olarak görür ve toplumsal hedeflerden biri yaparsak, genç yaşlardaki ölümlere daha fazla ağırlık veren etik yargılamaya körü körüne atlamış oluruz. Bu tür değerlendirmeler açık bir şekilde savunulmalı, düşünülmeden benimsenmemelidir.

Ömür beklentisinin kriter olarak seçilmesi, bazen de tamamen yanlış yönlendirici olabilir. Şekil 1, yirminci yüzyılın başındaki ortalama ömür beklentisinin yüzyıl sonuna nazaran çok daha hızlı yükseldiğini gösterir. Bunun nedeni 1900'lerde bebek ve çocuk ölümleri oranının yüksek olmasıdır; ayrıca, gençlerin ölüm oranlarındaki düşüş, ortalama ömür beklentisine orta yaş ve yaşlıların ölüm oranlarındaki düşüşten çok daha büyük etki yapar ve bu, yüzyılın sonunda yaşanan önemli bir gelişme olmuştur. Ömür beklentisini, ülke nüfuslarının sağlığının *en önemli* kriteri yaparsak, hatta genel sosyal ilerlemenin kriteri olarak görürsek, kendimizi Amerika Birleşik Devletleri'nin 1950 öncesindeki performansının, 1950 sonrasından daha iyi olduğu yolunda ikna edebiliriz. Elbette bunu da tartışmak mümkündür; ama ortalama ömür beklentisine odaklanmak, genç ölümleri yaşlı ölümlerden önemli görüp önceliklendirmek olacaktır ve bu öylesine kabul edilebilecek bir seçim değil, tartışılması gereken bir etik seçimdir. Aynı mesele yoksul ülkelerdeki ölüm oranlarının (daha ziyade çocuk ölümlerinin) düşüşüne ve zengin ülkelerdeki ölüm oranlarının (daha ziyade yaşlı ölümlerinin) düşüşüne baktığımızda da karşımıza çıkar. Ortalama ömür beklentisini kullandığımızda, yoksul ülkeler sağlık ve refahta arayı kapatıyor; ama bu arayı kapatma hali, sağlık hatta genel ölüm oranlarına dair bir gerçek değil bir *varsayımdır*: Ömür beklentisinin sağlık ve toplumsal ilerlemenin en iyi göstergesi olduğunu varsayar. Bölüm 4'te bu konuya tekrar döneceğim.

Şekil 1, Amerikalı kadın ve erkeklerin ortalama ömür beklentisinin, kadınların lehine olmak üzere, geçmiş ile bugün arasındaki farkını göstermektedir. Yaşam sürelerindeki fark, yirminci yüzyılın başında iki ila üç yıl olmuş, 1970'lerin sonuna dek düzensiz bir

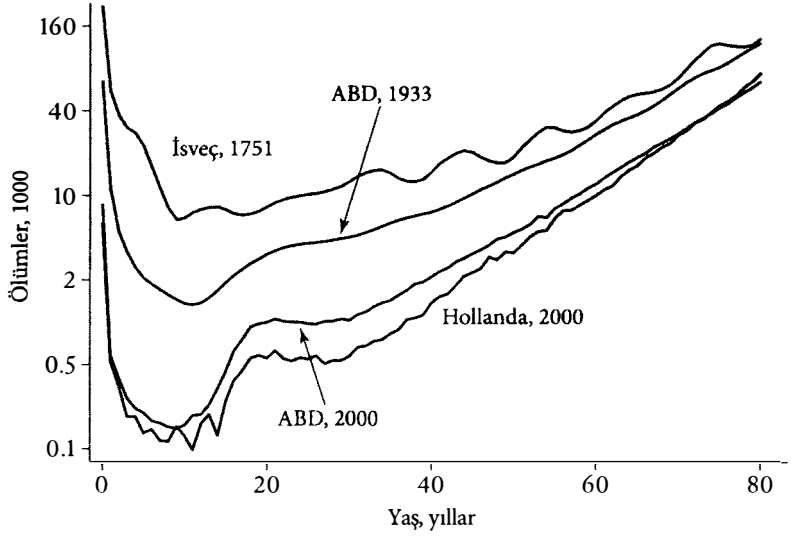
şekilde inip çıkarak biraz yükselmiş ve yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarında yaklaşık beş yıla inene kadar düşmüştür. Kadınların ölüm oranları ile erkeklerinki arasındaki fark, tam olarak anlaşılabilmiş bir şey değildir. Kadınlar dünya genelinde erkeklere nazaran daha az ölüm riskiyle karşı karşıyayken, erkekler tüm yaşam süreleri boyunca, doğmadan önce bile daha yüksek risk altındadır. Bunun tek istisnası, erkeklerin muaf olduğu anne ölümleridir ve yirminci yüzyıl ABD'sinde anne ölüm oranlarının düşük olması, kadınların ömür beklentisinin erkeklerden daha hızlı yükselmesinin nedenlerinden biridir.

Bir diğer önemli sebep ise sigara içenlere dair oranların değişmesidir. Sigara içmek, hem kalp hastalıklarına (oldukça hızlı) hem de akciğer kanserine yol açarak, içmeye başlandığından itibaren geçen yaklaşık otuz yıl içinde ölüme yol açmaktadır. 1950'lerde ve 1960'larda erkeklerin ömür beklentisi oranlarındaki yavaşlamanın arkasında, sigara içmeye erken yaşlarda başlayan erkeklerin sayısının artması vardır. Kadınların sigara içmesi uzun yıllar boyunca toplumsal kabul görmediği için (ve bu durum, adaletsiz de olsa, kadınların sağlığı konusunda mucizeler yaratmıştır!) erkekler sigara içmeye kadınlardan daha erken başlamıştır ama erkekler aynı zamanda sigarayı daha erken bırakan gruptur. Kadınların ömür beklentisi oranlarının büyümesindeki yavaşlama grafiğin sonunda, yani erkeklerdeki yavaşlamadan yirmi-otuz yıl sonra gerçekleşmiştir. Son yıllarda, Amerikalı kadınlarda da sigara bırakma oranı hızla artmış ve yıllar önce erkeklerde düşen akciğer kanseri oranı, şimdi kadınlarda da düşmeye başlamıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında dünyadaki zengin ülkeler açısından bakıldığında sigara içmek, ölüm ve ömür beklentisi oranlarında önemli bir belirleyici etken olmuştur. Kadınlar ile erkeklerin ölüm oranlarındaki eşitsizlik, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tek eşitsizlik değildir. 2006'da Afrikalı-Amerikalı erkekler için doğumdan itibaren beklenen ömür ortalamaları, aynı durumdaki beyaz erkeklerden altı yıl daha düşüktür; kadınlar için de fark aynı yöndedir ama biraz daha düşüktür: 4,1 yıl. Kadınlarla erkekler arasındaki farkta olduğu gibi bu farklar da zaman içinde sabit kalmamıştır. Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri, yüzyılın başında, beyazlar ile o zamanlar beyaz-olmayan olarak tabir edilen ve Afrikalı-Amerikalılardan daha kalabalık olan grup arasında, on beş yıldan fazla fark olduğunu tahmin etmektedir.

Ömür beklentisindeki eşitsizlikler, Amerika'daki siyahlar ve beyazlar arasındaki başka eşitsizliklere de yansımaktadır (gelir, varlık, eğitim hatta yüzyılın çoğunda seçme seçilme haklarındaki eşitsizlik). Pek çok boyutta gerçekleşen bu istikrarlı eşitsizlik örüntüsü, refah konusundaki farklılıkların, ölüm veya gelir gibi herhangi bir boyuttaki farktan çok daha keskin olduğu anlamına gelir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyahlar ile beyazlar arasındaki eşitsizlik üzerine yapılan her çalışma, sadece sağlığa ya da sırf varlığa değil, tabloya bir bütün olarak bakmak zorundadır. Sağlık hizmetlerinin eşit olmayan koşullarda verilmesi elbette önemlidir; ama yine de farklı etnik köken veya ırk grupları arasındaki ölüm oranı eşitsizlikleri çok iyi incelenmiş değildir. Ömür beklentisi ve çocuk ölümlerindeki farkın azalması, yüzyıllar içinde ırklara bağlı farklılıkların da genel anlamda azalmasının bir parçasıdır ve bir eşitsizliğin azalması, diğer eşitsizliklerin de azalmasını sağlar. Bu farkların kolayca açıklanamamasına bir örnek de Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Latin Amerika kökenlilerin ölüm oranlarıdır; Latin Amerika kökenli Amerikalıların 2006'daki ömür beklentisi, bu kökenden olmayan beyazların ömür beklentisinden iki buçuk yıl daha *uzundur*. Amerika Birleşik Devletleri'nde erken ölüme karşı gerçekleştirilen Büyük Firar hem erkekleri hem de kadınları, her ırkı ve etnik grubu etkilemiştir; fakat bu grupların her biri farklı bir yerden başlamış, kaçışlarını farklı hızlarda gerçekleştirmiştir ve bu durum, eşitsizlik örüntüsünü de zaman içinde değiştirmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri, sağlık hizmetleri alanında, tüm diğer ülkelerden iki kat daha fazla harcama yapıyor olsa da, Amerikalılar en uzun ömürlü insanlar değildir. Britanyalıların ve Amerikalıların ömür beklentileri 1950'lere dek birbirine yakındı. Daha sonra Britanyalılar yirmi yıl boyunca kazandığı avantajı 1980'de kaybetti ama 1990'ların sonlarında ve yeni yüzyılın başlarında tekrar aynı avantajı yakaladı. 1991'de altı aydan daha kısa olan fark, 2006'da bir buçuk yıla çıktı. Amerika Birleşik Devletleri ile İsveç arasındaki fark çok daha büyüktür; İsveçliler Amerikalıların üç yıl önündedir. İsveçlilerin avantajı son birkaç yıl içinde artmışsa da, bu, elimizdeki en eski kayıtlara kadar varlığını korumuş olan bir farktır. Bölüm 4'te zengin ülkeler arasındaki farklara dönecek ve bunlara nelerin sebep olduğunu açıklamaya çalışacağım. ABD'deki gruplar arasında olduğu gibi her ülkenin kaçış deneyimi farklı olmuştur. Göreceğimiz gibi, bu farklar zengin ve yoksul ülkeler arasındaki farklardan çok daha büyüktür.

Ömür beklentisini daha iyi anlamak için daha derinlere inmeli ve farklı yaşlardaki ölüm oranlarına bakmalıyız. Şekil 2, seçilen ülkeler ve yıllarda ölüm oranlarının nasıl değişim gösterdiğini anlatıyor. İsveç'in 1751 (İsveç, en eski verilere sahip ülkedir), ABD'nin 1933 ve 2000, Hollanda'nın yine 2000 yıllarındaki verilerine bakalım.[2] (2000'de İsveç, Hollanda'nın oranlarına yakındır; sadece, genç ve ileri yaşlardaki oranlar çok az daha düşüktür.) Bu grafikler 80 yaşına kadar olan ölüm oranlarını gösterir; 80'den yaşlı insanların sayısı ise grafiklerin güvenilmez olduğu noktaya işaret eder. Ölüm oranları, o yaşta yaşıyor olan bin kişinin ölümüne ilişkin bilgiler vermektedir. Örneğin, en üstteki eğri, 1751'de İsveç'te doğan her bin bebeğin 160'ının bir yaşının sonuna kadar yaşamadığını; 30 yaşına gelmiş her bin insanın ise 31. yaş gününü görmediğini gösterir. Logaritmik ölçek burada da faydalı olacağından dikey eksen için logaritmik ölçeği kullandım; böylece 0,5'ten 2'ye (4 kat) gitmek ile 10'dan 40'a gitmek (yine dört kat) birbirinden farklı olmayacaktı. Grafikteki en düşük ölüm oranlarına sahip 10 yaş grubunun oranları, 1751'de İsveç'teki bebek ölüm oranlarından bin kat daha düşük, 1933'te ABD'deki 10 yaş grubunun oranının ise sadece onda biridir.

ŞEKİL 2: Seçilmiş ülke ve dönemlerde yaşa göre ölüm oranları

2. Verilerin alındığı kaynak: Human Mortality Database, http://www.mortality.org/.

Ölüm oranı eğrileri karakteristik bir şekle sahiptir, Nike'ın logosunu andıracak şekilde küçük yaşlarda yüksekten başlar, sonra aniden düşerek onlu yaşların alçak seviyesine ulaşır ve ardından alınan yaşla birlikte istikrarlı bir şekilde yükselir. Ölüm riski önce erken yaşlarda, daha sonra ise geç yaşlarda en yüksek oranına ulaşmıştır. Bunun en canlı örneğini, bir doğumhanenin tuvaletindeki tabelada gördüm, bakıcıların ellerini çok iyi yıkaması gerektiğine işaret eden tabelada "yaşamın ilk günleri son derece kritiktir" yazıyordu. Ve altına biri şunları çiziktirmişti: "Son günleri kadar değil." Bu espri tıp mesleğinde *kritik* sözcüğünün kullanımıyla dalga geçiyorsa da, en yüksek ölüm riskini hayatın ilk ve son günlerinde yaşadığımız gerçeğini de gayet güzel anlatmaktadır.

Gençlerin mi yoksa ihtiyarların yaşamının mı daha tehlikede olduğu meselesi yıllar içinde değişiklik göstermiştir. 1751'de İsveç'te (modern zamanlarda ölüm oranlarının düşmesinden çok önce), yenidoğan olmak, 80 yaşında olmaktan daha riskliydi. Yaşamın ilk yılında ölme olasılığının yüzde 1'in altına düştüğü günümüzde ise, 80 yaşında olmak altı kat daha risklidir. On sekizinci yüzyılda ve bundan binlerce yıl önce, pek çok insan daha çocukken ölmüştür; 1751'de İsveç'te çocukların yaklaşık üçte biri daha beş yaşına gelmeden ölüyordu. Bugün ise İsveç ve diğer zengin ülkelerde, neredeyse herkes geç yaşlara kadar yaşıyor, hatta günümüzde İsveç'teki çocuk ölüm oranı sadece binde üç dolaylarındadır.

Genç ve yaşlı ölüm oranlarındaki bu değişim, çok sayıda çocuğun öldüğü bir ülkede neredeyse hiç kimsenin, gerçekte, ulusal ortalama ömür beklentilerinde görülen yıl kadar yaşamayacağı anlamına gelir. Ortalama dediğimizde hemen akla ayırıcı bir rakam veya "temsili" bir şey gelir; ama yaşanan ortalama yıl sayısının ilginç özelliklerinden biri de bu yaklaşımın doğru olmamasıdır. On sekizinci yüzyılın sonunda İsveç'teki ömür beklentisi 30'lu yaşlara kadar inmişti ki buradan kolayca ama hatalı bir şekilde çok az insanın geç yaşlara kadar yaşadığı ve çok az çocuğun büyükanne ve büyükbabalarını tanıyabildiği sonucunu çıkarabiliriz. Oysa bu doğru değildir; çocukluk çağındaki tehlikeleri atlatabilmişseniz, ihtiyarlayana dek yaşama şansınız var ve bugünkü kadar ileri yaşlara gelemeseniz de torunlarınızı görme olasılığınız yüksek demektir. Aşırı uçtaki örneklerden biri yenidoğanların yarısının doğar doğmaz ölmesi, diğer yarısının ise 50 yaşına kadar yaşayabilmesidir. Buradaki ortalama ömür beklentisi 25'tir ama hiç kimse 25 yaşında ölmez

ve geri kalanlar birinci yaşı doldurunca ömür beklentisi 49 yıldır; yani doğuştaki ömür beklentisinden 24 yıl daha uzun! Bunun kadar aşırı uçta olmayan ve gerçek bir örneği ise İngiltere'den verebiliriz: On dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde 15 yaşına gelmiş birinin ortalama ömür beklentisi (bazen buna "yetişkin" ömür beklentisi denir) doğuştaki ömür beklentisinden daha yüksektir. Bu konuya sonra tekrar döneceğim. Genel anlamda söyleyecek olursak, ölüm oranlarında gördüğümüz "Nike" simgesine benzer dinamik kıvrık çizgi, zaman içinde yaşama olasılıklarındaki değişimleri ve zengin ile yoksul ülkeler arasındaki farkları kavramanın anahtarıdır.

Şekil 2'de gördüğümüz Nike çizgisi zaman içindeki istikrarlı ilerlemeyi gösterir, daha sonraki tarihlerdeki kıvrık Nike eğrisi, önceki tarihlerdekinin hep altında kalmıştır. Elimizde ABD ve Hollanda'nın on sekizinci yüzyıl verileri yok ama tablonun kabaca İsveç'tekine benzer olduğunu düşünebiliriz. 1933 ve 2000 yıllarında hayat çok daha az risk içeriyordu; önceki yıllara göre ölüm oranı yüzdelerinde çok büyük düşüşler vardı. Özellikle genç yaşlarda göze çarpan bu düşüş, 1933 ile 2000 arasında gayet iyi performans gösteren yaşlı nüfus için de geçerliydi. 2000 yılında ise Hollanda ile ABD'nin karşılaştırması, bir kez daha ABD'nin diğer zengin ülkelere nazaran daha kötü durumda olduğunu gösterir: 2000'de ABD'deki ölüm oranları, 73'e kadar olan tüm yaşlarda Hollanda'dan daha yüksektir. ABD ile Hollanda arasındaki bu örüntü, ABD ile diğer ülkeler arasındaki karşılaştırmalarda da gözlemlenmektedir. ABD'de de yeterince uzun yaşayanlar için ölüm oranları olağanüstü düşüktür; bunun nedeni belki de Amerikan tıp sisteminin, birkaç yıl ömrü kalmış insanlar dahil herkesin hayatını kurtarmak için tüm araçlarını seferber etmeye razı olmasıdır.

2000 yılında ABD ve Hollanda'yı ele alan alttaki iki eğri, 20 yaş civarında ölüm oranlarında geçici bir zirveye işaret eder. 15 ila 34 yaş arasında en yaygın ölüm nedenleri hastalıklar değil, kazalar, intiharlar ve cinayetlerdir (AIDS salgınından önceki kısa bir dönem ve antiretroviral ilaçların geliştirilmesinden önceki dönem boyunca). Önceki dönemlere ait ölüm oranı eğrileri, gençler (özellikle genç erkekler) arasındaki bu tehlikeli ve bazen ölümcül tavırların bugün, yetmiş yıl öncesine nazaran daha sık telaffuz edildiğini gösterir, ama on sekizinci yüzyılda İsveç'te bunlara hiç rastlanmamıştır.

Şekillerdeki bu rakamlar nereden mi geliyor? Ölüm oranlarını nereden biliyoruz? Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'ne

(OECD) dahil olan zengin ülkelerde gerçekleşen tüm ölüm ve doğumlar devlet tarafından kayda geçer. Bebeklerin doğum belgeleri vardır; insanlar öldüğünde doktorlar veya hastaneler ölüm belgeleri hazırlayarak yaş, cinsiyet ve ölüm nedenleri gibi ayrıntıların kaydını tutarlar. Buna "nüfus kayıt sistemi" de denir; bu bağlamda *nüfus kayıt* ifadesinin içine insanların hayat ve ölümleriyle ilgili bilgiler girer. Doğum ve ölüm kayıtlarının doğru olmasını sağlamak için nüfus kayıt sisteminin *eksiksiz* çalışması, yani her doğum ve ölümün kaydedilmiş olması gerekir. Ölüm oranlarını elde etmek için nüfusla ilgili yaş, cinsiyet ve ırk gibi bilgileri de bilmemiz gerekir; böylece kimlerin öldüğüne dair oranları hesaplayabiliriz. Bu sayılar ülkelerin genelde on yılda bir (bir nedenle hep sıfırla veya birle biten yıllarda) düzenli olarak yaptığı nüfus sayım raporlarından gelir.

İsveç, eksiksiz nüfus kayıt sistemine geçen ilk ülkelerden biridir, bu nedenle on sekizinci yüzyıl gibi erken tarihlerden itibaren bu ülkeye ait ölüm oranı bilgilerine sahibiz. Londra on yedinci yüzyılda "ölüm oranı belgeleri" toplamaya başladı ve Avrupa'da kilise bölgelerindeki kayıtların tarihi bundan da eskilere gider. Massachusetts'deki püritenler kayıt işlemlerinin dinin değil eyaletin işi olduğuna karar verince eyalet, 1639'dan itibaren nüfus kaydı tutmaya başladı. Ne var ki, tüm Amerikan eyaletlerinin eksiksiz kayıt tutması 1933 yılında gerçekleşmiştir ki bu da devlet yönetim kapasitesinin en önemli işaretlerinden biridir. Doğumlar ve ölümlerle ilgili kapsamlı veriler olmazsa ülkeler, kendi yurttaşlarına dair temel bilgilerden yoksun kalır ve bugün vaka-i adiyeden saydığımız pek çok devlet uygulaması imkânsız hale gelir. On sekizinci yüzyıldaki İsveçliler ve Massaschussets'deki püritenler iyi yönetimin öncüleri olan vizyoner toplumlarmış.

Şekil 1'deki Amerikalıların 1933 öncesi ortalama ömür beklentisinde, sadece kayıt alan eyaletlerin verileri temel alınmıştır. Nüfus kayıtları eksik olan ya da doğru dürüst nüfus yapımı yapmayan (bugün belki de dünyadaki pek çok ülkede, devletin bunu yapma imkânı bile olmayabilir) ülkeler için demograflar, boşlukları doldurmak üzere çeşitli yollar ve kestirim yöntemleri geliştirmişlerdir. Pek çok ülkede yaygın bir vaka olan bebek ve çocuk ölümleri için annelerle yapılan araştırmalar, kaç çocuğun doğup kaçının öldüğü hakkında bilgi verebilir. Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansı, paha biçilmez araştırmalara (Demografi ve Sağlık Araştırmaları) fon sağlamakta ve nüfus kayıt sistemi

olmayan veya olsa da uygulanmayan birçok yoksul ülkeye dair bilgi toplamaktadır. (Bu gibi ülkelerde ebeveynler çocuklarının doğum kaydını yaptırmıyor. Çocuklar ya da yetişkinler öldüğünde töreleri gereği ya gömüyor ya da yakıyorlar ve bu bilgiler ulusal veri tabanlarına girmiyor.)

Yetişkin ölümleri konusunda ülkelerin çoğuyla ilgili ciddi bilgi eksikliği vardır; en iyi kestirimler bile sıradan tahminlerin çok ötesine geçemediği için bu gibi durumlarda Şekil 2'de gördüğümüz ölüm "çizgisini" eksiksiz çizmek mümkün olmaz. Ortalama ömür beklentisini tahmin etmek ise biraz daha kolaydır çünkü bu oran en çok çocuk ölümlerinden etkilenir, fakat yetişkin ölümlerinin sıra dışı ya da (örneğin HIV/AIDS salgını etkisiyle) değişken olduğu ülkelerde ömür beklentisi tahminlerine de çok temkinli yaklaşmak gerekir. Tüm bu nedenlerden dolayı, çok yoksul ülkelerin sağlık deneyimlerini, zengin ülkelerinkinden ayırarak incelemek daha faydalı olacaktır. Bölüm 3 ve 4'te tam da bunu yapacağım.

TARİH ÖNCESİNDE YAŞAM VE ÖLÜM

Günümüzdeki ölüm oranı örüntüleri nasıl ortaya çıktı? Yirminci yüzyılda ortalama ömür beklentisindeki muazzam artış nereden kaynaklandı? Geçmişte hayat nasıldı, onu daha iyiye götüren neydi, dünyadaki nüfusun erken ölümün pençelerinden henüz kaçamamış olan geniş bir kısmının sağlığının iyiye gitmesinin ardında geçmişten alınan hangi dersler var?

Yüz binlerce yıldır var olan insanlık, bu zamanın belki de yüzde 95'ini avcılık ve toplayıcılık yaparak geçirdi. Dünya üzerinde ancak birkaç tane avcı-toplayıcı topluluğunun kaldığı ve neredeyse hepsinin çöl ya da kutup gibi uç ortamlarda yaşadığı günümüzde, bu tür toplulukların yaşamının bizlerin sağlığıyla bir ilgisi olduğunu düşünmek garip gelebilir. Ama bizi şekillendirenler bu avcı-toplayıcıların varlığıydı. Bu şekillenme muazzam uzunlukta bir zaman dilimi içinde gerçekleşti. İnsanlar *evrilerek* avcı-toplayıcı oldular, vücutlarımız ve zihinlerimiz bu tür bir varoluş koşulunda başarılı olacak şekilde gelişti. Modern koşullarda çiftçi veya kentli olarak yaşayan insanın tarihi "ancak" birkaç bin yıldan ibarettir ve bedenimizin hangi koşullara intibak etmek için tasarlandığını bildiğimizde, günümüzdeki insan sağlığına ilişkin meseleleri anlamamız da kolaylaşır.

Geriye dönüp atalarımızın yüz binlerce yıl önce nasıl yaşayıp öldüğüne bakmamız imkânsızdır; ama iskelet kayıtlarının da incelenmesini (paleopatoloji) kapsayan arkeolojik kayıtlardan atalarımızın beslenmesi, hastalıkları ve ölüm nedenlerine ilişkin inanılmaz ölçüde bilgi edinilmiştir. Paleopatoloji ayrıca kısmi iskeletten bile ölüm yaşını kestirebiliyor, dolayısıyla ortalama ömür beklentisi hakkında da bir şeyler biliyoruz. Antropologlar son iki asır boyunca gerçek avcı-toplayıcılar üzerinde çalışmalarını sürdürüyor olsa da en iyi kanıtlar (tıbbi kanıtlar da dahil) çağımızda yaşayan gruplardan gelmektedir (modern toplumla temasları bağlamında uygun uyarlamalar yaparak). Bu kanıt kaynaklarının hepsi bir araya getirildiğinde, çarpıcı miktarda faydalı veri ortaya çıkmıştır.[3]

Beslenme biçimi çok iyi bir başlangıç noktasıdır. Egzersiz de aynı şekilde. Avcı-toplayıcılar çok sık tempolu yürüyüşler yapar, avlarının peşine düşer, günde yirmi belki de yirmi beş kilometre katederlerdi. Hayvansal besinleri elde etmek daha zor olduğundan, genelde meyve ve sebzeyle beslenirlerdi. Yabani otlar (ekilip işlenen yeni türevlerinin aksine) lifli besinlerdi, böylece avcı toplayıcılar bol bol selülozlu yiyecek tüketiyordu. Et çok makbuldü ama enderdi; yine de bazı şanslı topluluklar, büyük vahşi hayvanların bolca bulunduğu yer ve zamanlarda yaşamışlardı. Vahşi hayvanlardaki yağ oranı, bugün bizim yediğimiz çiftlik hayvanlarının etindekinden çok daha düşüktür. İnsanlar bugünün zirai toplumlarında olduğundan çok daha bol çeşitte bitki ve etle besleniyordu. Dolayısıyla mikro-besin öğelerinin yetersizliği veya buna bağlı anemi gibi hastalıklarla karşılaşılmıyordu. İş, hep birlikte yapılan bir etkinlikti; aile ve arkadaşlarla işbirliği içinde çalışılıyordu. Böylece besin elde etme konusunda herkes birbirine bağımlıydı. Tüm bunlar, yıllık kontrollerimde doktorumun bana verdiği tavsiyeleri hatırlatıyor: Daha çok egzersiz yap, daha az hayvan yağı ye, daha çok meyve ve sebze ve daha bol lifli gıdalarla beslen; bilgisayarın karşısında daha az vakit geçir, arkadaşlarınla eğlenmeye daha çok zaman ayır.

---

3. Anlatının kaynağı: Graeme Barker, 2006, *The agricultural revolution in prehistory: Why did foragers become farmers?* Oxford University Press ve Mark Nathan Cohen, 1991, *Health and the rise of civilization,* Yale University Press. Ayrıca bkz. Morris, *Why the West rules.*

Avcı-toplayıcılar modern sanitasyon* konusunda hiçbir şey bilmeseler de, genel davranış kalıpları (en azından bir dereceye kadar) sağlıklarını korumaya yarıyordu. Doğurganlıkları, günümüzdeki çok yoksul ülkelere kıyasla düşük orandaydı; kadınlar ortalama dört çocuk doğuruyor, uzun ara veriyor ve uzun süre emziriyordu. Düşük doğurganlık oranına bebek ölümleri de sebep olmuş olabilir ama uzun emzirme dönemi (hamile kalma olasılığını düşüren bir etken olarak) hatta belki kadınların da erkekler kadar hareketli olması, buna yardımcı olmuş olabilir. İnsan dışkısı nedeniyle suyun ya da gıdaların kirlenmesi (kibar çevrelerde buna hastalıkların dışkı ve ağız yoluyla taşındığı hat anlamında dışkı-ağız hattı deniyor), enfeksiyonların bir insandan diğerine geçmesi için çok elverişli bir ortamdır ve bu ortam daha sonraki çağlarda milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Dışkı-ağız hattından doğan tehlike, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu yerlerde daha azdı ve avcı-toplayıcı grupların çoğu, aynı yerde uzun süre kalmadıkları için atıkları da yönetilemez bir tehdit haline dönüşmüyordu. Buna rağmen çocukların yaklaşık yüzde 20'si bir yaşına varmadan ölüyordu. Bu rakam modern standartlara göre yüksek görünse de, şimdilerde zengin ama eskiden yoksul olan on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl ülkelerindekinden çok farklı değil, hatta daha iyi. Yirminci ve yirmi birinci yüzyılın yoksul ülkeleriyle ise karşılaştırmıyorum bile.

Avcı-toplayıcıların örgütlenme tarzı yaşadıkları yere ve bulundukları ortama göre değişiyordu. Bir avcı-toplayıcı grubunun, çoğu akraba olmak üzere otuz ila elli kişiden oluştuğunu ve herkesin birbirini tanıyacağı kadar küçük bir grup olduğunu gözümüzün önüne getirebiliriz. Bu grup, daha geniş bir ağ içindeki yüzlerce, bazı durumlarda da binlerce kişinin yer aldığı gruplarla ilişki içinde olabilirdi. Kaynaklar grup içinde son derece eşit bir şekilde dağıtılırdı ve hakkı olmadığı halde diğerlerinden daha fazla pay sahibi olan ya da diğerlerine ne yapmaları gerektiğini söyleyen ne lider, ne şef ne de rahip vardı. Bir rivayete göre, kendisini diğerlerinden üstün bir yere konumlamaya çalışan kişiye herkes güler, bu tavrını devam ettirirse öldürülürmüş.[4] Eşit paylaşımın önemli olmasının

* Sağlık/hijyen önlemleri. (y.h.n.)

4. David Erdal ve Andrew Whiten, 1996, "Egalitarianism and Machiavellian intelligence in human evolution" içinde Paul Mellars ve Kathleen Gibson, ed., *Modelling the early human mind,* McDonald Institute Monographs, 139-50.

muhtemel bir nedeni de, grupların çoğunun yiyecekleri depolamaması ya da depolayamamasıydı. Bu yüzden bir avcı ve arkadaşları tüylü bir mamut (ya da 180 kilo ağırlığında bir kertenkele veya uçamayan dev kuşlardan birini) avlamayı başarırsa bir lokma daha yutamayacak hale gelene dek yerlerdi ama arta kalanları, etrafta hiç mamut veya kertenkele olmadığı günlerde kullanmak üzere saklama imkânları yoktu. Bunu çözmenin güzel bir yolu mamutu tüm grupla paylaşmaktı; böylece bir başkası, bir başka gün yine büyük bir hayvan avlarsa, geçen ay mamut avlayanlar da bundan pay alacaklardı. Geçen yüz binlerce yıl içinde, paylaşma konusunda iyi olan bireyler ve gruplar, paylaşmayan birey ve gruplardan daha iyi iş çıkaracaklar, böylece sonunda paylaşmaya programlanmış bir türün evrimi gerçekleşecekti. Bugün derinlerimize işlemiş olan adalet kaygımızın ve adalet normlarımız ihlal edildiğinde duyduğumuz öfkenin kaynağının, tarih öncesi avcıların saklama/depolama seçeneklerinin olmayışından kaynaklanması kuvvetli bir olasılıktır. Sınırlı da olsa saklama koşullarına sahip yerlerde (ekvator değil ama kuzey enlemlerinde) yaşayan toplulukların daha eşitliksiz olduğu görülmektedir.

Avcı-toplayıcı toplumlar, başlarında bir yönetici olmadan idare edebilen eşitlikçi toplumlardı ama onları birer cennet bahçesi olarak görmemeliyiz. Diğer gruplarla karşılaşmaları genelde şiddet içeriyor, hatta bazen savaşa kadar gidebiliyordu ve bu savaşlarda pek çok insan ölüyordu. Bir liderleri olmadığı için etkin bir yasa ve düzen sistemleri yoktu; dolayısıyla, genelde kadınlar nedeniyle ya da çeşitli anlaşmazlıklar yüzünden yaşanan çatışma durumlarında, onları denetleyecek veya güvenliklerini sağlayabilecek bir kurum da yoktu. Bu da yetişkin ölüm oranlarını yükselten unsurlardan biriydi. Avcı-toplayıcılar bazı bulaşıcı hastalıklardan muaftılar ama sıtma gibi bazı hastalıklar insanlık tarihi boyunca varlığını korumuştur. Küçük gruplar çiçek, tüberküloz veya kızamık gibi iyileştikten sonra (bazen sınırlı da olsa) bağışıklık kazanılan bulaşıcı hastalıkları yayamazlar; ama normalde vahşi hayvanlarda bulunan veya topraktan geçen zoonotik (hayvandan geçen) hastalıklara ve kurtçuk gibi parazitlere maruz kalırlar. Avcı-toplayıcıların doğumdan itibaren ortalama ömür beklentisi, yerel koşullara da bağlı olarak yaklaşık 20-30 yıldı; bu ömür günümüz koşullarına göre kısadır ama hem batı tarihindeki standartlara göre hem de bugün hâlâ yoksul kalan ülkelerin yaşayan hafızası dahilinde, o kadar da kısa değil denilebilir.

Besinlere ulaşma imkânı yere ve zamana göre değişiyordu; dolayısıyla gruplar arasında eşitsizlik yaşanıyordu; ayrıca bu grupların ömrü ve zenginliği de zaman içinde değişiyordu. Döneme ait iskeletlerde, Amerika'nın batısındaki bizonlar veya Avustralya'daki uçamayan iri kuşlar gibi kolay avlanan büyük hayvanların bolca bulunduğu yerler başta olmak üzere bolluk dönemi yaşandığını gösteren işaretler vardır. Böyle yerlerde ve zamanlarda yaşayan avcı-toplayıcı grupları, antropolog Marshall Sahlin'in deyişiyle ilk zengin toplumlardı.[5] Cüsseli, vahşi hayvanlar zengin ve dengeli bir beslenme sağlıyordu; yağ oranları günümüzdeki suni beslenen ve pek ender hareket eden modern çiftlik hayvanlarının sadece yüzde 10'uydu ve çok az bir çabayla avlanabiliyorlardı; dolayısıyla bu gruplardaki insanların maddi standartları yüksek, dinlenecek zamanları boldu. Ne var ki, bu büyük hayvanlar soyu tükenene dek öldürülünce, tabiri caizse bu cennet bahçesi de yok oldu ve insanlar bitkilere, tohumlara ve kemirgenler gibi küçük ve yakalanması zor hayvanlara yöneldiler. Tarih öncesinde yaşanan bu gerileme hayat standardını düşürdü. Bu döneme ait insan iskeletleri (çocukluklarında yiyecek fazla bir şey bulamamış insanların iskeletleri) kendilerinden önce gelen talihli kuşaklardan daha kısa boyludur.

Avcı-toplayıcıların (beslenmeleri, dinlenme süreleri ve ölüm oranları) refah tarihi, bu kitabın genel teması için önem taşır. İnsanlığın refahının zaman içinde istikrarlı bir şekilde iyileştiğini ya da insanın ilerlemesinin evrensel olduğunu düşünmemeliyiz. Tarih boyunca zamanımızın çoğunu avcı-toplayıcı olarak geçirdik ve bu zaman zarfında besinler azaldıkça, işler zorlaşıp süre de uzadıkça hayat daha iyiye değil, daha kötüye gitti. İnsanlar yiyecek peşinde koşmayı bırakıp tarıma geçince daha kötüsü de gelecekti. Şu anda bizler (bugünün zengin dünyasında yaşayan ayrıcalıklı "bizler"den söz ediyorum) daha iyi bir hayata alışmış olsak da, bu kadar uzun ve güzel bir hayat sürme olanağı, bugün bile dünyadaki herkese bahşedilmemiş yeni bir armağandır. Ana kaynaklarımdan biri olan *Health and Rise of Civilization*'ın (Uygarlığın Sağlığı ve Yükselişi) yazarı antropolog Mark Nathan Cohen, incelemesini bitirirken: "On dokuzuncu ve yirminci asrın yadsınamaz başarıları, bizlerin genelde varsaydığından daha kısa ve hatta daha kırılgan bir döneme aittir"[6] der.

5. Marshall Sahlins, 1972, *Stone age economics*, Transaction.
6. Cohen, *Health and the rise of civilization*, s. 141.

Bu uzak geçmişten öğrendiğimiz bir diğer şey de eşitsizliğin insanların oluşturduğu tüm toplumları niteleyen bir durum *olmadığıdır*. Tarihin büyük bir kısmında, en azından bir arada yaşayan ve birbirini tanıyan topluluklarda eşitsizlik diye bir şey yaşanmamıştır. Eşitsizlik aslında uygarlığın "cilvelerinden" biridir. Yine Cohen'den alıntı yapacak olursak, "Uygarlık potansiyelini yaratan sürecin bizzat kendisi, aynı zamanda, bu potansiyelin eşit olarak tüm yurttaşlarının refahına yöneltilmeyeceğini de garanti altına alır."[7] Tarih öncesindeki ilerlemenin (yakın zamanlardaki ilerleme gibi) eşit olarak dağıldığı söylenemez; daha iyi bir dünya –tarım yapılan dünya gerçekten daha iyi bir dünya *ise*– daha eşitliksiz bir dünyadır.

Tarımın icadı –Neolitik Devrim– "sadece" on bin yıl önce başladı; ondan önceki avcı-toplayıcı çağıyla kıyasladığımızda gerçekten de kısa bir dönem. Bizler "devrimleri" dönüştürücü, *pozitif* olaylar olarak düşünmeye alışkınız. Sanayi Devrimi ve mikrop teorisi bunun en açık örnekleridir. Yine de Holosen evrenin* başında insan sayısının ve sıcaklık artışının baskısıyla av hayvanları ve yenilebilir bitkiler tükenince sürdürülemez hale gelen eski yaşam tarzından çıkıp tarıma geçilmesinin, daha iyi bir sağlık ve varlık seviyesine yükselmek anlamına geldiği çok da net değildir. Öncesindeki "geniş spektrumlu" devrim (büyük hayvanlardan küçük hayvanlara, bitkilere ve tohumlara geçiş) gibi, tarıma yönelmeye de, yiyecek bulup getirme konusunda yaşanan ve gitgide artan zorluklara intibak zorunluluğu olarak bakmak daha doğru olabilir. Ekonomist Esther Boserup da yıllar önce bu görüşü savunmuştu.[8] Tarım, bu kötü gidişatı düzeltmek için en iyi seçenek olabilir; yiyecek peşinde koşmayı bırakıp bir çiftçi olarak yerleşik yaşama geçmek, bulması gitgide zorlaşan ve boyları gitgide küçülen yabani tohumlarla yaşamaya çalışmaktan daha iyidir muhtemelen; ama bu durum, uzun vadede daha refah olmaya gidişin bir parçası olarak görülmemelidir. Vahşi hayata dalmaya alışkın, az çalışan ve avlarının keyfini sonuna dek çı-

7. A.g.e., s. 30.

* Pleistosen'de yaşanan son buzul çağının kapanmasıyla başlayan bölüm, 11 bin yıl öncesinden günümüze kadar süren zaman dilimini ifade eder. (y.h.n.)

8. Esther Boserup, 2005 [1965], *The conditions of agricultural growth*, Transaction.

karan avcı-toplayıcılar, bu hayatlarından vazgeçip angaryası bol tarım işlerine ya da *Komünist Manifesto*'da dendiği gibi "kırsal yaşam bönlüğü"ne pek de gönüllü geçmiş olmasalar gerek. Morris, Sahlin'in savını şöyle özetler: "Madem sonunda [daha çok] iş, eşitsizlik ve savaşla ödüllendirilecektik, o zaman neden avlanarak yaşamanın yerine tarımı koyduk?"[9]

Yerleşik tarım, besinlerin ambarlarda ve evcilleştirilmiş hayvan olarak saklanabilmesini sağlarken, (özel) mülk sahipliği ortaya çıkardı, dahası mülk sahipliğiyle daha da etkin bir hale geldi; rahiplerin ve hükümdarların, kasabaların ve kentlerin zuhur etmesini ve toplumların içinde eşitsizliklerin baş göstermesini sağladı. Büyük yerleşim alanları ve hayvanların evcilleştirilmesi tüberküloz, çiçek, kızamık ve tetanos gibi bulaşıcı hastalıkları getirdi. Neolitik Devrim, ortalama ömür beklentisini yükseltmek için pek bir işe yaramadı; hatta kötü beslenme ve mikropların yanı sıra yeni hastalıklar, temizliğin zorlaşması, büyük ve yerleşik toplumlarda dışkıdan ve ağızdan bulaşan mikropları önlemenin güçlüğü yüzünden çok sayıda çocuk ölmeye devam ettiği için ortalama ömür beklentisini aslında daha da düşürmüş olabilir. Hareketsiz tarım toplumları ayrıca besin çeşitliliğini de sınırladı; ıslah edilmiş tahıllar genelde yabani muadillerinden daha az besleyiciydi; depolarda saklanan besinler bozulabiliyor, bir başka hastalık kaynağı haline gelebiliyordu. Toplumlar arası ticaret yerel yiyeceklerin aynı olmasından doğan monotonluğu bozabiliyordu; ama yeni bir tehlike olarak çeşitli hastalıklar da getirebiliyordu. Bu "yeni" hastalıklar önceleri kimseyle bağlantısı olmayan uygarlıklar tarafından taşınarak, buna hiç bağışıklığı olmayan yerel topluluklara bulaştırıldı. Bunun sonucu ölüm oranlarının muazzam bir yükselişe geçmesi olabilirdi, öyle de oldu; toplulukların ve uygarlıkların çöküşüne kadar giden bir yükselişti bu.[10]

Tarımsal düzenin yerleşmesinden sonraki binlerce yıl içinde ortalama ömür beklentisinde süregiden bir artış olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Çocuk ölüm oranları artınca yetişkin ölüm oranlarının düşmüş olması mümkündür; bu denli yüksek ölüm

9. Morris, *Why the West rules*, s. 107.

10. Clark Spenser Larsen, 1995, "Biological changes in human populations with agriculture", *Annual Review of Anthropology* 24: 185-213.

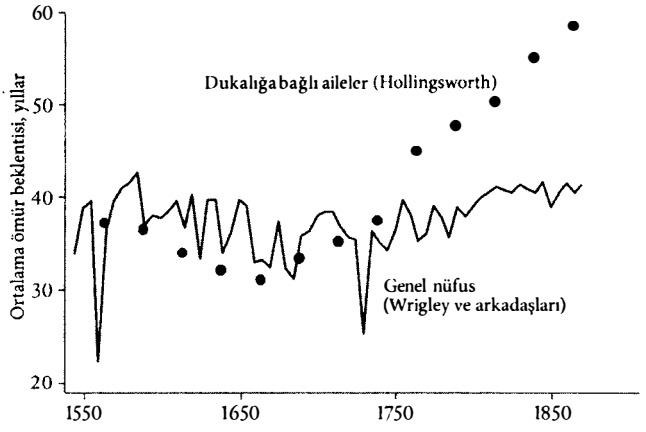
oranlarının olduğu bir dönemde ölümden kurtulan çocuklar, oldukça dayanıklı yetişkinler olarak büyümüş olabilir. Tarımsal yerleşim alanlarındaki kadınlar, yiyecek için ava çıkan ataların-dan daha çok çocuk sahibi oldular; bu kadınlar aynı zamanda çok sayıda çocuk da yitiriyorlardı ama tarıma geçiş sayesinde nüfus artar olmuştu. İyi zamanlarda ya da yenilikler sayesinde üretkenlik arttığında, bu yeni olanaklar kişi başına düşen geliri veya ömür beklentisini değil, doğurganlığı ve toprağın insan kaldırma kapasitesini artırdığı için toplam nüfusun çoğalmasına yol açtı. Kötü zamanlarda yani kıtlık veya salgın yaşandığında ya da beslenebilecek olandan daha fazla insan olduğu zamanlar, nüfus azaldı. Bu Malthus dengesi bin yıl sürdü. Hatta yiyecek için avlanma döneminin sonlarına doğru görülen bireysel refah düşüşü, zirai yerleşim döneminden çok sonraları da (kesintilerle de olsa) ta son 250 yıla kadar da devam etti.

Bizler kalkınmayı, gelir artışı ve ömür uzaması gibi kriterlerle düşünmeye o denli alıştık ki, etrafımızda daha çok insan olması gibi basit bir şeyin refahı artırdığını gözden kaçırma hatasına kolayca düşer olduk. Dünyada daha çok insan olduğunda herkese (örneğin, kazancın azalması yüzünden) daha az pay düşeceği fikri doğruysa, kişi başına düşebilecek en yüksek refah, içinde sadece bir tek insanın yaşadığı dünyada mümkün olabilirdi; bu da kimsenin isteyeceği bir dünya olmazdı. Felsefeciler bu meseleleri yıllardır tartışıyor. Felsefeci ve ekonomist John Broome'un bu konudaki görüşüne göre, insanın, hayatı yaşamaya değer kılacak miktarda temel geçim düzeyine sahip olduğu noktadan sonra, dünyanın daha iyi bir yer olması için gereken şey, bu tür insanların sayılarının artmasıdır.[11] Dünya, daha fazla oranda toplam refahı kaldırabiliyor. Bu durumda hayat pek çok insanın gözünde yaşamaya değer olduğu müddetçe (evet, bu çok büyük bir koşul), tarımın icadından on sekizinci yüzyıla kadar uzanan o uzun Malthus çağı –hayat standartları ve ölüm oranlarında bir iyileşme olmamış olsa bile– bir kalkınma dönemi olarak görülmelidir.

11. John Broome, 2006, *Weighing lives*, Oxford University Press.

AYDINLANMA DÖNEMİ'NDE YAŞAM VE ÖLÜM

Şimdi hızla birkaç bin yıl ileriye sarıp ölüm oranlarına dair daha düzgün veriler alabildiğimiz dönemlere gidelim. Britanyalı tarihçi-demograf Anthony Wrigley ve arkadaşları kilise kayıtlarında bölge nüfusuyla ilgili doğum, evlilik ve ölüm bilgilerine bakarak İngilizlerin ömür beklentisi tarihini yeniden yapılandırdılar.[12] Bu kayıtlar nüfus sayım sistemi kadar iyi değildir ve bu çalışmada sadece bir kilise örneklemi içerilmiştir; bir kiliseden diğerine geçen insanların olması, doğduktan hemen sonra ölen bebeklerin kayıtlara girmemesi, bazen ebeveynlerin ölen çocuklarının ismini yeni çocuklarına vermiş olmaları gibi sorunlar vardır; ama yine de yaklaşık 1750 yılından önce herhangi bir ülke ile ilgili ulaşabildiğimiz en iyi kayıtlar bunlardır. Şekil 3'teki çizgi, on altıncı yüzyılın ortalarından on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadarki dönemde, İngiltere'deki genel nüfusla ilgili ortalama ömür beklentisi kestirimlerini gösterir. Çiçek, hıyarcıklı veba ve "terlemeli hastalık" (belki grip, belki de günümüzde var olmayan bir başka virüsün yol açtığı bir hastalık) gibi salgın hastalıklarla ilgili yıldan yıla keskin dalgalanmalar varsa da, bu tarihin yeniden kayda döküldüğü üç yüz yıl içinde net bir eğilim göze çarpmamaktadır.

ŞEKİL 3: İngiltere nüfusu ve dukalığa bağlı ailelerin ortalama ömür beklentisi. (Bernard Harris, 2004, "Kamu sağlığı, beslenmesi ve ölüm oranlarında düşüş: McKeown tezine tekrar bakış", *Social History of Medicine* 17(3):379-407)

12. E. A. Wrigley ve R. S. Schofield, 1981, *The population history of England, 1541-1871*, Harvard University Press ve E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen ve R. S. Schofield, 1997, *English population history from family reconstitution 1580-1837*, Cambridge University Press.

Şekildeki daireler üç asrın her birinin onar yıllık dönemlerinde, İngiliz aristokrasisinin ortalama ömür beklentisini göstermektedir; bu veriler tarihçi-demograf T.H. Hollingsworth'ün Britanyalı soyluların titizlikle tuttuğu doğum ve ölüm kayıtlarını inceleyerek 1960'larda elde ettiği bilgilerden derlenmiştir.[13] Sosyal tarihçi Bernard Harris de soylular ve halkın verilerini üst üste göstermeyi akıl etmiş ve bu harikulade bilgilendirici grafiği çizen ilk kişi olmuştur.[14] 1550'den yaklaşık 1750'ye kadar, düklerin ve ailelerinin ömür beklentisi, genel nüfusa yakın, hatta belki biraz düşüktür. Bu biraz şaşırtıcı gibi görünebilir; zengin ve yüksek statüye sahip nüfusun sağlığı, yoksul ve düşük statüdeki nüfustan genelde daha iyidir; bu olgu sağlık "gradyanı" olarak bilinir ve bunun eski Roma'ya kadar giden bir tarihi olduğuna dair kanıtlar vardır. Dolayısıyla aldığımız ilk ders, sağlıktaki bu "gradyanın" evrensel olmadığı ve en az iki yüz yıl boyunca Britanya'da kendini göstermediğidir.

Britanyalı aristokratların avam kesimden daha çok yiyeceğe sahip olduğundan pek kuşku duyulamaz; on altıncı yüzyılda VIII. Henry'nin Hampton Sarayı'ndaki maiyeti günde 4500-5000 kalori tüketiyordu; hatta kralın kendisi sonunda öyle obez olmuştu ki, diğerlerinin desteği olmadan hareket edemiyordu. Bu konuda Henry yalnız değildi; Avrupa'daki diğer saraylarda yiyecek tüketimi bundan da fazlaydı.[15] Ne var ki, fazla besin –ya da aristokratların yediği türden besinlerin fazlalığı– çiçek hastalığı ve veba getiren bakteri ve virüslere karşı korunma konusunda hiç işe yaramıyor ya da çocukların ölümüne yol açan ortam (gıda vb) kirliliğini engelleyemiyordu. O halde, soylularla yapılan bu karşılaştırma, 1550'den 1750'ye dek ömür beklentisini sınırlayan unsurun gıda eksikliği değil, hastalık olduğuna işaret ediyor. Elbette az beslenme ve hastalık birbirini tetikleyen şeylerdi (biri hastalandığında yiyecekleri sindirmesi de güçleşir) fakat aristokrasinin sürekli yüksek seviyede gıda almasının, kendilerini veya çocuklarını o dönemin bulaşıcı hastalıklarından koruduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

---

13. Thomas Hollingsworth, 1964, "The demography of the British peer-age", *Population Studies* 18(2), Supplement, 52-70.

14. Bernard Harris, 2004, "Public health, nutrition, and the decline of mortality: The McKeown thesis revisited", *Social History of Medicine* 17(3): 379-407.

15. Massimo Livi-Bacci,1991, *Population and nutrition: An essay on European demographic history,* Cambridge University Press.

1750'den sonra, aristokrasinin ortalama ömür beklentisi genel nüfus ortalamasından uzaklaştı ve 1850'ye gelindiğinde yaklaşık 20 yıl fark attı. Aşağı yukarı 1770'ten sonra herkesin ortalama ömür beklentisinde yukarı yönlü bir farklılaşma başlamıştı aslında. Sadece bu şekle baktığımızda bile bu hareket 1550'den itibaren görülen iniş çıkışlarla benzerlik gösteriyor ama geriye dönüp bakarsak, 1850'den sonra olanları, yani ömür beklentisinin nüfusun tümünde istikrarlı bir şekilde arttığını düşündüğümüzde bu, anlamlı bir veridir ve artış günümüze kadar devam etmektedir. İngiltere ve Galler'de doğuşta ortalama ömür beklentisi 1850'de 40 yıl iken 1900'de 45'e yükselmiş, 1950'de ise neredeyse 70 yıl olmuştur. Aristokrasi on sekizinci yüzyılın son yarısında sadece bir sağlık gradyanı açmakla kalmadı, ileride tüm nüfusa yönelik ortalama ömür beklentisi artışı için de avantajlı bir başlangıç yaptı.

Bu farkın *neden* açıldığına dair kesin bilgilerimiz yok ama bazı iyi tahminlerde bulunabiliriz. Bu noktada Britanya Aydınlanması gerçekleşmiştir, tarihçi Roy Porter'ın sözleriyle özetleyecek olursak, bu dönem, insanların "Nasıl hayatta kalırım?" sorusunu (önceki asırda iç savaş dahil pek çok kargaşadan başka bir şey getirmemiş olan soru) bırakıp "Nasıl mutlu olabilirim?" sorusunu sormaya başladığı dönemdir.[16] İnsanlar, kiliseye itaat ederek ve "toplumdaki yerlerine uygun bir şekilde görevlerini yerine getirerek"[17] erdem kazanmaya çalışmak yerine *kişisel* tatmin arayışına başladılar. Mutluluğa; akıl yoluyla, kabullenilmiş yaşam tarzlarına (krala ve kiliseye itaat de dahil) başkaldırarak ve gerek maddi malvarlığı gerek sağlık açısından hayatı daha güzelleştirecek yollar bularak ulaşılabiliyordu. Immanuel Kant Aydınlanma'yı "Bilme yüreklili-ğini göster!" sloganıyla tanımlar, "Kendi aklını kullanma cesaretin olsun." Aydınlanma döneminde insanlar, kabul görmüş dogmalara meydan okuma riskini aldılar; yeni teknikler ve yeni yollar deneme konusunda daha istekliydiler. İnsanların kendi aklını kullanmaya başladığı alanlardan biri de tıp ve hastalıklarla savaştı; yeni tedavi denemeleri başlamıştı. Bu yeniliklerin pek çoğu (küreselleşmenin erken çağı olan bu dönemde) yurtdışından geliyordu. Yeni ilaçlar ve tedaviler genelde elde edilmesi zor ve pahalı şeylerdi; bu yüzden başlangıçta çok az kişi bunlara ulaşabildi.

16. Roy Porter, 2001, *The creation of the modern world: The untold history of the British Enlightenment*, Norton.

17. Thomas, *The ends of life*, s. 15.

Çiçek aşısı veya variyolasyon (çiçek hastalığı döküntüleriyle hazırlanan sıvının vücuda zerk edilmesi), bu yeniliklerin en önemlilerinden biriydi.[18] On sekizinci yüzyılda çiçek hastalığı Avrupa'daki ölüm sebeplerinin başında geliyordu. Hastalığın sürekli var olmasına yetecek kadar büyük şehirlerde neredeyse herkes çocukluğunda çiçek hastalığına yakalanıyor, kurtulanlar ise ömür boyu bağışıklık kazanıyordu. Kasaba ve köylerde yaşayanlar genelde uzun yıllar boyu bu hastalıktan uzak kaldılar; ama salgın esnasında kimsenin bağışıklığı olmadığı için ölen çocuk ve yetişkinlerin sayısı çok yüksek oldu. 1750'de İsveç'te, tüm ölümlerin yüzde 15'i çiçek hastalığı yüzündendi. 1740 Londra'sında, vaftiz edilmiş her 1000 kişinin (çoğu çocuk) 140'ı çiçek hastalığından ölerek gömülmüştü.

Variyolasyon ile aşı aynı şey değildir. 1799'da Edward Jenner tarafından geliştirilen variyolasyon, o yıldan itibaren hızla ve yaygın bir şekilde kullanılarak ölüm oranlarının büyük ölçüde düşmesine katkı sağlamıştır. Bu, bin yıldan uzun bir süredir Çin ve Hindistan'da uygulanan, Afrika'da ise çok uzun zamandan beri bilinen kadim bir yöntemdi. Çiçek hastalığı bulaşmış birinin derisinden püstüller alınıyor ve korunması istenen kişinin derisi kazınarak bu döküntüler ona nakledliliyordu; Afrika ve Asya'da kullanılan yöntem ise döküntülerin buruna çekilmesi şeklindeydi. Aşılanan kişi hafif bir çiçek hastalığı geçiriyor ama ondan sonra bağışıklık kazanıyordu. ABD Ulusal Sağlık Enstitüsü Tıp Tarihi Bölümü'nün kayıtlarına göre variyolasyon yapılan kişilerin sadece yüzde 1-2'si ölürken, çiçek hastalığının kendisine yakalananların yüzde 30'u hayatını kaybediyordu.[19] Ancak bu teknik hep tartışmalı kalmıştır ve variyolasyon yapılmış kişinin hastalığı başkalarına bulaştırma hatta belki de büyük bir salgın başlatma riski vardır. Günümüzde bu uygulamayı savunan hiç kimse yoktur.

Variyolasyonun Britanya'ya girişi Lady Mary Wortley Montegue sayesinde olmuştur. Türk büyükelçinin eşi olan Montegue bu yöntemin İstanbul'da uygulandığını görmüş ve Britanya'da da kullanılması için toplumun en üst seviyedeki çevrelerine baskı yapmıştı. Bu yöntemden etkilenen kraliyet ailesinin üyeleri 1721'de variyolasyon yaptırdı; ama öncesinde hüküm giymiş mahkûmlar

18. Peter Razzell, 1997, *The conquest of smallpox*, Caliban.
19. http://www.nlm.nih.gov/exhibition/smallpox/sp_variolation.html.

ve terk edilmiş çocuklar denek olarak kullanıldı ve çok kötü etkilere maruz kalmadan çiçek hastalığını atlattıkları görüldü. Bunun üzerine variyolasyon aristokrasi tarafından da yaygın bir şekilde uygulanmaya başlandı. Tarihçi Peter Razzel, yüzyılın son üç çeyreğinde variyolasyonun, çok pahalı (haftalarca tecrit ve uygulayıcılara ödenen ciddi miktarda paralar nedeniyle) bir teknik olarak yola çıkmışken sonunda nasıl büyük bir seferberlikle sıradan insanlara uygulanmaya başlandığını belgelemiştir. Yerel yetkililer yoksullara variyolasyon yapılması için para bile ödüyorlardı; çünkü bunu yapmak onları gömmekten daha ucuza geliyordu. Londra'da 1800 yılına gelindiğinde, vaftiz olan kişi başına düşen çiçek sonucu ölümlerin sayısı yarı yarıya düşmüştü.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeyse variyolasyon köle taşıyan gemilerle okyanusu geçti; 1760 yılında Boston'un tamamına bu yöntem uygulanırken George Washington da Anayurt Ordusu'nu aynı teknikle aşılattı. 1600'ün sonlarında ve variyolasyonun ilk kez denenmeye başlandığı 1721'de çiçek salgını Boston nüfusunun yüzde 10'unun ölümüne yol açmıştı ama 1750'den sonra nispeten çok az sayıda kişi çiçekten öldü.

On sekizinci yüzyılın sonu, tıp tarihçisi Sheila Johansonn'un betimlediği gibi sağlık ve tıp alanında başka yeniliklere de sahne oldu.[20] Kınakına kabuğu (kinin) sıtma tedavisinde kullanılmak üzere ilk kez Peru'dan Britanya'ya getirildi, Karayipler'den sağlanan "kutsal ağaç" [holy wood] gayakum (söylendiğine göre cıvadan çok daha etkili ama kesinlikle daha pahalı) frengi tedavisinde, Brezilya'dan getirilen ipeka ise "kanlı ishal" tedavisinde kullanıldı. Fransa'dan ithal edilen bir yenilikle de varlıklı ailelerin ilk kez profesyonel (erkek) ebeler kullanmaya başlaması oldu. Bu dönem ayrıca, ilk kamu sağlığı kampanyalarının (cin/ardıç rakısı karşıtı) yapıldığı, ilk dispanserlerin açıldığı ve kentlerin gelişmeye başladığı yıllardı. Benim memleketim olan İskoçya-Edingburg'da, 1765'ten itibaren New Town (Yeni Şehir) kurulmaya başladı; eski şehir yıkılmadı ama merkezinde yer alan North Loch (Kuzey Gölü) fena halde kirlenmiş ve kurumuştu, bu nedenle de kuzeyde yeni, geniş ve daha sağlıklı bir şehir inşa edildi. 1771'de eski şehirde

20. Sheila Ryan Johansson, 2010, "Medics, monarchs, and mortality, 1600-1800: Origins of the knowledge-driven health transition in Europe", digital kopyası şu adreste mevcuttur: http://ssrn.com/abstract=1661453.

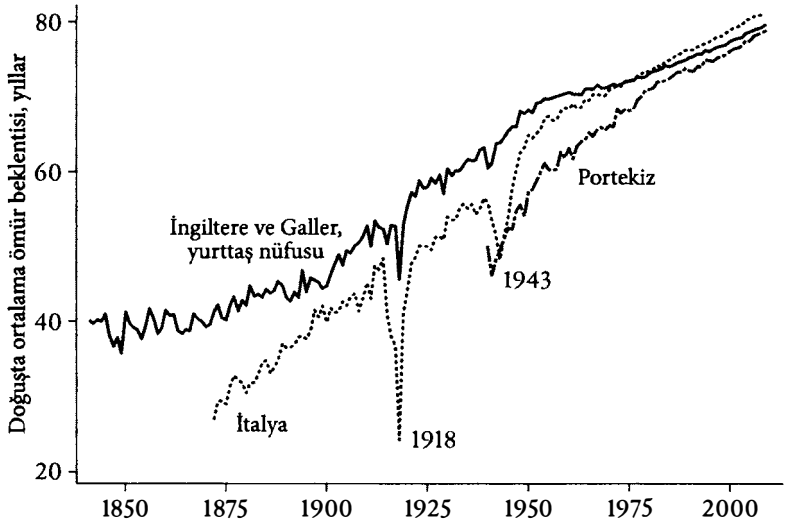
doğan Sir Walter Scott'ın altı kardeşi daha bebekken ölmüştü ve kendisi de çocukluğunda çocuk felci geçirmişti; oysa ailesine hiç de yoksul denemezdi; annesi bir tıp profesörünün kızı, babası ise hukuk danışmanıydı.

Bu yeniliklerin ölüm oranları üzerindeki etkisini sayılarla tespit etmemizin bir yolu yok ve en büyük etkiyi yapmış olduğu tahmin edilen variyolasyon bile hâlâ ihtilaflı özelliğini koruyor.

Yine de tüm bunlar (hepsi de daha iyi bilimsel bilgiler ve deneme-yanılmaya açık olma gibi yeni bir yaklaşımın doğuşu sayesinde) on yedinci yüzyılın sonunda soyluların ve kraliyet ailesinin sağlıklarının daha iyiye gitmesine katkıda bulunmuştur. Başlangıçta bunların hepsi pahalıydı ve herkesçe kabul görmüyordu; varlıklı ve iyi bilgilendirilen sınırlı bir kesime hitap ediyordu; bu yüzden sağlıkta yeni eşitsizlikler baş gösterdi. Fakat bu eşitsizlikler aynı zamanda, bilgiler daha geniş alanlara yayıldıkça, tıp ve yöntemler ucuzladıkça ve 1799'dan sonraki çiçek aşısı ve şehirlerin temizlenmesini sağlayan sanitasyon hareketi gibi tüm nüfusu kapsayacak benzer yeniliklere yol açtıkça, çok yakında bu iyileşmelerin genele yayılacağının da işaretiydi. On dokuzuncu yüzyıl sonundaki mikrop teorisi ve 1960'ların sonlarında sigaranın sağlığa etkisinin kavranması gibi önce sağlıkta eşitliksizlik yaratsa da sonradan nüfusun geneline fayda getiren yeni bilgilere ileride başka örnekler de vereceğim.

1800'DEN 1945'E: BESLENME, BÜYÜME VE SANİTASYON

On sekizinci yüzyılda ömür beklentisindeki iyileşmelerin sesinin kısıldığını ve eşitliksiz dağıldığını gören birinin, on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başındaki muazzam ve genele yayılan iyileşmeleri gözden kaçırması imkânsızdır. Şekil 4 İngiltere, Galler, İtalya ve Portekiz'deki ömür beklentisinin nasıl mesafe kaydettiğini gösteriyor. Grafikte Britanya'yı 1875 verileri ile İtalya, ardından 1940 verileriyle Portekiz izliyor. İskandinav ülkeleri, Fransa, Belçika ve Hollanda'nın daha erken tarihlere dayanan girdileri bulunsa da bunlar, İngiltere'ninkilerden çok kolayca ayırt edilemeyecek durumdadır. Göreceğimiz gibi ölüm oranlarıyla mücadele başlatmış ülkelerin, en eski tarihli ve en iyi verilere sahip oluşu, kazara değildir.

ŞEKİL 4: 1850'den itibaren ortalama ömür beklentisi: İngiltere ve Galler, İtalya ve Portekiz

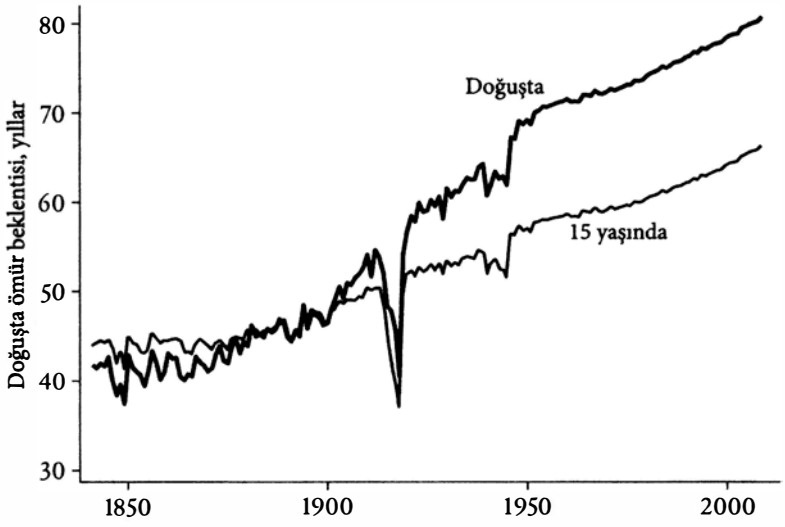
Burada İngilizlerin tarihine odaklanıyorum ama bu grafik ileride tekrar tekrar karşımıza çıkacak olan yeniliklerin yayılması konusunu da vurgular. İngilizlerin 1850'de yaşadıkları, sonrasında ondan daha geç başlangıç yapan (burada İtalya ve Portekiz) başka ülkelerce de tecrübe edildi ve önceleri aralarında büyük farklar olan ömür beklenti oranları (1875'te İtalya ile İngiltere arasında on yıl, 1940'ta İngiltere ve Portekiz arasında da aşağı yukarı aynı fark vardı) zaman içinde kapandı; hatta yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde İtalya İngiltere'yi geçti; Portekiz ise onu yakından takip ediyordu. On sekizinci yüzyıl sonunda soylular ve avam arasında da benzer bir durum yaşandı; İngiltere'de ve hemen arkasından Kuzey ve Kuzeybatı Avrupa ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'da olup bitenler, onlarla Güney Avrupa ülkeleri ve dünyanın geri kalan ülkeleri arasındaki farkı açtı. İlerlemeler dünyanın farklı yerlerine ulaştıkça ve daha genele yayılıp (eşit ölçüde değil, her yerde değil, tam olarak da değil ama) sonunda tüm dünyayı kapsadıkça, zamanla bu farklar azaldı. Daha iyi bir dünya farklılıklar dünyasına, firarlar ise eşitsizliğe kapı açar.

O halde İngiltere'de ne olmuştu? Bir buçuk asırda ömür beklentisinin 40'tan 80 yıla çıkmasına, yani ikiye katlanmasına sebep olan şey neydi? Binlerce yıldır hiç değişmeyen hatta aşağılara

düşen ömür beklentisinin uzun tarihini düşündüğümüzde, bu gerçekten de insanlık tarihinin en çarpıcı, hızlı ve olumlu değişimlerinden birisi. Neredeyse tüm yeni doğanlar yetişkin yaşlarına ulaşmakla kalmayacak, her genç yetişkinin becerilerini geliştireceği, tutkularını yaşayabileceği daha çok zamanı olacak; olanaklar ve refah potansiyelinde muazzam bir artış olacaktı. Şaşırtıcı ama yine de faydaların en büyüğü olan bu özellikler, hâlâ tam olarak anlaşılmış sayılmaz ve yirminci yüzyılın sonlarına kadar pek fazla araştırılmadılar.

Ömür beklentisi konusunu doğuştan itibaren değil, yetişkin ömür beklentisi dediğimiz 15 yaştan itibaren düşünmek iyi bir başlangıç noktasıdır; bu, 15 yaşındaki birinin yaşaması beklenen *ilave* yılların sayısı olarak tanımlanır ve doğumdan itibaren ömür beklentisi gibi hesaplanır; tek fark, sıfırdan değil 15'ten başlanmasıdır. Şekil 5, Şekil 4'teki gibi doğuştan itibaren ömür beklentisi gösteriyor ama yanında 15 yaşından itibaren ömür beklentisi de var (gerçi burada toplam nüfusa geçme fırsatı bularak silahlı kuvvetleri de ekledim; bu yüzden I. Dünya Savaşı'ndaki ölümlerle bu oran 1918'de iyice diplere düştü). 1850'de 15 yaşındaki bir insanın 45 yıl daha yaşaması beklenirken, bir asır sonra 1950'de bu rakam 57 yıl oldu.

Şekil 5'te en çok dikkat çeken nokta, 1900 yılı civarına kadar, Britanya'daki yetişkin ömür beklentisinin, doğumdan itibaren ömür beklentisinden gerçekten de daha *yüksek* olmasıdır. Bu çocukların 15 yıl yaşamış olmasından öte, doğdukları andan itibaren eskisinden daha uzun bir gelecekleri olması bekleniyordu. Bebeklik ve çocukluk çağlarında hayat daha tehlikeli olduğu için çocukluk dönemi atlatılır atlatılmaz ömür beklentisi yukarı fırlıyordu. Yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde, çocuklukta ölme olasılığı çok azaldı (en azından zengin ülkelerde), böylece yetişkin ömür beklentisi ile doğumdaki ömür beklentisinin arasındaki fark açıldı ve şimdi on beş yaşına kadar ölen olmazsa bu farka tam on beş yıl daha ekleniyor. Bu örüntü elimizde verileri olan diğer ülkeler için de geçerlidir, ancak doğuşta ömür beklentisinin yetişkin ömür beklentisini hangi yılda geçtiği ülkeden ülkeye değişir: Örneğin, İskandinavya'da on yıl daha önce, Belçika, Fransa ve İtalya'da on ila yirmi yıl daha sonra başlamıştır.

ŞEKİL 5: Doğumda ve 15 yaşında ömür beklentisi; İngiltere ve Galler, toplam nüfus

1850 ile 1950 yılları arasında ömür beklentisindeki artışın nedeni her ne ise, en büyük etkisini çocuk ölümleri olasılığının düşmesinde gösterdi. Yetişkin ölüm oranlarını düşüren ya da hem yetişkin hem çocuk ölüm oranlarını düşüren faktörler de önemliydi; ama etkileri bu kadar çarpıcı değildi.

Çocuk ölüm oranlarındaki azalma antibiyotikler, sülfa ilaçlar (sülfamidler) veya tüberküloz için verilen streptomisin gibi ilaçlar ve tıbbi tedavilerle ilgili olamazdı; çünkü hem ölüm oranlarındaki düşüş bu tedaviler ortaya çıkmadan çok önce gerçekleşti, hem de bu ilaçların ortaya çıkışıyla, o ilaçla ilgili hastalıklardan ölenlerin oranında keskin bir değişiklik yaşanmadı. Sosyal tıbbın kurucusu İngiliz Thomas McKeown, bütün bu hastalıklar ve etkin tedavileri ortaya çıkmadan *önce* o hastalıkla ilgili ölüm oranlarının düştüğünü, bunlar ortaya çıktıktan *sonra* da yine aynı oranda düşmeye devam ettiğini gösteren bir dizi grafik hazırlamıştır.[21] Kendisi de bir hekim olan McKeown, tıbbın bir fayda sağlamadığı (hatta bir doktorun ne kadar işe yaramazsa o kadar el üstünde tutulduğunu savunuyordu)[22]

21. Thomas McKeown, 1976, *The modern rise of population,* London, Arnold ve 1981, *The origins of human disease,* Wiley-Blackwell.
22. Thomas McKeown, 1980, *The role of medicine: Dream, mirage, or nemesis,* Princeton University Press.

sonucuna varmıştı; ona göre sağlık konusundaki iyileşmenin kökünde başta beslenme ve yaşam koşullarındaki düzelme ile ekonomik ve sosyal ilerleme vardı. McKeown, mesleki çabalarının kamu sağlığına pek etkisi olmadığını hisseden ve uzun bir liste oluşturan hekimlerin ilki oldu; ayrıca yoksulluk ve yoksunluk gibi daha genel sosyal illetlerle ilgilenen ve bunları kötü sağlığın temel nedeni olarak gören ilk hekimdi. McKeown, daha iyi beslenme ve daha iyi koşullarda barınma gibi maddi şartlardaki tedrici iyileşmenin, sağlık hizmetlerinden hatta kamu sağlığı önlemlerinden çok daha önemli olduğuna inanıyordu. Modern çağdaki durumlarla birlikte düşünüldüğünde McKeown'un görüşleri, sağlığın öncelikle tıbbi keşiflerden etkilendiğine inananlarla, arka plandaki sosyal şartlardan etkilendiğine inananlar arasındaki günümüz tartışmalarında hâlâ önemini korumaktadır.

Beslenme, erken ölüm oranlarının düşmesinde kesinlikle rol oynamıştı. On sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Britanya nüfusu, çocukların potansiyellerini gerçekleştirebilmesi, yetişkinlerinse sağlıklı bir bedenden beklenen işlevleri gösterebilmesi, fiziksel emek verirken üretken ve faydalı olabilmesi için gerekenden daha az kalori tüketiyordu. İnsanlar zayıf ve çok kısa boyluydu; hatta önceki (veya bir önceki) dönemlerdeki kadar kısa kalmışlardı. Tarih boyunca da böyle olmuş, insanlar kalori eksikliğine uyum sağlayabilmek için fazla büyümemiş ve fazla uzamamışlardır. Engellenen büyüme sadece özellikle çocukluk çağında yeterince beslenememekten kaynaklanmıyordu, küçük bedenler temel sağlık için daha az kaloriye gereksinim duyuyor ve daha iri bir insan için gerekenden daha az besinle iş yapabiliyordu. 1,83 cm boyunda, 90 kilo ağırlığında bir işçinin on sekizinci yüzyılda yaşama şansı, bir insanın uzay kıyafeti giymeden ayda yaşama şansı kadardı. En basit açıklamasıyla, günümüzdeki ortalama fiziksel ölçülere sahip insan nüfusunu beslemeye yetecek kadar yiyecek yoktu. On sekizinci yüzyılın küçük işçileri gayet iyi işleyen bir beslenme tuzağının içine sıkışıp kalmışlardı; fiziksel olarak zayıf oldukları için fazla kazanamıyor, çalışmazlarsa yiyecek satın alacak parayı bulamıyor ve gıda alamıyorlardı.

(Aslında) Tarım devriminin başlamasıyla birlikte bu tuzak da bozulmaya başladı. Kişi başına düşen gelir artmaya başladı ve belki de tarihte ilk kez, beslenme koşulları sürekli iyiye gitme olanağına kavuştu. Daha iyi beslenen insanlar daha iri ve daha güçlü oldu; bu da üretkenliğin artmasını sağlayarak gelirde iyileşme

ile sağlıkta iyileşme arasında birbirini besleyen pozitif bir sinerji oluşturdu. Çocukların bedenleri ihtiyacı olan besin maddelerinden yoksun kalınca, genelde beyin gelişimleri de olması gerektiği gibi tamamlanamıyordu; dolayısıyla bu iri ve hali vakti daha yerinde insanlar, olasılıkla aynı zamanda daha zeki insanlar olarak ekonomik büyümenin ve verimli döngünün hızlanmasına da katkıda bulundular. Daha uzun, daha iri insanlar daha uzun yaşadılar ve daha iyi beslenen çocuklar hastalıklardan ve ölümden korunacak kadar güçlendiler. Bu açıklama Nobel ödüllü ekonomist Robert Fogel ve arkadaşları tarafından yıllar içinde geliştirilmiştir.[23]

Beslenme konusunda gelişim sağlandığına ve insanların daha güçlü, daha iyi ve daha sağlıklı olduğuna kuşku yok. Ama sadece yiyeceklere odaklanmak, çocuk ölüm oranlarındaki düşüşün eksiksiz açıklaması olamaz. Böyle bir yaklaşım, hastalıkların doğrudan kontrol altına alınmasının öneminin hakkını vermez, tek başına pazar ekonomisinin oynadığı role fazla odaklanmış, hastalık kontrolünün ardındaki kolektif ve siyasi çabaları ise pek önemsememiş olur. Ekonomist ve tarihçi Richard Easterlin, ekonomik büyümenin ve insan sağlığının iyiye gitmeye başlamasını başlangıçtan itibaren eşleştirmeye çalışırsak zamanlamada yanılmış olacağımız şeklinde inandırıcı bir sav öne sürmüştür.[24] Ekonomik büyümenin her ülkede farklı bir zamanda başladığı Kuzeybatı Avrupa'da çocuk ölüm oranlarındaki iyileşmeler, bu büyümeyle açıklanmayacak kadar tektiptir; bunun yirminci yüzyılda kalp rahatsızlıklarının uluslararası düzlemde eş zamanlı olarak azalması şeklindeki yankılarını ise daha sonra göreceğiz. Öte yandan, madem gıda o kadar önemliydi, neden bol bol gıda alan Britanyalı aristokratlar, 1750'den önceki asırlarda sıradan insanlardan daha iyi olamamışlardı? Demograf Massimo Livi-Bacci, birçok Avrupa ülkesinde buna benzer vakaları kayda geçirmiştir; bunlar arasında zengin ve çeşitli yiyeceklerle çok iyi beslenen ama herkesle aynı yaşlarda ölen keşişler vardır.[25] Gıda, bazı hastalıklara karşı koruma sağlayabilir ama evrensel koruyucu

23. Robert W. Fogel, 1994, "Economic growth, population theory, and physiology: The bearing of long-term processes on the making of economic policy", *American Economic Review* 84(3): 369-95 ve Robert W. Fogel ve Dora L. Costa, 1997, "A theory of technophysio evolution, with some implications for forecasting population, healthcare costs, and pension costs", *Demography* 34(1): 49-66.
24. Richard Easterlin,1999, "How beneficent is the market? A look at the modern history of mortality", *European Review of Economic History* 3: 257-94.
25. Livi-Bacci, *Population and nutrition.*

sağlık malzemesi değildir. Belki viral olanlardan ziyade bakteriyel hastalıklara karşı daha iyi korumuş olabilir ancak bu fikrin bile ne kadar doğru olduğu belli değildir.

Çocuk ölümlerindeki azalmanın ve dolayısıyla ömür beklentisindeki yükselmenin ardında, kamu sağlığına yönelik önlemlerle hastalıkları kontrol altına alma çalışmaları yatar. Bu çalışmalar ilk önce sanitasyon ve su tedarikinde atılan adımlarla başladı. Nihayetinde bilimsel yöntemlerin ışığında hastalıklara mikropların yol açtığını öneren teori kabul gördü ve daha odaklı ve bilimsel temelli ölçümler yavaş yavaş her yere yayıldı. Bunlar arasında bir dizi hastalığa karşı düzenli aşılama ve mikrop teorisini temel alan, kişisel ve kamu sağlığı çerçevesinde hayata geçirilen doğru uygulamaların benimsenmesi vardı. Halk sağlığında iyileşme olması için *kamu* yetkililerinin harekete geçmesi gerekiyordu, yani bu iş siyasi ajitasyon ve rıza gerektiriyordu; gerçek gelirlerin artmış olması genelde pahalı olan sanitasyon projelerine mali destek vermeyi kesinlikle kolaylaştırıyordu ama her şey sadece piyasa tarafından gerçekleştirilemezdi. Bireysel açıdan bakılırsa, hastalık oranlarındaki azalma (özellikle ishalli hastalıklar, solunum yolu hastalıkları ve çocuklarda görülen diğer bulaşıcı hastalıklar), beslenme alanında da gelişmeye neden oldu; boy, güç ve üretkenlikteki artışın sebeplerinden birini oluşturdu. Gıda alımı önemlidir ama *net* beslenme, yani ishal vakalarındaki doğrudan kayıplarda olduğu gibi hastalık esnasında ya da ateşli ve bulaşıcı hastalıklarla savaşırken kaybedilenlerden sonra kalan asıl besin miktarı daha da önemlidir. Hijyen konusundaki iyileşmeler ve akabinde gelen mikrop teorisine dayanan önlemler, Kuzeybatı Avrupa'daki ve 1850'den sonra Britanya'ya bağlı ülkelerdeki ömür beklentisi artışında başlıca unsurlar olarak rol oynadı. Tüm bunlar yirminci yüzyılın başında Güney ve Doğu Avrupa'ya ve sonunda II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyaya yayılmıştır; bu gelişmeleri bir sonraki bölümde aktaracağım.[26]

Sanayi Devrimi İngiltere'de birçok insanı kırsal kesimden yeni kentlere getirdi. Bu kentlerden biri de imalat sektöründe yeni geçim kaynakları sunan Manchester'dı, ama birbirine yakın semtlerde yaşayan bu kadar çok insanın sağlık konusunda maruz kalabileceği tehlikelerle ilgili hazırlıklar yok denecek kadar azdı. Resmi düzenle-

26. Samuel J. Preston, 1996, "American longevity: Past, present, and future", Center for Policy Research, Maxwell School, Syracuse University, Tebliğ 36, http://surface.syr.edu/cpr/36.

meler olmadan insan atıklarının bertaraf edilmesi kırsal bölgelerde nispeten daha güvenli bir ortam yaratıyor olabilirdi; ama aynı şey kentler için geçerli değildi. Bu yeni kentlerde evcil hayvanlar, binek hayvanı olarak atlar, süt için beslenen inekler, çöp bertarafı ve eti için beslenen domuzlar ve sahipleri dip dibe yaşıyorlardı. Ayrıca fabrikalardan gelen tehlikeli atıklar ve deri tabaklama, hayvan kesme gibi "rahatsızlık veren" işlemler de buna ekleniyor ve içme suyu genelde insanların atıkları ve diğer atıklarla kirleniyordu. Sanayi Devrimi döneminde Manchester'daki tuvaletlerin sayısı Antik Roma'daki tuvaletlerden daha azdı.[27] İçme suyunun tedarik edildiği kaynaklar dışkı bertarafında da kullanılınca, Neolitik Devrim'den bu yana sıkıntı yaratan dışkı-ağız yolu sorunu iyice büyüyerek endüstriyel bir nitelik kazanmıştı. Kentlerdeki ömür beklentisi, kırsal kesimin çok altına düştü (günümüzde bazı yoksul ülkeler de aynı durumdadır). Gerçekten de sağlıksız kentlere yapılan bu göçler, on dokuzuncu yüzyılın başlarında genel nüfusun ömür beklentisinin neden bu kadar yavaş arttığını ve neden ömür beklentisindeki genel artışın 1850'ye kadar ertelendiğini açıklamaya yardımcı olur. Sonunda bu leş gibi kokan ve tehlikeli kentler ve "karanlık, şeytani fabrikalar", tüm bunlardan mustarip olanların hüzünlü ruh halleri, ilgili yapılan açıklamaların ötesine geçerek halk tepkisine dönüştü ve yerel yetkililerle kamu sağlığı yetkilileri halka sanitasyon hizmeti sağlamaya başladılar. Ne var ki yeni bilim, bu sanitasyon çabalarına kılavuzluk etmiyordu. Hatta onun (sanitasyon hareketinin) hastalık teorisi, "pislik teorisi" ya da "miyazma teorisi" (yani bir şey kötü kokuyorsa sağlığa zararlı demektir) yanlıştı ve on dördüncü yüzyılda Kara Veba ile (son derece başarısızca) savaşan İtalya'daki kamu sağlığı yetkililerinin inandığından daha farklı değildi. Fakat çok titiz bir şekilde uygulanırsa işe yarayacağı düşüncesinin de yeterince gerçeklik payı vardı. Atıklar güvenli bir şekilde ortadan kaldırılırsa ve şehir suyu kötü kokmuyorsa insanlar da daha az hastalanıyordu. Ancak bu teori sebebiyle sanitasyona yapılan aşırı vurgu, su kaynakları için pek söz konusu değildi. Hatta bir noktada Londra'daki sağlık yetkilileri leş gibi kokan bodrumlardaki lağımları Thames Nehri'ne boşalttılar. Birkaç yıl sonra, 1854'te Londra'da kolera salgını baş gösterdi; şehre içme suyu sağlayan iki su şirketinden birinin boru ağzı, lağım çıkışlarının akış yönündeydi; böylece kolera

27. George Rosen, 1991, *A history of public health,* Johns Hopkins University Press.

bakterileri bir döngü halinde bir kuşaktan diğerine atladı. Hatta diğer büyük su şirketinin su giriş ağzını nehrin (ve lağım çıkışının) daha yukarısına taşımış olması, o sırada Londra'da hekim olarak çalışan John Snow'un kolera ölümlerinin haritasını çıkarmasını ve buna sebep olan su şirketiyle eşleştirmesini sağladı. Snow böylece koleranın kirlenmiş içme suyuyla her yere yayıldığını gösterme olanağı bulmuştu.[28] Bu örnek, kamu sağlığı konusunda yapılan ilk "doğal deneyler"den birini oluşturur ve bütün zamanların en önemli deneyi yarışmasında oyumu vereceğim bir örnektir. Yine de Snow bu deneyin hiç de belirleyici olmadığının farkındaydı; örneğin, belki de o su şirketlerinden biri bir takım nedenlerle korunan zengin hamilere hizmet ediyor olabilirdi. Snow elde ettiği sonuçlarla ilgili farklı açıklamaları göz ardı etmeme konusuna büyük bir özen göstermişti.[29]

Snow'un bulguları, Almanya'da Robert Koch'un ve Fransa'da Louis Pasteur'ün son çalışmalarıyla birlikte hastalıklara mikropların yol açtığını öneren teorinin sağlamlaşmasını sağladı, ama miyazma (zehirli hava) teorisine inananların itirazları da durmamıştı. Mikrop teorisine karşı direnenler, bu mikroplara maruz kalan bazı insanların neden hastalanmadığını sorguluyordu. Bu nokta, sebep-sonuç ilişkisi ve teorinin anlaşılması açısından ciddi bir zorluk oluşturuyordu.[30] Gerçekte 1883'te *Vibrio cholerae*'yi keşfedip diğerlerinden ayıran Koch, dört varsayım önermişti ve bu dört varsayımın hepsi de mikropların hastalıkların sebebi olarak tanımlanması temeline oturuyordu. Bunlardan biri, bir mikroorganizma sağlıklı bir insanın bedenine girerse, o insanın akabinde hastalanacağını öngörüyordu. Teorideki bu boşluğu, 1892 yılında, ona şiddetle itiraz edenler arasında en çok öne çıkan, miyazmacı ve o sıralar 74 yaşında olan Max von Pettenkofer etkileyici bir gösteriyle gözler önüne serdi: Koch tarafından Mısır'dan gönderilen bir şişe kolera bakterisini halkın gözleri önünde içti ve sonrasında yalnızca çok hafif negatif etkiler hissetti. Aslında

28. John Snow, 1855, *On the mode of transmission of cholera,* London, John Churchill. Ayrıca bkz. Steven Johnson, 2007, *The ghost map: The story of London's most terrifying epidemic and how it changed science, cities, and the modern world,* Riverhead.
29. David A. Freedman, 1991, "Statistical analysis and shoe leather", *Sociological Methodology* 21: 291-313.
30. Nancy Tomes, 1999, *The gospel of germs: Men, women and the microbe in American life,* Harvard University Press.

tam olarak neden hastalanmadığını kimse bilmiyor; mide asitleri yüzünden olamaz çünkü onları da önceden nötralize etmişti. Şu da var ki, hastalıklara sebep olan unsurların çoğu yalnızca uygun koşullar altında etkilerini gösterirler ve von Pettenkofer de bu yönde bir teori oluşturarak mikroorganizmanın önce toprakta çürütülerek miyazma haline getirilmesi gerektiğini öne sürdü. Ne yazık ki bu teorinin yanlışlığı 1892'de Hamburg'daki kolera salgınıyla birlikte trajik bir şekilde ortaya çıktı. Suyunu Elbe'den alan iki komşu kentten Altona, onu filtreden geçiriyor, Hamburg ise geçirmiyordu. Sonuç olarak Altona salgından kurtuldu. Hamburg salgınından sonra bu basili de yutma eylemi yapıldı ama bu son itiraz eylemiydi, Pettenkofer 1901'de kendini vurdu.[31]

Mikrop teorisinin keşfi, yayılması ve benimsenmesi hem Britanya hem de dünya genelinde çocuk ölüm oranlarının düşmesinin anahtarı olmuştur. Bu konu, ileride karşımıza çıkacak bir dizi temada da yeniden örneklenecektir. Teori, insanların refahının gelişimi konusunda büyük bir potansiyel taşıyan yepyeni bir adımdı; aksi halde ölmüş ölecek birçok çocuğun hayatı kurtulmuştu. Bu temel bilgiler (hastalıklara mikropların yol açtığı ve kolera örneğinde olduğu gibi bakterilerin kirli sularla yayıldığı bilgisi) herkese ve dünyanın her köşesine ücretsiz olarak yayılmıştı. Yine de bu, öğrenir öğrenmez veya hızlı biçimde önlemler alındığı anlamına gelmiyordu. Her şeyden önce, az önce de gördüğümüz gibi, herkes buna inanmış değildi. İnsanlar ikna *olduğunda* bile türlü engellerle karşılaşıyorlardı. Bilgi bedavaya gelmişti ama benimsenmesi hiç de öyle değildi. Güvenli su depoları kurmak kanalizasyon inşaatına girişmekten daha ucuzdu ancak yine de paraya ihtiyaç vardı; ayrıca mühendislik bilgisi ve suyun gerçekten de kirlenmemiş olduğundan emin olmak için denetim yapmak gerekiyordu. Atıklar içme suyuna karışmayacak şekilde bertaraf edilmeliydi. İnsanların ve yapılan işlerin denetlenmesi zordu hatta bu noktalarda dirençle karşılaşılıyordu; bu işlerin devlet eliyle ve ehil bürokratlar tarafından yürütülmesi gerekiyordu. Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, dışkıların içme suyuna karışması, yirminci yüzyıla kadar tam çözülememiş bir durumdu. Mikrop teorisinin güvenli su ve temizliğe tercümesi

31. Alfredo Morabia, 2007, "Epidemiologic interactions, complexity, and the lonesome death of Max von Pettenkofer", *American Journal of Epidemiology* 166(11): 1233-38.

hem zaman alan hem de para ve devlet kapasitesi gerektiren bir konudur; bunlar bir asır önce kolayca elde edilebilecek şeyler değildi; hakeza dünyanın birçok bölgesinde bugün bile bu sorun çözülebilmiş değildir.

Her zaman olduğu gibi politika burada önemli bir meseledir. Tarihçi Simon Szreter, Sanayi Devrimi'nin yaşandığı kentlerde taze suyun kolayca bulunabildiğini ama bunun insanlara içme suyu olarak ulaştırılmayıp fabrikalara su kaynağı olarak verildiğini anlatır.[32] Sıkça rastlandığı gibi, yeni bir şeyin uygulanmasından gelen faydalar pek eşitlikçi bir şekilde dağıtılmaz. Ve bu fabrika sahiplerinin, aynı zamanda bu hizmetin vergisini de ödeyen kişiler olarak, paralarını işçilerine temiz su götürmek için harcamak gibi bir niyetleri olmadı. Szreter, işçilerin ve yerinden edilmiş toprak sahiplerinin oluşturduğu yeni siyasi koalisyonların, temiz su altyapıları kurulmasının propagandasını başarılı bir şekilde nasıl yaptığını yine de bunun ancak çalışanların oy hakkı kazandığı Reform Yasalarından sonra etkisini gösterdiğini belgelerle anlatır. Siyasi dengeler değişir değişmez, fabrika sahipleri bunu kabullenmeye ve belediyeler en sağlıklı kent olduklarını iddia ederek birbirleriyle yarışmaya başladılar. (Benim şu anda çalıştığım Princeton Üniversitesi de o sıralar aynı şeyi yapmış; deniz seviyesinden hepi topu 42, 6 metre yüksekte oluşu sayesinde, genç erkekler için yakın çevredeki sıtma yuvası bataklık alanlardan daha sağlıklı olduğunu iddia etmişti.) Sağlık, kolektif eylemi temel aldığında (devlet çalışmaları, sağlık hizmetleri sağlanması veya eğitim) politika burada rol oynamak zorunda kalacaktır. Bu durumda bir eşitsizliğin –çalışan nüfusun oy verme hakkının olmayışı– kısmen kalkması, bir başka eşitsizliği de –çalışan nüfusun temiz içme suyuna erişiminin olmayışı– ortadan kaldırmıştır.

Fikirlerin yayılması ve uygulamaya konması zaman alır çünkü insanların yaşam tarzlarını değiştirmelerini gerektirir. Zengin dünyada şu anda herkes okullarda mikropların önemini, ellerini yıkayıp dezenfekte ederek mikroplardan nasıl uzak duracağını, yiyecek yerken nelere dikkat etmesi gerektiğini ve çöplerini nasıl atması gerektiğini öğreniyor. Fakat bugün bize çok basit gibi gelen

32. Simon Szreter, 1988, "The importance of social intervention in Britain's mortality decline c. 1850-1914: A reinterpretation of the role of public health", *Social History of Medicine* 1(1): 1-36.

şeyleri on dokuzuncu yüzyılın sonunda kimse bilmiyordu. Kamusal ve bireysel davranışlar değişip de bu yeni kavrayışın faydaları görülene kadar uzun yıllar geçti.[33] Demograf Samuel Preston ve Michael Haines, yüzyılın hemen başında, New York City'de yaşayan etnik gruplarda, bebek ve çocuk ölümleri arasındaki derin farkları göstererek, örneğin, dinsel adetleri sağlıklı olmayı vurgulayan Yahudilerin, böyle korumalar uygulamayan Kanadalı-Fransızlar'dan çok daha iyi durumda olduklarına dikkat çektiler.[34] Mikrop teorisi anlaşılana kadar hekimlerin çocukları da nüfusun geneliyle aynı oranda ölüyordu; ancak teori kavrandıktan sonra hekim çocuklarının ölüm oranı çok aşağılara düştü. Eskiden Amerika Birleşik Devletleri'nde oteller, giden konuğun ardından çarşafları değiştirmezdi. Ellis Adası'nda hekimler göçmenlerde trahoma (bulaşıcı bir göz hastalığı) olup olmadığını anlamak için düğme kancasına benzer bir alet kullanırlar ve hiç sterilize edilmeyen bu aletle herkes arka arkaya muayene edilirdi; göçmenlik yetkilileri trahomayı sınırdan döndürmek yerine insanlara *yayıyorlardı*.[35] Çağımızla ilgili ise Hindistan'dan bir örnek verebiliriz. Hindistan'da problemli bir hamilelik söz konusu olduğunda *dai* adı verilen geleneksel ebeler çağrılır. Bu ebelerden birini izleyen Amerikalı bir doğum uzmanı ters gelen bebeğin pozisyonunu düzelten kadının el becerilerine hayran kalmış, bu becerisiyle ABD'de çalışsaydı çok zengin olacağını söylemiştir. Ne var ki bu yetenekli uzman, bir kadını doğurtup diğerine giderken asla elini yıkamazmış.[36]

Hastalıklara mikropların yol açtığını gösteren mikrop teorisi gibi tıbbi ilerlemeler, münferit keşifler değil, birbiriyle ilgili keşif kümeleridir ve genelde kendilerinden önce yapılmış başka keşifleri temel alırlar. Mikroplar mikroskop olmadan görülemez. Anthony van Leeuwenhoek yedinci yüzyılda bir mikroskop yapıp mikroorganizmaları görmek için kullandıysa da, bu mikroskobun verdiği görüntüler hayli bozuktu. 1820'lerde Joseph Jackson Lister renksiz

33. Tomes, *The gospel of germs* ve Joel Mokyr, *The gifts of Athena: Historical origins of the knowledge economy,* Princeton University Press.
34. Samuel J. Preston ve Michael Haines, 1991, *Fatal years: Child mortality in late nineteenth century America,* Princeton University Press.
35. Howard Markel, 2005, *When germs travel: Six major epidemics that have invaded America and the fears they have unleashed,* Vintage.
36. Valerie Kozel ve Barbara Parker, n.d., "Health situation assessment report: Chitrakot district", World Bank, yayımlanmadı.

bir mikroskop geliştirdi ve onda eski tasarımları faydasız kılan görüntü bozulmaları ya da "renk sapmalarını" ortadan kaldıran bir mercek grubu kullandı. Mikrop teorisi, hastalıklara neden olan bir dizi mikroorganizmanın saptanmasını sağladı; Almanya'daki Koch laboratuvarında tüberküloza ve şarbona yol açan bakteriler ve kolera mikrobu bulundu. Koch o sıralar yeni bir alan olan mikrobiyolojinin kurucularından biriydi; öğrencileri araştırmalarına devam ederek tifo, difteri, tetanos ve hıyarcıklı veba gibi hastalıklara yol açan birçok mikroorganizma tespit etti. Bir sonraki keşif dalgasında Paris'teki Louis Pasteur, sütün bozulmasından mikroorganizmaların sorumlu olduğunu ortaya çıkardı ve bunu önlemek için sütün nasıl "pastörize" edileceğini gösterdi. Pasteur ayrıca bulaşıcı mikroorganizmaların zayıflatılmış versiyonlarının bir dizi aşı geliştirmek için kullanılabileceğini de keşfetti. (Pasteur ayrıca bugün Britanyalılar için hayati değere sahip, vazgeçilmez bir temel besin öğesi olan fermantasyon malzemesini, *marmite*'ı icat etmiştir; bu konuya Bölüm 6'da yeniden döneceğiz.) Mikrop teorisi ayrıca, Joseph Lister'ın (Joseph Jackson Lister'ın oğlu) ameliyatlarda antiseptik yöntemler geliştirmesine olanak sağlamış, anestezi malzemelerinin de geliştirilmesiyle birlikte modern ameliyatların yapılması mümkün olmuştur. Snow, Koch ve Pasteur'ün çalışmaları sadece mikrop teorisini doğrulamamış, tüm bunların halkın iyiliği için nasıl kullanılacağını da göstermişti.

Mikrop teorisi ile sadece bir örneği verilen bilimsel gelişmeler, insan refahının yükselmesine yol açan kilit önemdeki güçlerden biridir. Yine de, teorinin bu kadar yavaş benimsenmesi, yeni keşif ve yeni teknolojilerin, kabul ve toplumsal değişim olmadan kendi başına yeterli olmayacağını göstermiştir. Bilimsel gelişmelerin, başa konmuş devlet kuşu gibi gaipten geldiğini düşünmeliyiz. Sanayi Devrimi ve ona eşlik eden kentleşme, bilimsel gelişme *ihtiyacı* yarattığı gibi, bunların hangi koşullar altında inceleneceğini de gösterdi (İngiltere'nin kırsal bölgelerindeki insanların hastalıktan ölmek gibi bir problemi yoktu). Kolera kurbanı olan bir kuşağın atıklarından bir sonraki kuşağın ağzına ve bağırsaklarına giden yolda sanayi gücünü arkasına almış dışkı-ağız kanalı, bir gün *birinin* neler olup bittiğini anlamasına fırsat verdi. Elbette bu süreçle ilgili kaçınılmaz diye bir şey yoktur (tedavi talep edilmesi, ille de tedavi arzını getirmez) ama ihtiyaç, korku ve bazı durumlarda açgözlülük;

icat ve keşiflerin arkasındaki itici güçtür. Bilim, içinde var olduğu sosyal ve ekonomik ortamlara göre değişir; aynı şekilde bu ortamların kendileri de bilgi ve bilimi temel alır. Mikrop teorisinde en önemli rolü oynayan mikroorganizmalar bile, hiç değişmeyen bir ortamda öylesine durup keşfedilmeyi bekliyor değiller. Yayılmaları, evrilmeleri ve şiddetleri bulaştıkları insanla birlikte gelişiyor. Sanayi Devrimi'nin koşulları, milyonlarca insanın yaşam koşullarını değiştirmiş ve mikrop teorisinin geliştirilebildiği koşulları yaratmakla kalmayıp insanlara bulaşan mikroorganizmaların ve bulaşma tarzının da evrilmesine yol açmıştır.

3
Tropikal Bölgelerde Ölümden Firar

ZENGİN BİR ülkede doğacak kadar talihli olmayan diğer dünya popülasyonu için bulaşıcı hastalıklarla savaş 1945'e kadar başlatılamadı. Ancak tarih ille de tekerrür etmiyor, en azından aynı yavaşlıkta ilerlemiyor diyelim. 1850'de, mikrop teorisi daha yeni yeni ortaya çıkmaya başlamıştı ama ancak 1950'ye gelindiğinde herkesin bildiği bir şey haline geldi; en azından öncü ülkelerde gerçekleşmesi bir asır alan bazı ilerlemeler, onları izleyen ülkelerde daha hızlı yol alabildi. Bugünkü Hindistan'ın 1945'teki İskoçya'dan daha yüksek bir ömür beklentisi olması (Britanya'nın ta 1860'da kişi başına düşen gelirine rağmen), bilginin gücünün tarihi hızlandırmasının bir göstergesidir. Yoksul ülkelerdeki bebek ölümlerinde, inişli çıkışlı da olsa bu hızlı düşüş, aksi halde ölecek olan milyonlarca çocuğun yaşamasını sağladı ve "nüfus patlaması"na yol açtı. 1950'de 2,5 milyar olan nüfus, 2011'de 7 milyara yükseldi; bu patlama günümüzde yavaş yavaş sönmeye yüz tutmuştur. Savaş sonrasındaki yıllarda, yoksul ülkelerdeki ömür beklentisi, hiç değilse 1990'lara kadar zengin ülkelerinkine yaklaştı. Fakat Afrika'daki HIV/AIDS salgını, bu hastalıktan ciddi oranda etkilenen ülkelerde savaş sonrasında elde edilen iyileşmeyi tersine döndürdü. Ömür beklentisinde, zengin ülkelerin 1850'de arayı açmasıyla büyüyen eşitsizlikler, 1950'de yoksul ülkelerin onları yakalamasıyla azaldı, ama bu yeni salgının başlaması yüzünden tekrar ara açıldı.

Dünya üzerinde çocuk ölüm rakamlarının hâlâ çok yüksek olduğu pek çok ülke vardır; ayrıca çocukların beş yaşına gelmeden ölme oranının yüzde 10'u geçtiği otuz ülke vardır. Bu çocuklar HIV/AIDS gibi yeni hastalıklardan ya da hiçbir tedavisi olmayan egzotik tropikal hastalıklardan ölmüyorlar. Bu çocuklar, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Avrupalı çocukları öldüren hastalıklardan, çoğunun tedavisi uzun zamandan beri bilinen bağırsak ve solunum enfeksiyonlarından veya sıtmadan ölüyorlar. Britanya, Kanada, Fransa veya Japonya'da doğsalardı ölmeyecek olan bu çocuklar, kazara o ülkede doğdukları için ölüyorlar.

Bu eşitsizliğin sürmesinin nedeni nedir? Etiyopya'da, Mali'de veya Nepal'de doğmayı bu kadar tehlikeli; İzlanda, Japonya veya Singapur'da doğmayı ise bu kadar güvenli kılan şey ne? Ölüm oranlarının hızla düştüğü Hindistan gibi bir ülkede bile, çocukların büyük bir bölümü kötü besleniyor; yaşlarına göre çok zayıf ve kısa boylular; ebeveynleri de gezegenin en kısa boylu (muhtemelen on sekizinci yüzyıl İngiltere'sindeki bodur yetişkinlerden bile daha kısa) yetişkinleri arasında yer alıyor. Hindistan bugün bile dünyanın en hızlı büyüyen ülkelerinden biri olmasına rağmen Hintliler neden Neolitik Devrim'in nihai sonucu olan yoksulluğun pençesinden çıkamıyorlar?

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, BM'in (Birleşmiş Milletler) az gelişmiş ülkeler dediği yerlerde, çok sayıda bebek ve çocuk öldü. 1950'lerin başlarında, yüzden fazla ülkede çocukların beşte birinden fazlası bir yaşını doldurmadan hayatını kaybetti. Bunlar arasında tüm Sahra-altı Afrika ülkeleri, Güney Asya ve Güneydoğu Asya ülkeleri vardı. Dünya Bankası 1960'ta, kırk bir ülkede çocuk ölümlerinin (5 yaşına kadar) beşte birden fazla olduğu ve sadece birkaçında bu oranın beşte ikiye yakın olduğu kestiriminde bulunmuştu. 1950'lerde ve 1960'larda, dünyanın çoğu ülkesindeki ölüm oranları Britanya'nın bir ya da iki asır öncesindeki oranlarından farklı değildi. Ama bu tablo değişecekti.

Ömür beklentisindeki en hızlı artış savaştan hemen sonra geldi. Demograf Davidson Gwatkin 1950'ler civarında Jamaika, Mauritius ve Sri Lanka'nın ömür beklentilerinde on yıl boyunca *yılda* bir yaştan fazla artış olduğunu bildiriyor.[1] Mauritius'da ömür beklentisi 1942-46 yıllarında 33 yaşından, 1951-53 yıllarında 51,1'e yükselmiş; Sri Lanka'da 1946'dan sonraki yedi yıl içinde on dört yıl artmıştır. Elbette

1. Davidson R. Gwatkin, 1980, "Indications of change in developing country mortality trends: The end of an era?" *Population and Development Review* 6(4): 615-44.

bu çizgi sonsuza dek devam edip ölümsüzlüğe doğru gidemez ama bebek ve çocuk ölüm oranlarında tek seferdeki büyük düşüş böyle bir artışa sebep olabilir. Bu düşüşün ardındaki etkenler arasında kısmen penisilinin bulunması (ilk kez savaş yıllarında kullanılmıştı), kısmen ondan biraz daha eski tarihli sülfa ilaçların kullanılması, en çok da sıtma mikrobu taşıyan *Anofel* adlı bir sivrisinek türü başta olmak üzere hastalık taşıyan böceklere karşı açılan kimyasal savaş, yani "vektör kontrolü" vardır. Sıtma karşısında kaydedilen bu ilerleme, sivrisinekler ilaca karşı direnç kazanınca ve son derece etkili bir böcek öldürücü olan DDT'nin çevreye verdiği zararlı etkilerden (daha ziyade zengin ülkelerde tarım alanında aşırı miktarda kullanılmasından) dolayı kullanımı yasaklanınca tersine döndü. Bu durumun sıtma konusundaki etkileri geçici de olsa, oldukça büyüktü, ancak bağışıklık (aşı) kampanyaları gibi diğer cihetlerdeki olumlu gelişmeler kayıpları rahatlıkla telafi edebildi.

BM'in çocuk sağlığı ve refahından sorumlu olan kolu UNICEF, dünya genelinde yaptığı çalışmalarla 1965 Nobel Barış Ödülü'nü aldı. Örgüt, II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Avrupa'daki çocuklara tüberküloz aşısı yaptı ve 1950'lerde kapsamı genişleterek tüberküloz, ekvator frengisi, cüzzam, sıtma ve trahomaya karşı dünya genelinde kampanyalar gerçekleştirdi; ayrıca temiz su ve sanitasyon projeleri de yürüttü. 1974'te Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Genişletilmiş Aşılatma Programı'nı (EPI) başlattı ve difteri, boğmaca ve tetanosun (BDT karma aşısı şeklinde hepsini içeriyordu) yanı sıra kızamık, çocuk felci ve tüberküloz aşılarının tanıtımını yaptı. En son olarak EPI'nin çalışmalarını canlandırmak amacıyla 2000 yılında, Küresel Aşı ve Bağışıklık Birliği (GAVI Birliği) kuruldu. Ulaşılması en kolay ve en kolay rıza gösteren nüfus aşılandığından olsa gerek, son yıllarda bağışıklama çalışmalarıyla kaydedilen ilerleme yavaşladı. Ölüm oranlarındaki düşüşü korumaya yardımcı olan bir diğer önemli yenilik ise 1973'te Bangladeş ve Hindistan'daki kolera salgını esnasında ne kadar etkili olduğu ortaya çıkan ORT, yani oral rehidrasyon (su kaybını giderme) tedavisi idi. Ağızdan alınan ve suya karıştırılmış tuz ve glikozdan yapılan solüsyon pek çok çocuğun ishal yüzünden su kaybetmesini önleyerek hayatlarını kurtardı. Bir dozu sadece birkaç sente mal olan bu tedavi, tıp dergisi *The Lancet* tarafından "bu yüzyılın en önemli tıbbi gelişmesi olmaya aday" tedavi olarak kabul edildi.[2]

2. "Water with sugar and salt", *The Lancet*, August 5, 1978, s. 300-301.

ORT, bir ihtiyacın baskısı ve bilimsel bilgilerle yapılan deneme yanılmalar bir araya geldiğinde, bazen ortaya nasıl da insanların hayatını kurtaran muhteşem bir yenilik çıkabileceğini gösteren iyi örneklerden bir diğeridir.

Bu tıbbi ve teknik gelişmeler yerel kapasitenin sınırlı olduğu yerlerde bile uygulandı. Sivrisinekler yabancı uzmanlar ya da yabancı uzmanlarca yönlendirilen taşeronlarla ilaçlanabiliyor, bağışıklama kampanyaları Cenevre'deki Dünya Sağlık Örgütü'nün yönlendirmesiyle kısa dönemli ve adeta askeri tarzda operasyonlarla yürütülüyor, yöredeki sağlık görevlilerinin halka aşı yapması sağlanıyordu. Aşılar ucuzdu (hâlâ ucuzdur) ve genelde UNICEF veya WHO –Dünya Sağlık Örgütü– merkezlerinden uygun fiyatlarla alınabiliyordu. "Dikey sağlık programları" olarak bilinen bu kampanyalar milyonlarca insanın hayatını kurtardı. Diğer dikey girişimler arasında, çiçek hastalığını dünya üzerinden silme hedefiyle yola çıkan ve başarılı olan kampanya; Dünya Bankası, Carter Center, WHO ve Merck işbirliğiyle yürütülen nehir körlüğü kampanyası ve halen süren (henüz sonuna gelinmemiş olan) çocuk felci girişimi yer alır.

Hikâyenin tümü tıp ve halk sağlığında kaydedilen gelişmelerden ibaret değildi; iyileşen eğitim ve yükselen gelirler de buna yardımcı oldu. Ekonomik büyüme oranları II. Dünya Savaşı'ndan beri tarihi standartlara göre yüksek gitmekte ve her yerde değilse de pek çok ülkede eğitimde ilerlemeler kaydedilmektedir. Kadınlar eskiye nazaran daha çok eğitim almaktadır. Veri toplamak için gittiğim Hindistan'daki Racastan'da görüşme yapılan yetişkin kadınların neredeyse hiçbiri okuma-yazma bilmiyordu. Yine de belirli saatlerde üniformalı kız çocuklarının arka arkaya dizilip yanımızdan geçtiğini (yöredekiler birbiri ardı sıra yürüyen bu öğrencilere İngilizce "crocodiles" [timsahlar] diyor) gördük. 1986 ile 1996 arasında, kırsal bölgede okula kaydolan Hintli kız çocuklarının sayısı yüzde 43'ten yüzde 62'ye çıktı ve okullar bazen pek berbat olsa da, kötü eğitim gören kadınların daha iyi ve daha güvenilir anneler olma ihtimali, hiç eğitilmemiş kadınlardan daha yüksekti. Gerek Hindistan'da gerek diğer ülkelerde, daha iyi eğitim almış annelerin çocuklarının hayatta kalma becerilerinin ve sonrasında elde ettikleri sonuçların daha iyi olduğunu gösteren çok sayıda araştırma vardır; dahası, eğitimli kadınlar daha az sayıda çocuk doğurmakta ve sahip oldukları her çocuğa daha çok zaman ve kaynak ayırabilmektedir. Daha az doğum yapmak anneler için de iyi bir şeydir; hamilelik ve

doğumdan kaynaklanan sağlık riski azalır; ayrıca kadınlar kendi hayatlarıyla ilgili daha çok fırsata sahip olabilmektedir.

Eğitimde kaydedilen olumlu gelişmeler, düşük gelirli ülke nüfuslarının sağlığının iyiye gitmesinin belki de en önemli nedenidir.

Ekonomik büyüme ailelerin eline daha çok para geçmesini sağlar; dolayısıyla aileler çocuklarını daha iyi besleyebilir; ekonomik büyüme yerel ve ulusal yönetimlerin de eline daha çok para geçmesini sağlar; böylece onlar da su tedariki, sanitasyon ve haşereyle mücadele gibi çalışmaları daha iyi yürütebilirler. 2001 yılında Hindistan'daki bölgelerin çoğunda, hane halklarının yüzde 60'ından fazlası borularla taşınan suya erişebiliyordu ama bundan yirmi, otuz yıl önce durum böyle değildi. Borularla taşınan su mutlaka güvenilir olmak zorunda değildir ancak geleneksel kaynaklardan gelen sulardan çok daha güvenilirdir. Demograf Samuel Preston (ölüm oranları konusunda dünyadaki en doğru rakamları veren gözlemci) 1975'te kaleme aldığı yazısında, 1930'lar ile 1960'lar arasında ortalama ömür beklentisindeki artışın yüzde yirmi beşe yakın bir kısmının, evsel yaşam standartlarının yükselmesinden kaynaklandığını tahmin etmiştir; bu artışın çoğu, eskisinden farklı biçimlerde yapılan işlerden, vektör kontrolünden,* yeni ilaçlardan ve bağışıklama çalışmalarından kaynaklanmıştır.[3] Preston'un bu tahmini, verilerine ulaşabildiği sınırlı bir grup ülke içindi ve 1945'te yapılan bu çalışmaya konu olan ülkelerin birçoğu yoksul değildi. Vardığı sonuç, Bölüm 1'de, Şekil 3'teki grafikleri temel alarak oluşturulmuştu. Preston, ömür beklentisinin ortalama gelirle bağlandığı eğrinin sabit kaldığı ve ülkelerin ekonomik büyümeleri bu çizgide devam ettiği takdirde (gelirin sağlığın iyileşmesine etkisi) ömür beklentisinin ne kadar artacağını ve eğrinin kendisinin yukarı yönlü hareketiyle (yaşam standartlarında herhangi bir yükselme olmasa da sağlığın iyiye gitmesi yönünde kullanılan yeni yöntemlerin katkısı) ne kadar kazanç sağlanacağını hesaplamıştı.

Daha sonraki yazarlar inovasyonla gelir arasındaki olumlu ilişkiyi birbirinden ayırdılar; zaten Preston'ın da vurguladığı gibi bu dengenin hep aynı kalacağı varsayılamaz. Antibiyotikler, vektör kontrolü ve bağışıklama gibi yaşam kurtaran yeni yöntemler düzenli

*Vektör kontrolü, genel olarak halk sağlığının korunması amacıyla daha temiz ve hijyenik bir çevreye yönelik hizmetleri içine alır. (ç.n.)

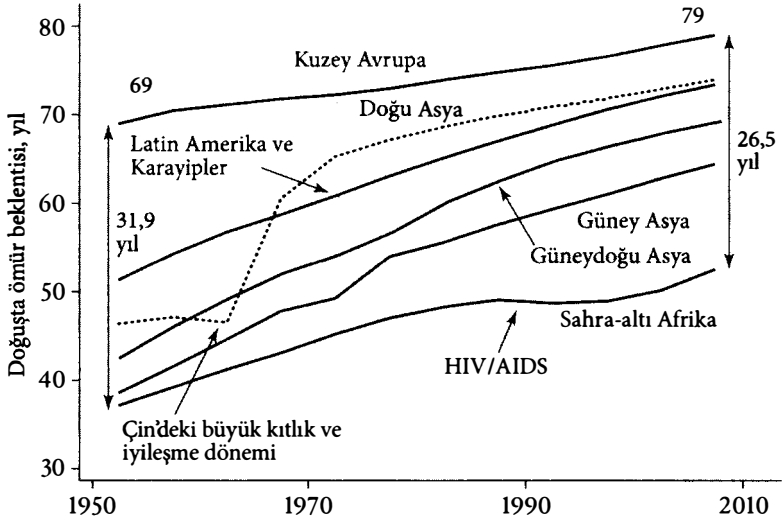
3. Preston, "The changing relation between mortality and level of economic development."

ya da öngörülebilir bir şekilde gelmez; biri tükendiğinde hemen yenisinin hazırda beklediğini de kimse garanti edemez. Yine de en önemli meseleler hep gündemde kalır: Bir tarafta gelir; diğer tarafta ise tedavi ve inovasyon ya da eğitimle her ikisinin de etkinliği artan 'pazar mı yoksa kamu sağlığı mı' sorusu. Yoksul ülkelerdeki hastalıklar gerçekten de "yoksulluk hastalıkları" ise (yani yoksulluk ortadan kalktığından bu hastalıklar da yok olacaksa), bu durumda doğrudan sağlık müdahaleleri, ekonomik büyüme kadar önemli değildir. Ekonomik büyüme "iki kat değerli" demektir; hem doğrudan maddi yaşam standartlarını artıracak *hem de* fazladan bir de sağlığı düzeltecektir. Ama Preston'un bulguları bugün için de doğru ise (bu soruya bölümün sonunda değineceğim), gelir büyüsü yeterli olamayacak, sağlığa ancak doğrudan sağlık müdahaleleriyle katkıda bulunmak gerekecektir. Preston'ın bulguları ile Bölüm 2'nin sonundaki benzerliğe dikkatinizi çekerim; 1850'den 1950'ye kadar Avrupa ve Kuzey Amerika'nın ölüm oranlarındaki düşüş, öncelikle hastalıklara karşı geliştirilen yeni yaklaşımların zaferiydi; ekonomik büyüme önemli olsa da, ikincil bir rol oynamıştı.

Hangisine borçlu olursak olalım, ölüm oranlarındaki düşüşün kapsamına dair hiçbir kuşku yoktur. BM raporuna göre, 1950-55 ile 1965-70 yıllarındaki on beş yıllık dönemde (hesaplama bir tuhaf, ama yazar 1955 ile 70 yılları arasını kasdediyor olmalı. orijinalinde de aynı – a.) dünyanın "az gelişmiş bölgeleri", ömür beklentisinde 42'den 53 yaşına çıkan, yani on yıldan daha fazla bir artışa tanıklık etmiştir. 2005-10 yıllarında bu oran 13 yıl daha artarak 66 yaşına yükselmiştir. "Gelişmiş bölgelerde" de rakamlar artmıştır ama bu artış çok daha yavaş gerçekleşmiştir. Şekil 1, seçilmiş bazı bölgelerdeki ilerlemeyi göstermektedir. En üstteki çizgi Manş Denizi Adaları, Danimarka, Estonya, Finlandiya, İzlanda, İrlanda, Letonya, Litvanya, Norveç, İsveç ve Birleşik Krallık'ı içine alan Kuzey Avrupa'yı temsil eder. Bu ülkelerin hepsinde (1950'lerdeki) ortalama ömür beklentisi 69 yaştan başlamış ve yirmi birinci yüzyılın başında (beklenti) on yıl daha artmıştır; bunun nasıl olduğunu bir sonraki bölümde göreceğiz. Diğer bölgeler arasında yer alan Doğu Asya (Japonya dahil), Latin Amerika ve Karayipler, Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Sahra-altı Afrika ülkelerinin de tümü 10 yıl daha kazanmıştır. En az gelişimi gösteren Sahra-altı Afrika ülkelerinde bile, onlarla Kuzey Avrupa arasındaki mesafe daralmış, 1950'lerde fark 31,9 yıl iken, 2005-10 yıllarında 26,5 yıl olmuştur.

Afrika ve onun kadar olmasa da Güney Asya'da (kuzeyde Afganistan'ı da içine alan bölge) yapılmayı bekleyen çok iş vardır. Sahra-altı Afrika ülkelerinde ömür beklentisi, HIV/AIDS salgınından bile önce her yerden daha yavaş artıyordu ama HIV/AIDS, şekilde de net bir şekilde görüldüğü üzere, ilerlemeyi iyice sekteye uğrattı. Yakın zamanlarda antiretroviral tedavilerin devreye girmesinin yanı sıra davranış değişikliği sayesinde BM, Afrikalıların ömür beklentisinin tekrar yükselmeye başladığını tahmin etmektedir. Ancak bu hastalıktan en çok etkilenen ülkelerde, savaş sonrasında kaydedilen ilerlemenin çoğu ya da tümü yitirildi; Afrika'nın ekonomik açıdan en başarılı ve en iyi yönetilen ülkelerinden biri olan Botsvana'da ömür beklentisi 48'den 64'e çıkmıştı ama 2000-2005 yıllarında tekrar 49'a düştü; ekonomik açıdan en başarısız ve en kötü yönetilen ülkelerden biri olan Zimbabve'de 2005-10 yıllarındaki ömür beklentisi ise 1950-55 yıllarından bile daha düşüktü. Milyonlarca insanı öldüren büyük salgınların (DSÖ'ye (daha önce hep WHO denmiş. Bir dil birliği sağlanmalı. Ya WHO ya da DSÖ –a.) göre HIV/AIDS 2011 yılı sonuna kadar otuz dört milyon insanın ölümüne yol açtı), 1918-19'deki grip salgınından sonra da devam ettiğini biliyoruz; dolayısıyla gelecekte de yeni salgınların olmayacağı gibi bir beklenti içine girmemeliyiz.

AIDS salgınının tam olarak nasıl başladığını bilen yoksa da, Çin'de 1958 ile 1961 arasında yaşanan kıtlık için aynı şeyi söyleyemeyiz; nedenlerini Bölüm 1'de anlattığımız kıtlığın etkileri Şekil 1'de açıkça görülmektedir. Az sonra göreceğimiz gibi, Çin'deki tek partili rejim, demokrasilerde kesin muhalefetle karşılaşacak önlemler alarak kamu sağlığını etkileme gücüne sahip olabilir. Ne var ki, politikalar felakete yol açacak denli yanlış olduğunda, sonuçta afet yaşansa bile bu politikaların uygulanmasını durdurmaya hiç kimsenin gücü yetmeyebilir. Demokrasi olmasa da etkin politikaların hayata geçirildiği Çin ile özgür bir basını olan ama sıklıkla etkisiz politikalar uygulayan Hindistan genelde birbirine zıt örnekler olarak verilirler. Yine de Hindistan bağımsızlığını ilan ettiği tarihten bu yana, İngiliz yönetimi altındayken tanık olunan kıtlıklardan hiçbirini yaşamamıştır.

ŞEKİL 1: 1950'den bu yana dünyanın bazı bölgelerindeki ömür beklentisi.

HIV/AIDS ve Çin'deki kıtlığın vurduğu sektelere rağmen Şekil 1, dünyanın çoğu bölgesinde insanların yaşam şanslarının yarım asır önce olduğundan daha *iyi* olduğunu gösterir. Fakat bugünkü durum ne kadar iyidir (ya da kötüdür) ve yapılması gereken başka ne kalmıştır? Bugünkü ölüm oranlarını anlamanın bir yolu da dünya genelindeki ölümlere bakmak (farklı ekonomik gelişme düzeyindeki ülkelerde insanların ölüm sebepleri) ve elimizdeki araçlarla bu ölümlerin hangilerinin önlenebileceğini anlamaya çalışmaktır. İnsanlar gazetelerde yazan genelde korkunç haberlerdeki gibi egzotik ve tedavi edilemeyen "tropik" hastalıklardan ölüyorlarsa, yeni tedavilere ve ilaçlara ihtiyacımız var demektir. Tersine, insanlar zengin ülkelerde çoktan yok olmuş, bildik eski hastalıklardan ölüyorsa, nasıl önleneceğini bildiğimiz hastalıklar yüzünden hâlâ neden insanlar ölüyor diye sormalıyız. Göreceğimiz gibi, yeni ve daha iyi tedavilere ihtiyacımız olduğu kesindir ama asıl problem, bu dünyada çocukların, kolayca önlenebilecek hastalıklardan ölmesi sorununun devam ediyor olmasıdır.

TABLO 1: 2008'de en zengin ve en yoksul ülkelerde küresel ölüm oranları

	Dünya	Düşük gelir	Yüksek gelir
Ölüm oranı yüzdeleri (nüfusa göre yüzdeler)			
Yaş 0-4	14,6 (9)	35,0 (15)	0,9 (6)
Yaş 60 ve üzeri	55,5 (11)	27,0 (6)	83,8 (21)
Kanser	13,3	5,1	26,5
Kalp-damar hastalıkları	30,5	15,8	36,5
Ölüm (milyon)			
Solunum yolu enfeksiyonları	3, 53	1,07	0,35
Doğum anına bağlı hastalıklar	1,78	0,73	0,02
İshalli hastalıklar	2,60	0,80	0,04
HIV/AIDS	2,46	0,76	0,02
Tüberküloz	1,34	0,40	0,01
Sıtma	0,82	0,48	0,00
Çocuk hastalıkları	0,45	0,12	0,00
Beslenme bozuklukları	0,42	0,17	0,02
Anne ölümleri	0,36	0,16	0,00
Tüm nedenlerden	56,89	9,07	9,29
Toplam	6,737	826	1,077

KAYNAK: Dünya Sağlık Örgütü, Küresel Sağlık Gözlem Veri Havuzu, 3 Şubat 2013'te internetten indirilmiştir.

NOTLAR: Kalp-damar hastalıklarına felç de dahildir. Solunum yolu enfeksiyonları daha ziyade alt solunum yolları enfeksiyonlarıdır (alt solunum yolları ile ses tellerinin aşağısında kalan kısımdaki zatürree, bronşit ve grip gibi hastalıklar kastedilir ama bunlar üst solunum yollarını da etkileyebilir.) Doğum anı ölümleri ise doğarken ya da doğumdan hemen sonraki bebek ölümleridir; bunun içine prematüre doğum veya düşük kilo nedeniyle ölen bebekler, doğum anında ölenler, doğumun hemen ardından kapılan enfeksiyonlar yüzünden ölen bebekler dahildir. Çocuk hastalıklarının içine boğmaca, difteri, çocuk felci, kızamık ve tetanos girer. Beslenme bozukluklarından kaynaklanan ölümlerin yaklaşık üçte ikisi protein ve enerji eksikliği, üçte biri ise kansızlık yüzündendir.

Tablo 1'de, 2008'de DSÖ (WHO)'den alınan küresel ölüm verileri yer almaktadır. Bu rakamlara epey miktarda tahmin de dahildir ve ayrıntıların birebir doğru olduğu düşünülmemelidir ama genel hatlarıyla yeterince güvenilir bir tablodur. İkinci sütun tüm dünyadaki ölümleri, üçüncü sütun düşük gelirli ülkeleri, dördüncüsü ise yüksek gelirli ülkeleri gösterir. Dünyayı gelirlere göre bölme fikri Dünya Bankası'na aittir; buna göre dünya düşük gelirli, alt-orta gelirli, üst-orta gelirli ve yüksek gelirli olmak üzere dört kategoriye ayrılır. En zengin ve en yoksul arasındaki ölüm oranı eşitsizliğine odaklanmak için ben burada yalnızca en yukarıdaki ve en aşağıdaki grupları gösterdim. Ülkelerle ilgili bir fikir vermesi açısından söyleyecek olursak, otuz beş düşük gelirli ülkenin yirmi yedisi Afrika'dadır; diğer sekizi ise Afganistan, Bangladeş, Kamboçya, Haiti, Myanmar (Burma), Nepal, Kuzey Kore ve Tacikistan'dır. Hindistan artık düşük gelirli ülke sınıfına girmemektedir. Yüksek gelirli ülke sayısı ise 70'tir ve bunlar arasında Avrupa'nın çoğu ülkesi, Kuzey Amerika, Avustralasya (orijinalinde de aynı –a.), Japonya, petrol üreten birkaç küçük ülke ve yine birkaç ada devlet yer alır.

Tablonun en üst bölümünde çocuk ve yaşlı ölümlerinin nasıl ayrıldığını ve enfeksiyon dışındaki en sık ölüm nedenleri olan kanser ve kalp-damar hastalıklarının oranlarını görürüz. Kalp-damar hastalıklarının yol açtığı ölümlere hem kalp hem de damarlarla ilgili hastalıklar da dahil olduğundan felç ve kalp krizleri de bunun içindedir. İkinci sütunda bütün dünyadaki, üçüncü ve dördüncüde ise düşük ve yüksek gelirli ülkelerdeki oranlar görülmektedir. Tablonun en altında ise toplam kaç milyon ölüm olduğu gösterilmekte, düşük gelirli ülkelerdeki ölümlerin ana nedenlerine odaklanılmaktadır.

Tablonun üst kısmındaki parantezlerde her yaş grubundaki nüfusa ait yüzdeler, altında ise bölgelere göre nüfus toplamları verilmektedir. Dünya nüfusunun çoğunun burada gösterilmeyen orta gelirli ülkelerde yaşadığına da dikkatinizi çekmek isterim. Tablonun üst kısmındaki bir diğer kilit veri de düşük gelirli ülkelerin nüfuslarının yüksek gelirlilerden çok daha *genç* olmasıdır. Yoksul ülkelerde insanlar daha çok çocuk sahibi olur ve nüfus artarken, her kuşak bir öncekinden daha kalabalık ve nüfus daha genç hale gelmektedir. Kimi zengin ülkelerde, savaş sonrası dönemde doğan ve bebek patlaması [*baby boomers*] olarak adlandırılan kuşak ise şu anda yaşlanmaktadır ve 60+ yaş grubu büyümektedir. Düşük gelirli ülkelerdeki 0-4 yaş arası nüfus, 60 ve daha üzeri yaştaki insanların

iki katından fazladır; yüksek gelirli ülkelerde ise yaşlıların sayısı, çocukların üç katından fazladır. Zengin ve yoksul ülkelerdeki riskler aynı olsa da, yoksul ülkelerde daha çok çocuk ölümü, zenginlerde ise daha çok yaşlı ölümü gerçekleşecektir.

Bebek ve çocuk ölümlerinin dünyadaki tüm ölümlerin yüzde beşini, 60 yaş ve üzeri insanlarınki ise yarıdan fazlasını oluşturmasına karşın yoksul ve zengin ülkelerde olup bitenler birbirinden farklıdır. Yoksul ülkelerde, ölümlerin üçte birinden fazlası 5 yaş altı çocuk ölümleridir, yaşlı ölümleri ise üçte birden azdır. Çocuk ölümlerinin ender olduğu zengin ülkelerde ölenlerin yüzde 80'inden çoğu 60 yaş ve üzeriyken yeni doğan bebeklerin büyük çoğunluğu yaşlanana kadar yaşar. Zengin ülkelerde nüfusun büyük bir kısmını yaşlıların oluşturması bu farkları kısmen açıklayabilir ama tamamen değil: Çocuk nüfusuna oranlandığında çocuk ölümleri düşük gelirli ülkelerde çok daha fazladır. Zenginler ve yoksullar arasındaki tezat, ülkeler büyüdükçe ölümün de "ihtiyarladığı" epidemiyolojik geçişten kaynaklanır. Çocuklukta ölümden yaşlılıkta ölüme geçişte, ölüm nedenleri de değişir; bulaşıcı hastalıkların yerini kronik hastalıklar alır. Kanser, felç veya kalp hastalıklarından ölenlerin oranı, düşük gelirli ülkelerden yüksek gelirli olanlara geçerken üç kat artar. Genelde yaşlılar kronik hastalıklardan, çocuklar ise bulaşıcı hastalıklardan ölür.

Yoksul ülkelerdeki ölümlerin en büyük nedeni, genelde bugün zenginleşen ülkelerin geçmişinde çocukların ölümüne yol açan aynı hastalıklardır: Alt solunum yolu enfeksiyonları, ishal ve DSÖ'nün (WHO) "çocuk hastalıkları" olarak adlandırdığı boğmaca, difteri, çocuk felci, kızamık ve tetanos. Bu dört kategori bugün hâlâ yılda sekiz milyon ölümün sebebidir.

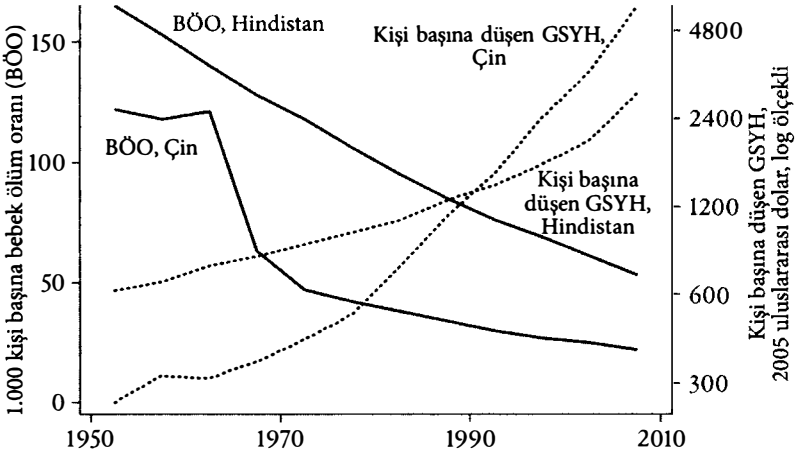
Diğer önemli ölüm nedenleri arasında sıtma ve tedavisi henüz tam bulunamayan HIV/AIDS, doğumda ya da doğuma yakın zamanlarda gerçekleşen ölümler, doğumla ilgili anne ölümleri ve beslenme yetersizliğinden kaynaklanan (yeterince gıda alamama nedeniyle enerji ve protein eksikliği ve genelde vejetaryenliğe benzeyen, yeterince demir içermeyen beslenme tarzıyla ortaya çıkan anemi en önemli iki nedendir) ölümler yer alır. Zengin ülkelerde ise yaşlılar arasında yılda 350 bin kişinin ölümüne yol açan zatürree dışında, esasen hiç kimse yukarıda sayılan nedenlerle ölmüyor ve bu ülkelerde uygulanan daha iyi kamu sağlığı önlemleri sayesinde çocukların ishal, zatürree ve tüberkülozdan ölme riski de son derece

azdır. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra bazı ülkelerde görülmüş olsa da, sıtma zengin ülkelerde artık bir risk değildir; yoksul ülkelerde ise çoğunlukla çocukların ölüm sebebidir. Antiretroviral ilaçlar ve cinsel davranışlarda yaşanan değişim HIV/AIDS kaynaklı ölümleri büyük ölçüde azaltmıştır. Neredeyse her yerdeki çocuklara uygulanan aşılama, "çocukluk hastalıkları" kategorisini ortadan kaldırmış sayılabilir; doğum öncesi ve sonrası bakım ise doğuma bağlı bebek ve anne ölümlerini de çok aşağı düzeye çekmiştir. Zengin ülkelerde gıda yetersizliğinden ölen sayısı yok denecek kadar azdır, anemi ise bilinmez; zengin dünyada demir gibi hayati bir mikro-besin yetersizliğinden ölen insan grupları görülmez.

O halde bir bulmacayla karşı karşıyayız. Zengin bir ülkede doğsaydı ölmeyecek olan çocuklar, yoksul ülkelerde neden ölüyorlar? Zengin dünyada rahatça ulaşılabilen ve etkin olan bilginin, yoksul ülkelerde de milyonlarca insanın hayatını kurtarmasını önleyen şey nedir? En güçlü cevap adayı yoksulluktur. Keza, düşük ve yüksek gelirli ülkeler arasında yaptığım sınıflandırma da burada önemli olanın gelir olduğunu gösteriyor. Tıpkı tarihsel bağlamda olduğu gibi (bugün de) ishal, solunum yolları hastalıkları, tüberküloz ve yetersiz beslenmeyi "yoksulluk hastalıkları"; kanser, kalp hastalıkları ve felci "varsıllık hastalıkları" olarak düşünürüz. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda görüldüğü üzere, gelirin burada mutlaka bir rolü olmalı; genelde parası olan insanlar istedikleri kadar besin alırlar; ekonomik büyüme ile vektör kontrolü, sanitasyon, temiz su, klinik ve hastaneler için gereken kaynağın bulunması kolaylaşır. Durum böyleyken bile yoksulluk ve gelir hikâyesi yine de eksik kalıyor ve nihayetinde gelire çok fazla odaklanmak, *ne* yapılması gerektiği ve *kimin* yapması gerektiği konusunda bizi yanlış yönlendirebiliyor.

Her zamanki gibi Çin ve Hindistan'da olanlara bakarak çok şey öğrenebiliriz. Dünya Bankası artık bu ülkeleri düşük gelirli değil, alt-orta gelirli (Hindistan) ve üst-orta gelirli (Çin) ülke olarak görüyor. Her iki ülke de son yıllarda hızlı bir büyüme kaydetti fakat 1950'lerde dünyanın en yoksul ülkeleri arasındaydılar. Dünya nüfusunun üçte birinden fazlası bu ülkelerin ya birinde ya ötekinde yaşamaktadır; dolayısıyla burada olanları anlamak, bir değerlendirme yapmamız açısından önemlidir. Şekil 2, son elli yıl içinde bu iki ülkedeki ekonomik büyümeyi ve bebek ölümlerini gösteriyor. Milli gelir, daha doğrusu kişi başına düşen GSYH sağ taraftaki

dikey eksen üzerindedir; ben burada bir kez daha logaritmik ölçek kullanarak sabit büyüme hızını düz çizgiyle gösterdim. Aslına bakılırsa, her iki ülkede de büyüme zaman içinde *hızlanmıştır* ve bu durum özellikle ve şaşırtıcı bir şekilde Çin örneğinde daha iyi görülür. Hindistan'da ise kırk yıl süren zayıf bir ekonomik büyüme döneminin ardından 1990'dan sonra, bilhassa bu dönemin sonunda bir hızlanma başlamıştır. Her iki ülke de büyüme oranlarının artmasını sağlayan ekonomik reformlar uygulamıştır. Bu reformlar, Çin'de üretim alanında fiyatların yükseldiği ve çiftçilerin daha çok ürün yetiştirip daha çok satmaya teşvik edildiği 1970'den sonra, Hindistan'da ise İngiliz yönetimindeyken geçerli olan eski kural ve mevzuatın bir kenara atıldığı 1990'lardan sonra gerçekleşmiştir.

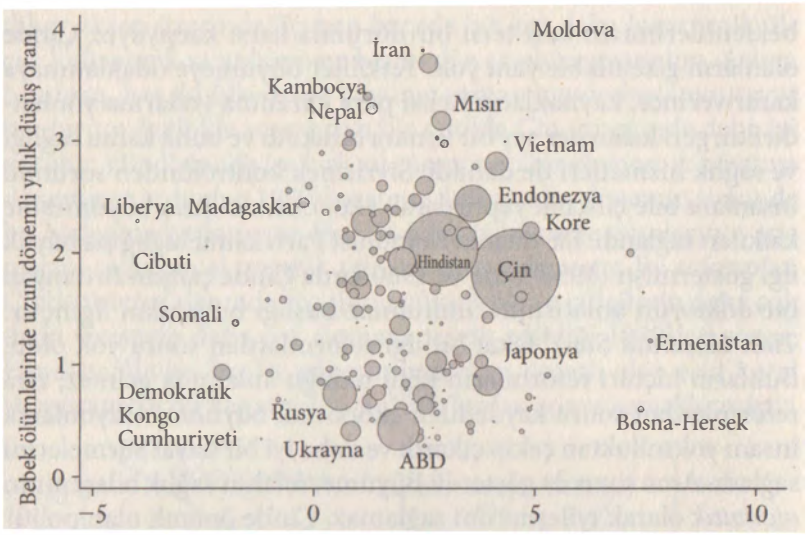
ŞEKİL 2: Çin ve Hindistan'da bebek ölüm ve ekonomik büyüme oranları

Çin ve Hindistan zenginleştikçe bebek ölüm oranları düşmüştür. Çocuk ölümlerindeki (0-4 yaş grubu) örüntüler de birbirine çok benzer olduğundan burada göstermiyorum. Çin'deki düşüş, her üç doğumun birinin ölümle sonuçlandığı kıtlık döneminde durmuştur (şekilde beş yıllık ortalamalar görünmektedir, bu yüzden etkisi düşük görünür); fakat kıtlık dönemini bir kenara bırakırsak, yaklaşık 1970'e kadar hızlı, 1970'den sonra ise çok daha yavaş bir düşüş gösteren genel bir örüntü vardır. Burada bebek ölümlerindeki düşüşün ekonomik büyümeden kaynaklandığı, yani bebek ölümlerinin yoksulluğun doğrudan sonucu olduğu yönündeki

beklentilerimizin tam tersi bir durumla karşı karşıyayız. Çin'de olanların gizemli bir yanı yok. Yetkililer büyümeye odaklanmaya karar verince, kaynakların hepsi para kazanma yollarına yönlendirildi; geri kalan her şey bir kenara bırakıldı ve buna kamu sağlığı ve sağlık hizmetleri de dahildi. Sivrisinek kontrolünden sorumlu insanlara bile çiftçilik yaptırılarak ekonominin hızla büyümesine katkıları sağlandı. İlk yıllarda Komünist Parti kamu sağlığına büyük ilgi göstermişti (1950'lerde ve 1960'larda Çin'de çalışan Britanyalı bir doktorun anlatısının unutulmaz başlığı bu açıdan ilginçtir: *Tüm Haşarata Son*)[4] fakat bu ilgi reformlardan sonra yok oldu. Bunların hiçbiri reformların kötü olduğu anlamına gelmez, zira reformlardan sonra kaydedilen ekonomik büyüme, milyonlarca insanı yoksulluktan çekip çıkardı ve daha iyi bir hayat sürmelerini sağladı. Ama şunu da gösterdi: Büyüme, refahın sağlık bileşeninin *otomatik* olarak iyileşmesini sağlamaz. Çin'de önemli olan politikaydı; uygulamada, yetkililer refahın bir veçhesi adına bir diğer veçhesini feda etmişlerdi.

Hindistan'da ise olaylar her zamanki gibi daha yavaş ve daha az çarpıcıydı. Büyüme hızı Çin'den daha düşüktü ve reformlardan sonraki yukarı yönlü hareket o kadar belirgin değildi. Hindistan'ın kişi başına düşen geliri Çin'den daha yüksekti ama 2000'lerin başlarında Çin'in gerisine düştü. (II. Kısım'da göreceğimiz üzere, bu karşılaştırmalar *pek çok* belirsizlik içermektedir.) Yine de Hindistan'da bebek ölüm oranlarındaki düşüş çarpıcı bir şekilde istikrarlıydı, büyüme oranındaki değişikliklerden etkilenmiyordu. 1950'lerin başında her 1000 bebeğin 165'i ölürken, 2005-10 döneminde bu rakamın 53'e inerek kaydettiği mutlak düşüş, Çin'de 122'den 22'ye düşen mutlak rakamlardan daha *büyüktü*. Hindistan'da doğmak, Çin'de doğmaktan hâlâ daha tehlikeli olsa da (ve ekonomik büyümelerindeki büyük farklara karşın), Hindistan'ın sağlık alanındaki performansının Çin'in aşağısında olmadığı da açıktır. Üstelik Hindistan'ın başarısı baskı yapılmaksızın ve Çinlilerin tek-çocuk politikasında olduğu gibi özgürlükler yitirilmeden kaydedilmişti. Hakeza, ekonomist Jean Dréze ve Amartya Sen'in de dikkat çektiği gibi, Güney Hindistan'daki bölgeler şu anda Çin'den kayda değer ölçüde daha iyi durumdadırlar.[5]

4. Joshua H. Horn, 1970, *Away with all pests: An English surgeon in the People's Republic of China, 1954-1969*, Monthly Review Press.
5. Jean Drèze ve Amartya Sen, 2002, *India: Development and participation*, Oxford.

ŞEKİL 3: 1950'den bu yana dünyadaki bebek ölümleri ve ekonomik büyüme

Çin ve Hindistan "eşsiz" örneklerdir, ama buralarda böyle olması her yerde de böyle olmasını gerektirmez; dolayısıyla ekonomik büyüme, hâlâ Afrika veya bugün Çin ve Hindistan'dan çok daha yoksul olan ülkelerin sağlık açısından ilerlemelerinin anahtarı olabilir. Ne var ki, diğerlerinden daha hızlı büyüyen ülkelerin bebek ve çocuk ölüm oranlarında daha hızlı düşüş olduğuna dair bir gösterge yoktur. Şekil 3, bebek ölüm oranlarının düşüş hızıyla, ekonominin büyüme hızı arasında ne kadar az ilişki olduğunu gösterir. Büyüme hikâyesini adil bir şekilde kurgulamak için burada yalnızca uzun dönemli değişikliklere bakıyorum. Bir ya da iki yıl içinde yaşanan hızlı büyüme, çocuk sağlığını belirleyecek iyileşmeleri ortaya çıkaramayabilir; örneğin, bir ürün ihracatının fiyatındaki ani artış birkaç kişiye ya da hükümete çok para kazandırabilir ama genel olarak herkesin maddi rahatlığı üzerinde pek etkisi olmayacaktır. Bununla birlikte, bu büyüme otuz-kırk yıl sürerse, etkileri de mutlaka su yüzüne çıkacaktır (varsa). Sınırlı verilerin mevcudiyeti, yapılabilecekleri de sınırlıyor ama şekil, büyüme ve ölüm oranının hep en az on beş yıllık (ortalama kırk iki yıllık) periyotlarda düştüğünü gösteriyor, bu durum bazı örneklerde 1950 gibi erken tarihlerde başlayıp, 2005 sonrasında bitiyor. Dikey eksen, bebek

ölüm oranlarındaki yıllık *düşüşü* gösteriyor; dolayısıyla bu çizgi ne kadar yüksekse o kadar iyi. Bebek ölüm oranları bin kişi içinden kaç kişinin öldüğüne göre hesaplandığı için, 2 gibi bir rakam, verilerine sahip olduğum yerdeki –örneğin Hindistan– yıllar içinde Hindistan'daki bebek ölüm oranlarının 55 çarpı 2 veya bin doğumda 110 ölüm olarak gerçekleştiği anlamına geliyor. Bu resme zengin ülkeleri de ekledim ama buralarda bebek ölüm oranları zaten düşük olduğundan, bu dönemde küçük düşüşler kaydetmişler ve şeklin orta kısmında, alt sırada toplanmışlardır; dolayısıyla onları hariç bırakmak örüntüde bir farklılık yaratmayacaktır.

Bu şekil, pozitif bir ilişki varmış izlenimi veriyor ama bunun nedeni benim her zaman yaptığım gibi kullandığım grafik dairelerin alanının nüfusla orantılı olması. Burada görece hızlı büyüyen ve ölüm oranı düşüşlerinde ortalamanın üzerinde gelişme kaydetmiş olan üç büyük ülke görüyoruz: Çin, Hindistan ve Endonezya. Bununla birlikte, ölüm oranını düşüren etkinin büyüme olduğu fikrini sınamak istiyorsak, nüfus büyüklüğünü hesaba katmamalıyız. Sorduğumuz soru şu: "Hızlı büyüyen ülkelerde bebek ölüm oranları daha mı hızlı düşüyor?"

Bu açıdan her ülke ayrı bir deneydir ve farklı yerlerdeki deneylerde farklı yöntemler kullanmak için bir nedenimiz de yoktur. Şekle bu gözle baktığımızda ve her ülkeye aynı ölçüde ağırlık verdiğimizde, arada hiçbir ilişki olmadığını görürüz. En azından tarih kayıtlarına göre, hızlı büyüyen ülkeler, bebek ölüm oranlarını aynı hızda düşürmemişlerdir. Bu tasvire ilişkin pek çok örnek vardır. 1960'tan 2009'a kadarki dönemde ekonomisi küçülmüş olan Haiti'de bebek ölüm oranları kayda değer hızda düşmüştür; Haiti'nin kaydettiği hız, Çin veya Hindistan'dan daha yüksektir. Küçülen on altı ekonomi için konuşacak olursak, ortalama ölüm oranı düşüşü yılda 1,5'tir; bu da resmimizdeki 177 ülkenin kaydettiği oranın biraz üstündedir. Hiç ekonomik büyüme olmamış olsa bile bebek ölümlerinde azalma kaydediliyor olması kesinlikle mümkün olan bir durumdur.

Büyüme ile yaşamların kurtarılması arasında *hiçbir* ilişki olmaması şaşırtıcıdır. Tarihsel bulgulardan biliyoruz ki hastalık kontrolü gibi birçok şey bu noktada en az büyüme kadar hatta ondan da önemlidir ama öyle bile olsa paranın hiçbir faydasının olmadığına inanmak güçtür. Ve ayrıca Şekil 3'ün bizi yanlış yönlendiriyor olabileceğine dair sebeplerimiz vardır çünkü bebek ölüm oranlarındaki düşüşün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi burada atlanmaktadır.

Aksi durumda ölecek olan çocukların hayatı kurtarılınca nüfus büyür ve bu da kişi başına düşen gelirin azalmasına yol açar ya da gelir, hayat kurtaran inovasyonların olmadığı durumlarda olabileceğinden daha yavaş yükselir. Sonuç olarak artık hayatları kurtarılmış olan bu çocuklar üretken yetişkinler olmak üzere büyür. Ayrıca nüfus ne kadar artarsa ülke o kadar yoksul olur şeklinde mutlak bir yargıda bulunmak için ne bir sebep ne de bir kanıt var. Öyle bile olsa, çocuk ölümlerinin düştüğü ilk yıllarda, hayatı kurtulan insanlar henüz çocuktu ve ekonomiye katkıları ileriki yıllarda gerçekleşecekti; dolayısıyla daha düşük çocuk ölüm oranının, kişi başına düşen milli geliri azaltmış olması muhtemeldir. Bu etki, kişi başına düşen daha yüksek gelirin bebek ölümlerine etkisini ters yönde gösterecek şekilde çalışır, hatta Şekil 3'teki gibi hiçbir ilişki olmadığı izlenimi vererek sıfırlayabilir.

Ne var ki, kanıtlar bu savı desteklemiyor. Bebek ölüm oranlarının en hızlı düştüğü ülkelerin, aynı zamanda en hızlı nüfus artış oranlarına sahip ülkeler olduğu doğrudur. Bebek ölüm oranlarının zaten düşük olduğu zengin ülkelerde bu oranın azalması ve nüfus büyümesi de yavaş seyretmiştir. Yoksul ülkelerde ise bebek ölüm oranlarındaki düşüş daha hızlı olduğu gibi nüfusları da hızlı büyümüştür. Fakat yoksul ülkelerin *içinde* ya da Afrika, Asya ve Latin Amerika'da bebek ölüm oranlarının azalması ile nüfus büyüme oranları arasında hiçbir ilişki yoktur; bunun nedeni diğer faktörlerin önemli olması ya da kırk yıl içerisinde doğurganlık oranlarının dengeyi sağlamış olması olabilir. Şekil 3'te göreceğimiz gibi, yoksul ülkelerde bile büyüme ile ölüm oranlarındaki düşüş arasında hiçbir ilişki yoktur ve bu, ölüm oranı düşüşünün nüfus büyümesi üzerindeki herhangi bir engelleyici etkisiyle açıklanabilecek bir şey değildir.

Yoksul ülkelerde bu kadar çok çocuğun ölme nedeni yoksulluk değilse ve ekonomik büyüme bu ölümleri otomatik olarak ortadan kaldırmıyorsa, o halde neden –hem de bu kadar tıbbi ve bilimsel bilginin olduğu bir ortamda bunların çoğu engellenebilecekken– ölümler devam ediyor?

Bu noktada, Tablo 1'de sıralanan ölüm nedenlerine tekrar bakmanın ve –her ölüm nedeni farklı bir çözüm gerektireceğine göre– bunların her biriyle nasıl başa çıkılabileceğini düşünmenin yardımı olabilir. Tüberküloz, sıtma ve alt solunum yolları enfeksiyonları için çevresel koşulların farklılaştırılması gerekecektir. Daha iyi

haşere mücadelesi, daha temiz su ve daha iyi sanitasyon gereklidir ve bunların hepsi merkezi ya da yerel yönetimlerin kolektif eylemini gerektirir. Hekim-hasta sağlık hizmetleri sistemi dediğimiz şeyler bu problemleri çözemez. Verilen sağlık hizmetleri olumsuz sonuçları bazen hafifletebilse de bunlar özel sağlık hizmetleri değil, kamu sağlığı problemleridir. Daha iyi yaşam standartlarının elbette faydası olacaktır ama verilerden gördüğümüz üzere bu da kendi başına yeterli değildir.

Doğum anında gerçekleşen, annenin koşullarıyla ilgili olan, çocuk hastalıklarından ya da açlıktan kaynaklanan ölümlerin hepsi, doğum öncesi ya da sonrasında daha iyi bakım sağlanmasıyla önlenebilir. Bu da, annelere, çocuklarını doğurmadan önce ve doğurduktan sonra çeşitli tavsiyeler verilerek, acil durumlarda veya bir komplikasyon yaşandığında ulaşılabilecek sağlık tesisleri kurularak, çocukların gerektiği gibi büyümelerini sağlamak için aşılanmalarını denetleyen, güncelliğini kontrol eden hemşireler bulunup klinikler kurularak ve ebeveynler yönlendirilerek yapılabilir. Yoksul ülkelerde bebekler, özellikle sütten kesildikten sonra büyük risk altındadır, zira görece zengin, eksiksiz ve güvenli bir beslenme biçiminden olasılıkla yetersiz, çeşitlendirilemeyen ve güvenilir olmayan bir beslenme dönemine geçerler. Eğitimli anneler pek çok şeyi kendi başlarına halledebilirler ama doktorlar, hemşireler ve hastaneler, anne ve bebeklerin bu riskli dönemi atlatmalarına yardımcı olabilir. Dolayısıyla bu tür ölüm nedenlerinde hekim-hasta ilişkisinin kurulduğu sağlık hizmetleri sistemi önemlidir. Lakin ülkelerin çoğu sağlık hizmetleri sistemine çok az para ayırmaktadır ve Sahra-altı Afrika ülkelerinde olduğu gibi kişi başına düşen ve üstelik hem özel hem de kamu harcamalarını içeren 100 dolar gibi bir rakam ile insanların faydalanabileceği bir sağlık hizmeti vermek imkânsıza yakın bir şeydir. Örneğin, Dünya Bankası'nın 2010 yılı için çıkardığı rakamlara göre (2005 yılı dolar fiyat ayarlamasıyla) sağlık hizmetlerine Zambiya kişi başına 90 dolar, Senegal 108 dolar, Nijerya 124 dolar, Mozambik ise yalnızca 49 dolar harcamaktadır. Buna karşılık Britanya kişi başına 3.470 dolar, ABD ise 8.362 dolar harcama yapmaktadır.

Yurttaşlarının sağlığı bu kadar kötüyken neden yoksul ülkelerin hükümetleri sağlık hizmetlerine bu kadar az para ayırıyor? Hükümetin bu konudaki eylemsizliğini gören ihtiyaç içindeki yurttaşlar neden özel sağlık hizmetlerine başvurmuyor? Peki ya uluslararası

sağlığın birtakım boyutlarının iyileştirilmesinde bu kadar önemli olan yabancı destekler ne işe yarıyor?

Maalesef hükümetler her zaman yurttaşlarının sağlığı ya da refahını ilerletme saikiyle hareket etmez. Demokrasilerde bile politikacılar ve hükümetler kendi menfaatlerinin peşinde koşacak kadar rahat bir hareket alanına sahiptirler ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi konusunda hemfikir olunsa da bunu sağlamak için yapılması gerekenler hakkında genelde şiddetli siyasi anlaşmazlıklar yaşanır. Dünya genelinde pek çok ülke ise demokratik değildir, daha genel anlamda söylenecek olursa, birçok hükümet kendi nüfusunun çıkarı için hareket etme zorunluluğu duymaz; buna (örneğin, gelir toplamak için yurttaşlarını ikna etmeye) gereksinim duymadığı gibi, işleyen anayasal kuralları ya da kısıtlamaları da yoktur. Bu gibi durumlar özellikle diktatörlük veya askeri rejimlerde ya da baskıcı hükümetlerin halkı kontrol altında tutmak için silahlı kuvvetler veya gizli polis kullandığı ülkelerde görülür. Kimi ülkelerde ise hükümetler sattıkları doğal kaynaklar (madenler ve petrol bunun en iyi bilinen örnekleridir) sayesinde güçlü bir kaynağa sahiptir; bu yüzden halkından para toplamasına gerek yoktur. Genelde parayı veren düdüğü çaldığı için hükümetler bu gelirleri, halk sağlığı ve refahı ile pek ilgilenmeyen yandaş ve himaye sistemini korumak için kullanırlar. Özellikle Afrika'da görülen aşırı uçtaki örneklerde ise gelen yabancı yardımlar bu şekilde hareket etmeyi kolaylaştıracak kadar yüklüdür; hükümetlere kaynak sağlar ama teşviklerin doğru yönde kullanılmasını sağlayamaz. Bağışta bulunanlar ne kadar iyi niyetli olurlarsa olsunlar, bu durumun önüne geçmekte çok zorlanmışlardır. Son bölümde bu konuyla ilgili birkaç sözüm daha olacak.

Ancak bütün suç hükümetlerde değildir. Bazı yerlerde insanlar sağlıklarının daha iyiye gidebileceğini anlayamazlar (eğitimle düzelebilecek bir başka alan) ya da hükümetlerin durumu iyileştirebilecek araçları olduğunu bilmezler. Gallup Dünya Anketi, düzenli aralıklarla Afrika'daki insanlara hükümetlerinin hangi meselelere odaklanmasını istediklerini sorar. Çıkan listelerde sağlıkla ilgili kaygılar üst sıralarda değildir; yoksulluğun azaltılması veya istihdam sağlanması gibi konulardan çok sonra gelir; istihdam yaratmayı vurgulayan hükümetler (bunlar, devlet memuriyeti gibi şişmiş alanlarda gereksiz işler de olabilir) aslında seçmenlerinin istediği bir şeyi yapıyor olabilirler. Racastan'ın Udaipur bölgesinde yaptı-

ğımız çalışmada,[6] insanların kendilerinin çok yoksul olduklarını bildiklerini ve aslında önlenebilir bir sürü hastalık (ekonomist ve aktivist Jean Dréze bunu "hastalık okyanusu" diye adlandırır) çekmelerine karşın sağlıklarının gayet iyi olduğuna inandıklarını gördük. İnsanlara sizden daha zengin insanlar var demek kolaydır ama o insanların sağlığının daha iyi olduğunu, çocuklarını kaybetme risklerinin çok az olduğunu anlatmak daha zordur. Bu tür şeyler zenginlik, ev sahibi olma (barınma) veya tüketici ürünlerinde olduğu gibi kamuoyu tarafından kolayca görülen şeyler değildir.

İnsanlarla mikropların birlikte evrim geçirdiği Afrika'da her ikisinin de hâlâ mevcudiyetlerini sürdürdüğünü söylemek, Afrika tarihi boyunca hastalıkların insanların yanından ayrılmadığını söylemenin bir başka şeklidir. Daha genel anlamda ve Bölüm 2'de de gördüğümüz gibi, hastalıklardan ve erken ölümden firar *dünyanın her tarafı*nda yakın geçmişteki bir tarihte gerçekleşmiştir ve hâlâ pek çok insan böyle bir kaçışın mümkün olduğunun veya iyi bir sağlık hizmetinin özgürleşmeye giden yol sayılacağının farkında değildir. Gallup Dünya Anketi düzenli aralıklarla yaptığı çalışmalarda sağlık durumundan memnun olan insan sayısının yoksul ülkeler ve zengin ülkelere göre değişiklik göstermediğini belirtiyor; nesnel sağlık koşulları arasında muazzam farklar olsa da sayılar aynı. Dünyada, yaşanan olumsuz sonuçlara ve yapılan düşük harcamalara karşın, sağlık hizmetleri ve tıp sistemlerine büyük güven duyan pek çok ülke var. Buna karşın Amerikalılar, harcanan onca paraya rağmen sağlık hizmetleri sistemlerine çok az güven duyuyorlar. Yapılan bir çalışmada ABD bu konuda 120 ülke arasında 88'inci oldu; sıralamadaki yeri Küba, Hindistan, Vietnam'dan aşağıda, Sierra Leone'den ise sadece üç sıra yukarıdaydı.

Tıp görevlilerinin (hemşireler ve doktorlar) işe gitmemelerine sıkça rastlanması, pek çok ülkede devletin verdiği sağlık hizmetleriyle ilgili en büyük rezalettir. Racastan'da, rastgele yaptığımız kontrollerde küçük kliniklerin ancak yarısına yakınının açık olduğunu, büyük kliniklerin ise hepsi açık olsa da sağlık çalışanlarının çoğunun ortada olmadığını gördük. Dünya Bankası işe devamsızlık konusunda çeşitli araştırmalar yürüttü; buna göre (elbette hepsinde değilse de) pek çok ülkede hem sağlık hizmetleri hem de eğitim alanında çalışanların devamsızlıklarının çok büyük bir problem

6. Deaton, "Income, health, and wellbeing around the world."

olduğu ortaya çıkıyor.[7] Bazı durumlarda, bu çalışanlara düşük ücretler ödendiği görülür. Sanki çalışanlarla işverenler arasında gizli bir sözleşme varmış gibi, hükümet onlara öder gibi yapmakta, çalışanlar da işe gider gibi yapmaktadır. Fakat sebep her zaman düşük ücret de değildir. İnsanlar sağlık hizmetlerinden pek bir şey beklemediklerinde, işten kaçış da yaygınlaşır. Racastan'da, falanca hemşirenin haftalarca işe gelmediğini söyletmek bile zor bir şeydir ve çoğu insana göre kamu sisteminden beklenen hizmet de zaten bu seviyededir. Fakat her yerde durum aynı değil. Hindistan'daki Kerala eyaleti, kırsal bölge kaynaklı siyasi aktivizmin kaynağı olmakla ve yoğun protestolar sonucu bir klinikte olanları açığa çıkarmakla ünlüdür. Kerala'da devamsızlık durumu enderdir ve insanlar kliniklerin kendilerine hizmet vermesini beklerler. Racastanlıların Keralalılara benzer tavırları nasıl sergileyeceklerini bilirsek, problemin büyük bir kısmı çözülecektir.

Özel hekimler yoksul ülkelerde genelde iyi para kazanırlar ve verdikleri hizmetlerle devlet tarafından sağlanan (veya sağlanmayan) sağlık hizmetlerinin kusurlarını kapatmaya yardımcı olurlar. Fakat özel sektörün de kendine has sorunları vardır. Eğitimli bir hekim değilseniz, hasta olduğunuzda neye ihtiyacınız olduğunu bilmekle ilgili problem yaşarsınız. Sağlık hizmeti satın almak, acıktığınızda yiyecek satın almaya benzemez; daha ziyade arabanızı tamirciye götürmeye benzer. Kim daha iyi bilgilere sahipse, bakım hizmetini de o verir ve bu insanların kendilerine göre teşvikleri ve çıkarları vardır. Özel sektörde hizmet sağlayıcılar ne kadar bakım yaparlarsa ya da ne kadar kârlı bakım yaparlarsa o kadar çok para kazanırlar; aynı zamanda insanlara, gerçekte neye ihtiyacı olduğuna bağlı olmaksızın, istediklerini verme konusunda da sakınmazlar. Hindistan'da özel pratisyen hekimler insanlara neredeyse her istedikleri antibiyotiği (genelde iğne şeklinde) verirler ve onların memnun ve kendilerini (geçici olarak da olsa) iyi hisseden müşteriler olarak yanlarından ayrılmalarını sağlarlar. Serum vermek bir diğer popüler yöntemdir. Tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nde tam vücut tarama veya prostat kanseri için yapılan PSA (Prostat Spesifik Antijen) testlerinin durmaksızın pazarlanan uygulamalar olması gibi. Hindistan'da devlet hastanelerindeki ve kliniklerdeki

7. Nazmul Chaudhury, Jeffrey Hammer, Michael Kremer, Karthik Muralidharan ve F. Halsey Rogers, 2006, "Missing in action: Teacher and health worker absence in developing countries", *Journal of Economic Perspectives* 20(1): 91-116.

doktorlar ise her isteyene antibiyotik iğneleri veya serum vermezler –bu iyi bir şeydir– fakat hastanın gerçekten neye ihtiyacı olduğunu anlamak için tahlil yapacak zamanları da yoktur ki bu, pek de iyi bir şey değildir. Bu yüzden her ne kadar özel doktora gittiğinizde daha iyi bakıldığınızı *hissetseniz* de, özel doktor ile devlet doktoru arasında yapılan her seçimde şans rol oynar.

Devlet sektöründeki sağlık hizmetleri daha güvenilir olsaydı bunlar çok daha küçük problemler olurdu. Çoğu ülkede sorun, hiçbirinin olmayışıdır. Aslında dünyanın en zengin ülkelerinde bile, sağlık hizmetlerinin koşulları ve ilgili düzenlemeler hükümet tarafından yürütülen en zor, en çekişmeli ve siyasi yükü en ağır işlevlerinden biridir. Racastan'da konuştuğumuz insanların gittiği özel "hekimlerin" çoğu diplomalı doktor değil, bir tür şarlatandı; Racastan'dakiler bunlardan belli belirsiz bir küçümsemeyle "Bengalli doktorlar" diye söz ediyorlardı. Bu "doktorların" birçoğu lise mezunu bile değildi. *Gerek* özel *gerek kamu* sağlık hizmetlerinin başarısızlığının arkasında devlet gücünün yetersizliği yatar. Devlet sağlık hizmetlerini ne kendisi verebilmekte ne de etkili ve güvenli bir özel sağlık sistemi için gereken mevzuat, ruhsat ve denetleme mekanizmaları sağlayabilmektedir.

Sorunlardan biri de paradır; Hindistan'ın (ve Afrika'daki birçok ülkenin), şu anda harcadığı paradan çok daha fazlasını harcamadığı takdirde daha iyi bir sağlık hizmeti sistemi oluşturması mümkün görünmemektedir. Ne var ki, çok daha pahalı bir sistemin işe yaramayabileceğini düşünmek de zor bir şey değildir; örneğin hiç işe gitmeyen doktorlara maaşları ödeniyor olabilir. Eğitimli bir nüfusun ve iyi bir yönetim kapasitesinin (etkin bir idari yapı, eğitimli bürokrat kadroları, istatistik sistemleri, net bir şekilde tanımlanmış ve iyi yürüyen bir hukuki çerçevenin) olmadığı koşullarda bir ülkenin doğru düzgün bir sağlık hizmeti sistemi vermesi ya çok zor ya da imkânsızdır.

4
Modern Dünyada Sağlık

YOKSUL ÜLKELERDEKİ insanlar, zengin ülkelerde yaşayanların uzun süredir faydalandığı sağlık olanaklarını II. Dünya Savaşı'ndan sonra görmeye başladılar. Mikrop teorisi bulaşıcı hastalıkların getirdiği yükün büyük ölçüde azalmasını sağladı; ama bilimin ve bilime dayalı politikaların çıkış noktalarından dünyaya yayılması bir asırdan uzun sürdü. Öykünün tamamı bundan ibaret olsaydı, bilimi geç benimseyen gruplar eninde sonunda öncüleri yakalar ve küresel sağlık tarihi, ilk olarak on sekizinci yüzyılda sağlık alanında ortaya çıkan uluslararası eşitsizliklerin tedricen yok edilişinin hikâyesi olurdu. Fakat öncü ülkelerde bile daha çok firar yapılması gerekecekti; zira bu kılavuz ülkelerde, bebek ve çocuk ölümlerinin artık pek yaşanmadığı zamandan sonra bile yaşam süreleri artmaya devam ediyordu. Şimdi sıra orta yaşlılara ve yaşlılara gelmişti.

Bu bölümde yeni firarların ortaya çıkış öyküsü ve bu zengin dünyada uzun ömürlü olmanın gelecek için ne anlama geldiği anlatılıyor. Bölümde ayrıca, birbiriyle bağlantı düzeyi yüksek ve artık zengin-yoksul dünya ifadelerinin giderek anlamsızlaştığı bir dünyada yaşıyor olmanın sağlık açısından nelere işaret ettiğini konuşacağız. Ulaşımın ve iletişimin hızlanıp ucuzlaması sayesinde, bir ülkede sağlık konusunda bir yenilik ortaya çıktığında bunun etkileri neredeyse anında diğer ülkelerde de görülüyor; mikrop teorisinin yayılması bir asırdan uzun sürmüş olabilir ama

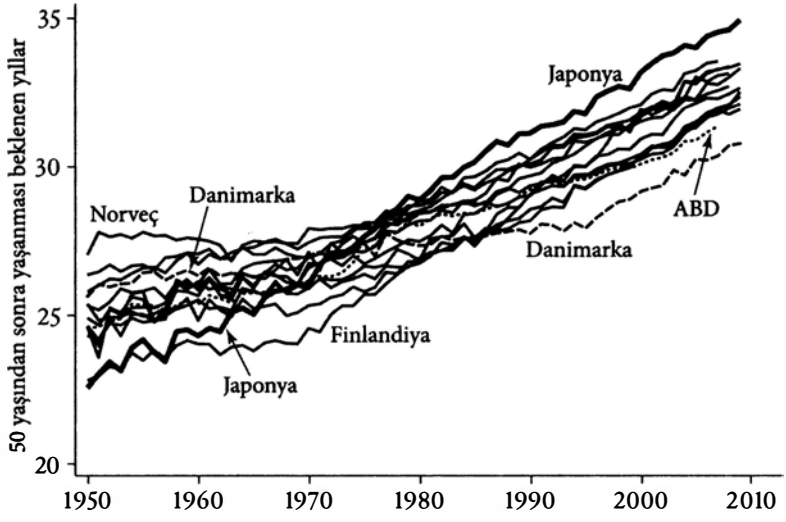
modern keşifler çok daha süratli yolculuk ediyor. Yeni tedaviler gibi yeni hastalıklar da küresel otoyollarda aynı hızda seyrediyor. Küreselleşme çağında ömür uzunluğu konusundaki uluslararası eşitsizlikler de azalıyor. Bununla birlikte, sağlıkla ilgili en önemli veçhe ömür uzunluğu değildir ve *sağlık* alanındaki uluslararası eşitsizliklerin giderek azaldığı saptaması son derece muğlaktır; bunlar, tarihin çöp kutusuna sessizce atılacak eski bir kalıntı gibi düşünülmemelidir. Sağlık, yaşamak ve ölmekten ibaret değildir; burada insanların hayattayken ne kadar sağlıklı yaşadığı kastedilmektedir. Ömür beklentisinin hem tamamlayıcısı hem de panzehiri olan sağlıklı "yaşamanın" bir ölçüsü insanların boyudur. Boy, başta çocuklar olmak üzere az beslenme ve hastalık yükünün hassas bir göstergesidir. Dünyadaki insanların hepsinin değilse de çoğunun boyunun uzadığını görüyoruz. Yine de bu ilerleme yavaş seyretmektedir; mevcut hızla giderse, Hintli erkekler ancak iki yüz yıl sonra İngiliz erkekler kadar uzun boylu olacaktır. Ve en kötü haber de bu değildir; Hintli kadınların İngiliz kadınları kadar uzun boylu olması için yaklaşık beş yüz yıl gerekecektir.

YAŞLILAR DA FİRAR EDEBİLİR: ZENGİN DÜNYADA YAŞAM VE ÖLÜM

Mikrop teorisinin ardından sağlık alanında kaydedilen ilerlemeler, 1945'te zengin ülkelerde bile tamamlanmış olmaktan uzaktı; o yıllarda İskoçya'daki bebek ölümleri oranı bugünkü Hindistan kadar yüksekti. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra öncü ülkelerde yaşam sürelerinin uzaması, orta yaşlı ve yaşlı nüfustaki ölüm oranlarındaki azalmaya giderek artan oranda daha çok, bebek ve çocuk ölüm oranlarındaki düşüşe ise daha az bağlı olmaya başladı. Günümüzde en çok görülen ölüm nedenleri tüberküloz, ishal ve solunum yolu enfeksiyonları değil, kalp hastalıkları, kalp krizi ve kanserdir. Yine de ömür beklentisi (1950 öncesi kadar hızlı olmasa da) hâlâ artmaktadır ve bunun nedeni suyun daha temiz, aşıların daha eksiksiz olması değil, tıptaki ilerlemeler ve insan davranışlarındaki değişikliklerdir.

1950'de dünyadaki zengin ülkeler çocuklukta yaşanan bulaşıcı hastalıklardan firar konusunda işin çoğunu tamamlamışlardı; 2000'lere gelindiğinde ise iş esasen tamamen bitirildi. Bu metni yazdığım yıl olan 2013'te, zengin ülkelerde doğan bebeklerin yaklaşık yüzde

95'inin, ellinci yaş gününü görecek kadar uzun bir ömür sürmesi beklenmektedir. Sonuç itibariyle yaşam süresinin daha da uzaması artık orta yaşlarda ve yaşlılık döneminde neler olduğuna bağlıdır. Bu noktada da son elli yıl içinde epey ilerleme kaydedilmiştir.

ŞEKİL 1: Varlıklı ülkelerde 50 yaş grubunun ömür beklentisi (erkek ve kadın birlikte)

Şekil 1, dünyanın on dört zengin ülkesinde yaşayan 50 yaş grubunun ömür beklentisi konusunda neler olup bittiğini gösteriyor. 50 yaşındaki ömür beklentisi, bir kişinin ellinci yaş gününe geldiğinde ileride kaç yıl daha yaşayabileceğini tanımlar; dolayısıyla 50 yaşında ömür beklentisi 25 yıl ise, o kişi 75 yaşına kadar yaşayabilecektir; bu hesap ölüm oranlarının sabit kalacağını varsayar. Şekil kadın ve erkek ortalamalarını göstermektedir ve her zamanki gibi kadınlar bu konuda daha avantajlıdır; ama burada cinsiyet farklılıklarından ziyade herkes için kaydedilen ilerleme oranını göstermek istiyorum. 1950'de bile bu on dört ülkenin hepsindeki 50 yaş grubu, İncil'de söz edilen 'altmış artı on', yani yetmiş yıldan en az birkaç yıl daha uzun yaşamayı bekleyebiliyordu. Bu durum, grubun en düşük performans gösteren ülkesi Japonya için bile geçerliydi. Aynı dönemde aynı ülkeler arasında ciddi eşitsizlikler de vardı; Norveç için 27,0 yıl, Finlandiya için 22,8 yıl, Japonya içinse 22,6 yıl öngörülüyordu. 1950'ler ve 1960'larda her ülke farklı ilerliyordu ama 1970'ten sonra

yaşam süresindeki artış hız kazandı. Ayrıca ülkeler arasındaki fark da çok azaldı. İnsanların daha uzun yaşamasına sebep olan şey her neyse, her yerde aynı şekilde işliyor gibi görünüyordu. 1970 ile 1990 arasında bu ülkelerde yaşayan 50 yaş grubunun ömür beklentisi neredeyse üç yıl daha arttı. İlerleme, 1990'dan sonra da devam etti ama artık ülkeler arasında daha fazla fark vardı; Japonya gibi bazı ülkeler olağanüstü ilerlemeler kaydederken, ABD ve Danimarka gibi ülkelerde geride kaldı.

Bu şeklin verdiği ana mesaj, 1950'den sonra orta yaşlı ve yaşlı nüfusun ölüm oranlarının her yerde çok büyük düşüş kaydettiğidir. Bölüm 2'de gördüğümüz gibi, 1950'den önce buna benzer bir şey olmamıştı; o dönemde başta çocuklarla ilgili olmak üzere iyileşmeler kaydedilmişti ama ileri yaşların ömür beklentileri için bir kazanç sağlanamamıştı. İkinci mesaj ise bazı ülkelerin diğerlerinden daha başarılı olduğudur. 1950'de sonuncu olan Japonya, bugün birinci sıradadır. İlk öncülerden olan Danimarka şimdi sonuncu, grubun ortalarında başlayan ABD ise en alttan ikinci sıradadır.

Buna sebep olan şey nedir? Sebeplerden biri hastalıkların ve tedavilerinin özellikleridir. (?) İnsanlar ölmek istemiyor ve ölümden kaçmak için –hem kendilerinin hem de devletlerinin sahip olduğu– tüm kaynakları seferber etmeye hazırlar. Çocukların büyük bir bölümü yetişkin yaşlarına erişemeyip ölüyorsa, çocuk ölümleri konusunda bir şey yapmak ebeveynlerin ve bir bütün olarak toplumun en büyük önceliği olmalıdır. Fakat insan yaşamı uzadıkça, "bir sonraki" hastalık en önemli hastalık haline gelir ve genelde bu "bir sonraki hastalık", ondan önceki "son" hastalığın öldürdüğünden daha geç yaşlardaki insanların ölmesine neden olan başlıca hastalık anlamına gelir. Labirentteki ilk canavarı öldürdükten sonra sıra onun gölgeleri ardında saklanan diğer canavara gelir ve ilkinden nasıl kurtulacağımızı bilen bizler için bu yeni canavarın varlığı çok daha büyük önem kazanır.

1960'lar ve 1970'lerde bıraktığımız çocuk ölümlerinin ve bulaşıcı hastalıkların ardından gelen bir sonraki canavar grubu, insanları orta yaşta öldüren kronik hastalıklar yani kalp rahatsızlığı, kalp krizi ve kanserdir. Bu bağlamda *kronik*, uzunca bir süre –genelde üç aydan uzun- devam eden hastalıklar anlamındadır ve bulaşıcı hastalıkların çoğunun yaptığı gibi insanı çabucak çökertme tehlikesi taşıyan *akut* hastalıkların tersi demektir. (Bunları *bulaşıcı* olan ve *bulaşıcı olmayan* hastalıklar diye ayırmak daha isabetli olabilirdi.)

Göreceğimiz gibi, başta kalp hastalığı ve kalp krizi (her ikisi de kalp-damar hastalıkları kategorisindedir) olmak üzere en önemli kronik hastalıkların her üçü için de ilerleme kaydedilmiştir. Bu ilerlemenin en azından bir kısmı, insanların kısmen tedaviye ama daha ziyade araştırma ve geliştirmeye büyük miktarda para harcamaya hazır olmasından kaynaklanmıştır. Araştırma-geliştirme çalışmaları sonucunda hastalıkların temel mekanizmaları ortaya çıkarılmış ve böylece daha iyi tedavi örüntüleri kurulmuştur. Kanser ve kalp-damar hastalıklarının önemi azaldıkça (böyle olacağını ummak makul olur), Alzheimer gibi yeni hastalıklara odaklanmak aciliyet kazanıyor. Alzheimer, bırakın insanların bu hastalığa yakalanacak kadar bile uzun yaşayamadığı 1850'leri, 1950'de bile pek öncelik verilen bir rahatsızlık değildi. On dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi bugün de yeni hastalıklar yeni tedaviler istiyor ve onları keşfetmek için yeni fırsatlar sunuyor. Günümüzde, bizzat ölümün kendisi yaşlandıkça en zorlu hastalıklar, gitgide daha da yaşlanan insanları etkileyen hastalıklar haline geliyor.

Yüksek gelirli ülkelerde ölüm oranının düşmesini açıklayan kilit etkenlerden biri de sigara kullanımıdır.[1] Bu konudaki örüntüler her ülkede aynı değildir ama yüzyılın ilk yarısında sigara kullanımı her yerde yaygındı, sonradan tüm ülkelerde değilse de bazılarında kullanım oranlarında düşüşler yaşandı. Başlangıçta, kadınlar erkekler kadar sigara kullanmıyordu, dolayısıyla sigaraya erkeklerden daha geç başladılar ve bugün sigara kullanımının azaldığı ülkelerde kadınlar sigarayı erkeklerden yine daha geç bırakıyorlar. Sigara ucuzdu, gerek zengin gerek yoksul insanların diğer insanlarla bir aradayken keyifle kullandığı bir maddeydi. Yoksullar için sigara, yoğun ve genelde zor hayatlarından geçici bir süre kaçmalarını sağlayan, kolay elde edilen ve pahalı olmayan bir aktiviteydi. Ama hastalık ve ölüm de getiriyordu. Gerçi her sigara içen akciğer kanserine yakalanmaz ama akciğer kanserinden ölen insanlar arasında sigara kullanmamış olanların sayısı çok az olduğundan, akciğer kanseri en çok sigarayla ilişkilendirilir.

Akciğer kanseri kaynaklı ölümler genelde sigara içme trendinin otuz yıl ardından gelir; dolayısıyla sigaranın yol açtığı ölümler, bu davranışın değişmesinden çok daha sonra da devam eder. Fakat

1. Bu bölümde tartışılan konuların çoğu için bkz. Eileen M. Crimmins, Samuel H. Preston ve Barry Cohen, 2011, *Explaining divergent levels of longevity in high-income countries*, National Academies Press.

sigara, akciğer kanserinden ziyade kalp-damar hastalıklarına bağlı olarak insanların ölümüne yol açar; ayrıca solunum yolu hastalıkları gibi başka nahoş sonuçları da vardır. Bunlar arasında en önemli olanları bronşit ve amfizemi içine alan kronik obstrüktif akciğer hastalıklarıdır: Bu hastalıklar nefes almayı güçleştirir ve en önemli ölüm nedenlerinden biridir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, sağlık bakanlığının 1964'te yayımladığı Sigara İçmenin Sağlığa Etkileri Raporu (erkekler için!), davranış değişikliğinin başladığı an olarak kabul edilmiştir; yaşlı Amerikalıların çoğu bu rapor ortaya çıkana dek sigara içtiğini ama sonra ya bıraktığını ya da okur okumaz bırakmaya karar verdiğini söylecektir. Bu konudaki en iyi örnek sağlık bakanı Dr. Luther Terry'nin kendisiydi. Raporun yayımından sonra Washington D.C.'de bir basın toplantısı yapılacaktı; halkın dikkatini fazla çekmemesi için toplantı Cumartesi sabahı düzenlenmişti. Toplantıya limuzinle gelen Dr. Terry o sırada sigara içiyordu. Yardımcılarından biri bakanı uyararak, sorulacak ilk sorunun kendisinin sigara içip içmediği olacağını söyleyince bakan çok sinirlenmiş, "Bu kimseyi ilgilendirmez" demişti. Gerçekten de toplantıda bu soru soruldu ve Terry soruyu bir an bile tereddüt etmeden cevapladı: "Hayır." Ardından "Ne zaman bıraktınız?" sorusu geldi. Gazetecinin aldığı cevap şu oldu: "Yirmi dakika önce." Sonraki yıllarda milyonlarca Amerikalı, sağlık bakanını örnek aldı. Sigara satışları 1960'ların başında yetişkin başına günde on bir sigarayla zirve yapmıştı; halkın yüzde 40'ı sigara içiyor, her biri günde bir paketten fazla sigara tüketiyordu.

Sağlık bakanının raporunun tek başına her şeyi değiştirmiş olmasına elbette kuşkuyla bakılabilir. Sigaranın sağlığa etkileri üzerine daha önce de yayımlanmış pek çok rapor vardır; hatta 1945'te, Edinburgh'taki doktoru anneme bana hamileyken sigarayı bırakmasını söylemiş (belki de bu sayede bu kitabı yazıyorum). Amerika Birleşik Devletleri'nde bile 1964 zirvesi büyük ölçüde bir tesadüftü. Erkekler arasında sigara içme oranı 1964'ten çok daha önce düşmeye başlamıştı; kadınlarınki ise bir süre yükselmeye devam etti; 1964'te zirve yapan aslında her ikisinin toplamıydı.

Günümüzde sigaranın zararlarıyla ilgili bilgiler, en azından zengin ülkelerde, oldukça yaygındır, dolayısıyla sigara kullanımının her yerde düştüğü sanılabilir. Ne var ki, hem ülkeler arasında hem de kadınlarla erkekler arasında hâlâ somut farklılıklar mevcuttur. Gelirler ve sigara fiyatları ülkeden ülkeye değişiyor, her ülke sağlık uyarıları

ve kamuya açık yerlerde sigara kullanımını kısıtlama yönünde farklı tavırlar sergiliyor. Bu faktörlerden hiçbirinin kadınlarla erkekler arasındaki farkları açıklama konusunda işe yaradığı söylenemez. Bazı ülkelerde kadınların sigara içmesi toplumda hoş karşılanmazdı: 1950'lerde İskoçya'da sokakta sigara içen kadına (en azından annem tarafından) neredeyse bir fahişe gibi bakılırdı ve sigara içme hakkı, kadınlara eşit haklar verilmesini hedefleyen akımlarla bir arada anılmaya başladı. Britanya'da, İrlanda'da ve Avustralya'da olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri'nde de sigara içen kadınların sayısı erkeklere yaklaştı hatta geçti; gerçi bugün sigara kullanım oranı her iki cinsiyet için de düşmektedir. Japonya'da sigara içen erkeklerin oranı olağanüstü yüksekti (1950'lerde yüzde 80) ama bugün düşmektedir; Japon kadınların ise pek azı sigara içmiştir. Kıta Avrupa'sında sigara kullanımı da genel anlamda düşmektedir ama başta kadınlar olmak üzere hâlâ birçok istisna mevcuttur. Bir zamanlar bu konuda yapılan bir espride söylendiği gibi; bizim sağlık bakanının raporu "yabancı" dillere tercüme edilmemişti.[2]

Sigara kullanımının yaygınlaşması ile bir asır önce mikrop teorisinin yaygınlaşması arasında bir paralellik vardır. Sigara, insanların hayatının ayrılmaz bir parçasıydı (bazıları için hâlâ öyle) ve önemli bir keyif kaynağıydı (bazıları için hâlâ öyle). Sigaranın zararlı olduğu bilgisi insanları sigaradan biraz soğuttu ama buna karşılık bazı güçlükler de yok değildi ki vazgeçilmesi zor bir alışkanlık olduğundan söz etmedik bile. Mikrop teorisinin gündelik ev işlerine ve hijyene yansıyacak kadar içselleştirilmesi gerekiyordu ve bu da yaşam tarzının ve alışkanlıkların değişmesini içeriyordu, üstelik bazen maliyeti de yüksekti. Her iki durumda da toplumsal cinsiyet rolleri önem taşıyordu. Ev temizliği ve çocuk yetiştirme işlerinden öncelikle kadınlar sorumlu oldukları için mikropların yayılmasına karşı alınan önlemler de onların üzerine kaldı ve ailelerin çoğunda kadınlar "mikrop polisi"[3] olmaya başladı. Sigara örneğinde ise sigara kullanımı önce kadınlar üzerinde baskıyla, sonra da kadınların özgürleştirilmesiyle ilişkilendirildi. Tütün kullanımı günümüzde ne kadar şeytani bir şeymiş gibi kötülenirse kötülensin, sigara içmekle ilgili *veba* ve *salgın* gibi terimler ne kadar sık kullanılırsa kullanılsın,

2. Sigara kullanımıyla ilgili bu ve diğer veriler P. N. Lee Statistics ve Computing Ltd.'nin International Mortality and Smoking Statistics veritabanından derlenmiştir, http://www.pnlee.co.uk/imass.htm.

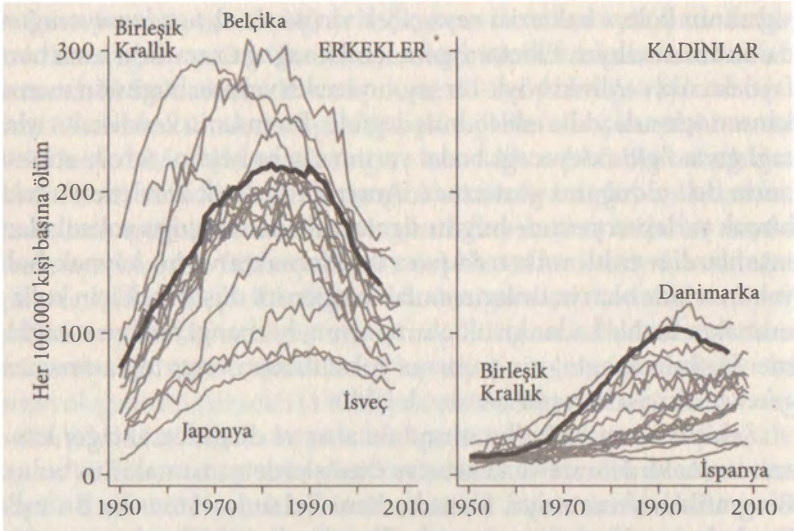
3. Tomes, *The gospel of germs* ve Mokyr, *The gifts of Athena*, özellikle Bölüm 5.

sigaranın kolera bakterisi veya çiçek virüsüyle eş *tutulamayacağını* da unutmamalıyız. Elbette sigara içmek sağlığa zararlıdır ama bazı faydaları da vardır ki böyle bir şey, hıyarcıklı veba ve bugünün meme kanseri için asla iddia edilebilmiş değildir. Bir insanın kendi kararıyla, sağlığıyla ilgili ödeyeceği bedel yerine sigara keyfini tercih etmesi onun deli olduğunu göstermez. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki birçok yerleşim yerinde bugün sigara kullanan ve çoğu yoksul olan insanlardan ciddi miktarda para toplanmakta ve bu kaynak hali vakti yerinde olan insanların emlak vergilerini düşürmek için kullanılmaktadır. Ne kadar kritik olursa olsun, herhangi bir kamu sağlık menfaatinin zenginlerin yararına yoksullardan vergi toplanmasına gerekçe olması anlaşılır bir şey değildir.

Şekil 2'de, sigara kullanımındaki artış ve düşüşler, akciğer kanseri kaynaklı ölümlerdeki artış ve düşüşlerde yansımalarını bulur. Bu grafikler Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Amerika Birleşik Devletleri ve Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde 1950'den bu yana 50-69 yaş grubundaki insanların akciğer kanserinden ölme oranlarını gösterir. Amerika Birleşik Devletleri her iki grafikte de kalın çizgiyle gösterilmektedir. Erkekleri gösteren grafikte, ölüm oranlarında bir patlama görüyoruz; sigara kullanımının zirve yapmasının ardından geçen yirmi-otuz yıl sonra, 1990'larda tepe noktasına ulaşıyor, sonra yine düşüyor. Kadınlar sigaraya çok daha geç başladığı için sağ taraftaki düşüş sadece birkaç ülkeyle sınırlı kalıyor ve grafik ağzını açmış bir timsah gibi görünüyor.

Kadınlar arasında sigara kullanımı patlaması süreci hâlâ devam ediyor, ancak ABD dahil bazı ülkelerde akciğer kanseri kaynaklı ölüm oranları düşmeye başladı. Kadınlar hiçbir zaman erkekler kadar çok sigara içmemişti; dolayısıyla ölüm oranları önceki yıllarda sigara içme oranlarına paralel olarak daha düşük; kadınların sigara içtiği ülkelerde ise ölüm oranları daha yüksek. Son olarak, akciğer kanserinin önemli bir ölüm sebebi olmasına karşın, sigara içen yüzde 40'lık grubun yalnızca küçük bir kısmının akciğer kanserinden öldüğüne (veya öleceğine) dikkat çekmek isterim. Amerika Birleşik Devletleri'nde en kötü yıllarda bile yıllık ortalama ölüm oranı 100.000 kişide sadece 200 ya da yüzde 1'in beşte biriydi.[4]

4. Grafikler, yazarın Dünya Sağlık Örgütü'nün ölüm oranı veritabanındaki veriler üzerinden yaptığı hesaplardır: http://www.who.int/healthinfo/ morttables/en/.

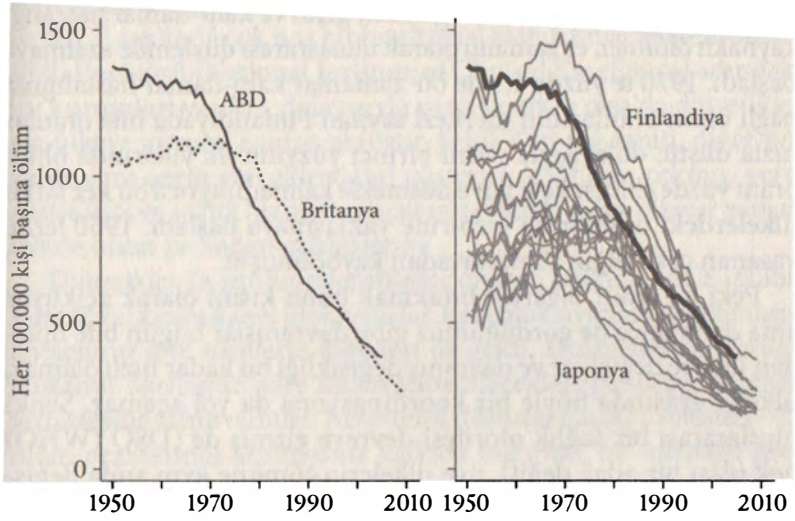
ŞEKİL 2: Akciğer kanseri kaynaklı ölümler (Koyu çizgi ABD'dir).

Sigara içenlerin akciğer kanserine yakalanma riski, içmeyenlere oranla yirmi kat daha fazla ise de, büyük çoğunluğunun ölüm sebebi bu hastalık değildir. Memorial Sloan-Kettering Kanser Merkezi'nin risk tahmini yapan bir çevrimiçi hesap makinesi var.[5] Örneğin, otuz yıldır günde bir paket sigara içen 50 yaşında bir erkek şu anda sigarayı bırakırsa kansere yakalanma riski yüzde 1, bırakmazsa yüzde 2. Bu bilgiyle birilerini fazla rahatlatmadan önce hatırlatalım ki akciğer kanseri sigaradan kaynaklanan ne tek risk ne de en yaygın risktir.

Sigara kullanımı son yıllarda sadece ABD'de değil, Britanya, Danimarka ve Hollanda dahil olmak üzere kadınların sigaraya erken başladığı ülkelerde, ömür beklentilerinin erkeklerden daha yavaş yükselmesinin başlıca nedenidir. Amerikalı kadınlar, tütün şirketlerinin 1960'lar ve 1970'lerde kadının bağımsızlığı ile sigara kullanımı arasında kurduğu başarılı bağın bedelini ağır ödüyorlar. ABD'de sigara kullanımının yaygınlığı, 50 yaşındaki Amerikalıların ömür beklentisinin Fransa ve Japonya gibi diğer zengin ülkelerden çok daha yavaş yükselmesinin tek ve en büyük nedenidir. Son hesaplamalara göre, sigara olmasaydı, ABD'de 50 yaşındaki ömür beklentisi bugünkünden 2,5 yıl daha fazla olacaktı.[6]

5. http://www.mskcc.org/cancer-care/adult/lung/prediction-tools.
6. Crimmins, Preston ve Cohen, *Explaining divergent levels of longevity.*

Akciğer kanseri oranındaki gerilemeden daha da önemlisi, kalp-damar hastalıkları kaynaklı ölüm oranındaki düşüştür. Kalp-damar hastalıkları felç, arterosklerosis (damar tıkanıklığı veya koroner arterleri tıkayan plak birikimi), koroner arter hastalıkları, kalp krizi, konjestif kalp yetersizliği ve anjin gibi kalp ve damarlarla ilgili tüm hastalıkları kapsar. Erkeklerin sigara içme oranlarındaki düşüş onları bu yükten de kurtarmıştır; ayrıca bu konuda başarılı tıbbi tedaviler gibi önemli ilerlemeler de kaydedilmiştir fakat aynı şeyi şu anda akciğer kanseri için söyleyemiyoruz.

ŞEKİL 3: Kalp-damar hastalıkları kaynaklı ölümler (Sağ taraftaki kalın çizgi ABD'dir).

Şekil 3, 55 ile 65 yaş arasındaki orta yaşlı ve yaşlı erkeklerde 1950'den bu yana görülen kalp-damar hastalıklarına bağlı ölüm oranlarını göstermektedir. Sol panelde yalnızca ABD ve Britanya'yı gösteriyorum, sağ panelde ise Şekil 1'deki zengin ülkelerin ölüm oranları görülüyor. Bu rakamlar *çok büyüktür,* akciğer kanseri kaynaklı ölüm oranlarının *beş katına* yakındır. 50'li yıllarda bu orta yaşlı ve yaşlı erkeklerin yüzde 1 ila 1,5'i herhangi bir yılda ölebilirdi. O halde kalp-damar hastalıkları o zamanlar da zengin ülkelerde en önemli ölüm nedeniydi, bugün de öyle. 1950'ler ve 1960'larda ABD'de kalp hastalıkları kaynaklı ölüm oranları Britanya'dakinden yüksekti; Britanya'da hafifçe yükseliyor, ABD'de ise hafifçe düşüyordu. ABD, diğer zengin ülkeler arasında en yüksek riski taşıyordu.

İzlanda ve Hollanda'nın grafiğin en altında yer aldığı bu şekilde, ülkeler arasında epey fark olduğu görülüyor. Aşağı yukarı 1970'e dek, her ülke kendi yolunda gitti, ülkeler arasında gözle görülür bir uyum yaşanmadı. Kalp damar hastalıklarının nedeni her ne ise (örneğin sigara gerçekten de bunun nedenlerinden biridir), bu neden her ülke için farklı oldu.

1970'ten sonra ise her şey değişti. Amerika Birleşik Devletleri'nin başı çekmesiyle, kalp-damar hastalığı kaynaklı ölüm oranları, bazı ülkelerde önce, bazılarındaysa daha sonraları düşmeye başladı. Örneğin Britanya yedi-sekiz yıl geriden geldi ve kalp-damar hastalığı kaynaklı ölümler, eş zamanlı olarak uluslararası düzlemde azalmaya başladı. 1970'te yüzde 1,5 ile bir zamanlar kalp-damar hastalığına bağlı ölüm oranlarının merkezi sayılan Finlandiya'da bile oranlar hızla düştü; dolayısıyla yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarında ölüm oranı yüzde elliden üçte ikiye düşmekle kalmadı, ayrıca bu kez farklı ülkelerdeki oranlar da birbirine yaklaşmaya başladı. 1950'lerde yaşanan çeşitliliğin tümü ortadan kaybolmuştu.

Peki ne oldu? Sigarayı bırakmak bunu kısmi olarak açıklıyor ama daha önce de gördüğümüz gibi, davranışlar bugün bile ülkeden ülkeye değişiyor ve davranış değişikliği bu kadar hızlı olamaz, ülkeler arasında böyle bir koordinasyona da yol açamaz. Sanki uluslararası bir sağlık otoritesi devreye girmiş de (DSÖ (WHO) pek olası bir aday değil), üye ülkelerin tümüne aynı anda değişmelerini emretmiş gibi durum vardı ama böyle bir şey olmamıştı. Tıbbi inovasyonlar, cevap için daha iyi bir adaydır. Özellikle ucuz ve etkin tıbbi yenilikler bir ülkeden diğerine çabucak yayılabilir.

Kalp-damar hastalıklarının yönetilmesindeki kilit yeniliklerden biri de diüretiklerin keşfidir. Bu ucuz haplara "idrar söktürücü haplar" da deniyor çünkü idrara çıkma sıklığını artırıyorlar. Diüretikler çok etkin antihipertansif maddelerdir, yani kalp hastalıklarında en önemli risk faktörü olan yüksek kan basıncını düşürürler. Mayo Klinik'e göre "Diüretikler... bedeninizin su ve tuzdan (sodyumdan) kurtulmasına yardımcı olurlar. Bu madde böbreklerin idrara daha fazla sodyum salmasını sağlar. Bunun üzerine sodyum, kandan su alır. Bu da kan damarlarından akan sıvı miktarını azaltır; böylece arter duvarlarındaki basınç azalır."[7] ABD'de Veterans Administra-

7. http://www.mayoclinic.com/health/diuretics/HI00030.

tion (ABD Gazileri Dairesi) tarafından 1970'te[8] rastgele denekler üzerinde yapılan önemli bir deneyin yayımlanmasından sonra ABD'deki uygulamalar hızla değişti.

ABD sağlık hizmetleri sisteminin özelliklerinden biri de yeniliklerin çok hızlı sisteme dahil edilmesidir; bunlar arasında antihipertansifler gibi iyi olanlar kadar, neye yaradığı kuşkulu olanlar da vardır. Britanya ise nakit sıkıntısı olan ve merkezden yönetilen Milli Sağlık Hizmetleri birimi ile tıbbi yenilikleri hemen hizmete sokma konusunda genelde daha yavaş ve temkinlidir (Bugün, yeni ürün ve yeni prosedürler üzerinde deneyler yapıp tavsiyelerde bulunan ve NICE şeklinde çok hoş bir kısaltması olan Klinik Mükemmellik Milli Enstitüsü [National Institute of Clinical Excellence] adındaki bir kurumları vardır), dolayısıyla ucuz ve etkin olsa da diüretiklerin ülkeye girmesi zaman almıştır. Şekil 3'ün sağ tarafı, diğer her yerde aynı şeyin gerçekleştiğini gösterir; ABD başı çekmiş, yerel enstitüleri ve sağlık hizmetleri sistemleri farklı diğer ülkeler zaman içinde onun peşinden gelmişlerdir.

Diüretikler ilk antihipertansiflerdi; onların ardından ACE inhibitörleri, kalsiyum kanal bloklayıcılar, beta bloklayıcılar, anjiyotensin antagonist gibi isimlerle diğerleri de geldi. Dolayısıyla hekimler, hastanın özelliğine göre seçim yapabilecekleri geniş bir seçenek yelpazesine sahip oldular. Kolesterol düşüren ilaçlar –statinler– da ölüm oranlarının azalmasına katkıda bulundu, bir kaynağa göre bu ilaçların katkısı kan basıncını düşüren ilaçlar kadar yüksek olmuştur.[9] Bu önleyici uygulamalar insanların hastalanma riskini ta yolun başında düşürmek için tasarlanmıştı ama tedavi alanında da yenilikler yapıldı. Bunlar arasında önemli ve yine çok ucuz olan bir tedavi de kalp krizi geçirdikten sonra hemen hastaneye getirilen insanlara derhal aspirin verilmesinin sağlanmasıydı. Kalp hastalıklarını tedavi etmek için daha yüksek teknolojili yenilikler de vardır; baypas ameliyatı gibi bu yenilikler kuşkusuz ucuz *değildir* ama ölüm oranlarının düşmesine bunlar da katkıda bulunmuş olabilir. Yapılan bir klinik deneyde, her gün bir bebek aspirini alan orta

8. Veterans Administration Cooperative Study Group, 1970, "Effects of treatment on morbidity in hypertension. II. Results in patients with diastolic blood pressure averaging 90 through 114 mm Hg", *Journal of the American Medical Association* 213(7): 1143-52.

9. Earl S. Ford, Umed A. Ajani, Janet B. Croft ve arkadaşları, 2007, "Explaining the decrease in U.S. deaths from coronarydisease,1980-2000", *New England Journal of Medicine* 356(23): 2388-98.

yaş grubunun ölme oranlarında ortalama düşüşler kaydedilmiştir fakat hemen ardından ortaya çıktığı gibi bu tür tedaviler bazılarının hayatını kurtarsa da, (daha az sayıda) bazılarını da öldürmüştür. Bu da genele fayda ile bireye fayda konusunda ortaya çıkan ve genelde oldukça keskin olan uyuşmazlığa iyi bir örnektir. Öyle bile olsa tedavi ve önleme konusundaki bu yenilikler bir bütün olarak bakıldığında milyonlarca insanın yaşamını kurtarmış, bu sebebe bağlı ölüm oranlarını büyük ölçüde düşürmüş, bunlar olmasaydı ölecek olan milyonlarca orta yaşlı insanın çalışmaya, para kazanmaya ve sevmeye devam etmesini sağlamış ve torunlarını görüp tanıma şansını daha da artırmıştır.

Peki ya kadınlar? Akciğer kanseri örneğinde olduğu gibi, kalp-damar hastalıklarından ölme oranları kadınlarda *çok daha* düşüktür; genelde erkeklerin yarısı kadardır. Fakat ülkesine bağlı olarak bu oranlar da neredeyse yarı yarıya düşmektedir; bununla ilgili olarak uluslararası bir paralellik olduğu da söylenebilir; dolayısıyla kadınların kalp-damar hastalıklarından ölme oranları, uluslararası düzlemde 1950'lerde olduğundan çok daha düşüktür. Zaten en başta daha düşük riske sahip olmuş olsalar da kadınlar, kalp hastalığından ölme riskinin de azalmasıyla sağlanan faydayı erkeklerle paylaşmışlardır. Zira erkekler için olduğu gibi kadınlar için de kalp-damar hastalıkları en önemli ölüm sebebiydi. Meme kanseri önemli ve özellikle kadınları tehdit eden bir risk gibi görülse de, kadınların meme kanserinden ölme oranı, kalp hastalığına göre daha düşüktür.

Kalp-damar hastalıklarını önlemeye ve tedavi etmeye yarayan yenilikler olağandışı yeniliklerdir çünkü görece zengin ülkeler arasında ülkeden ülkeye değişen bir eşitsizlik yaratmamışlardır; bunun tam tersi olmuştur. Günümüzde farklı ülkelerde kalp hastalıklarından ölme oranlarında, yarım asır öncesine göre, çok daha fazla benzerlik vardır; dolayısıyla düşüşü etkileyen önemli yenilikler, bir asır önce mikrop teorisinin yaptığı gibi sağlıkta uluslararası bir eşitsizlik yaratmadı. Bu önemli yenilikler belki de ucuz ve kolayca kopyalanabilir olduğundan, ülkeler bunları çabucak kendi sağlık hizmetlerinin içine alabildiler. Fakat ucuzluk, ülkelerin *kendi içlerinde* bunların eksiksiz bir şekilde yayılmasını sağlamış görünmüyor. Kalp-damar hastalıklarına karşı kaydedilen ilerleme, belli gelir ve eğitim seviyesine sahip grupların lehine sağlık alanında artan bir eşitsizliğe neden olmuş görünüyor. Tedavinin bireye bağlı olan

kısmı (bu bağlamda, tansiyon ve kolesterol ölçtürmek için düzenli olarak doktora gitmek) daha eğitimli, daha zengin ve zaten daha daha sağlıklı olanlar tarafından daha çabuk benimsendi.[10]

Kanser, kalp hastalığından sonra ikinci en büyük insan katilidir. Akciğer kanserinden sonra en önemli kanserler meme kanseri (neredeyse sadece kadınlarda), prostat kanseri (tamamen erkeklerde) ve kolorektal kanserdir (hem kadınlarda hem erkeklerde). En azından 1990'lara kadar bu kanserlerin tedavisinde pek ilerleme kaydedilmemiş, ölüm oranları düşmemişti. Amerika Birleşik Devletleri'nde kansere karşı açılan milyarlarca dolarlık savaşa rağmen insanların ölüm oranı aynı hızda seyretmeye devam etmiş, en sözü geçen kişiler tarafından yazılan incelemelerde bu savaşın kaybedilmekte olduğu, en azından kazanılmadığı duyurulmuştu.[11] Bu kitabın sayfalarında yeni bilgilerin ve hayat kurtaran yeni yöntemlerin ortaya çıkışının, ihtiyaca cevap veren bir yönü olduğunun altını çizdim. Fakat talep *mutlaka* arz yaratmaz; milyarca dolar harcamak ya da savaş açmak bir hastalığın ille de tedavisinin bulunacağını göstermez; bunun kanıtını kansere tedavi bulma başarısızlığında görüyoruz.

Bununla birlikte, sonunda bir ilerleme kaydediliyor olduğuna dair kanıt vardır ve bu üç kanser türüne bağlı ölüm oranlarında düşüş başlamıştır.[12] Bu düşüş bir süredir devam ediyor olabilir, ama belki de çelişkili bir şekilde, kalp-damar hastalıkları kaynaklı ölüm oranlarının düşüşünün içinde gizlenmiş de olabilir. Labirentteki ilk canavarı alt etme konusunda daha iyi bilgiler kazandıkça, bir sonraki canavar daha fazla kurban istiyor ve bir zamanlar olduğu kadar ölümcül olmasa da daha fazla kişiyi öldürüyor. Kalp hastalığından kurtulan insanlar, kanserin pençesine düşebilecek insan grubu arasına katılıyor ve bazı risk faktörleri örtüşüyorsa (belki obezlik), kalp-damar hastalıklarını önlemede kazanılan başarı, kanser kaynaklı ölüm oranlarını yükseltecektir. Bunun *olmamış* olması, yani geceleyin köpeğin havlamamış olması, kansere karşı kaydedilen ilerlemenin kanıtı sayılabilir. Fakat kanser kaynaklı

10. David Cutler, 2005, *Your money or your life: Strong medicine for America's health care system*, Oxford ve David Cutler, Angus Deaton ve Adriana Lleras-Muney, 2006, "The determinants of mortality", *Journal of Economic Perspectives* 20(3): 97-120.
11. John C. Bailar III ve Elaine M. Smith, 1986, "Progress against cancer?" *New England Journal of Medicine* 314(19):1226-32 ve John C. Bailar III ve Heather L. Gornik, 1997, "Cancer undefeated", *New England Journal of Medicine* 336(22): 1569-74.
12. David M. Cutler, 2008, "Are we finally winning the war on cancer?" *Journal of Economic Perspectives* 22(4): 3-26.

ölüm oranlarında son zamanlarda görülen düşüşler, başarının daha doğrudan kanıtlarıdır. Bu üç hastalık için taramalar yaptırmanın (mamogramlar, PSA tahlilleri ve kolonoskopiler) çok faydalı olduğu söylenir ama özellikle mamogram ve PSA tahlillerinin rolü o kadar fazla olamaz. Örneğin, mamografinin yaygınlaşmasıyla, erken teşhiste muazzam bir artış olmuştur ama geç teşhislerde beklenen düşüşe dair bir işarete rastlanmamıştır; son otuz yıl içinde meme kanseri taramaları, hiçbir semptomu fark etmeyecek olan bir milyondan fazla kadında kanser tespit etmiştir.[13] Tamoksifen gibi ilaçların kullanılmasıyla, meme kanserinin tedavisinde kaydedilen ilerlemeler daha önemlidir.

Onkolog ve tarihçi Siddharta Mukherjee, yazdığı *The Emperor of All Maladies* [İlletlerin Şahı] isimli kanser biyografisinde, cerrahi ve kimyasal tedavilere maruz kalan, özünde deneme-yanılma nesillerinin ardından, artık her özgün kanser türünün kökeninin bilimsel açıdan yavaş yavaş daha iyi anlaşıldığını ve bunun da yeni ve daha etkin tedavilerin önünü açmaya başladığını savunur.[14]

Kalp-damar hastalıkları için en etkili yeni tedavilerin çoğunun tersine, yeni kimyasal ve cerrahi kanser tedavileri genelde çok pahalıdır ve bu yüksek maliyeti yüzünden diğer ülkelere taşınma hızı kısıtlanacaktır. Sağlık tarama testleri (check-up vb) yaptırmak çok pahalı değildir ama sonradan büyük ruhsal ve parasal maliyete yol açabilir. Başlıca örneklerden biri, tarama sonucunda hastalığın kendisinin değil, yüksek tansiyon, yüksek kolesterol hatta genetik yatkınlık gibi bir risk faktörünün saptanmasıdır. Bu tür risk faktörlerinin saptandığı kişileri tedavi etmek (antihipertansifler, statinler veya ileri vakalarda, örneğin genetik meme kanseri riski taşıyan kadınların memelerinin alınması gibi profilaktik ameliyatlarla), tedavi gören birkaç kişinin hayatını kurtarırken, bu hastalıklara asla yakalanmayacak çok daha fazla sayıdaki sağlıklı insanı da tedavi kapsamına alır.[15] Sağlık taramaları etkili bir yöntemdir ama önce daha iyi eğitim almış ve daha iyi bilgilendirilmiş insanların ondan faydalanması durumunda eşitsizlik yaratabilir. Öyle bile olsa, bunların zaman içinde daha etkin bir hale geleceğine dair umut

13. Archie Bleyer ve H. Gilbert Welch, 2012, "Effects of three decades of screening mammography on breast-cancer incidence", *New England Journal of Medicine* 367(21): 1998-2005.

14. Siddhartha Mukherjee, 2010, *The emperor of all maladies*, Scribner.

15. H. Gilbert Welch, Lisa Schwartz ve Steve Woloshin, 2011, *Over- diagnosed*, Beacon Press.

vardır; aşırı taramalar kontrol altına alınabilir; gitgide daha sık yazılan ilaçlar ve tedaviler ucuzlayabilir. Böyle olursa, bilim ve tıpta kalp-damar hastalıklarından sonra kanserin de bir başarı öyküsü olarak yerini alma şansı vardır. Böylece kötü sağlık zindanındaki parmaklıkların bir çubuğu daha sökülecek, insanlar daha uzun yıllar boyu, daha iyi hayatlar yaşama olanağına kavuşacaklardır.

Ölüm oranlarını etkileyen başka birçok faktör vardır fakat bunlar sözünü ettiklerimden daha muğlak ve daha tartışmalıdır. Bir tanesi eski dostumuz olan 'daha çok ve daha iyi besin'dir. İyi beslenme, açlığın bugünkünden daha yaygın olduğu on dokuzuncu yüzyılda ölüm oranlarını aşağı çekmiş olan makul bir faktördür; bugün ise çok az değil çok fazla beslenen insanlar için endişe ediyoruz. Öyle bile olsa, yaşlılar arasında ölüm oranlarının düşme nedenlerinden biri, ana rahmine düşüp doğdukları ve çocukluklarını yaşadıkları yetmiş yıl öncesine göre daha iyileşen beslenme şeklidir. 1970'lerde kalp-damar hastalıkları kaynaklı en yüksek ölüm oranlarının görüldüğü Finlandiya, o yıllarda 55 yaşında olanların doğduğu I. Dünya Savaşı döneminde, dünyanın en yoksul ülkelerinden biriydi.

Beslenme savını destekleyen bir diğer kanıt da demograf Gabriele Doblhammer ve James Vaupel'in elde ettiği çarpıcı bulgulardan gelir.[16] Buna göre Kuzey yarımkürede 50 yaşındaki ömür beklentisi, ekim ayında doğanlarda, nisan ayında doğanlardan altı ay daha fazladır. Bu örüntü Güney yarımkürede tersine dönmektedir fakat Kuzey'de doğup sonra Güney'e göç edenler buna dahil değildir, onlar yine Kuzey örüntüsüne uyarlar. Bu demografların bulgularının ardındaki mantıklı neden, bugün bile zengin ülkelerde, yeşil lifli sebzeler, tavuk ve yumurtalara sadece bahar aylarında kolay ve ucuz bir şekilde ulaşılıyor olmasıdır; yani henüz anne karnında olan ve sonbaharda doğacak bebek, ana rahminde daha iyi beslenmiştir. Tahmin edilebileceği gibi, besin tedarikindeki mevsimsel farklar azaldıkça bu etki de zamanla azalmaktadır.

Ölüm oranlarının düşmesi büyük bir lütuftur –hepimiz uzun yaşamak isteriz– ama sağlıktaki iyileşmenin tek karşılığı da değildir. Hepimiz daha iyi ve daha sağlıklı bir yaşam isteriz; o halde sadece ölüm oranına odaklanıp *morbiditeyi* (hastalıklı yaşamak) unutmamalıyız. Fiziksel ya da zihinsel engelli olan yahut kronik acı veya depresyon çekenlerin hayatını yaşamaya değer kılmak için bir

16. Gabriele Doblhammer ve James W. Vaupel, 2001, "Lifespan depends on month of birth", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98(5): 2934-39.

şeyler yapma olanakları daha azdır. Bu konuda da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bunlardan biri eklem protezlerinin –özünde deneme yanılma yoluyla– özellikle de kalça implantlarının geliştirilmesidir. Bu ilerleme, ömür boyu acı çekip hareketsiz kalmakla yüz yüze gelen insanların hayatını kolaylaştıran rutin bir prosedür olmuştur.[17] Kalça implantı, güç, acı dolu ve kısıtlı bir hayatı orijinal işlevi tamamen kazandırılmış bir hayata dönüştüren o "sihirli" ameliyatlardan biridir. Benzer şekilde modern katarakt ameliyatı da görme yeteneğini düzeltir, hatta daha da iyi olmasını sağlar. Bu tür prosedürler, aksi halde kaybolacak bir dizi yeteneğin yeniden kazandırılmasına olanak tanır. Ağrı kesici ilaçlar da eskisinden daha iyidir; İbuprofen (1984'ten bu yana vardır) aspirinin işe yaramadığı ağrıları giderir ve bugün sağlık profesyonelleri, daha ciddi durumlarda hastaların alacakları ağrı kesicileri kendilerinin kontrol etmelerinin yolları üzerinde durmaktadır. Depresyon tedavisiyle ilgili yeni ilaçlar, pek çok insanın hayatının daha iyiye gitmesini sağlamıştır. Hiçbir şey yapamasalar bile sağlık profesyonellerine erişebiliyor olmak önemli bir şeydir, çünkü kendi sağlığı ya da sevdiklerinin sağlığından endişelenen insanlar bu şekilde rahatlatılabilirler ve sağlık profesyonelleri bunu yapamıyor olsalar bile sıkıntının en büyük kaynağı olan belirsizliği gidermede insanlara yardımcı olabilirler.

Doktor bakımı ve tedavi, gerek bireylerin, gerek sigorta kurumlarının gerek devletin parasına mal olur. Amerika Birleşik Devletleri sağlık hizmetlerine benzersiz miktarda (şu anda milli gelirin yüzde 18'i kadar) para harcar; ama bu durum çok daha pahalı ve pek çok vakada başarılı yeni tekniklere yapılan ödemelerde karşılaşılan güçlüklerle ilgili olarak pek benzersiz değildir. Bazı durumlarda, devlet parayı tutmak için erişime kısıtlamalar uygular. Meşhur bir hikâyede, 1970'lerde Britanya Milli Sağlık Hizmetleri, böbrek diyalizine erişimi ciddi ölçüde kısıtlamış, sadece bundan yararlanacak kadar genç olduğu düşünülen insanların erişimine izin vermiş, 50'lerinde olup "ha dağıldı ha dağılacak" gibi görünen ve bu harcamaya değmeyenlere yasaklamıştı.[18] Bazı dönemlerde yine Britanya'da kalça ve diz implantları için uzun

17. Kalça eklemi değişimiyle ilgili kendi tecrübem için, bkz. http://www.princeton.edu/~deaton/downloads/letterfromamerica_apr2006_hip-op.pdf.

18. Henry Aaron ve William B. Schwartz, 1984, *The painful prescription: Rationing hospital care*, Brookings.

bir bekleme listesi de oluşmuştu. Bu gibi durumlarda, yetersiz sağlık hizmetleri yüzünden ölüm ve hastalıklı yaşama (morbidite) oranları yükselir; bugün Britanya'da böbrek diyalizi ve eklem protezlerine erişim çok daha az kısıtlanmaktadır. Yine de yeni ilaç ve prosedürlerin sisteme dahil edilmesini kontrol altına alma çabalarından vaz geçilmemiştir. Britanya'da tıbbi yenilikleri sınayan ve işe ne kadar yaradıklarını ve ödenecek paraya değer olup olmadıklarına dair ayrıntılı raporlar hazırlayan NICE'dan az önce söz etmiştim. Bu, eczacılık şirketleri ve cihaz üreticilerinin şiddetli ihtilaflar yaşadığı bir kurumdur. Bunlardan birinde, en azından bir eczacılık şirketi, erken bir olumsuz karardan sonra Britanya'yı terk etmekle tehdit etmiş ancak o sırada başbakan olan Tony Blair geri adım atmamıştı.[19]

Doktorlar ve ekonomistler ne kadar sağlık hizmetinin aşırı olduğu ve bir tür karne uygulamasının gerekli olup olmadığı konusunda anlaşmazlık içindedir. Bazıları tıptaki muazzam başarılara işaret eder; morbidite ve ölüm oranı düşüşleri hakkında makul bir değer belirlememiz halinde (doktorlar bundan nefret eder; ayrıca zaten olsa olsa muğlak ve tartışmalı bir iş olurdu) ABD'de daha az değil, daha çok sağlık hizmetine ihtiyacımız olduğunu görüleceğini savunarak iki kat fazla para harcayıp, morbidite ve ölüm oranını iki kat daha aşağı düşürmek, her hâlükârda, iyi bir pazarlıktır diye düşünürler. Bu hesapların bazılarında, ölüm oranlarındaki tüm düşüşün *sadece* sağlık hizmetlerinden kaynakladığı yanlışına düşülür (örneğin, sigara kullanımındaki azalmanın büyük etkileri atlanır) ama hesap doğru olsa bile, yine de daha az değil daha çok harcama yapılması gereği savunulur. Bu savın devamında, madem zenginleşiyoruz, paramızı daha iyi ve daha uzun yaşamak için harcamaktan daha iyi bir şey olabilir mi diye sorulur. ABD'deki sağlık harcamaları Avrupa'dan daha fazlaysa, bunun bir nedeni de sağlık hizmetlerinin ABD'de daha lüks olmasıdır (hastanelerde daha çok sayıda özel veya yarı-özel oda vardır, tahliller ve taramalar için beklemek daha kısa sürer); bu da Amerikalılar Avrupalılar'dan daha zengin ve böyle şeyleri karşılayabilecek imkânlara sahip olduğuna göre, gayet makul bir durumdur.

Buna karşı çıkan görüşe göre ise sağlık hizmetlerinin büyük faydalarının dokunduğu kabul edilir, ama bu sav, sistemin gider

19. Nicholas Timmins, 2009, "A NICE way of influencing health spending: A conversation with Sir Michael Rawlins", *Health Affairs* 28(5): 1360-65.

miktarını etkileyen israfa ve faydalı olup olmadığına bakmaksızın yeni yöntemlerin kullanılıp harcama kalemlerinin artmasını engelleyen NICE benzeri onay süreçlerinin eksikliğine odaklanır. Pek çok sağlık harcamasının gereksiz olduğu görüşünün en önemli kanıtı, ABD'de yaşlılara verilen sağlık hizmetlerini karşılayan Medicare'in harcamalarını belgelere döken Dartmouth Atlası'dır. Bu atlasta ABD'deki sağlık hizmeti harcamalarının yöreden yöreye nasıl olağandışı bir farklılık gösterdiği haritaya dökülmüştür ve bu farklılık ne tıbbi nedenlerle ne de gelir yüksekliği ile ilişkilidir. Hatta yapılan harcamayla gelir seviyesinin yüksekliği arasındaki karşılıklı ilişki negatiftir.[20] Bunun en makul açıklaması, bazı doktor ve hastanelerin tahliller ve tedaviler konusunda diğerlerinden daha atak davranması ve bu ilave harcamaların hastalara pek faydası olmadığı gibi bazı vakalarda zarar bile verebiliyor olmasıdır. Bu doğruysa, insanların sağlığına herhangi bir zarar vermeksizin, sağlık hizmeti harcamaları büyük ölçüde azaltılabilir.

Yüksek nitelikli sağlık hizmetlerinin insan sağlığının korunması ve iyileşmesine yardım ettiğini göz önüne aldığımızda, refahın önemli bir vasıta olduğunu görürüz. Fakat sağlık pahalı bir hizmettir, dolayısıyla sağlık konusunda daha büyük harcamalar yapılacak ise bu hizmetle refahın diğer veçheleri arasında bir değiş-tokuş yapılması gerekebilir. Yani Amerikalılar sağlık hizmetlerine iki kat fazla para harcıyorsa, diğer alanlardaki harcamalarını birer çeyrek ölçüsünde azaltacak demektir. Ya da Dartmouth tavsiyelerinden yola çıkacak olursak, pahalı ve düşük değerli programları azaltıp sağlık hizmeti masraflarını -diyelim ki yarıya- indirerek, geriye kalan diğer her şeyde neredeyse yüzde 10 oranında artış sağlayabiliriz. Bu tür dengelemeler gündelik yaşamın her anında yapılmaktadır ve bizler de insanların, örneğin, kitaplara veya elektronik aletlere fazla para harcadıkları için yaz tatillerine paralarının kalıp kalmayacağı kaygısını pek duymayız. Peki, konu sağlık hizmetleri olduğunda neden farklı?

---

20. http://www.dartmouthatlas.org/. Ayrıca bkz. John E. Wennberg ve Megan M. Cooper, 1999, *The quality of medical care in the United States: A report on the Medicare program. The Dartmouth atlas of healthcare 1999*, American Hospital Association Press; John E. Wennberg, Elliott Fisher ve Jonathan Skinner, 2002, "Geography and the debate over Medicare reform", *Health Affairs* 96-114, DOI: 10.1377/hlthaff.w2.96; ve Katherine Baicker ve Amitabh Chandra, 2004, "Medicare spending, the physician workforce, and beneficiaries' quality of care", *Health Affairs Web Exclusive* W4: 184-97, DOI: 10.1377/hlthaff.W4.184.

Sorun şu ki, aslında insanlar sağlık hizmeti için harcayacakları parayı, kitaplara veya tatillere harcayacakları para miktarını seçer gibi *seçmiyorlar*. Hatta insanlar sağlık hizmetleri için ne kadar ödediklerinin ya da sağlık hizmeti almanın karşılığında vazgeçtikleri şeyin ne olduğunun bile genelde farkına varmıyorlar. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşlılar için verilen sağlık hizmetlerinin çoğu Medicare aracılığıyla devlet tarafından ödenir ve yaşlı olmayanların çoğu (yüzde 59) işverenlerince sigortalanır. Bu insanların çoğu işverenlerinin bu sağlık sigortaları karşılığında onlardan başka bir şey aldığını bilmez. Ne var ki yapılan birçok araştırmada, nihayetinde bunun karşılığını *ödeyenlerin* mesela daha az kâr etmeyi kabul eden işverenler değil, daha düşük maaş almak durumunda kalan çalışanlar olduğu görülmektedir.[21] Sonuç olarak, kazançlar ve bu kazanca bağlı ailelerin gelirleri daha yavaş büyür; oysa sağlık hizmetleri harcaması bu kadar yükselmeseydi, kazanç daha hızlı artacaktı. Ama insanlar bunu görmezler ve gelirlerinin bu kadar yavaş büyümesinin sorumlusunun sağlık hizmetlerine giden paranın yükselmesi olduğunu düşünmezler. Sonuçta, sağlık hizmetleri maliyetinin asıl problemi teşkil ettiğini anlayamazlar.

Sağlık hizmetlerini devlet karşıladığı zaman da benzer sorunlar baş gösterir. Bu durumu hem Avrupa'da hem de ABD'de yaşlıların sağlık hizmetleri için ödeme yapan Medicare'de görebiliriz. Halk, ilave sağlık hizmetleri (reçeteli ilaçların devlet tarafından ödenmesi gibi) almak için hükümete baskı yaptığında, bunun karşılığında devletin başka bir hizmetten vazgeçmesi gerekeceğini pek düşünmez. Amerikalı sağlık ekonomisti, duayen Victor Fuchs bu konuya ilişkin yaşlı bir kadın örneği verir: Medicare yaşlı kadının pahalı ameliyatını ona tek kuruş ödetmeden yapacaktır; üstelik bu ameliyat acil veya ille de başarılı olacağı bilinmeyen bir ameliyat olabilir ama buna karşılık, kadının emekli maaşının, torunun doğumuna ya da düğününe gitmek için uçak bileti alamayacak kadar düşük olması

21. Kısa ve kolay okunan bir özet için: Ezekiel J. Emanuel ve Victor R. Fuchs, 2008, "Who really pays for health care?: The myth of 'shared responsibility' ", *Journal of the American Medical Association* 299(9): 1057–59. Ayrıca bkz. Jonathan Gruber, 2000, "Health insurance and the labor market" içinde A. J. Culyer ve J. P. Newhouse, ed., *Handbook of health economics*, Cilt 1, Elsevier, 645-706 ve Kate Baicker ve Amitabh Chandra, 2006, "The labor market effects of rising health insurance premiums", *Journal of Labor Economics* 24(3): 609-34.

gerekecektir.[22] Bu dengelemeler birtakım demokratik tartışmalarla, politik süreçler içinde belirlenmelidir ancak bu süreçler zor ve çekişmelidir, üstelik genelde eksik bilgiler içerir. Süreçte ayrıca (en azından bazı ülkelerde) sağlık hizmeti veren kurumların etkisi büyük olur; devletin çok fazla harcamayı karşılaması bu kurumların çıkarınadır ve ne kadar çok harcama karşılanırsa bu, o kadar güçlü ve o kadar iyi finanse edilen bir çıkar olacaktır.

Gelir ve sağlık, refahın en önemli iki bileşeni ve bu kitabın en çok ilgilendiği konudur. Birini bırakıp diğerini düşünmek olmaz ya da sağlık konusunda ilerlemeler olsun diye doktor ve hastalara, ekonomik büyüme olsun diye ekonomistlere lobi yaptıramayız; biri diğerini yok sayarak hareket edemez. Sağlık hizmetleri bugün olduğu gibi pahalı ve başarılıysa, dengeleyici bir takım adımlar atmak gerekir; Fuchs'un sözleriyle ifade edecek olursak, refaha bütünsel bir açıdan bakmalıyız. Bu açıyı hep birlikte yakalamak için bazı süreçlerin yerlerine konması gerekiyor, Britanya'daki NICE gibi bir kurumun buna dahil olması hemen hemen kaçınılmaz bir şey, ama ayrıca sağlık hizmetleri maliyetinin sınırsız bir şekilde büyümesi yüzünden refahın diğer veçhelerine gelen tehdidi anlayacak daha geniş ve daha yaygın bir kamuoyuna da ihtiyaç var.

Peki ya gelecekte neler olacak? Yüksek gelirli ülkelerde ömür beklentisinin artmaya devam edeceğini bekleyebilir miyiz? Genellikle demograf ve sosyolog Jay Olshansky ile ilişkilendirilen olumsuz görüş, ömür beklentisi artışının gitgide daha da zorlaştığı yönünde. Bunu daha önce de görmüştük; çocuk hayatlarının kurtarılmasının ömür beklentisi üzerinde muazzam bir etkisi olur çünkü önlerinde yaşayacakları uzun bir ömür vardır, ama neredeyse tüm çocukların hayatları kurtarıldıktan sonra yaşlıların hayatlarının kurtarılması, en azından ömür beklentisinde, pek o kadar fark yaratmamaktadır. Bölüm 2'deki Şekil 1, 1950'den sonra Amerikalıların ömür beklentisi oranlarında belirgin bir yavaşlama olduğunu gösterir ve buradan yola çıkarak, inovasyonların devamı gelse de gelecekte benzer bir yavaşlama beklenebileceği çünkü kurtarılan hayatların artık daha da yaşlı insanların hayatları olacağı öne sürülür. ABD'de kanser tamamen ortadan kalksa bile, ömür beklentisi sadece dört ila beş yıl artacaktır. Bu savları öne süren kötümserler ayrıca, çoğu zengin

22. Victor R. Fuchs, "The financial problems of the elderly: A holistic view" içinde Stuart H. Altman ve David I. Shactman, ed., *Policies for an aging society,* Johns Hopkins University Press, 378-90.

ülkede artan obezitenin gelecekte ölüm oranlarını yükselteceğine de dikkat çekerler. Ama buna dair kanıtlar çok azdır. Belki de bunun nedeni kalp-damar hastalıklarının artık daha iyi tedavi edilmesiyle (kolesterol ve yüksek tansiyonu kontrol altına alan ilaçlarla) birlikte, obezite risklerinin ilk araştırıldığı zamanlardan daha aşağılara düşmüş olmasıdır.[23]

Öte yandan, Jim Oeppen ve James Vaupel adlı iki demograf, 2002'de, tüm dünyada 1840'tan itibaren her yıl için kadınlarda en yüksek ömür beklentisini hesapladıkları çok çarpıcı bir diyagram yayımladılar ve bu oranın (her yıl için olası maksimum ömür beklentisi de denilebilir) 160 yıl boyunca sabit bir hızda arttığını gösterdiler.[24] Her dört takvim yılında, dünyadaki en yüksek ömür beklentisi bir yıl daha artmıştır. Oeppen ve Vaupel, bunca zamandır süren bir ilerlemenin devam etmemesi için bir neden görmediklerini söylerler. Çizdikleri diyagram aynı zamanda olası maksimum ömür beklentisiyle ilgili önceki pek çok tahmini de gösterir; bunların her biri gerçek olaylarla silinip süpürülmüştür; eski bilgeler, yaşam sürelerindeki artışın yavaşlayacağı veya duracağı yönünde tahminler yapmıştı ama hepsi yanılmıştı. Ömür beklentisinin yükseleceği yönündeki bu iyimser savı destekleyen diğer bir olgu da insanların tamamen mecbur olmadıkları noktadan önce ölmeyi istememeleri, maddi olarak zenginleştikçe bu akıbetten kaçmak için harcayabilecekleri gelirin çoğalması, yaşamaya devam etmek için gelirlerinin daha da büyük payını muhtemelen buna ayırmaya hazır olmalarıdır ve bu konuda, geçmişte olduğu gibi bugün de başarılı olamayacaklarını gösteren bir şey yok.

Ben iyimser savın daha güçlü olduğuna inanıyorum: Aydınlanma Çağı'nda insanlar otoriteye başkaldırdıkları ve hayatlarını

---

23. Katherine M. Flegal, Barry I. Graubard, David F. Williamson ve arkadaşları, 2003, "Excess deaths associated with underweight, overweight, and obesity", *Journal of the American Medical Association* 293(15): 1861-67; Edward W. Gregg, Yiling J. Chen, Betsy L. Caldwell ve arkadaşları, 2005, "Secular trends in cardio- vascular disease risk factors according to body mass index in US adults", *Journal of the American Medical Association* 293(15): 1868-74; S. Jay Olshansky, Douglas J. Passaro, Ronald C. Hershow ve arkadaşları, 2005, "A potential decline in life expectancy in the United States in the 21st century", *New England Journal of Medicine* 352(12): 1138-45; a ve Neil K. Mehta ve Virginia W. Chang, 2011, "Secular declines in the association between obesity and mortality in the United States", *Population and Development Review* 37(3): 435-51.

24. Jim Oeppen ve James W. Vaupel, 2002, "Broken limits to life expectancy", *Science* 296 (10 Mayıs), 1029-31. Ayrıca bkz. Jennifer Couzin-Frankel, 2011, "A pitched battle over life span", *Science* 333 (29 Temmuz), 549-50.

daha iyiye dönüştürmek için aklın gücünü kullanmaya başladıkları andan itibaren hedeflerini gerçekleştirmenin bir yolunu buldular ve ölüm getiren kuvvetlere karşı yeni zaferler kazanmaya devam edeceklerine pek kuşku yok sayılır. Ancak öte yandan, gelecekte ömür beklentisinin geçmişte olduğu kadar hızla artacağını düşünmek fazla iyimserlik olur; bebek ve çocuk ölüm oranlarının düşmesi ömür beklenti oranlarını hızla artırdı fakat bu artışın kaynağı, en azından zengin ülkelerde, ortadan kalktı. En yüksek ömür beklentisinin dört yılda bir bir yaş arttığı o 160 yıl içinde en büyük katkının kaynağı çocukların hayatının kurtarılıyor olmasıydı, bu artık aynı şekilde devam etmeyecek. Bir kez daha söyleyelim, ömür beklentisine bir başarı ölçüsü olarak *odaklanmamak* daha makul olur. Kanseri ve yaşlıların yakalandığı diğer hastalıkları ortadan kaldırmak, milyonlarca kişinin çektiği acıları da giderecek, hayatlarını daha iyiye götürecektir. Ömür beklentisine mütevazı bir etkisinin olması ise aslında konumuz dışındadır.

KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA SAĞLIK

Şu ana dek, zengin ülkelere (bu bölümde) ve yoksul ülkelere (Bölüm 3'te) sanki iki ayrı dünyaymış gibi baktım. Şimdi sıra, her ikisine birlikte bakmaya ve bu iki grubun birbirini nasıl etkilediğini görmeye geldi. Geçtiğimiz son elli yıl, dünyanın eşi görülmemiş bir şekilde bütünleştiğine (genelde küreselleşme olarak anılan durum) tanık olduk. Bu elbette tarihteki ilk küreselleşme anı değil ama bu seferki en geniş kapsamlı olanı. Ulaşım hiç olmadığı kadar hızlı ve ucuz; bilgi çok hızlı yayılıyor. Küreselleşme sağlığı da birçok açıdan etkiledi: Ya hastalıkların yayılması, yeni bilgiler ve tedaviler şeklinde doğrudan ya da başta artan ticaret ve büyüyen ekonomiler gibi dolaylı etkiler yoluyla...

Tarihte birçok küreselleşme dönemi yaşanmıştır; bunlar bazen savaşlar, fetihler, emperyalist yayılmalar şeklinde, bazen de yeni ürünün ve zenginliklerin taşındığı yeni ticaret yolları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Hastalıklar bu sahneye genelde öylesine girmiş ama dünyayı yeniden şekillendiren etkilerde bulunmuştur. Tarihçi Ian Morris, M.S. ikinci yüzyıl civarında ticaretin artmasıyla, önceleri birbirinden ayrı duran hastalık havuzlarının birleştiğini, ziraatın başlamasından itibaren de Batı, Güney Asya ve Doğu Asya'da her biri "sanki başka gezegenlerde yer alıyormuş gibi" nasıl evrildiğini

anlatır. Çin'de ve Roma İmparatorluğu'nun ileri karakol bölgelerinde veba afetleri yaşanmıştı.[25] 1492'den sonra Kolomb'un yeni diyarlara neler getirdiği daha iyi bilinen bir örnektir.[26] Bu yeni ticaret yolları veya yeni fetihlerin ardından tarihe geçen salgınlar yaşanmıştır. Atina'da M.Ö. 430'da baş gösteren vebanın da ticaretle ilişkisi olduğu düşünülür; hıyarcıklı veba Avrupa'ya 1347'de ticari gemilerdeki farelerle taşınmıştı. On dokuzuncu yüzyıldaki kolera salgınının, Hindistan'da etkinlik gösteren Britanya sayesinde Asya'dan geldiği düşünülmektedir, akabinde ise yeni demiryollarıyla salgının Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yayılması hızlanmıştı. Kişi hastalık taşıdığını bile bilmeden kendini bir başka şehirde bulabiliyordu; bugün ise eskiden bir şehirden diğerine gitmek için gereken süre içinde insanlar bir kıtadan diğerine geçebiliyor.

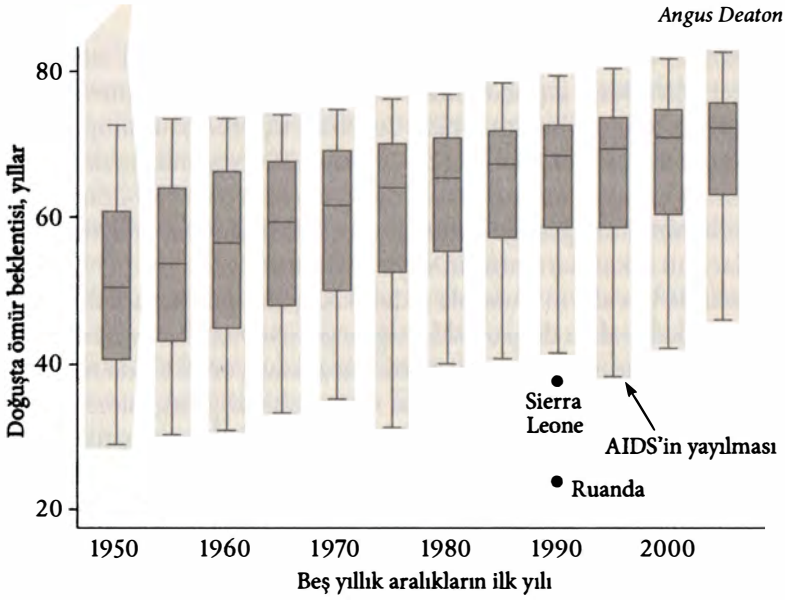
Ancak küreselleşme bu yolları hastalık düşmanlarına da açıyordu. Mikrop teorisinin (Kuzey'de gelişen fikir ve uygulamaların), 1945'ten sonra tüm dünyaya nasıl yayıldığını da gördük. Yüksek tansiyonu kontrol altına alan ilaçlarla ilgili bilgiler 1970'ten sonra hızla dünyaya yayılarak Şekil 3'te görüldüğü gibi ölüm oranlarında eş zamanlı düşüşler yarattı. Sigara kullanımının kansere yol açtığı bilgisi, tek tek her ülke tarafından keşfedilmek zorunda kalmadı. HIV/AIDS'in kökenleri hâlâ tartışmalıysa da, bir kıtadan diğerine hızla yayıldığı tartışmasızdır. Bilimin verdiği karşılıklar (virüslerin keşfi, bulaşma yollarının azaltılması ve kemoterapi, yani hastalığı ölümcül olmaktan çıkarıp kronik olmasını sağlayan gelişmeler) tarihi standartlara göre çok hızlı yayıldı; ama maalesef bunları beklerken ölen insanların milyonlarcası için yeterince hızlı olamadı. Günümüzde hastalıklarla ilgili bilgilerimiz, hâlâ eksik olsa da, bilim tarafından desteklendi (sadece zengin ülkelerde değil) ve en kötü etkilenen Afrika ülkelerinde yeni enfeksiyon oranları son birkaç yılda düşerek ömür beklentisi yeniden artmaya başladı.

Kalp-damar hastalıkları ve kansere karşı kazanılan başarılar sadece zengin ülkeler arasında değil dünyanın her yerinde yayılıyor. Bulaşıcı hastalık kaynaklı ölümler azaldıkça, bulaşıcı olmayan hastalıkların önemi daha da artıyor çünkü ölmeyen çocuklar

25. Morris, *Why the West rules;* s. 296'dan alıntı.
26. Alfred W. Crosby, [1973] 2003, *The Columbian exchange: Biological and cultural consequences of 1492,* Greenwood; Jared Diamond, 2005, *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*, Norton; ve Charles C. Mann, 2011, *1493: Uncovering the new world that Columbus created*, Knopf.

büyüyüp birer yetişkin oluyor ve ileriki yaşlarında bu hastalıklara yakalanacak kadar uzun yaşıyorlar. Bulaşıcı olmayan hastalıklar, Afrika dışında dünyanın her yerinde ölümlerin başlıca sebebi; hipertansifler gibi ucuz ve etkin olan önleyici ilaçlar geçmişte aşılar nasıl yayıldıysa aynı ölçüde yayılıyor olmalı. Buradaki engelin bir kez daha hekimleri temel alan bir sağlık hizmetleri sistemi kurup denetleme gücü olmayan bazı hükümetler olduğu görülüyor. Kanser tedavileri ve eklem değiştirme gibi diğerlerinden daha yüksek maliyetli ilerlemeler de her yere yayılıyor ama sınırlı sayıdaki birkaç yoksul ülkede yine sadece tuzu kuru ya da tahsilli insanlar bunlara ulaşabiliyor.

Zengin ülkelerin yoksul ülkelerin sağlığına katkısı her zaman olumlu yönde olmamıştır. Ekonomistlerin tersine, sağlık alanındaki araştırmacılar genelde, küreselleşmenin negatif bir güç olduğunu düşünürler. Mesela sigara kullanımı ile ilgili derin kaygılar vardır ve zengin ülkelerde ürünlerinin artık hoş karşılanmadığını gören tütün şirketleri, bu konuda düzenlemeler yapmakla ilgilenmeyen ya da buna gücü olmayan hükümetlerce yönetilen yoksul ülkeleri güvenli bir liman gibi görmektedir. İlaçları çok pahalı bir hale getiren patent sistemine karşı da şiddetli itirazlar vardır ama asıl problemin patent olup olmadığı muğlaktır. Tekrarla, bunların yerine teslim edilmesi hâlâ bir meseledir ve durum ne olursa olsun, DSÖ/WHO'nun "temel ilaçlar" listesindeki ilaçların hemen hepsi patent dışı ilaçlardır. Öyle olsa bile, daha çok sayıda ucuz ilaç varsa, bu liste daha da uzayabilir. Küçük ve yoksul ülkeler, büyük ve zengin ülkelerle ikili ticari anlaşmalar müzakere ederken kendilerini dezavantajlı konumda bulurlar. Zengin olanların yanında, onları destekleyen ve asıl menfaatleri yoksul ülkenin sağlığının korunması olmayan avukatlar, lobiciler (eczacılık alanındaki lobiciler dahil) vardır. Birinci dünya ülkelerindeki tıp, yoksul ülkelerdeki yerel sağlık eşitsizliklerini elbette keskinleştirmiştir. Delhi, Johannesburg, Mexico City ve São Paulo gibi şehirlerde, birinci dünyanın son teknoloji tıbbi olanakları zenginleri ve güçlüleri tedavi etmiş ve bunu on yedinci yüzyıl Avrupa'sından daha iyi bir sağlık ortamına sahip olmayan insanların gözü önünde yapmıştır.

ŞEKİL 4: Ömür beklentisi ve dünya genelinde dağılımı

1950'den sonra küresel sağlıkta ve küresel sağlık eşitsizliklerinde ne değişti? Bölüm 3'teki Şekil 1'de ömür beklentisindeki bölgesel eşitsizliklerin azaldığını gördük; dolayısıyla ömür beklentisi en düşük olan bölgeler, en yüksek ömür beklentisi olanlara yaklaştı. Şimdi ise bölgelere değil ülkelere birer birim olarak bakıyorum. Şekil 4, tipik bir ülkede ömür beklentisinin nasıl değişmekte olduğunu, bu konuda en iyi ve en kötü olan ülkelerin durumunu ve ömür beklentisindeki eşitsizliğin artışını ya da azalışını gösteriyor. Grafik borulu orgu andırıyor ama aslında buna "kutu diyagramı" deniyor. Dikey eksen ömür beklentisini gösterirken, borular (ya da kutular) ülkelerin ömür beklentilerinin sıralandığı yerlere işaret ediyor. Bu grafikten edineceğimiz ilk bilgi, dünya genelinde yaşam süresi arttıkça boruların sol alttan (1950-54), sağ üste (2005-9) doğru yükseldiğidir. Taralı olan her boruda tüm ülkelerin yarısı vardır; ortasındaki çizgi ise ömür beklentisi açısından ortanca ülkeyi gösterir. Bu yatay çizgiler, elli yıl öncesinde olduğundan daha yavaş bir oranda olsa da, zaman içinde yükselmektedir (ortanca ülkenin ömür beklentisi yükselir). Burada da bir kez daha sebep, ömür beklentisinde çocukların hayatlarının kurtarılmasına bağlı büyük artışlardan, yaşlıların hayatlarının kurtarılmasına bağlı küçük ve daha zor elde edilen kazançlara ge-

çilmesidir. Boruların altındaki ve üstündeki kısa çizgiler ise yaşam süreleri gerçekten en uç noktalarda olanlar dışındaki tüm ülkeleri kapsamak için çizilmiştir. Şekil, bu türde uç oranlara sahip sadece iki ülkeye işaret eder; her ikisi de 1990 ile 1995 arasında iç savaşların ortasında kalmış ülkelerdir: Ruanda ve Sierra Leone. Her dönem için 192 ülkenin tümü grafiğe alınmıştır; özellikle ilk yıllarla ilgili olarak bazılarının rakamları tahmin veya kurmacadır.

Şekilde boruların zamanla giderek küçüldüğünü, yani ülkelerin ortadaki kalabalığa doğru yaklaştığını görüyoruz. Ömür beklentisinin ülkeler arasında dağılımı birbirine yaklaşıyor ve bu da uluslararası sağlık dağılımının eskisi kadar eşitsiz olmadığını gösteriyor. 250 yıl önce başlayan uluslararası sağlık eşitsizliği patlaması artık tersine dönmeye başlıyor. Bu yakınlaşma henüz eşit değil ve Afrika'daki AIDS kaynaklı ölümlere bağlı olarak 1995 ile 2000 arasında farkın açıldığını, sonrasında ise yine kapanmaya başladığını görüyoruz. Ortadaki çizgiler giderek boruların üst kenarlarına yaklaşmaya başlıyor; yani ortanca ülke ile en üstteki ülkelerin (Japonya gibi) ömür beklentileri arasındaki farkın zamanla kapanmakta olduğunu bize anlatıyor. Şu anda ortanca ülke (72,2 yıl) ile en tepedeki ülke (82,7 yıl) arasında sadece 10,5 yıl fark var. Fakat bu yakınlaşma arkasında daha uzun bir ülkeler kuyruğu da bırakmıyor değil. Ruanda ve Sierra Leone'de 1990'lardaki vahim durumu saymazsak, ortanca ile en dip arasındaki fark 22'den 26 yıla çıkmış durumda.

Burada bir kez daha kendimize ömür beklentisinin, ülkeler arasındaki sağlık eşitsizliklerini değerlendirmede iyi bir ölçü olup olmadığını sormamız gerek. Bu bölümde kazancın, yoksul ülkelerdeki çocukların, zengin ülkelerde ise orta yaşlı ve yaşlıların hayatlarının kurtarılmasından elde edildiğini gördük. Ömür beklentisindeki kazanıma göre yoksul ve zengin ülkeleri karşılaştırırsak, yoksul ülkelerin ağırlığının daha büyük olduğunu görürüz; çünkü bir çocuğun hayatının kurtarılmasının etkisi, 60 yaşındaki birinin kurtarılmasından çok daha büyüktür. Gerçekte ömür beklentisindeki eşitsizliğin azalmasının ana nedeni de budur. Fakat bir çocuğun hayatını kurtarmanın, ileri yaştaki bir yetişkinin hayatının kurtarılmasından gerçekten daha iyi olup olmadığı o kadar açık değildir; buradaki eşitsizlik kriterinde böyle bir yargı da yer alır. Bu nokta iki yönde de tartışılabilir. Kimisi çocukların hayatının kurtarılmasını savunur; çünkü çocuğun bu dünyada henüz bir payı ya da kaybedecek bir şeyleri olmasa da gelecek için birçok

yıl kazandırmıştır, kimileri de yetişkinlerin hayatlarının kurtarılmasını savunur; çünkü önlerinde yaşanacak yıl sayısı daha az olsa da bu kişilerin hayattaki payları ve kaybedecekleri daha büyüktür. Eşitsizliklere bakmak için ömür beklentilerini kullanmanın bu açmazı doğru bir şekilde çözebileceğini gösteren bir şey yok; ayrıca yaşamlara farklı değerler biçmek, eşitsizliklerin düşüşüne etkide bulunabileceği gibi, tersine bile çevirebilir.

Ömür beklentisi oranlarıyla ilgili olarak küresel eşitsizliklerdeki azalma, ille de dünyanın daha iyi bir yer olduğu anlamına gelmiyor çünkü ömür beklentisi sağlıkla (hatta ölümle) ilgili bizim ilgilendiğimiz tüm veçheleri kapsamıyor. Elbette şu anda yoksul ülkelerdeki çocuk ölüm oranlarının azaldığı bir dünyada yaşıyoruz; zengin ülkelerde ise orta yaşlı ve yaşlı ölüm oranları düşüyor. Bu gidişatın dünyayı daha eşitlikçi bir yer yapıp yapmadığı ise, hangi tür ölüm oranlarındaki düşüşe değer verdiğimize bağlı olarak hâlâ tartışmalı.

Felsefi savlar burada sonlanmıyor. Bebek ve çocuk ölümlerindeki düşüşleri, insanların sahip olmak istedikleri çocuk sayısındaki azalma izliyor. 1950'de Afrika'da her kadının 6,6 çocuk doğurması beklenirken 2000'de bu rakam 5,1'e düştü ve BM'nin tahminlerine göre bugün bu rakam 4,4. Gerek Asya'da gerek Latin Amerika ve Karayipler'de gerileme oranı çok daha büyük: 6'dan 2'ye. Doğurganlık, ölüm oranlarının düşmesinin hemen ardından azalmadı; nüfus patlaması olmasının sebebi de budur. Ama zaman içinde ebeveynler artık çocukların o kadar sık ölmediğini bildikleri için çok sayıda bebek sahibi olmaktan vazgeçtiler; çok sayıda çocuk sahibi olsalar bile bu çocukların yetişkin yaşlarını görebileceklerdi. Bu değişimi değerlendirirken doğduktan hemen sonra ölecek olan bebeklerin artık daha baştan hiç doğmadıklarını da düşünebiliriz. Peki, bu değişim kimin işine yarıyor? Tekrar edecek olursak, bu hangi yaşama ne değeri biçtiğimize bağlı olarak değişir ve bu soru uzun zamandır felsefecilerin aklını kurcalamaktadır. Ancak açıktır ki, bu en çok *annelerin* işine yaramaktadır. Sadece hayatta kalan çocuk sayısını sabit tutmak için sürekli hamile kalmak zorunda kalmıyorlar ve anneler (ve de babalar) çocuklarının ölümüne tanık olma ıstırabını yaşamaktan kurtulmuş durumdalar. Annelerin omuzlarından bu yükün alınması, hem acıların ortadan kalkmasını hem de kadınların başka boyutlarda da hayatı daha dolu yaşamalarını, daha eğitimli olmalarını, evin dışında da çalışabilmelerini ve toplumda daha kapsamlı roller almalarını sağlamıştır.

DEĞİŞEN BEDENLER

1950'den bu yana dünya çapında sağlıkla ilgili sevindirici pek çok gelişme oldu. Ama ben bu bölümü bitirirken ölümden firar (çoğu yerde etkileyici, hatta eşitlik umudu yaratan bir gelişme olarak ölümden firar) üzerine odaklanmayan, belki daha az etkileyici ve eşit gelişimin daha az olduğu bir dizi gözlemden söz etmek istiyorum: Kötü beslenme koşullarından firar edenlerin kaydettiği ilerleme. Kötü beslenme konusuna bakmanın en iyi yollarından biri de insanların boylarında görülen değişimlerdir.

Boy, tek başına bir refah kriteri değildir. Diğer her koşulun eşit olduğu bir durumda, 1,80 cm boyunda birinin ondan 15 cm daha kısa birinden daha mutlu, daha zengin ve daha sağlıklı olacağını varsayamayız. Boy, ayrıca gelir ve sağlık ayarında bir refah bileşeni de değildir. Ne var ki, bir nüfusun boyunun kısa olması, üyelerinin çocukluklarında ya da yetişkin yıllarında ya yeterince besin bulamadığına ya da hastalıkların öldürmese de büyümelerini kalıcı olarak engellediği sağlıksız bir ortamda yaşadıklarına işaret eder. Boy uzunluğu bireylerin taşıdığı genlere bağlı olsa da (uzun boylu ebeveynlerin uzun boylu çocukları olur) artık bunun (yeterince büyük) nüfuslar için doğru olmadığına ve nüfusların boy ortalamalarının, yoksunluk derecesini ölçmek için iyi bir gösterge olduğuna inanılmaktadır. Geçmişte genetik farklılıkların, nüfusların boy ortalamaları arasındaki farkların ana kaynağı olduğunu sanırdık. Fakat koşullar değiştikçe ve kısa denilen bazı popülasyonların boyu birbiri ardına (ve bazen oldukça hızlı bir şekilde) uzadıkça, bu görüşler ıskartaya çıktı.[27]

Bugün artık çocuklukta yaşanan mahrumiyetin ciddi ve çok uzun vadeli sonuçlara yol açtığını anlamaya başlıyoruz. Kısa boylu insanlar sadece güç ve fiziğin emek pazarında avantajlı olduğu tarımsal toplumlarda değil, Britanya ve ABD gibi zengin ülkelerdeki profesyoneller arasında da uzunlardan daha az kazanıyor. Bunun bir nedeni, bilişsel işlevlerin bedenin geri kalanıyla birlikte gelişiyor olmasıdır; dolayısıyla *ortalama olarak* kısa boylular uzun boylular kadar akıllı değildir. Bu cümle pek çoklarını çileden çıkarabilir.

27. Phyllis B. Eveleth ve James M. Tanner, 1991, *Worldwide variation in human growth*, Cambridge University Press ve Roderick Floud, Kenneth Wachter ve Anabel Gregory, 2006, *Height, health, and history: Nutritional status in the United Kingdom, 1750-1980*, Cambridge University Press.

Princeton'da bu sorunu araştıran iki meslektaşım,[28] şiddetli itirazlarla, nefret dolu e-posta bombardımanıyla ve mezunlar derneğinin onları üniversiteden atma talepleriyle karşı karşıya kaldılar. O yüzden konuyu dikkatli bir şekilde açıklamaya çalışacağım.

Herkesin yeterince yemek yediği ve hiç hastalanmadığı ideal bir ortamda, genetik yapılarına göre bazı insanlar kısa, bazıları uzun boylu olur; ama boylarına göre bilişsel işlevlerinde *sistematik bir fark olmaz.* Ama gerçek dünyada bazı insanların çocuklukları mahrumiyet içinde geçer ve bu insanlar kısa boylular arasında gereğinden fazla öne çıkarılacaktır; ortalama olarak kısa boyluların bilişsel işlevlerinin daha zayıf olduğunun söylenmesi bu yüzdendir. Bunun nedeni yeterince kalori alamamış olmaları ya da kaloriyi tüketen çok fazla sayıda çocukluk hastalığı geçirmiş olmalarıdır. Bu mahrumiyet daha özel nitelikli de olabilir; örneğin, çocukların beyinlerinin gelişmesi için yağa ihtiyacı vardır ama dünyada beslenme tarzları *çok az y*ağ içeren milyonlarca insan vardır. Tersine çok iyi bildiğimiz bazı ülkelerdeki milyonlar ise aşırı yağ tüketirler.

Nüfus zenginleşip yeterince yiyecekleri olunca, gıda yoksunluğu gitgide sahneden silinmiş, sağlık ve temizlik uygulamalarının gelişmesi, haşere kontrolü ve aşılarla birlikte çocukluk hastalıkları da ortadan kaybolmuştur. Yine de, gıda yoksunluğunun boy üzerindeki etkilerinin kaybolması uzun yıllar alır; kaldı ki başlarda ufak tefek anneler iri çocuklar doğuramaz. Nüfustaki boy artış oranı bu biyolojik kısıta bağlıdır; dolayısıyla bir toplumun boy potansiyelinin tamamını gerçekleştirmesi, gıda ve hastalık engelleri ortadan kalktıktan sonra bile kuşaklar boyu sürebilir; biyoloji, bazı konularda arayı hızlı kapatmaktan kaynaklanan problemlerden kaçmak için büyümeyi kısıtlar.[29] Fakat zamanla dünyadaki insanların boyunun daha uzamasını bekleyebiliriz. Bazıları gerçekten uzamıştır da. Bazıları ise uzamamıştır.

Avrupalıların boyu *çok daha fazla* uzamıştır. Ekonomist Timothy Hatton ve Bernice Bray, tarihte 1850'lere veya 1860'ların başlarına dek geriye giderek erkek boylarıyla ilgili on bir Avrupa ülkesindeki çeşitli kaynaklardan gelen verileri bir araya getirdiler.[30]

28. Anne C. Case ve Christina H. Paxson, 2008, "Stature and status: Height, ability, and labor market outcomes", *Journal of Political Economy* 116(3): 499-532.

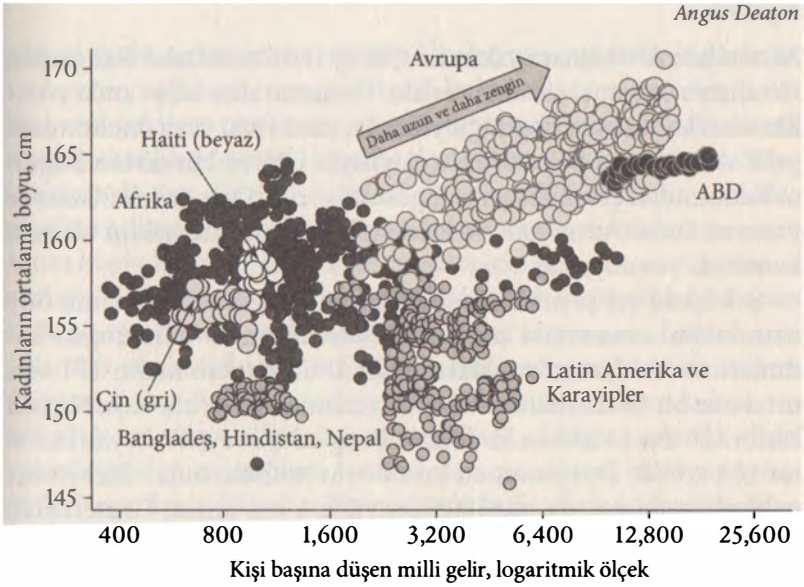
29. T. J. Cole, 2003,"The secular trend in human physical growth: A biological view", *Economics and Human Biology* 1(2): 161-68.

30. Timothy J. Hatton ve Bernice E. Bray, 2010, "Long-run trends in the heights of European men, 19th-20th centuries", *Economics and Human Biology* 8(3): 405-13.

Ne yazık ki, kadınların boylarıyla ilgili çok az tarihsel veri vardır; erkeklerin boylarıyla ilgili bilgiler ise genelde orduya katılırken alınan ölçülerin kaydedilmesiyle oluşmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında doğanlarda, Avrupalı ortalama bir yetişkin erkeğin boyu 166,7 cm'dir. Bundan bir asırdan birkaç yıl daha uzun bir süre sonra, 1976 ile 1980 yıllarında doğanların ortalama boyu ise 178,6 cm'dir. Her on yılda bir 0,8 cm ile en az uzayan ülke Fransa, 1.35 cm ile en çok uzayan ülke Hollanda olmuştur. Diğer ülkelerin çoğundaki erkekler her on yılda 1 cm kadar uzamışlardır. Hatton bu gelişmelerin altında yatan nedenlerin peşine düştüğünde, bu bölümdeki savlara paralel olarak bebek ölümlerindeki düşüşlerin (hastalık yaratan ortamların temizlenmesinin göstergesi) en önemli faktör olduğunu buldu; gelir büyümesi ise ikinci sırada geliyordu.[31] Avrupa, yetersiz gıdadan ve Sanayi Devrimi'nin yarattığı "dışkı dolu cehennem çukurlarından"[32] kurtulmuş, insanların boyları, eskiden koşullar uygun olsa yine başarabilecekleri uzunluğa yaklaşmıştı.

Dünyanın çoğu bölgesiyle ilgili elimizde sadece bölük pörçük tarihsel bilgi vardır ama Bölüm 2'de sözü geçen Demografi ve Sağlık Araştırmaları'nın çoğunda kadınların boyuyla ilgili epeyce bilgi bulunur (Bunların en sonuncusunda erkeklerin boyları da ölçülmüştür). Bu araştırmaların her biri bize, 15 ile 49 yaşları arasındaki insanların boyları kaydedildiği için tarihsel bilgiler verir. Çünkü insanlar yetişkin çağa ulaştıklarında boyları değişmeden kalır (en azından 50'den sonra kısalmaya başlayana dek); her araştırma yirmi (yıl) veya biraz daha uzun bir dönem içinde doğmuş olan yetişkinlerin ortalama boylarını verir. O nedenle, yapıldıkları sırada bu araştırmalar, o ülkedeki yetişkin kadınların ortalama boylarını vermekle kalmayıp, genç ve daha ileri yaştaki kadınların karşılaştırmasını yaparak boylarının uzama hızlarını da görmemizi sağlar. Bu konuda iyi performans gösteren ülkelerde ileri yaştaki kadınlar, genç kadınlardan bir ya da iki santimetre daha kısadır.

31. Timothy J. Hatton, 2011, "How have Europeans grown so tall?" CEPR Discussion Paper DP8490, SSRN: http://ssrn.com/abstract= 1897996.
32. Rosen, *History of public health*, s. 182.

ŞEKİL 5: Dünya genelinde kadınların boyu

Şekil 5, dünya genelinde kadınların boy ortalamalarını göstermektedir. Grafikteki her nokta, bir ülkede aynı dönemde doğan kadınları gösterir; buradaki rakam, belli bir yılda, örneğin 1960'ta doğan tüm kadınların santimetre cinsinden boy ortalamalarıdır. Bu ortalama, kadının doğduğu yılda o ülkenin ortalama milli geliriyle oranlanır; ki ben burada gelir seviyeleri için yine logaritmik ölçek kullandım. Örneğin, resmin sağ üst tarafında gelir seviyeleri arttıkça Avrupalı kadınların boylarının da uzadığını görüyoruz; Avrupalı grubun sol alt tarafı daha erken tarihte doğan kadınları, sağ üst tarafı ise daha sonra doğan kadınları gösterir. Sağ tarafta mahmuzu andıran kısım ise ABD'dir; Amerikalılar da uzamıştır ama Avrupalılar kadar hızlı değil. Şeklin ortasında ve sol tarafa doğru olan yerinde yoksul ve orta-gelirli ülkelerin kadınlarını görmekteyiz. Koyu renkli daireler Afrika içindir ve daha ziyade sola yakın durur; çünkü bu kadınlar doğduğunda Afrika ülkeleri yoksuldu; tıpkı bugün de yoksul oldukları gibi. (Şeklin sağ tarafındaki zengin Afrikalılar Gabon'da yaşayanlardır; Gabonluların çoğu hâlâ yoksulsa da, petrol ihracatı sayesinde kişi başına düşen gelir yüksektir.) Afrikalıların arasına sıkışmış olanlar ise Haitililerdir (beyaz daireler); çoğu Afrika kökenlidir; boyları ve gelirleri

Afrika'daki Afrikalılara yakındır. Çin (gri) sol taraftadır; Bangladeş, Hindistan ve Nepal sol altta yer alır. Unutmayalım ki, şu anda yetişkin olan kadınların doğduğu yıllarda, yani 1980 veya öncesindeki gelir seviyelerine bakıyoruz; dolayısıyla Çin ve Hindistan bugün olduklarından çok daha yoksul görünüyorlar. Orta gelirli ülkelerde yaşayan Latin Amerikalı ve Karayipli kadınlar ise şeklin alt orta kısmında yer alıyorlar.

Şekildeki en şaşırtıcı özellik dünya genelinde ortalama boy uzunlukları arasındaki muazzam eşitsizliktir. 1980'de doğan kadınları ele aldığımızda, ortalama bir Danimarkalı kadın 171 cm, ortalama bir Guatemalalı 148 cm, ortalama bir Perulu veya Nepalli kadın 150 cm, ortalama bir Hintli, Bangladeşli veya Bolivyalı kadın ise 151 cm'dir. Dünyanın en kısa boylu nüfuslarından biri Avrupalılarla aynı oranda, yani her on yılda 1 cm uzasa, Guatemalalı kadınların bugünkü Danimarkalı kadınlar kadar uzun olması için 230 yıl geçmesi gerekecektir. Bugün bir Guatemala köyüne giden Danimarkalı bir kadın diğer kadınlara 23 cm yukarıdan bakacaktır: Modern bir Lilliput'taki modern bir Güliver gibi...

Sol alttan sağ üste doğru baktığımızda, varlıklı ülkelerin insanlarının yoksul ülkelerdeki yaşayanlardan daha uzun olduğunu görürüz; bu durum daha yüksek gelir sayesinde daha iyi sanitasyon, çocukluk hastalıklarında düşük oranlar ve daha çok yiyecek olmasının beklediğimiz sonucudur. Fakat her şey o kadar basit değil. Bu şekli Avrupa ve ABD olmadan çizdiğimizi düşünelim. Bu durumda geri kalan tüm dünya ülkelerinde boy uzunluğu ile gelir arasında ters orantı olduğunu görürüz; *yoksul* ülkelerde, bir o kadar *uzun boylu* insanlar. Buna en çok Afrika'da rastlarız. Afrika popülasyonu bu konuda epey farklılık gösterir. Güney Sudan'dan gelen Dinka basketbol oyuncularını ya da Kalahari Çölü'ndeki yerlileri düşünün. Ortalama olarak Afrikalı kadınlar da uzundur; Avrupalı kadınlardan değil ama Güney Asyalı ve Latin Amerikalı kadınlardan uzundurlar. Boy ve gelir arasındaki bu ters ilişki zaman içinde kaybolacak gibi de değildir, çünkü Hint ekonomisi son yıllarda hızlı bir büyüme gerçekleştirmişse de bugün doğan Hintli çocuklar hâlâ çok kısa boyludur.

Afrikalıların neden bu kadar uzun olduğu çok iyi bilinmiyor. Bir nedeni, kıtanın çoğu bölgesinde yiyeceklerin az olmaması, Güney Asya'da, özellikle Hindistan'da olduğu gibi ağırlıklı olarak bitkileri esas almamasıdır. Bunun Kalahari Çölü gibi bazı yerler için geçerli

olmadığı da açıktır; fakat Afrika ülkelerinin çoğunda insanlar et ve hayvan yağları içeren çeşitli gıdalarla beslenmektedirler. Afrika, yerel gıdalara erişim ve yerel hastalık ortamlarına bağlı olarak da değişkenlik gösterir. (Kıtada) Aynı zamanda çocukların ölüm oranları da son derece yüksektir ve oradaki kısa boylu çocuklar zayıfsa ve ölmeleri yakınsa, hayatta kalanlar uzun boylular olacaktır. Uzun boylu bir nüfusun ortaya çıkması için ölüm oranının yüksek olması, kısa boylu çocukların yeterince büyük bir kısmının ortadan kalkması ve çocukluktaki tehlikeli hastalık ortamında, büyümenin getirdiği engelleyici faktörlerin alt edilmesi gerekir. Sanitasyon (hijyen) de bir diğer faktördür; insanların açık alanlara dışkılarını bıraktığı ve nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu yerlerde, dışkı yoluyla yayılan mikroplara maruz kalan çocukların büyüyüp gelişmeleri engellenir. Düşük nüfus yoğunluğu ile Afrika, Hindistan'dan daha iyi bir performans göstermektedir.[33]

Afrika uluslarının vatandaşlarının Hintlilerden ve Latin Amerika'daki pek çok ülke nüfuslarından daha uzun olduğu gerçeği, ortalama boy uzunluklarının genel refah veya hayat standardının bir kriteri olarak kullanılabileceği şeklindeki, görünüşte çekici fikre kapılmamızı önlemeye yardımcı olur. Ölüm oranı ve gelir, yetişkinlerin boy uzunluğundaki en önemli etkilerin ikisidir ve refah için de kritik önem taşırlar. Fakat hastalık ve yoksulluğun boy uzunluğunu etkileme şeklinin, refahı etkileme şekliyle aynı olduğunu gösteren kesin bir şey yoktur. Afrika haritasının doğruladığı üzere, beslenme tarzındaki çeşitlilikler gibi birçok yerel faktör boy uzunluğunu etkilemektedir ve bu yerel faktörler refahı etkiliyor da olabilir, etkilemiyor da olabilir. Yine unutmayalım ki, nüfusların boyunun uzaması asırlar sürer, çünkü çocuklarından önce annelerinin gelişmesi, annelerinden önce büyükannelerin gelişmiş olması gerekir. Günümüzde boy uzunluğunu etkileyen tek neden bugünkü beslenme tarzı ve günümüz hastalıkları değildir; tarih de burada etkendir. Tüm bunlar, ortalama boy uzunluğunun refahın mantıklı bir kriteri olmadığı anlamına gelir.

Güney Asyalıların bu kadar kısa boylu olması belki de resmin bütünün en bilgilendirici bölümüdür. Tıpkı Avrupalı kadınlarla ilgili tarihsel verilerin elimizde olmaması gibi, modern Hintlilerin

33. Dean Spears, 2012, "How much international variation in child height can sanitation explain?" http://www.princeton.edu/rpds/papers/Spears_ Height_and_Sanitation.pdf.pdf.

boy uzunluğu meselesini anlamak için ne kadar geriye gitmemiz gerektiğini bilemiyoruz. Bununla birlikte, Hintlilerle ilgili en son veriler erkekleri içerir ve 1960'ta doğan Hintli erkeklerin ortalama boy uzunluğunun 164 cm, yani 1860'taki Avrupalıların boy ortalamalarından 2-3 cm kısa olduğunu görürüz; bu rakam, 159 cm ile tüm belgelerdeki en kısa boy rakamlarına sahip günümüz Kalahari yerlilerinden ve 1761'deki Norveçlilerden yalnızca 5 cm fazladır.[34] Kuzeydoğu Hindistan'daki Sikkim ve Megalaya eyaletlerinde, 1960'ta doğan erkeklerin ortalama boy uzunlukları ise aslında 159 cm'den de kısadır.

Olasılıkla, yüzyılın ortalarında doğan Hintlilerin çocukluklarında maruz kaldıkları yoksunluklar, tarihteki büyük toplulukların (ta Neolitik Devrim'e hatta ondan önceki avcı-toplayıcılara kadar gitsek bile) yaşadıkları kadar şiddetliydi. 1931'de Hintlilerin ömür beklentisi 27 yıl idi; bu da onların uç noktalarda mahrumiyet yaşadıklarının bir göstergesiydi. Hintliler yirminci yüzyılda bile Malthus* kâbusu yaşadılar. Malthusyen teoriye uygun olarak ölüm ve mahrumiyet, nüfusun kontrol altında tutulmasını sağladı; ama yaşam koşulları hayatta kalanlar için bile dehşet vericiydi. Sağlıklarını koruyamayacak kadar az yiyecek olması yetmezmiş gibi bu yiyeceklerin içeriğinde de temel besin maddeleri yoktu. İnsanların çoğu tek bir tahılla ve içerisinde demir veya yeterince yağ olmayan bir iki sebzeden oluşan tekdüze bir beslenme tarzıyla yaşıyordu. Ömür beklentisinin ancak 20'li yaşlar olduğu bir hayatta kalabilmek için, tıpkı on yedinci ve on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi, nüfus kısa boylu olmak zorundaydı. Malthus'un kaçınılmazı gereği, insan sayısının çok olabilmesi için o insanların daha kısa boylu olması gerekiyordu.

Bugün Hindistan bu kâbustan kaçıyorsa da daha çok yol alması gerekiyor. Hintli çocuklar hâlâ bu gezegenin en cılız ve en kısa boylu çocukları arasında yer alıyor fakat anne-babaları ve büyükanne-büyükbabalarından daha uzun boylu ve iriler. Ayrıca marasmus (zayıflayıp erime hastalığı) gibi genel açlık belirtileri de artık ulus çapındaki araştırmalarda nadiren görülüyor. Hintliler de

34. Floud, Wachter ve Gregory, *Height, health, and history.*

* Thomas Robert Malthus: 1766-1834 yıllarında yaşamış Britanyalı iktisatçı. Yiyeceklerin aritmetik, nüfusun ise geometrik artış kaydettiği bir dünyada, nüfus artışının gelecekte yoksulluğa, açlığa ve ölümlere yol açacağını ileri süren teorinin sahibidir. (y.h.n.)

bugün on yılda bir uzamaya başladılar ama bu uzama Avrupa'da hatta şu anda Çin'de olduğu kadar hızlı değil. Çin'de insanlar her on yılda yaklaşık bir santimetre (bu rakamı artık tanıyoruz) uzuyor. Hintlilerin firarı onların yarısı kadar (her on yılda yaklaşık *yarım* santimetre) ve bu rakam *erkeklerin* boyuyla ilgili. Hintli kadınlar da serpiliyor ama oranlar çok daha yavaş. Öyle ki, bir santimetre uzamaları için altmış yıl geçmesi gerekiyor.[35]

Hintli kadınların Hintli erkeklere kıyasla bu kadar kötü performans göstermesinin nedenini bilmiyoruz; bunun sebebi Kuzey Hindistan'da erkek evlatlara iltimas geçilmesi şeklindeki yaygın uygulamayla mutlaka bağlantılı olmalı ama bunun tam olarak nasıl olduğu bilinmiyor. Güney Hindistan'daysa kız çocuklarıyla ilgili herhangi bir küçümseyici önyargının olmadığı Kerala ve Tamil Nadu'da hem erkekler hem de kadınlar on yılda bir santimetre, yani standart ölçülerde uzuyorlar; Kuzey'deki kadınlar erkeklerden daha yavaş uzarken, buradaki erkeklerin büyümesi de Güney'dekilerden daha yavaş. Kadınlara karşı yapılan bu ayrımcılığın olumsuz etkilerinin erkeklerde de görülmesi işin ironik tarafı. Çünkü tıpkı kadınlar gibi erkekler de olması gerektiğinden küçük ve az beslenmiş anneler tarafından doğuruluyor; sonuç olarak kendi fiziksel ve bilişsel gelişmelerini kendileri engellemiş oluyorlar.

Afrika'ya gelince, insanlar ortalama olarak daha uzunsa da, bazı bölgelerdeki kadınların boyu *kısalıyor*.[36] Biraz önce gördüğümüz gibi varlıklı insanlar ille de uzun boylu değildir; ama dünya genelinde zenginleşmeyle boy uzaması arasında güçlü bir karşılıklı ilişki var. Bunu en açık şekliyle Avrupa'da görüyoruz; büyüme, Şekil 5'te rahatça görülecek kadar öne çıkıyor ama bu durum modern Çin, Hindistan gibi ülkeler için de geçerli. O halde, Afrikalı kadınların annelerinden daha kısa olmalarının en olası nedeni, Afrika'da 1980'lerde ve 1990'ların başında düşen reel gelirlerdir.

Dünya genelinde insanlar artık sadece daha çok yaşayıp zenginleşmekle kalmıyor, aynı zamanda daha uzun boylu ve güçlü oluyor ve bu durumun, muhtemelen bilişsel yeteneklerin de artışı gibi birçok iyi neticeleri var. Fakat ölüm oranı ve para meselesinde

35. Angus Deaton, 2008, "Height, health, and inequality: The distribution of adult heights in India", *American Economic Review* 98(2): 468-74.

36. S. V. Subramanian, Emre Özaltın ve Jocelyn E. Finlay, 2011, "Height of nations: A socioeconomic analysis of cohort differences and patterns among women in 54 low- to middle-income countries", *PLoS ONE* 6(4): e18962.

olduğu gibi, faydaların dağılımı da hâlâ eşitsiz. Günümüzdeki hızla, Bolivyalıların, Guatemalalıların, Perulular ın veya Güney Asyalılarının bugünkü Avrupalılar kadar bile uzun olması için asırlar geçmesi gerekecek. Dolayısıyla insanların birçoğu firar etmişse de, milyonlarcası geride kalmış ve eşitsizliğin insan bedeninde bile görülebilmesine neden olan 'bir dünya' fark ortaya çıkmıştır, denebilir.

KISIM II

Para

5
Amerika Birleşik Devletleri'nde Maddi Refah

YAŞAM SÜRESİNDEKİ ARTIŞ, on sekizinci yüzyıl ortalarında Britanya'da başlamak üzere, tüm dünya ülkelerinde yavaş yavaş etkisini gösterdi. İnsanlar hastalık ve erken ölümden firar ettikçe, hayat standartları da iyileşmeye başladı; sağlık ve yaşam düzeyi bir ölçüye kadar buna paralel ilerledi. Bilim Devrimi ve Aydınlanma fikirleri nihayetinde hem maddi refahta hem de ömür uzunluğunda köklü bir değişiklik yarattı. Aynı mutlak kaynaktan güç alan bu paralel devrimler, pek çok insanın daha iyi ve daha uzun yaşam sürmesini sağlamakla kalmadı; ekonomist Lant Pritchett'in hafızalara yer eden deyişiyle "Ara feci açıldı",[1] diğer bir deyişle, dünya ülkeleri arasında büyük farklar görülmeye başladı. Ekonomik büyüme hem hayat standartlarını yükseltti hem de yoksulluğu azalttı. Bunu tam olarak ölçmek epey zor (bu konuda ileride daha çok şey söyleyeceğim) ama yapılan özenli bir araştırmaya göre, 1820'den 1992'ye kadar dünyada yaşayan tüm insanların ortalama geliri yedi ila sekiz kat arttı.[2] Aynı zamanda, dünya nüfusunun uç noktalarda yoksulluk yaşayan kısmı da yüzde 84'ten yüzde 24'e düştü. Hayat standartlarında tarihte eşi görülmemiş bu yükseliş, gerek ülkeler gerek o ülkelerde yaşayan bireyler arasındaki eşitsizliğin de mu-

1. Lant Pritchett, 1997, "Divergence, big time", *Journal of Economic Perspectives* 11(3): 3-17.

2. François Bourguignon ve Christian Morrisson, 2002, "Inequality among world citizens: 1820-1992", *American Economic R eview* 92(4): 727-44.

azzam ölçekte büyümesine yol açtı. Eşitsizliğin *yapısı* da değişti. On sekizinci yüzyılda, eşitsizliğin büyük kısmı ülkelerin *kendi içinde*, yani zengin toprak sahibi aristokratlar ve halk arasında idi. Oysa 2000 yılına gelindiğinde, en büyük fark artık ülkeler *arasında* görülüyordu; bu, aranın "feci" bir şekilde açılmasının sonucuydu. Daha önce de gördüğümüz üzere yaşam süreleri arasındaki farkın azalmasına karşın, ülkeler arasındaki gelir farklarının düşmesiyle ilgili bugün de hiçbir işaret bulunmuyor.

Konuya Amerika Birleşik Devletleri'ndeki maddi refahla başlayacak ve son yüzyıla odaklanacağım. Amerika Birleşik Devletleri'ni seçmemin nedeni hem bu ülkenin öyküsünün oldukça çarpıcı olması hem de bu kitabın merkezindeki temaları örneklemesidir. Refah yükselirken herkes bundan eşit ölçüde faydalanamaz; dolayısıyla (her zaman değilse de) genellikle insanlar arasındaki fark açılır. Pozitif ya da negatif, genelde her değişim içinde adaletsizlik barındırır. Eşitsizlik meselesi, sadece gelişmeleri değerlendirme (bunun semeresini kim görüyor, kimler geride bırakılıyor) şeklimizi etkilemez; onun kendi başına etkide bulunduğu durumlar da vardır. Eşitsizlik bazen, diğer insanlara yeni fırsatlardan faydalanmanın yolunu gösteriyorsa, büyümenin yayılmasını da sağlayabilir. Fakat aynı zamanda maddi açıdan iyileşmenin önünü kesebilir hatta bazen bütünüyle yok etme riski barındırır. Eşitsizlik geri kalanların arayı kapatmaları için ilham verebilir ya da onları buna teşvik edebilir; böylece hem kendileri hem de başkaları için olumlu gelişmeler yaratır. Kimi zaman ise eşitsizlik o kadar şiddetli bir hale gelir, kazançlar o kadar az kişinin elinde toplanır ki, ekonomik büyüme tıkanır ve ekonomi mekanizması düzgün işleyemez hale gelir.

Amerika Birleşik Devletleri ile başlamamın bir diğer nedeni de elimizde iyi ve anlaşılması kolay veriler olmasıdır. Herkes doların ne olduğunu bilir, döviz kuru hesaplamak zorunda kalmayız ve birinci sınıf bir istatistik sisteminin sağladığı verilere güvenebiliriz. Dünyaya bir bütün olarak baktığımızda bu lükslerin hiçbirini bulamayız. Aynı şekilde, zamanda geriye dönüp baktığımızda da veriler gitgide azalır ve karşılaştırma zemini sağlıksızlaşır. Yirmi birinci yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyılı karşılaştırmak, pek çok açıdan iki farklı ülkeyi karşılaştırmak kadar zordur. İnsanlar farklıdır, parayı harcadıkları yerler farklıdır ve standart değerler farklıdır, kısacası, " 'geçmiş zaman' dediğimiz, yabancı bir ülkedir." ABD verileri ile çalışmanın kolaylığı, kendimi tanıdık bir ortamda hissettiriyor; bu

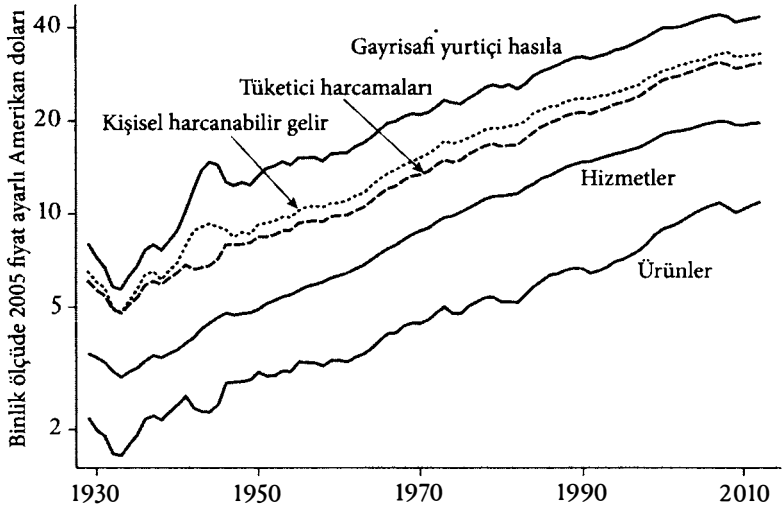
ortamda bazı kavramlar geliştirebilir, ekonomistlerin ve istatistikçilerin gelir, yoksulluk ve eşitsizliği ölçmeye çalışırken ne demek istediklerini daha iyi anlatmaya çalışabilirim.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE EKONOMİK BÜYÜME

Tanıdık bir konsept olarak Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) iyi bir başlangıç noktası olacak (ama asla iyi bir son nokta olmazdı). Şekil 1'deen üstteki çizgi, modern istatistiklerin başladığı 1929'dan sonra ABD'de kişi başına düşen GSYH'nin gidişatını gösteriyor. GSYH, bir ulusun ne kadar ürettiğini gösterir ve milli gelirin temelini oluşturur. 1929'da kişi başına 8.000 dolardan biraz fazla olan GSYH, Büyük Bunalım'ın dip noktası olan 1933'te 5.695 dolara düştü ve çeşitli iniş çıkışlarla 2012'de 43.238 dolara yükseldi; yani 1929'dan bu yana beş kat arttı. Bu rakamlar zaman içindeki fiyat artışlarına göre düzeltilmiştir; dolayısıyla 2005 fiyatlarına ayarlı dolar bazında kişi başına düşen *gerçek* gelir ölçümleridir. 1929'daki rakam bizlere 1929'da ortalama milli geliri gösterir; o tarihte zamanın çok daha düşük fiyatlarına göre 805 dolar olan rakam 2009'da olsaydı, 8.000 dolar değerinde olacaktı.[3]

GSYH'deki küçük iniş çıkışlar ilerlemenin durduğu ya da gerilediği zamanlardır; bu dalgaların sıklığı ve şiddetinin zaman içinde iyice azalmış olmasının bizzat kendisi ilerlemenin göstergesidir. 2008'deki finansal çöküşü izleyen Büyük Durgunluk, özellikle işini kaybeden ve ben bu satırları yazarken hâlâ işsiz olan milyonlarca insanı perişan etmesine karşın bu tarih içinde belli belirsiz kendini gösterir. 1950'den sonra grafik çizgisi düzleşmeye başlar ki; bu da, sabit hızda yılda yüzde 1,9 veya 2008'de duracak olursak yılda yüzde 2'den fazla büyüme anlamına gelir. Zamanda geriye gittikçe veriler biraz muğlaklaşsa da, kişi başına düşen milli gelirin büyüme oranı, son bir buçuk asır içinde fazla değişmemiştir.

3. Buradaki ve Şekil 1'deki rakamların kaynağı: http://www.bea.gov/ iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1#reqid=9&step=3&isuri=1&903=264.

ŞEKİL 1: Gayrisafi yurtiçi hasıla ve bileşenleri, 1929-2012

Yüzde 2'lik büyümede, gelir her otuz beş yılda ikiye katlanır; böylece her çiftin 35 yaşında iki çocuk sahibi olduğunu varsaymamız halinde, her kuşak, ebeveyninin sahip olduğu hayat standartlarının iki katını yakalayacak demektir. Bugün hâlâ hayatta olan bizlere bunlar zaten doğal bir gidişat gibi görünür; ama binlerce yıldır hiçbir kalkınmaya tanık olmamış ya da sürekli sekteye uğradığı için kazandığı ilerlemeleri kaybetmiş olan atalarımız için tüm bunlar hayret verici değişimlerdir. Hepimizin bildiği üzere bu, çocuklarımızı da torunlarımızı da şaşırtabilecek bir durumdur.

Göreceğimiz gibi GSYH, refah için zayıf bir göstergedir; gelir ölçüsü olarak bile sınırlı bir kriterdir. Amerika Birleşik Devletleri içinde üretilen ama yabancılara ait gelirler bunun içindedir; dağıtılmayan şirket kârları (nihayetinde hissedarlara ait olan) şeklindeki gelirler bunun içindedir; federal, eyalet ve yerel yönetimlerce kullanılan ihtiyat akçeleri de bunun içindedir. Vergiler ödendikten ve transferler yapıldıktan sonra ailelerin elinde kalan milli gelir payı, *kişisel harcanabilir gelir*dir; şekildeki ikinci çizgi bunu gösterir. Bu, GSYH'den epey küçüktür ama büyüme ve dalgalanmanın tarihsel manzarası da çok benzerdir. İnsanların ne aldığına değil de ne harcadığına baktığımızda da hemen hemen aynı şeyi görürüz. Bu da *tüketici harcamaları,* yani üçüncü çizgidir. Kişisel harcanabilir gelir

ile tüketici harcamaları arasındaki fark, insanların birikimleridir ve şekil bizlere, Amerikalıların birikim için gelirlerinden ayırdıkları payın, özellikle son otuz yıl içinde düştüğünü gösteriyor. Buna neyin sebep olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Birçok sebebi olabilir: Borç almak eskisine göre daha kolaylaşmıştır; eskiden olduğu gibi bir ev, araba veya bulaşık makinesine ödeme yapmak için bir birikim olması artık gerekli değildir; Sosyal Güvenlik sayesinde emeklilik günleri için para biriktirme ihtiyacı ortadan kalkmıştır ve ortalama Amerikalı borsadaki artışlardan ve fiyatlardan yararlanır. (en azından Büyük Durgunluğa kadar öyleydi.)

Sermayenin kârı nakde çevrilip harcanabilir ya da insanlar biriktirmiyor olsa bile servet yapmak için kullanılabilir. Ekonomistlerin sözlüğünde, biriktirme (tasarruf), gelir ile tüketim arasındaki *farktır* ve bunların her ikisi de birim zaman başına düşen para akışlarıdır. *Servet* bir akış değil stok, zamanın bir anında, defteri kebirdeki yekundur. Sermayenin getirileriyle artar, sermaye kayıplarıyla azalır (birçok Amerikalı 2008'deki mali çöküşte servetlerinin yaklaşık yarısını kaybetmişlerdir); ayrıca insanlar tasarruf yaptığında yükselir, tasarruf dengesini "bozduklarında", örneğin emeklilik veya geçici bir işsizlik döneminde kazandıklarından çok harcadıklarında, düşer.

Bu şekil ayrıca insanların paralarını nereye harcadığını da gösteriyor; harcama alanları da ürünler (2012'deki toplamın üçte birinden fazlası ürünlere harcanmış) ve hizmetler olarak iki büyük kategoride toplanıyor. Hizmet kategorisindeki en yüklü iki kalem olan barınma ve kamu hizmetleri (elektrik, su, gaz vb.) halen yılda yaklaşık 2 trilyon dolar yani toplam tüketici harcamalarının yüzde 18'ini, sağlık hizmetleri ise 1,8 trilyon dolar yani toplamın yüzde 16'sını oluşturuyor. Ürünlere harcanan toplamın ise yaklaşık üçte birini dayanıklı tüketim malları (motorlu taşıtlar, mobilya, elektronik eşya ve benzeri), üçte ikisini de dayanıklı olmayan mallar, yani giyecek ve yiyecek harcamaları oluşturuyor. Günümüzde Amerikalılar bütçelerinin yalnızca yüzde 7,5'ini ya da ev dışında tüketilen yiyeceklere harcanan parayı da eklersek yüzde 13'ünü yiyeceğe harcarlar. Bu harcamalar maddi refahın parçalarıdır ve bunların Şekil 1'de gördüğümüz gibi büyümesi (ve bu önceki yüzyıl için de geçerli), uzayan yaşam sürelerine eşlik eden maddi zenginliğin de artış hikâyesini anlatır. Hayat artık yalnızca daha uzun değil, daha iyidir de.

Maddi refah ve onun ölçümleri (GSYH, kişisel gelir ve tüketim) son zamanlarda eleştirilere maruz kalmaktadır. Bize sürekli, daha fazla harcamanın daha iyi yaşamamızı sağlamayacağı hatırlatılıyor; din otoriteleri durmadan materyalizme karşı bizleri uyarıyor. Ekonomik büyümeyi destekleyenler arasında bile GSYH'nin halihazırdaki tanımı ve ölçümünü eleştiren pek çok kişi var: GSYH, ev kadınlarının hizmetleri gibi önemli aktiviteleri içermiyor, serbest zamanları hesaba katmıyor; hatta *içerdiği* şeyleri bile doğru dürüst ölçemiyor vb. Ayrıca hariç bırakılması yönünde tartışmalar olan bazı kalemleri, örneğin kirliliği ortadan kaldırmanın maliyeti veya hapishaneler kurmak ya da toplu taşıma gibi şeyleri de içine alıyor. Bu "defansif" harcamalar kendi başlarına iyi şeyler olmayabilir ama istemesek de iyi olanları korumak için mecbur olduğumuz şeyler.[4] Suç oranı yükselirse ve hapishanelere daha çok para harcarsak, GSYH daha yüksek olacaktır. İklim değişikliğini yok sayarsak ve her fırtınanın ardından temizlik ve tamirata sürekli para harcarsak, GSYH düşmeyecek, tersine yükselecektir: Tamiratı sayıyor fakat tahribatı saymıyoruz.

GSYH bize kimin ne aldığını söylemez; Şekil 1 bize, sahip olunacak bir sürü şey olduğunu söyler ama bunları kimin aldığını anlatmaz. Ölçüm ve tanımlarda bunlar ciddi meselelerdir; bu konuya daha sonra yine döneceğim. Kimin ne aldığı birincil önem taşır ve bu bölümün çoğu bu konuya ayrılmıştır. Bununla birlikte, maddi hayat standartları ve ekonomik büyümenin refaha çok az katkısı olduğu ya da hiç katkısı olmadığı iddialarına karşı çıkarak, bunların önemini savunmakla başlayacağım.

Ekonomik büyüme bir şeylere (daha çok makine, otoyollar veya genişbant internet gibi temel olanaklar) ve insanlara (daha çok ve daha iyi eğitim) yatırım yapmayı gerektirir. Bilgi edinilmesi ve bu bilgilerin çoğaltılması lazımdır. Bu büyümenin bir kısmı yeni temel bilimlerin ürünüdür, bir kısmı da bilimi ürün ve hizmetlere dönüştüren mühendislik çalışmalarından, yapılan sonsuz ince ayarlardan, tasarım iyileştirmelerinden gelir; zaman içinde bu tasarımlar T-Model Ford'u bir Toyota Camry'ye ya da benim 1983'te kullandığım hantal kişisel bilgisayarımı tam da şu anda kullanmakta olduğum incecik, neredeyse ağırlıksız ve sonsuz bir güce sahip bir

4. William Nordhaus ve James Tobin, 1972, "Is growth obsolete?" içinde *Economic Research: Retrospect and prospect,* Cilt 5: *Economic growth,* National Bureau of Economic Research, 1-80.

dizüstü bilgisayara dönüştürür. Araştırma ve geliştirmeye yapılan yatırımlar, inovasyon akışını zenginleştirir ama yeni fikirler her yerden gelebilir; bilgi depoları artık ulusal değil uluslararasıdır ve yeni fikirler yaratıldıkları yerlerden başka yerlere çabucak yayılabilir. İnovasyon ayrıca, bilim ve mühendisliği kârlı bir şekilde yeni ürünlere ve hizmetlere dönüştüren girişimci ve risk alan yöneticiler de gerektirir. Doğru kurumlar yoksa bunları yapmak zordur. Yenilikçi-yaratıcıların üzerinde müsadere veya kamulaştırma riski olmamalıdır; fonksiyonel hukuk mahkemeleri anlaşmazlıkları çözmeli, patentleri korumalıdır; ayrıca vergi oranları da çok yüksek olmamalıdır. Tüm bu koşullar bir araya getirildiğinde (bir buçuk asırdır ABD'de olduğu gibi), istikrarlı bir ekonomik büyümemiz ve daha yüksek hayat standartlarımız olur.

Peki bunların herhangi birine sahip olmaya değer mi? Yoksulluk ve yoksunluktan firar noktasının ötesine bile geçen bu yeni ürün ve hizmetler, insanların önceleri imkânsız olan şeyleri yapmasını sağlar ve bu yeni olanaklar hayatı daha iyi bir hayat yapar. Birkaç örnek verelim ve onlar var olmadan önce hayatın nasıl olduğunu düşünelim. Mesela bir dünya ev aleti insanları, özellikle kadınları, son derece sıkıcı angaryalardan kurtarır. Kömür yakılıp su kaynatılan kazanlar, çamaşırların sıkılması, dışarı asılıp kurutulması ve ütülenmesi derken eskiden çamaşır yıkamak her hafta insanların tam bir gününü alan bir aktiviteydi. 1950'lerdeki bir İskoç reklamında yeni geliştirilen çamaşır tozunun "her pazartesi kömür tasarrufu" yapılmasını sağlayacağı iddia edilmişti. Musluk suyu ve düzgün sanitasyon Romalılar tarafından bilinen şeylerdi ama; bunların hepimize ulaşması için gelirlerin yükselmesi gerekiyordu. Ya da daha sık ve daha iyi ulaşım olanakları kişisel özgürlük sağladı, yaşanacak yer seçeneklerini çoğalttı, birçok serbest zaman etkinliği yapabilmemizi mümkün kılarak, anti-materyalistlerin sıkça vurguladığı gibi, dostlarımızla ve ailemizle daha fazla zaman geçirmeyi kolaylaştırdı. Havayoluyla yapılan yolculuklar nüfusun büyük bir bölümünün ülkenin ve dünyanın her yerine ulaşabilmesini sağladı. Hepimiz günün her saati çocuklarımız ve dostlarımızla temasa geçebiliyor, binlerce kilometre uzakta yaşayan insanlarla yakın dostluklar kurabiliyor, canımızın istediği yer ve zamanda çağdaş ya da klasik edebiyatın, müziğin ve sinemanın keyfini çıkarabiliyoruz. İnternet bol bol bilgi ve eğlence sağlıyor ve çoğu da ücretsiz. Yeni tıbbi tedaviler (Bölüm 4'te sözü edilen antihipertansif ilaçlar gibi)

bu olanakların keyfini daha çok çıkarmamız için hayatımıza yeni yıllar katarken, kalça implantı ve katarakt ameliyatı gibi diğer tedaviler de bizlerin hastalıklı yaşama riskini azaltıp, bu zevklerden mahrum kalmamamızı sağlıyor. Sağlık hizmetlerine çok fazla para ödüyor olmamız, bu ilerlemeleri reddetmemize yol açmıyor. Hiç kimse ekonomik büyümenin negatif yan etkileri olduğunu inkâr edemez ama her şeyi hesaba kattığınızda muazzam ölçüde fayda getirdiği de açık.

Tek tek saydığımız bu örnekler (maddi inovasyonun nimetleri), bakış açınıza göre bayat, beylik veya basmakalıp (veya tersi) görülebilir. Fakat her şekilde bu listeler tüm bu ilerlemelerin insan refahına katkısının olmadığı ya da bunları sırf komşumuzda var diye istediğimiz yönündeki iddiaların ne kadar akıldışı olduğunu gösterir.

Şekil 1'de belgelenen tüm o büyümeye karşın Amerikalıların elli yıl öncesine göre hiç de daha mutlu olmadığı yönündeki göstergelere ne diyeceğiz peki? Bu bulgular, ekonomik büyümenin iyi bir şey olduğu fikriyle çelişmiyor mu? Pek değil. Bölüm 1'de gördüğümüz gibi, insanlara mutlu olup olmadıklarını sorduğunuzda aldığınız sonuçlar, hayatlarından memnun olup olmadıkları sorulduğunda elde ettiğiniz cevaplardan çok farklı. Bölüm 1'deki Şekil 7, hayatlarının çok daha iyi olduğuna inansalar da Danimarkalıların ve İtalyanların, Bangladeşli lerden ve Nepallilerden daha az mutlu olduğunu göstermişti. Amerikalıların son bir asırdaki hayatlarını puanlandırmalarını istesek ne derlerdi bilemiyoruz, elimizde veri yok. Bundan daha önemli olarak, gelir dağılımı üzerinde düşünmeliyiz. Birazdan göreceğimiz gibi, Şekil 1'de grafiğe dökülmüş olan ekonomik büyüme, özellikle 1970'lerden itibaren tipik bir Amerikan ailesine neler olduğunun altını kalın çizgilerle çiziyor. Onlara göre problem, epey bir ekonomik büyümeye tanık olmak ve tatmin olmamak değil, çok az büyümeye tanık olmak ya da hiç büyüme görmemiş olmak. Hayatlarından memnun olmamalarına şaşmamak gerek.

Gelir büyümesi iyi bir şeydir çünkü insanların iyi bir yaşam sürme fırsatlarını artırır. Öte yandan, Şekil 1'deki göstergelerde neyin kapsanıp neyin kapsanmadığını görmemiz de önemlidir. Burada serbest zaman hiç hesaba katılmamıştır; insanlar daha az çalışma kararı alırsa ve işten daha çok değer verdikleri bir şeye daha çok zaman ayırırlarsa, milli gelir ve tüketici harcamaları

düşer. Fransızların GSYH'sinin Amerikalıların GSYH'sinden daha düşük olmasının bir sebebi de Fransızların tatillerinin daha uzun olmasıdır ama bunun sonucunda daha kötü durumda oldukları söylenemez. Burada pazarda satılmayan hizmetler de hesaba katılmamıştır; yani bir kadın evinde çalışıp ailesine bakıyorsa bu, hesaba katılmamıştır ama aynı kadın başka birinin evinde çalışıp *başka* bir aileye bakıyorsa hesaba *katılmıştır*. Örneğin internetin çok düşük bir maliyetle sağladığı kaliteli eğlenceler sayesinde serbest zaman konusunda olumlu bir gelişme olmuşsa da, bu faydaları hesaba katabilecek bir yöntemimiz yoktur. Bunları bu şekilde yapmanın iyi (ama biraz teknik) sebepleri vardır; fakat bu örnekler bir refah göstergesi olarak GSYH ile ilgili ortada gerçek bir problem olduğunu gösteriyor.

Serbest zamanları dışarıda bırakma konusunda kaygı duymamamızın bir nedeni de son elli yılda Amerikalıların belli şeylere zamanlarını ayırma noktasında büyük bir değişim yaşamış olmasıdır. En büyük değişim, başta yüksek eğitim görmüş erkeklerle evlenmiş olan kadınlar olmak üzere, daha çok kadının işe gidiyor olmasıdır. Eğer serbest zamanı iyi, çalışmayı kötü diye düşünürsek, bu kadınlar kaybettikleri serbest zaman hesabına göre kötü durumdadırlar. Bazı kadınlar için (iki yakayı bir araya getirmek için ikinci ya da üçüncü düşük maaşlı işte çalışmak zorunda kalanlar) bu mantıklı bir şeydir ve fazladan gelen geliri sayar da serbest zaman kaybını göz ardı edersek, ne kadar iyi durumda olduğumuzu biraz abartmış oluruz. Fakat pek çok kadın için evin dışında çalışıyor olmak, yarım asır önce sahip olamadıkları bir keyiftir. Bu arada dikkatli olmalı ve işsizlerin "serbest zamanlarını" da fayda olarak görüp bu hesabın içine katmamalıyız. İşlerini kaybeden insanlar evde daha çok zaman geçirmeyi kendileri *seçmiyor* ve ardı ardına yapılan araştırmalar, işsiz insanların hayatlarında en çok tatminsizlik hisseden insanlar olduklarını belgeliyor. O halde Şekil 1'deki verilerde, serbest zaman konusunda herhangi bir mekanik ayarlama yapılması daha olumlu bir gelişme sağlamayacaktır.

Amerikalıların üçte ikisi kendi evlerinde yaşar ve kira ödemez. Ancak değerli bir hizmet alırlar (kendi evinde oturup kira vermemek) ve milli gelir hesap uzmanları; tüketici harcamaları, kişisel harcanabilir gelir ve GSYH içinde buna da bir değer biçerler. Aslında, bu hesap uzmanları kendi evlerinde oturan bizlerin kendimize kira verdiğimize karar vermişlerdir ve bu çok yüksek meblağı (2011'de

1,2 trilyon dolar) da gelir ve harcamalarımızın içine katarlar. Britanya devleti eskiden, bu "hayali" gelir üzerinden, gelir vergisinin bir parçası olarak "gerçek" vergiler toplardı; eline faturayı aldığında genelde yumuşak huylu ve yasalara saygılı babamın nasıl da aniden devlet karşıtı bir tepkiyle köpürdüğünü hâlâ hatırlıyorum. Hesap uzmanları bu meblağları hesaba katmakta haklılar (bugünün hükümetleri bunlardan vergi almaya çalışmayacak kadar anlayışlı olsa da) ama gelirler üzerinde yapılan bu ve diğer birçok "yakıştırma", insanların gelirlerini algılama tarzı ve milli hesap uzmanlarının iş yapış tarzı arasındaki ipleri de germektedir. Kişisel gelir ve harcamalar, devletin tüketiciler lehine ödediği sağlık hizmetlerinin tutarlarını da içerir ama bazı muğlak teknik nedenlerle, devletin tüketiciler lehine eğitim için ödediği tutarları *içermez*.

Bir politikacı size "Hiç bu kadar iyi durumda olmamıştınız" derse ve siz de "Nerde, ben bir şey görmüyorum" diye yanıtlarsanız iyi durumda olduğunuz, çünkü kendinize ödediğiniz kiranın arttığı ya da devletin yaşlılar için daha çok sağlık hizmeti satın aldığı şeklindeki açıklamadan memnun olmayacaksınızdır!

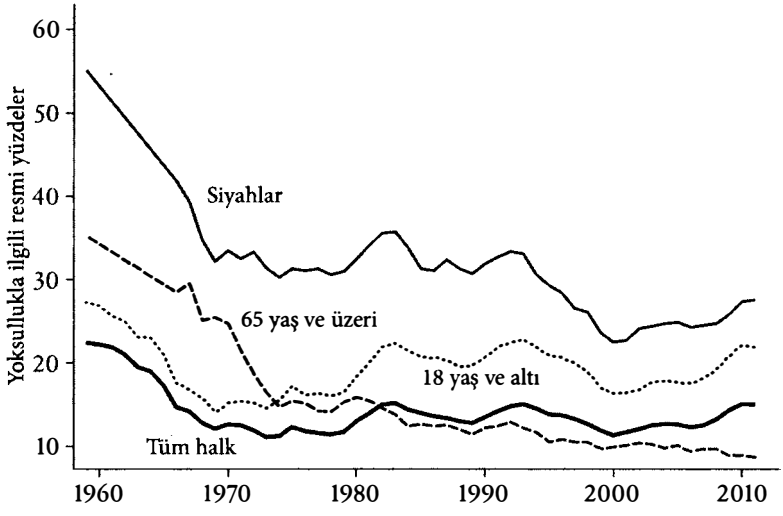
Sağlık hizmetleri harcamaları, barınma harcamaları kadar büyüktür ve sağlık hizmetlerine değer biçip ölçmek daha da zordur. Hepimiz sağlık hizmetlerinin *maliyeti* olduğunu biliriz ama sağladığı faydalar hem belirsiz hem de değer biçilmesi zor şeylerdir. Sağlık hizmeti pazarda ton balığı konservesi veya iPad gibi satılan bir şey olsaydı, ona tüketicilerin ödediği para üzerinden bir değer biçebilirdik. Fakat sağlık hizmetleri çoğunlukla sigorta şirketleri veya devlet tarafından ödenir, bu da bize o hizmeti alan insanlar için bunun neye değdiği konusunda hiçbir şey söylemez. Daha iyi bir seçenekleri olmayan milli hesap uzmanları da sağlık hizmetini maliyetiyle ölçerler. Sağlık hizmetinin harcanan her kuruşa değdiğine inananlar, onca katkının olduğundan az gösterildiğini savunurlar; sistemdeki ziyanı vurgulayanlar ise bunun tersini söylerler. Üzerinde anlaşma sağlanan tek şey, sağlık hizmetinin değerinin kötü hesaplandığıdır.

Ekonomik büyümenin nimetlerini sayarken pek çok yeni üründen söz ettim. Oysa birçok ekonomist yeni ürünlerin, özellikle de radikal anlamda yeni ürünlerin değerlerinin milli hesaplamalarda tam olarak yansıtılamadığına inanır. Aynı şey, mevcut ürünlerdeki nitelikli iyileşmeler için de geçerlidir: Artık ütülenmesi gerekmeyen gömlekler, konuşulanları anlayan telefonlar, daha

güvenli arabalar veya daha hızlı bilgisayarlar gibi. Milli gelir hesap uzmanları tüm bunları göz önüne alırlar ama hiç kimse bunları doğru düzgün hesaplama yolunu bildiğimizi düşünmüyor. Bazı ekonomistler ekonomik büyümenin eskiden, *daha çok* şey üretmek (daha çok ev, daha çok etek, daha çok gömlek, daha çok masa ve sandalye) demek olduğunu, ama bugün *daha iyi* şeyler üretmek anlamına geldiğini savunuyor. Fakat "daha iyiyi" ölçmek, "daha çok" olanı ölçmekten daha da zor; dolayısıyla zaman ilerledikçe istatistikçilerin gitgide daha fazla şey kaçırdıklarını en azından bir olasılık olarak düşünebiliriz. Belki de ekonomistlerin çoğunluğu Şekil 1'in altında yatan rakamların, ABD'nin gösterdiği performansı eksik yansıttığını düşünüyor (gerçi hiç kimse bunu düzeltebilecek inandırıcı bir yöntem bulamadı). Ayrıca her ürün ve hizmet eskisinden daha iyi değil. ATM'ler kendi şubenize gidip banka memuruyla konuşmanın yerini aldığından beri bankacılık eskisinden daha iyi; ama son mali krize yol açan o yırtıcı ve yanlış yönlendiren borç verişlerin banka müşterilerine fayda sağladığına inanmak çok zor.

Maddi kalkınmaya altın elma dersek, bu altın elmanın içinde Şekil 1'de de kendini gösteren bir de kurtçuk vardır: Ortalama kalkınma yavaşlamaktadır; dolayısıyla ebeveynlerle çocukları arasındaki fark eskiden olduğu gibi değildir. GSYH rakamlarına yakından bakıp 1970 öncesi ve sonrasını karşılaştırırsak, (Büyük Durgunluğun son birkaç yılını bir kenara koysak bile) bir düşüş olduğunu görürüz. Bu düşüş rakamlarda açıkça kendini gösteriyor: 1950'den 1959'a kadar kişi başına düşen GSYH yılda yüzde 2,3, 1960'larda yılda 3,0, 1970'lerde yüzde 2,1, 1980'lerde yüzde 2,0, 1990'larda yüzde 1,9 ve yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında sadece yüzde 0,7 artmıştır. 2008 ve 2009'u son rakamların dışında tutsak bile artış, sadece yüzde 1,6'dır. Yüzde 3,0 ile 1,6 arasındaki fark çok korkunç görünmeyebilir; ama bileşik büyümenin gücünü dikkate aldığımızda, yirmi beş yıllık bir kuşağın ardından bu fark, hayat standartlarının en iki kat artması ile yüzde 50'den az artması arasındaki fark anlamına gelir. Ekonominin genişlemesi, herkes için yetecek kadar var (en azından potansiyel olarak) demektir ve pasta ne kadar hızlı büyürse, kimin ne kadar aldığıyla ilgili çatışmalar o kadar kolay çözülür; herkes daha fazla pay alır ve diğerlerinin daha az pay almasına sebep olmaz.

Bu yavaşlama yeterince gerçek görünmektedir ama daha iyiye giden hizmet ve ürünlerle ilgili bazı olumlu gelişmeleri kaçırdığımız doğru ise, bunun oranını abartıyor ve hatta olmadığı halde bir yavaşlama görüyor olabiliriz. Hizmetler GSYH'nin giderek büyüyen bir payını oluşturduğu ve ölçülmesi en zor kalem olduğu için, milli gelir hesap uzmanlarının zaman içinde sürekli gözden kaçırdıkları bir şeyler olabilir. Aynı şey son zamanlarda hayatımıza giren ve istatistiklerde tam anlamıyla yerini bulamamış olan o yeni internet bazlı ürünler ve elektronik ürünler için de geçerlidir. Sağlık hizmetleri elbette daha da etkinleşmektedir ve bunun sonucunda uzayan yaşam süreleri bu hesapların hiçbir yerinde görülmez. Fakat bunu söylemek, alelacele düzeltmelerden kaynaklanabilecek problemleri de görmek demektir. Bölüm 4'te gördüğümüz gibi, yaşam sürelerindeki olumlu gelişmenin bir kısmı sağlık hizmetlerinden gelse de insanların sigarayı bırakması gibi davranış değişiklikleri daha etkili olmuştur. O halde, yaşama eklenen yıllara birer değer atfedersek (bu zaten zor ve tartışmalı hesaplamadır) kolayca ama *hatalı bir şekilde* GSYH artışının oranını yükseltebiliriz. Bir kez daha söyleyelim, istatistiksel ilaç, istatistiksel hastalıktan daha beter olabilir. Öyle bile olsa, bu eksiklik meselesi hemen düzelecek gibi değil ve bu bölümde birçok noktada tekrar karşımıza çıkacak.

ŞEKİL 2: Yoksulluk oranları, 1959-2011

Sadece yoksul insanların sayısına bakarak GSYH'deki yavaş büyümenin, durumu en kötü olanlar üzerindeki etkilerini görebiliriz. Şekil 2, her yıl Nüfus Sayım Müdürlüğü tarafından yayımlanan resmi yoksulluk oranlarını gösteriyor. Alttaki koyu renkli çizgi, yoksulluk içinde yaşayan Amerikalıların yüzdesidir; ilk verilerin alındığı 1959'da yüzde 22 ile başlar, 1973'te düşerek yüzde 11 olur, sonra çeşitli dalgalanmalarla hafifçe yükselme eğilimine geçer. 2010'da, nüfusun yüzde 15'i yoksuldu; bu, mali krizden önceki orandan yaklaşık yüzde 2,5 daha fazladır. Bu rakamların oluşturulma şekliyle ilgili pek çok eleştiri yapılabilir fakat görünüşe bakılırsa, Şekil 1'deki *pozitif* ilerleme tablosu ile Şekil 2'deki (özellikle ekonomik büyümenin 1970'te yavaşlamasından sonra) *negatif* yoksulluk tablosu arasında hayret verici bir çelişki vardır. Ekonomik büyüme 1973'ten sonra durmadı; kişi başına düşen gelir 1973 ile 2010 arasında yüzde 60'tan fazla yükseldi. Ama bu büyüme yoksullukta hiçbir azalma sağlamadı. Gelirler bazı noktalarda yükseldiyse de, bu noktalar resmi olarak yoksul diye sınıflandıran kesime ait değildi. Ölçümlerle ilgili her zamanki gibi bazı zorluklar varsa da (yoksulluk istatistiklerine alınan gelirler, GSYH'ye alınan gelirlerle aynı şekilde tanımlanmaz) ekonomik büyümenin yoksulluğu ortadan kaldırmamasının açıklaması bu değildir.

Özellikle 1970'lerin ortalarından önce, yoksulluk oranları gruplara göre farklılık gösteriyordu. İlk yıllarda Afrikalı-Amerikalılar, İspanyol kökenliler ve yaşlıların oluşturduğu üç gruptaki yoksulluk oranı çarpıcı bir düşüş göstermişse de, günümüzde, Afrikalı-Amerikalılar ve İspanyol kökenliler (grafikte gösterilmemektedir) en yüksek (açık ara ile) yoksulluk oranına sahiptir; en düşük yoksulluk oranı ise yaşlılardadır.

Yaşlıların yoksulluk oranlarındaki düşüş genelde, 65 yaş ve üzerindekiler için fiyat ayarlaması ile ödeme yapan, gelişmiş bir Sosyal Güvenlik programının en büyük başarılarından biri olarak zikredilir. Çocuklar yetişkinlerden daha yoksul görünür ama diğer gruplar ve nüfusun bütünü gibi onlar da son otuz yıl içinde yoksulluk oranlarında yok denecek kadar az düşüş görmüşlerdir. Şekilde yoksul *kesimlerin* gösterildiğine dikkatinizi çekerim, dolayısıyla nüfus büyüdükçe, yoksulların *sayısı,* yoksulluk oranından daha hızlı yükselmektedir. 2011'de, Amerika'da yoksulluk içinde yaşayan 46,2 milyon kişi vardı ve bu da 1959'dakinden 6,7 milyon kişi daha fazlaydı.

Giderek büyüyen ya da en azından durağan kalan bir ekonomide, bu rakamların güvenilir olup olmadığını ya da hesaplamada bir hata olup olmadığını sorabilirsiniz. Hatta, insanların yoksul kategorisine doğru yerleştirilip yerleştirilmediğini bile sorgulamaya başlayabilirsiniz. Ana fikir basittir, ama bunun uygulaması o kadar da kolay değildir. Aslında yoksulluk sınırının ne olacağına karar vermek ve zaman içinde bunu güncellemek en zor meselelerden biridir.

Amerika'daki yoksulluk sınırı Sosyal Güvenlik İdaresi'nde çalışan ekonomist Mollie Orshansky tarafından 1963-64'te hesaplanmıştır. Orshansky dört kişilik bir ailenin (2 yetişkin ve iki çocuk) ancak idare edebileceği kadar yiyeceğe harcaması gereken parayı hesaplamış, sonra da tipik bir ailenin gelirinin yaklaşık üçte birini yiyeceğe ayırdığını varsayarak bu rakamı üçle çarpmıştır. Sonuçta ortaya çıkan rakam 1963 yılına göre 3.165 dolardır. 1969 Ağustos'unda bu rakam resmen ABD yoksulluk sınırı olarak kabul edildi ve o günden beri hiç değiştirilmedi (fiyat ayarlamalarındaki değişiklikler dışında). Bu hesabın 2012'deki karşılığı 23.283 dolardır. Sınırın böyle sabitlenmesi gerçekten tuhaf; neden özgün formül korunup Orshansky'nin hesabı her yıl yeniden yapılmasın? Ama bunu yapmak yerine 1963'teki sınır aynen korunup sadece enflasyona göre ayarlanıyor.

Orshansky'nin (beslenme ihtiyacı gibi yüzeysel olarak uygun gibi görünen ve kolay anlatılacak bir fikre dayanan) "bilimsel" yoksulluk formülü, bir sis perdesinden öte bir şey değildi. Johnson dönemindeki ekonomistler, sonradan Yoksullukla Mücadele adını alacak programa hazırlanmak için bir yoksulluk sınırı belirlemek zorundaydılar ve 3.000 dolar üzerinde karar kıldılar, çünkü bu makul bir rakam gibi görünüyordu. Orshansky'nin görevi, gaipten gelmiş bu rakama kolay bir açıklama bulmaktı. İlk yaptığı (ve tercih edilen) hesap, Tarım Bakanlığı'nın "düşük maliyetli gıda programına" dayanıyordu ve bu hesapta çıkan rakam 4.000 doların biraz üstündeydi. Daha sıkı bir "gıda ekonomi programı" ile sınır 3.165 dolar oldu ve bu rakam hemen kabul edildi fakat kabul edilmesinin nedeni, daha bilimsel veya daha sağlam temellere dayanan bir rakam olması değil, ilk başta telaffuz edilen 3.000 dolara daha yakın düşmesiydi![5]

5. Gordon M. Fisher, 1992, "The development and history of the poverty thresholds", http://www.ssa.gov/history/fisheronpoverty.html.

Bu hikâye, Johnson dönemindeki ekonomistlerin görevlerini kötüye kullandıklarını örneklemek için anlatılmadı; saygın devlet memurlarının bilimsel niteliklerine dil uzatma niyeti taşıdığı ise asla düşünülmemeli. Mesele şu ki, bürokratlar haklıydı. Yoksulluk sınırının bir açıklaması olmalı, halk ve politikacılar tarafından makul görülmelidir. Aslında Gallup anketleri de zamanında halka yoksulluk sınırının ne kadar olması gerektiğini sorduğunda tipik cevap 3.000 dolar civarında çıkmıştı.[6] Gıda temasının merkeze alınması işe yaramıştı (hâlâ da öyle) çünkü insanlar yoksullukla açlığı birbirine eşdeğer şeyler gibi düşünürler ve birilerine para vermeleri gerekirse yeterince yiyeceği olmadığını düşündüğü yoksullara verirler. Beslenmeyi temel alan bu hesaplamalarla bulunan sınır, "uzman"lık sonucu ortaya çıkmış bir sınır gibi görünür; oysa gerçek bir yoksul ailenin dışında, yoksul bir ailenin "ihtiyaçları" konusunda uzman olan hiç kimse yoktur.

Açıklaması kolay olsun diye öylesine hesaplanan rakamın halkın kafasına da yattığı 1963'te bu sınırın çekilmesi kolay olmuştu ama daha sonraki yıllarda güncellemeyle ilgili farklı yaklaşımlar, farklı rakamlar ortaya çıkarınca işler zorlaştı. Orshansky'nin yöntemi doğruysa, her yeni gıda ekonomisi programıyla bu rakamın yeniden hesaplanıp yeni bir çarpan bulunması gerekir. Bu değil de Gallup yöntemini istiyorsak, insanlara sorarak sınırın ne olması gerektiğini belirleyebiliriz. (Benim tercihim Gallup'tan yana. Eğer insanları yoksul diye yaftalayıp onlara bu nedenle mesela gıda yardımı yaparak farklı davranacaksak, kamuoyunun -bu işler onların ödediği vergilerle yapılıyor- bu sınırı belirlemeye katkısı olmalı.) Fakat bu iki seçenek de kullanılmadı. Bir iki ufak tefek teknik düzeltme ve fiyat artışlarındaki ayarlamalar dışında bugün de yoksulluk sınırı Orshansky'nin -ya da en azından Johnson'ın ekonomistlerinin- 1963'te koyduğu sınırın aynısıdır. Orshansky'nin yöntemi güncellenseydi -sonraki yıllarda kendisi de bunu istemişti- yoksulluk sınırı yükselecek ve bugünkü rakamın çok daha üzerinde olacaktı. Gallup anketleri halkın, yoksulluk çıtasının nereye konması *gerektiğini* düşündüğünü gösterir; ki bu da gerçek ücretlerdeki artışlara paraleldir. Her iki durumda da, bu çıta zaman içinde daha yukarı konmuş olmalıydı ve bu durumda yoksulluk oranları gerçekte olduğundan *çok daha hızlı* yükselecekti. Amerikan

6. Connie F. Citro ve Robert T. Michael, 1995, *Measuring poverty: A new approach*, National Academies Press.

ekonomisinin yoksulluğu daha hızlı azaltamamasının nedeninin yoksulluk sınırını yanlış güncellemesine bağlamak doğru olmaz; zaten durum da bunun tam tersidir.

Amerikalıların yoksulluk sınırı, artık *mutlak* yoksulluk sınırı dediğimiz nokta olmuştur: Yoksulluktan kaçmaya yetecek sabit bir para miktarı önkoşul olarak kabul edilir ve fiyat değişikliklerine göre güncellenir. Ne diğer insanların aldığı paraya ne de ekonomide geçerli standartlara bağlıdır. İnsanların hayatta kalmak için sepetinde ne kadar mal olduğu iyi tanımlanırsa bu mutlak sınır gayet mantıklı görünür. Bu durumda yoksulluk sınırı sadece o sepetin maliyetidir ve böyle bir sınırı, fiyat değişiklikleri dışında, zaman içinde güncellemeye gerek yoktur, sadece sepetin satın alınabilir olup olmadığı hesaplanır. Bu yaklaşım Afrika veya Güney Asya'daki yoksul ülkeler için anlamlı olabilir, ancak yoksul Amerikan ailelerinin geçinmek için ihtiyaç duydukları para şu anda böyle bir miktara yakın değildir; ayrıca 1963'te de 3.165 dolara *ihtiyaçları* yoktu. Amerika'daki gerçek yoksulluk topluma tam anlamıyla katılamamaktır, ailelerin ve çocukların, komşuları ve arkadaşlarıyla düzgün bir hayat sürdürme olanağından yoksun olmalarıdır. Düzgün yaşamak için gereken bu sosyal standartlara sahip olamamak *mutlak* yoksunluktur; ama bu mutlak yoksunluktan kurtulmak için bölgesel standartlara göre değişen belli bir para miktarı gerekir.[7] Amerika Birleşik Devletleri gibi varlıklı ülkelerde, en kolay gerekçelendirilebilecek şey göreceli bir yoksulluk sınırıdır. Göreceli sınır demek, 1963'le karşılaştırıldığında, hem yoksulluğun büyüme oranının hem de yoksulluk seviyesinin olduğundan az gösteriliyor olması demektir.

Genel hayat standartlarının yükseldiği bir dünyada, mutlak yoksulluk sınırı, yoksulluğun, toplumun orta kulvarlarının giderek daha da derinlerine itildiği anlamına gelir. Her yerde olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri'nde de yoksulluk sınırı bir dizi olanak ve sübvansiyonlara (devlet yardımları) hak kazanma standardı olarak kullanılır ve genel ekonomide yaşanan ilerlemeye göre güncellenmezse, bu olanaklar zaman içinde gitgide daha da cılızlaşır.

Yoksulluk sınırının güncellenememesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin yoksulluk ölçümünde yaptığı pek çok hatadan biridir. Bir diğer hata da insanların yoksul olup olmadığını hesaplarken resmi

7. Amartya K. Sen, 1983, "Poor, relatively speaking", *Oxford Economic Papers*, New Series 35(2): 153-69.

istatistiklerdeki vergi *öncesi* gelir ve sübvansiyonları kullanmasıdır. Bu çok ciddi bir kusurdur. Gıda pulu (resmi adı SNAP: Tamamlayıcı Gıda Önlemi Programı) ve vergi sistemi yoluyla yapılan nakit ödemeler (hibe) gibi yoksulluğu hafifletmek için uygulanan birçok hükümet programı bu hesapta göz ardı edilmiştir. Bunun sonucunda, *gerçek* yoksulluğu azaltma konusunda ne kadar başarılı olursa olsun, *ölçülen* yoksulluğu düşürememek gibi saçma bir durum ortaya çıkmıştır. Kurgusal ya da gerçek bir yönetim yoksulluğu *yok etmeyi* başarmış olsa bile, bu durum resmi sonuçlara yansımayacaktır. Bu hata, teorik bir olasılık olmanın ötesindedir. Hesaplamalar bundan daha iyi bir şekilde yapılmış olsaydı ve daha kapsayıcı bir gelir ölçümü kullanılmış olsaydı, 2006'dan sonraki (öncekilerde olmasa bile) genel yoksulluk oranlarındaki yükselişin çok daha düşük çıkacağı açıktır. Bir kez daha söyleyelim, bu hata Nüfus Sayım İdaresi'ndeki istatistikçilerin hatası gibi görülmemelidir; bu sorun çoktan fark edilmiştir ve Nüfus Sayım İdaresi daha iyi ölçümler geliştirmek için çalışmalar başlatmıştır.[8] Mesele, başlangıçta kullanılan yöntemlerin sübvansiyonları veya vergi kredilerini hesaba katmamış olmasıdır, çünkü 1963'te bunlar yoktu ve yoksul insanların pek azı vergi ödüyordu; dolayısıyla hatalar ta en baştaki uygulamadan kaynaklanmaktaydı. Sonraki yıllarda devreye siyaset girdi. Yoksulları sayma yönteminin değiştirilmesi (hatta herkes hata olduğunu kabul edip bu hatayı düzeltmeye kalksa bile) demek, çok güç, çekişmeli ve son derece partizan meselelerin ortaya dökülecek Pandora'nın kutusunu açmak demektir ve bu görevi üstlenecek hükümet bulmak zordur.

Peki, 1950'lerin sonlarından itibaren ABD'deki yoksulluk oranları hakkında ne söyleyebiliriz? Dağılımın dip kısımlarına düşen gelirler hakkında epey bilgimiz var; dolayısıyla resmi yoksulluk sınırı kusurlu olsa da, hâlâ nelerin değiştiğini görebiliriz. 1959'dan 1970'lerin ortalarına kadar genel yoksulluk oranındaki düşüş kesinlikle gerçekti; özellikle yaşlı ve Afrikalı-Amerikalı nüfustaki hızlı iyileşmeler de gerçekti. Şu an, 1970'lerin ortalarındaki ilerlemenin yavaşladığına, belki de durduğuna da kuşku yok. Sabit bir yoksulluk sınırı çizmenin (resmi ölçümlerde olduğu gibi) doğru yol olduğuna inananlara göre –aradaki dönemde yaşanan ciddi ekonomik büyümeye karşın– yoksulluk oranları değişmemiştir.

8. Nüfus Sayım İdaresi'nin deneysel ölçümleri kapsayan bir web sitesi vardır: http://www.census.gov/hhes/povmeas/.

Bu negatif sonuçtan kurtulmanın bir yolu da, tekrar söyleyelim, ilerlemenin olduğundan az gösterildiğini öne sürmektir çünkü nitelikli iyileştirmeler ve yeni ürünler bu istatistiklerde yeterince yer almamıştır. Yani enflasyon abartılmaktadır; çünkü bazı fiyat artışları bir şeylerin daha iyi olmasından kaynaklanmaktadır, daha pahalı olmasından değil. Durum buysa, yoksulluk sınırı aşırı hızlı yükseltiliyor; oranları giderek artan yoksullar aslında hiç de yoksul değil demektir. Bu savı inandırıcı bulursak, (ölçülemeyen nitelikli ürünlerden yoksulların ne kadar faydalandığını bilmenin bir yolu da yok) yoksulluğa karşı mücadeleyi de kazanıyor sayılabiliriz.[9] Aynı çizgiden gidersek, yoksulların faydalanması için düzenlenen vergi politikası ve transferlerin resmi ölçümlere dahil edilmemesi de bir başarısızlıktır. Bu şekilde sadece durgunluk dönemlerindeki yukarı yönlü hareketler azımsanmış olur (son durgunluk döneminde bunu gördük); oysa uzun vadede yoksulluk oranında daha büyük düşüşler yakalanabilirdi.[10]

Bununla birlikte, eğer siz de benim gibi yoksulluk sınırının tipik bir hanenin hayat standartlarına paralel olarak yükselmesi gerektiğine inanıyorsanız, son kırk yıl içinde yoksulluk oranlarının ortalama ekonomik büyümeyle taban tabana zıt bir şekilde arttığını görebilirsiniz. Daha geniş bir açıdan bakarsak, savaş sonrası ekonomik büyüme ABD'de 1970'lere kadar ülke genelinde paylaşılmıştı. Daha sonraları büyüme yavaşladı; dağılımın en dip kısmında kalan insanlar artık paylarını alamamaya başladılar. Savaş sonrası tarih iki döneme ayrılır: Biri görece hızlı ve ülke genelinde paylaşılan büyüme, diğeri ise yavaş ama yoksullar ile geri kalanların arasındaki farkı artıran büyüme.

ABD'deki yoksulluk ölçümleri, her yerde nasıl yapılıyorsa öyle yapılır; buna dünya yoksulluğu ölçümleri de dahildir. Sınırın seçimi neredeyse hep tartışmalı geçer ve gelirin nasıl tanımlanıp ölçüleceği konusunda (halkın pek fark etmediği) teknik soruları beraberinde getirir. Yoksulluk sınırı güncellemesi zor bir meseledir; bunun bir nedeni felsefi ve siyasi farklılıklar, bir nedeni de kimlerin

9. Bruce D. Meyer ve James X. Sullivan, 2012, "Winning the war: Poverty from the Great Society to the Great Recession", *Brookings Papers on Economic Activity,* Fall, 133-200.

10. David S. Johnson ve Timothy M. Smeeding, 2012, "A consumer's guide to interpreting various U.S. poverty measures", *Fast Focus* 14, Institute for Research on Poverty, University of Wisconsin at Madison.

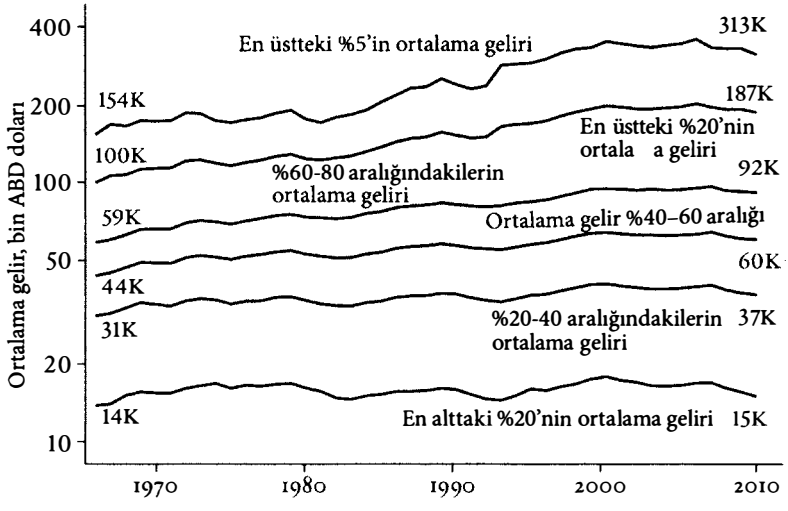
yoksul olup kimlerin olmadığına dair değişiklikler yaparken aynı zamanda birilerinin kazanıp birilerinin kaybedeceği sosyal hakları da değiştirecek olmanızdır. Hesaplamayla ilgili her türlü değişiklik (gıda pullarını saymamak gibi açık ve evrensel kabul gören bir hatayı düzeltmek için tasarlanan hesaplama bile) siyasi muhalefet doğuracaktır. Yoksulluk istatistikleri, hükümetlerin gelir dağılımının yeniden düzenlenmesi ve bir talihsizlik sonucu insanların yoksulluğun pençesine düşmelerini engellemek için kullandıkları devletin idari bir aygıtının, aslında adalet mekanizmasının bir parçasıdır. Bu istatistiklerin varlığı, devletin, yoksulluğa çare bulma ve en kötü senaryoları telafi etme sorumluluğunu kabul ettiğine işaret eder. Devletin yoksulluğu "görmesini" sağlar, siyaset bilimci James Scott'un unutulmaz ifadesinde olduğu gibi "devlet gibi görme"yi sağlayan aygıtın bir parçasıdır.[11] Her zaman olduğu gibi, nasıl ki ölçüm yapmadan yönetemezseniz, siyaset yapmadan da ölçemezsiniz. İstatistik sözcüğünün bir parçasının "stat" [state=devlet] olması tesadüf değildir.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE GELİR DAĞILIMI

Gelirin evrimine üç farklı açıdan bakılabilir: Büyüme, yoksulluk ve eşitsizlik. Büyüme ortalamalarla ve bu ortalamaların nasıl değiştiğiyle ilgilidir, yoksulluk ortalamaların dışında yani en dipte kalanları, eşitsizlik ise gelirlerin haneler veya insanlar arasında ne ölçüde paylaşıldığını anlatır. Bu paylaşım genelde *Gini katsayısıyla* ölçülür; adını yirminci yüzyılın ilk yarısında bu konuda çalışan İtalyan ekonomist Corrado Gini'den almıştır. Gini katsayısı ya da kısaca Gini, 0 (kusursuz eşitlik: herkes eşit pay alır) ile 1 (kusursuz eşitsizlik: bir kişi her şeyi alır) arasında kalan bir sayıdır. Gini, insanların ortalamadan ne kadar saptığına bakar. (Bu konudaki detayları gerçekten öğrenmek istiyorsanız şöyle anlatayım: Gini, tüm insan çiftlerinin gelirleri, ortalama gelirin iki katına bölündüğünde, iki rakam arasında çıkan farktır. Siz ve ben bir çiftiz diyelim ve bende hiçbir şey yok, siz ise her şeyi alıyorsunuz; o halde ikimizin arasındaki fark, ortalama gelirin iki katıdır ve Gini 1 çıkar. İkimizin payı eşitse, aramızdaki fark 0'dır, yani 0 çıkar.)

11. James C. Scott, 1999, *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*, Yale University Press.

Gini, II. Dünya Savaşı'ndan 1970'lerin ortalarına kadar kabaca sabit kalmış, sonra ise büyümüştür; aynı şey en üstteki yüzde 10'luk kesimin gelir paylaşımı için de geçerlidir ve burada vergi öncesi ve vergi sonrası gelir sonucu değiştirmez. Yani, ortalama gelir büyümüş fakat tabandaki gelirler aynı kalmıştır ve bu sadece yoksul olmayanların gelirleri ile yoksulların arasındaki fark açıldığında görülür. Bu açıklamalar doğrudur ama yine de burada neler olduğunu ve neden olduğunu anlatmaya yaramaz. Bu yüzden onun yerine tüm gelirlere, bu gelirlerin nereden geldiklerine ve onları şekillendiren güçlere bakmalıyız; burada iki üç grafikle özetlenemeyecek kadar çok şey olup bitmiştir. Amerikalıların gelirleri geniş bir ırmak gibi düşünülebilir; ortalama akış oranı, anaforlarda ya da durgun gölcüklerde neler olduğu hakkında pek az bilgi verir.

ŞEKİL 3: Amerika Birleşik Devletleri'nde ailelerin gelir dağılımı

Şekil 3, dağılımın farklı noktalarındaki ortalama gelirlere neler olduğunu göstermek için bir başlangıç niteliğindedir. Nüfus Sayım İdaresi bu rakamları her yıl yapılan ve hanelere önceki yılda elde ettikleri gelirlerin sorulduğu bir araştırmadan topladığı bilgilerle hesaplıyor; burada gösterilen son rakamlar 2011 Mart'ında araştırılan ve 2010 yılındaki gelirleri sorulan 87.000 haneden geliyor. Grafik (2010'daki enflasyona göre ayarlanmış ve logaritmik ölçekli),

her beşte birlik gelir dağılımında, hanelerin ortalama gelirlerini gösteriyor. En üstteki çizgi en yüksek yüzde beşe giren hane gelirlerine ait. 1966'da en yüksek yüzde 5'lik dilimdeki hanelerin ortalama gelirleri, en düşük yüzde 20'lik dilimin ortalamasından on bir kat daha fazlaydı. 2010'da bu oran yirmi bir kata çıktı. Tüm bu rakamlar vergi ve sübvansiyon öncesi rakamlardır ve devlet tarafından hanelere ayrılan ödenekler (sağlık hizmetlerin büyük bir kısmı vb.) gibi maddeleri içermez; fakat az sonra göreceğimiz gibi hesaba katılmayan bu rakamların bazıları önemli rakamlardır. Bu maddeler Şekil 1'deki gelirlere *katılmıştır*, buradaki tablonun Şekil 3'ten daha pembe görünmesinin bir sebebi de budur.

Bu şekil, 1960'ların sonlarından bu yana hane gelirlerinin dağılımıyla ilgili öne çıkan temel bir gerçeği gösterir. 1970'lerin ortalarından sonlarına kadar tüm haneler artan zenginlikten paylarını almış; bu tarihten sonra gelirler birbirinden uzaklaşmaya başlamıştır. Yoksulluk rakamlarından bildiğimiz gibi, en altta yer alan beşte birlik dilimdeki haneler çok az kazanmıştır. Bu hanelerin ortalama gelirlerindeki büyüme son kırk yıl içinde yılda yüzde 0,2'den az olmuştur; ki durgunluk döneminden önce bile gerçek gelirleri, 1970'lerin sonlarında olduğundan daha fazla değildi. Buna karşılık en üstteki beşte birlik dilimin ortalama gelirleri daha çabuk büyümüş, yılda yüzde 1,6 artış göstermiştir; en üst yüzde beşlik dilimdekilerin gelir ortalamaları ise bunlardan da hızlı artmış, yılda yüzde 2,1 yükselmiştir. Bir kez daha söyleyelim, ölçülmeyen nitelikli değişiklikleri bu hesaba katarsak, en alttaki beşte birlik dilimde daha büyük ilerleme olduğunu görürüz fakat en alttakiler ile en üsttekiler arasındaki ilerlemenin *ayrımcı* oranı bundan etkilenmeyecektir.

Daha sonra da göreceğimiz gibi, bu şekil iki açıdan kusurludur: Yeterince geri gitmez ve araştırma örneklemi çok küçüktür, çok zenginlerin gelirlerini kapsamamaktadır. Ne Bill Gates ne de Warren Buffett bu çalışmada yer almamıştır. Bu iki kusura daha sonra değineceğim ama şu anda son kırk yıla ve yılda milyonlarca dolar kazanmayan çok geniş bir aile kuşağına odaklanmak istiyorum.

İŞ ALANINDA EŞİTSİZLİK

Emek pazarı, gelirleri incelerken iyi bir başlangıç noktasıdır; hanelerin çoğunun geliri insanların kazandıklarından gelir; dolayısıyla işler ve ücretler, hane halkı gelirleri üzerinde adamakıllı bir etkiye sahiptir. Fakat emek pazarı hane halkı gelirlerini etkileyen nedenlerden sadece bir tanesidir. Birçok insanın –ev kadınları, emekliler, çocuklar, işsizler veya engelliler–hiçbir geliri yoktur ve geçinmek için ailenin diğer üyelerine, emeklilik aylıklarına veya devlet desteğine bağımlıdırlar. Bazı insanlar kendi işlerini kurup gelir sağlar ve bu gelirin bir kısmı emekten, bir kısmı da o işe yatırılan sermayenin dönüşünden gelir. Bazıları da gelirlerini sermayeden, temettülerden ve ebeveynlerinin veya büyükanne-babalarının geçmişte biriktirdiği bir varlığın faizinden alırlar.

Ailelerin çoğunda gelir sağlayan birden fazla kişi vardır; dolayısıyla insanların birlikte yaşama tarzı, bireysel gelirlerin aile gelirine dönüştürülmesini etkiler. Buna *demografik özelliklerin* gelir dağılımı üzerindeki etkisi denir. Erkeğin çalışıp kadının çalışmadığı bir dünya, her ikisi de "yüksek maaş" alan "güç çiftleri"ninkinden farklıdır ve değişen demografiler büyüyen eşitsizlik hikâyesinin bir parçasıdır. Hükümet politikaları da önemlidir. Ulusal ve yerel hükümetler gelirin ne kadarının vergilendirileceğini belirler, sosyal güvenlik (devletin ödediği emekli maaşları) ve çok daha fazla olmak üzere sağlık hizmetleri konularında kurallar koyar ve gerek firmaların gerek emek pazarlarının faaliyetlerini etkileyen düzenlemeler yapar. Siyaset, kimin ne aldığı konusundaki çatışmaları çözüme bağlar. Devlet, kendi müşterilerinin paylarının artması için çalışan menfaat gruplarının ve lobiciler gibi çeşitli bileşenlerin muharebe alanıdır. Bu grupların (işçi sendikaları, yaşlılar, göçmenler, hatta hükümlüler) büyüklüğü ya da kuvvetindeki değişiklikler, Amerika'da gelirlerin evrimini şekillendiren bileşenlerdir. Bunların hepsi de arka planda değişen teknoloji, değişen uluslararası ticaret ve göç, değişen sosyal normların olduğu bir ortamda gerçekleşir.

Gelir dağılımı, emek pazarındaki arz ve talep gibi tek bir mekanizmayla özetlenemeyeceği gibi, Gini katsayısı vb. tek bir eşitsizlik formülüyle de ölçülemez. Birçok farklı sürecin birlikte işlemesinin bir sonucudur. Pazar, siyaset ve demografi kadar tarih de önemlidir. Ekonomi alanındaki ilk Nobel ödülünü kazanan iki ekonomistten biri olan Jan Tinbergen, gelir dağılımının evrimini eskiden olduğu gibi emek ve sermaye arasındaki bir mücadele olarak değil,

teknolojik gelişme ile okullaşma oranındaki artış arasındaki bir yarış olarak görür.[12] Harvardlı iki ekonomist, Lawrence Katz ve Claudia Goldin bu benzetmeyi Amerikan emek pazarındaki son gelişmeleri anlatmak için kullanmışlardır.[13] Teknolojiyi iş için kullanmak, beceri ve çalışma gerektirir, yanısıra belki de iyi bir genel eğitimde verilen özel bir uyum yeteneği ister. İşçilerin eğitimi pazarın aradığının gerisindeyse, eğitimin bedeli yükselir; daha iyi eğitimli işçiler diğerlerinin önüne geçer ve eşitsizlik artar. Eğitim öne geçerse (örneğin, Vietnam Savaşı normalde üniversiteye gitmeyecek olan genç erkekleri üniversiteye gitmeye sevk ettiğinde olduğu gibi) beceri arzı yükselir, ücretler (üniversite eğitimi ücreti) düşer ve ücret eşitsizliği azalır.

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında, eğitim farkı dediğimizde liseden mezun olanlarla olmayanlar arasındaki fark kastedilirdi; günümüzde ise eğitim düzeyinin ortalaması çok daha yükselmiştir; fark artık üniversite eğitimi alanlar ile almayanlar arasındadır. Üretim teknolojisindeki değişiklikler, sürekli olarak daha fazla beceri sahibi olanların lehine işlemiştir; bu eğilim *beceriye dayalı teknik ilerleme* olarak tarif edilir. Bir zamanlar üst seviyeye geçmek demek, çiftlikten seri üretim hatlarına geçmek demekti; bugün ise yeni görevler alabilecek bilgisayar kodları yazma yeteneği kişiyi üst seviyeye taşıyor. Daha iyi eğitim alan çalışanlar karşılarına çıkan teknolojiyi daha iyi kullanırlar, yeni yöntemlere daha kolay uyum sağlar, onları iyileştirir ya da şekillendirirler.

Geçen yüzyılın çoğu kısmında Amerikalılar daha fazla eğitim aldılar; dolayısıyla emek pazarına giren yetenek arzı arttı. Hiçbir şey olmamış olsaydı, bu olaylar zinciri eğitimin değerini düşürecek, üniversite diploması olanlarla olmayanlar arasındaki ücret farkını aşağı çekecekti. Ne var ki fark düşmedi, yükseldi ve 1970'lerin sonundan sonra bu yükseliş özellikle hızlandı. Arz yükselmesine rağmen fiyat da arttığından, talebin daha da hızlı yükselmiş olması gerektiğini biliyoruz. Ekonomistler bunu yeni ve bilgi teknolojilerini temel alan işler için gereken becerilerin durmaksızın artmasına bağlarlar. Son otuz yılda gerçekleşen beceriye dayalı teknik ilerlemedeki hızlanmanın, kazançlardaki eşitsizliğin artmasına yol açan ana neden olduğuna inanırlar. Üniversite eğitimi almış

12. Jan Tinbergen, 1974, "Substitution of graduate by other labor", *Kyklos* 27(2): 217-26.
13. Lawrence F. Katz ve Claudia Goldin, 2010, *The race between education and technology*, Belknap.

olmanın kıymetinin her geçen gün artıyor olması, pazarın gençlere, değişen teknolojinin üniversiteye gitmeyi her geçen gün daha da değerli kıldığını anlatmak için kullandığı yoldur. Ortalama eğitim seviyesindeki artış da insanların bunlara kulak verdiğini gösteriyor.

Bilgisayarların kullanılma şeklindeki hızlı değişiklikler, internet ve bilgiye ulaşım kolaylığı, bu bilgileri işte ve karar aşamalarında kullanmayı bilenlere duyulan talebin de ivme kazanmasını sağlamıştır ve en azından 1970'lerin sonundan sonra eğitim bunlara yetişememeye başladı. Elbette bu eğilim sonsuza dek böyle gitmeyecektir. Eğitim sistemi bu yeni becerileri ortaya çıkan ihtiyaçla aynı hızda üretecek kadar esnek bir hale gelince, eşitsizlikteki artış da nihayet sona erecektir.[14]

Her zaman olduğu gibi, işleri yapış biçimindeki değişiklikler gökten kendiliğinden düşen ya da bir başına çalışan dahilerin akıllarına gelen büyük bilimsel buluşlar gibi düşünülmemelidir. Bunlar aslında genelde ekonomik ve sosyal ortamdaki ihtiyaçlara verilen tepkilerdir. Bazen temel bilim zaten yerini almıştır, şablonlar rafta durmaktadır ama bunların uygulanması girişimcilerin ve mühendislerin kârlı fırsatlar görmelerini ve pazarı şekillendirmelerini gerektirir. Ekonomist Daron Acemoğlu bu tür "yönlendirilmiş" teknolojik değişikliğin çok önemli olduğunu savunarak şu noktayı vurgular: Çok sayıda yeni yöntemin uygulanabilmesinin tek yolu, bunları kullanıp geliştirebilecek yetenekli çalışanlardan oluşan yeterli bir arzın olmasıdır.[15] Acemoğlu'nun da dikkat çektiği gibi, burada, Vietnam Savaşı'nın tetiklemesiyle beceri sahibi insanların sayısının arttığı ve bunun da bilgisayarın icadına neden olduğu söylenmiyor. Acemoğlu önceki tekniklerin değişmesiyle kıymetlenen becerilerin daha çok insanı üniversiteye gitmeye teşvik ettiği, üniversite mezunu çalışan arzı artınca teknik ilerlemenin hızlandığı, bunun da beceriye verilen kıymeti artırdığı vb. kümülatif bir süreç öngörüyor. Bu süreç ancak, bilgi teknolojileriyle yapılabilecek her şey yapılıp bitirildiğinde sona erecek ve icatlara duyulan ilgi, tıpkı demiryollarından otomobillere, otomobillerden elektronik ürünlere geçtiği gibi, ekonominin başka bir bölümüne taşınacaktır. Artan ücret eşitsizliği bu mekanizmanın bir yan ürünüdür ve beceri

14. Anthony B. Atkinson, 2008, *The changing distribution of earnings in OECD countries*, Oxford University Press.

15. Daron Acemoğlu, 2002, "Technical change, inequality, and the labor market", *Journal of Economic Literature* 40(1): 7-72.

tedarikinin artmasında önemli bir rol oynar. Bir diğer deyişle, eşitsizlik kendi başına hoş karşılanan bir şey değilse de, sistemin, nihayetinde herkesin hayat standardını yükselten bir parçasıdır.

Bununla ilgili güzel bir benzetme yapacak olursak, dağınık odalardan bıkan ebeveynlerin vereceği harçlıkları, çocuklarının yatak odalarını derli toplu tutmasıyla ilişkilendirmesini örnek verebiliriz. Bu tür yöntemler genelde en azından istenen etkiyi yapar; ev daha yaşanır hale gelir, ebeveynler daha az sinirlenir ve çocuklar düzenli bir odanın daha keyifli olduğunun farkına varırlar. Ama bunun tehlikeleri de vardır. Çocuklardan biri teşvik konusuna kardeşlerinden daha duyarlıysa ya da teşvik olsa da olmasa da doğası gereği onlardan zaten daha derli topluysa hep daha çok kazanacak, başlangıçta eşit olan harçlıklar zaman içinde gitgide daha eşitsiz hale gelecektir. İdeal bir ailede, çocukların hepsi odalarını derli toplu tutar ve harçlıkların tümünü alırlar. Gerçek ailelerde ise, tıpkı gerçek ekonomilerde olduğu gibi, teşvik ne kadar yüksekse eşitsizlik o kadar çok olacak demektir. Bazı ebeveynler bunu bir sorun olarak görmez; çocukların her birine en azından, kusursuz bir fırsat eşitliği verilmiştir ve davranışlarının sonuçlarıyla yaşamayı öğrenmek zorundadırlar. Bazı ebeveynler ise daha anlayışlıdır; çocuklarının derli toplu olma yeteneğinin farklı olduğunu, herkesin zaman zaman hata yapabildiğini düşünerek, bu yeni eşitsizliğin adil olmadığı hususunda çocuklarıyla aynı fikirde olabilirler. Fırsat eşitliği, şeffaf bir adalet taşıyan sonuçları garanti etmez.

Bu ailenin teşvik yöntemi yeterince uzun sürerse ve çocuklar harçlıklarının bir kısmını biriktirirse eşitsizlik daha da artabilir. Çocukların her biri harçlıklarından eşit payda parayı biriktirseler bile, biri diğerlerinden daha düzenli bir şekilde parasına para ekleyecek ve kardeşlerinden daha zengin olacaktır. Biriktirmek, harçlıklardaki eşitsizliği artıracak ve zenginlikteki eşitsizlik çok geçmeden harçlıklardaki eşitsizliği ezecektir; tıpkı gerçek ekonomide zenginlikteki eşitsizliğin, kazanç eşitsizliğini ezmesi gibi. Doğası gereği daha derli toplu olan çocuk, aynı zamanda doğası gereği gelecek için tasarruf yapmaya da yatkınsa, bu eşitsizlik artışı daha da hızlı olacaktır. Bunu topluma uygularsak aynı güçlerin devrede olduğunu görürüz; geleceğe daha fazla odaklanan ve öz-denetimi daha güçlü olan insanlar, eğitimlerinden daha fazla fayda sağlayabilen ve eğitimi sayesinde artan kazançlarını biriktirerek zengin olmaya daha yatkın olan insanlardır. Teşviklerle

eşitsizlik arasında aileden aileye ve ülkeden ülkeye değişen derin bir çelişki vardır.

Yeni teknoloji patlaması gerçekten herkesin daha mı zenginleşmesini sağlıyor? Buna olanak verdiği kesin: Bir şeyleri yapmanın daha iyi yollarını bulmak, toplam gelirin daha çoğalması ve dağılıma girmesi demek. Becerilerin kıymeti artıyor olsa da, tek başına bu süreç beceri sahibi olmayanların ücretlerini düşüremez. Şekil 3, en alttaki yüzde 20'lik dilimde hane halkı gelirlerinde bir azalma olduğunu göstermese de, en düşük *ücretler* için tablo daha başkadır; onlarınki gerçek anlamda düşmektedir. Hane halkı gelirlerinin arayı kapatmasının tek sebebi daha çok kadının işgücüne katılmasıdır; dolayısıyla daha çok hanede birden fazla kazanç sahibi üye olacaktır. O halde ücretleri aşağı çeken nedir?

Küreselleşme bu hikâyenin bir parçasıdır; eskiden Amerika Birleşik Devletleri'nde düşük nitelikli işçiler tarafından üretilen birçok ürünün imalatı şimdi yoksul ülkelere kaydı ve birçok şirket önceleri yurtiçinde yapılan işlerini şimdi uzak ülkelerde yapıyor. Buna "ofis arkası" denilen işler (talep ve teslimat gibi) ve çağrı merkezleri de dahildir. Yasal ve yasadışı göçler de düşük nitelikli işçilere verilen ücretlerin azalmasının sebebi olarak görülür; ancak bu tür iddialar hâlâ tartışmalıdır ve bazı güvenilir araştırmaların gösterdiğine göre bunun etkisi çok azdır. Sağlık hizmetlerinin maliyetinin artması da önem taşır; çalışanların çoğuna, ücretlerinin bir parçası olarak sağlık sigortası yapılır ve araştırmaların çoğuna göre primlerdeki artış, nihayetinde kendi ücretlerinden gelir.[16] Gerçekte sağlık hizmetleri maliyetlerinin en hızlı arttığı zamanlar ortalama ücretlerin kötüye gittiği zamanlardır; bu artış yavaşlığında, ücretler iyiye gider.[17] GSYH'de sağlık hizmetlerine giden pay 1960'ta sadece yüzde 5, 1970'lerin ortalarında yüzde 8 iken, 2009'da neredeyse yüzde 18'e yükselmiştir.

Fazla beceri gerektirmeyen işlerde bile insanlara yine becerilere göre ücret verilir. En kötüsü, bilgisayar olsaydı onlarla yapılabilecek (yapılan) görevlerin yapıldığı mekanik bir ofis işinde kâtip olarak çalışmak ya da yoksul bir ülkede (en yoksulunda değilse de), gerekirse daha düşük ücret alacak işçilere verilebilecek işlerde çalışmak

16. Jonathan Gruber, 2000, "Health insurance and the labor market" içinde Anthony J. Culyer ve Joseph P. Newhouse, eds., *Handbook of health economics*, Cilt 1, Kısım A, Elsevier, 645-706.

17. Emanuel ve Fuchs, "Who really pays for health care?"

zorunda kalmaktır. Yine de, en düşük ücret ortalamaları olan bazı mesleklerde, şu anda hem ücretler hem de istihdam artmaktadır. Bunlar perakende, lokanta veya sağlık hizmeti gibi insan teması gerektiren hizmet sektörü işleridir; genelde (üniversitede öğrenilen türden) yüksek düzeyde bilişsel bir beceri gerektirmez ve bilgisayarlarla yapılamazlar. Kadınlar geleneksel olarak, hep bu tür işler yapageldiği için bu durum işlerini kaybeden erkekler üzerinde ayrıca bir baskı oluşturmaktadır. Hali vakti gerçekten yerinde ve çok daha zengin insanlar ise bütün bunların yanında lokanta işçilerinden, gündüz çalışanlarından, dadılardan, doğum koçlarından, köpek gezdiricilerinden, temizlikçilerden ve kişisel alışveriş görevlilerinden özel aşçılara, şoförlere ve pilotlara kadar pek çok alanda hizmet ister. Bu açıdan, Hamptons veya Palm Beach'te, Downton Abbey'lerin yaşadığı eski Avrupa aristokrasisine benzer bir dünyayı yeniden yarattık.[18] Bu hizmet grupları dağılım grafiğinin ne kadar altında kaldıysa, en yukarıda ya da en dipte toplanan kazançlar ve mesleklerdeki kutuplaşma da o kadar artmıştır.[19]

SİYASET VE EŞİTSİZLİK

Siyaset, düşük ücretle çalışan işçilerin aldıkları parayı etkiler. Asgari ücret Kongre (Meclis) tarafından belirlenir (2013'te saat başı 7,25 dolar ya da iki bin saatlik bir yılda 14.500 dolardı). Bazı eyaletler asgari ücretleri kendileri belirler; on sekiz eyaletin asgari ücreti federal orandan daha yüksektir. Buradaki asıl mesele, federal asgari ücretin, otomatik olarak enflasyona göre ya da pazardaki ücret artışına göre *ayarlanmamasıdır*. Bunun sonucunda, asgarinin gerçek değeri, Kongre'de belirlenen yukarı yönlü ayarlamalarla hız kesse de sürekli azalma eğilimine girer; gerçek ücretler artarken, asgari ücretin ortalama ücrete oranı daha da hızlı düşer.

Asgari ücret değişiklikleri neredeyse her zaman çekişmelere sahne olur; işçi ile işvereni karşı karşıya getirir ve siyasette her ikisi de gayet iyi temsil edilmektedir. Sonuçta, asgari ücret uzun

18. Robert Frank, 2007, *Richistan: A journey through the American wealth boom and the lives of the new rich*, Crown.

19. David H. Autor, Lawrence F. Katz ve Melissa S. Kearney, 2006, "The polarization of the U.S. labor market", *American Economic Review* 96(2): 189-94 ve David Autor ve David Dorn, "The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US labor market", *American Economic Review*, yakında şu adreste bulunabilecek: http://economics.mit.edu/files/1474.

dönemler boyu sabit kalabilir; 1 Ocak 1981'den 1 Nisan 1990'a kadar 3,35 dolar; 1 Eylül 1997'den 24 Temmuz 2007'ye kadar 5,15 dolar olarak kalmıştır ve bugünkü (2013) oran 24 Temmuz 2009'dan beri değişmemiştir. Değişiklik yapılsa bile bu, fiyat artışlarını telafi edecek kadar büyük olmaz; 1975'teki 2,10 dolarlık asgari ücret, 2011'deki 7,25 dolarlık asgari ücretin üçte biri kadar daha fazla alım gücüne eşdeğerdir. Daha farklı bir şekilde ifade edecek olursak, 1975'te asgari ücret alan bir kişi yılda 4.200 dolar kazanıyordu, bu da üç kişilik bir ailenin resmi yoksulluk sınırıydı. 2010'da, kazançlar 14.500 dolar olacaktı ama üç kişilik ailenin yoksulluk sınırı 17.374 dolara çıkmıştı. Ara sıra yapılan kısmi düzeltmelerle hızı kesilse de uzun vadedeki bu erime, kazançları asgari ücrete eşit ya da yakın olan işçilerin siyasi güçlerinin ne kadar düştüğünün ölçüsüdür.

Asgari ücretin etkileri hem ekonomistler hem de siyasetçiler arasında tartışmalara konu olmuştur. Standart (ve sadece bir ölçüde basit) teoriye göre, hükümet ücretleri serbest pazar değerinin üzerinde artırırsa, işverenler artık pahalı gelen bazı işçileri kovmak zorunda kalırlar çünkü artık katkıları maliyetlerinden daha az olacaktır. Princetonlı iki ekonomist, David Card ve Alan Krueger'ın 1990'ların başlarında yaptıkları deneysel çalışmalar, en azından *küçük* artışlar söz konusu olduğunda böyle etkilerin var olmadığını gösterdi.[20] Bu aykırı görüşlere, sadece menfaatleri doğrudan etkilenen kişiler değil, öfkeli ekonomistler de şiddetle itiraz etti. Nobel ödüllü James Buchanan *Wall Street Journal*'da, teoriyle çelişen kanıtların bu şekilde ortaya konulmasının "asgari düzeyde bile bilimsel içerik taşımadığına" işaret ettiğini belirterek şöyle yazdı: "Ekonomistler ideolojik menfaatleri savunmak dışında hiçbir şey yazamazlar." Buchanan yazısını, "henüz sempatizan fahişeler grubuna dönüşmemiş" birçok ekonomisti tebrik ettiğini söyleyerek bitirmişti.[21]

Ekonomide itiraz edilemeyecek deneysel kanıt yok denecek kadar azsa da, ideolojik taraflılık iddiaları ve kendinden menkul bilimsel bütünlük savları (argümanın sadece tek tarafıyla sınırlı

20. David Card ve Alan B. Krueger, 1994, "Minimum wages and employment: A case study of the fast food industry in New Jersey and Pennsylvania", *American Economic Review* 84(4): 772-93 ve David Card ve Alan B. Krueger, 1995, *Myth and measurement: The new economics of the minimum wage,* Princeton University Press.
21. James Buchanan, 1996, "A commentary on the minimum wage", *Wall Street Journal,* April 25, s. A20.

olmayan), burada olduğu gibi siyasi çıkar çatışması yaşanan durumlarda son derece yaygındır. Öyle de olsa, deneysel kanıtın bir bölümü hiçbir şekilde tartışmalı değildir. Halihazırda bir işi olanlar için, asgari ücretlerde yaşanan bir düşüş, ücret eşitsizliğini artırır zira aksi durumda hiç var olmayacak düşük ücretlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu etki, insanların nispeten iyi ücret aldığı meslekler veya gruplar için önemli olmayacaktır, orada asgarinin altında bir iki kişi kalır ama düşük ücretli alanlarda, bu tür mesleklerde veya ücretleri nispeten düşük olan Afrikalı-Amerikalı gruplarda önemi büyük olacaktır.[22]

Asgari ücrette 1970'lerden beri süren bu erime, kısmen de olsa, düşük ücretli işçilerin gerçek ücretlerini aşağı çeken nedenlerden biri ise siyasetçiler neden bunun önüne geçmiyorlar? Bunun bir sebebi, başta özel sektör olmak üzere, işçi sendikalarının zayıflamasıdır. Sendika üyesi olan özel sektör çalışanlarının oranı 1973'te yüzde 24 iken, bu rakam 2012'de yüzde 6,6'ya düşmüştür. Kamu sektöründeki sendikalaşma 1970'lerde arttıysa da, 1979'dan sonra o da durmuştur; yine de sendika üyelerinin çoğu şu anda kamu sektöründe çalışmaktadır. Sendikaların siyasi etkisindeki bu azalmanın yanı sıra hiç oy kullanamayan başka grupların da olduğu gerçeği durumu daha da kötüleştirmektedir. 1972 ile 2002 yılları arasında, yurttaş olmayan insanların oy verme yaşındaki nüfusa oranı dört kat artmıştır ve bu insanlar aynı zamanda genel nüfusa kıyasla daha fazla yoksullaşmışlardır. Göçmen politikaları değiştikçe, yasal göçmenler nispeten hali vakti yerinde bir grupken, nispeten yoksul durumuna geçmişler; sendikaların güçsüzleşmesiyle birlikte onların sesi de kısılmıştır.

Dahası yurttaş olmalarına rağmen haklarından mahrum edilmiş bir grup daha vardır: Mahkûmlar. Sadece Vermont ve Maine eyaletleri hüküm giymiş suçluların hapishaneden oy kullanmalarına izin verir; buna karşın on eyalet hüküm giymiş olanların oy verme hakkını, cezalarını çekip tahliye edilseler bile ömür boyu elinden alır. 1998'de Sentencing Project of Human Rights Watch, oy kullanma yaşındaki nüfusun yüzde 2'sinin halen ya da kalıcı olarak haklarından mahrum edildiğini hesaplamıştır. Bunların üçte biri Afrikalı-Amerikalı erkeklerdir; dolayısıyla bu nüfusun

22. David S. Lee, 1999, "Wage inequality in the United States during the 1980s: Rising dispersion or falling minimum wage", *Quarterly Journal of Economics* 114(3): 977-1023.

yüzde 13'ü oy kullanamamaktadır; Alabama'da bu oran yüzde 30'u geçer, yani neredeyse Mississippi'deki kadar yüksektir. Oy kullanma hakkını ömür boyu yasaklamayan, nispeten liberal New Jersey gibi eyaletlerde bile siyahların yüzde 18'i oy verememektedir. Hakları elinden alınan bu insanların çoğu belki zaten oy kullanmayacak olabilir ama hepsi *potansiyel* seçmendir ve katılımcı siyasetin dışında bırakılmaları, etkin bir siyasi güç olarak örgütlenmelerini engellemektedir; bu durumda hiçbir siyasetçinin, onların istekleriyle ilgilenmek için bir sebebi yoktur.

Emeklilere gelince, onların maaşları geçmişteki iş hayatlarına, birikimlerine, kendilerinin ya da geçmişteki işverenlerinin emeklilik planlarına yaptıkları katkıya, emeklilere ödeme yapan Sosyal Güvenlik sistemindeki kurallara bağlı olarak şekilleniyor olsa da, genelde emek pazarındaki değişimlerden anında etkilenmezler. Sosyal Güvenlik sisteminin yaptığı ödemeler, siyasi gücün kullanılabileceği bir diğer arenadır. Yaşlılar zengin bir kesim değilse de, sayıları çoktur (bebek patlaması dediğimiz kuşak yaşlandıkça bu sayı daha da artıyor), oy kullanırlar ve lobi örgütleri olan AARP, Washington'daki en güçlü ve (en çok korkulan) örgütlerden biridir.

Bir tarafta asgari ücretler, diğer tarafta Sosyal Güvenlik ödemelerindeki değişimler sendikaların güçten düştüğünün, yaşlıların ise güçlendiğinin göstergesidir. Yaşlılar ayrıca kendilerine sağlık hizmeti sağlayan devlet programı Medicare yoluyla pahalı (ve giderek daha da pahalı olan) olanaklardan faydalanırlar. Bu programın maliyeti, lehdarların gelirlerinin bir parçası sayılacak olursa, yaşlılar, sadece nakit gelir miktarlarının gösterdiğinden daha da iyi durumdadır demektir. Sağlık hizmeti sağlayanlar, sigortacılar ve eczacılık şirketleri gibi diğer güçlü lobiler de işin içindedir ama yaşlıların siyasi gücü, bir kez daha, bu olanakları korumalarında önemli bir rol oynar.

Vergiler, siyasetin tam merkezindedir. Gelir vergileri derece derece artarken zenginlerden daha çok, yoksullardan daha az vergi alınır ve yoksullar bir de vergi iadesi alırlar; dolayısıyla vergi sonrası gelir dağılımı, bu uygulama gereği, vergi öncesi dağılımdan daha eşitlikçidir. Vergi sistemindeki bu dereceli artış sürekli sorgulanır; örneğin, sermaye kazançları veya temettülerin diğer gelirler gibi sayılıp sayılmayacağı ya da hakkaniyetli bir yeniden dağılım yapılması (solda) veya herkesin kendi payını ödemesi (sağda) bitmeyen bir tartışma konusudur.

Amerikan ailelerinin yaklaşık yarısı federal gelir vergisi ödemez. Bu durumda bile, vergiler 1970'lerden bu yana, çoğu vergi öncesi gelir kaynaklı eşitsizliklerin değişmesinde pek büyük bir rol oynamamıştır. 1980'lerde zenginlerin lehine indirim yapılmasını içeren vergi politikası, farkı biraz daha açmıştır; 1990'larda ise bunun tersi olmuş, yüksek gelirlere konan vergiler artmış, Hak Edilmiş Gelir Vergi Kredileri büyümüş ve bu durum daha düşük gelirlilerin işine yaramıştır. 2001'den sonra vergi kesintileri bir kez daha yüksek gelirli vergi mükelleflerinin lehine dönmüştür. Meclis Bütçe Komisyonu, 1979 ile 2007 arasında gelir eşitsizliğinin (çok küçük farklılıklarla da olsa Gini katsayısıyla ölçülür) vergi öncesi gelirlerde bir çeyrek, vergi sonrası gelirlerde (Medicare değeri dahil) üçte bir oranında arttığını hesaplamıştır. Bu büyük farkın sebebi kısmen tüm bu zaman zarfında vergi sisteminin artan oranlarının giderek azalmasından kaynaklanır; bir diğer etken de gelir dağılımındaki yukarı yönlü transfer hareketidir; bu noktada (siyasi açıdan güçlü) yaşlılara yapılan transferler, (siyasi açıdan zayıf) yoksullara yapılanlardan fazla olmuştur.[23]

KAZANÇLAR VE HANELER

İnsanlar maaşını eve getirip ailenin diğer üyeleriyle paylaşır; bu arada ailenin bazı üyelerinin kendine ait kazançları da olabilir. Maaş alan birinin olmadığı pek çok hane vardır; bunlara emekli olanlar ve özel ya da devlet aylığına bağlı olanlar da dahildir. İnsanların birlikte yaşama tarzı ve kimlerin çalıştığı, ailelerdeki gelir dağılımını, emek pazarındaki kazançlarla ilgili değişimlerden çok daha fazla şekillendirir. Kadınların ya da 1985'e dek siyahların kazançlarına erkeklere ve beyazlara göre daha fazla artış yapılması gibi dönemsel etkilerle, emek pazarından kaynaklanan ücret eşitsizliği telafi edilmiştir. İşi olan, olmayan; siyah, beyaz; erkek veya kadın diye ayırmadan tüm nüfusun kazançlarına baktığımızda kazanç eşitsizliğindeki artış, sadece çalışanlara odaklandığımızda göreceğimiz tablodakinden çok daha azdır. Çalışanlar arasında büyüyen kazanç eşitsizliği, başta evli kadınlar olmak üzere daha önce çalışmayan ve hiçbir şey kazanmayan insanların işgücüne katılmasıyla kısmen telafi edilmiştir. Kazanç eşitsizliği, tam zamanlı çalışan beyaz er-

23. Congressional Budget Office, 2011, *Trends in the distribution of household income between 1979 and 2007,* Washington, DC.

kekler gibi belli gruplarda artmışsa da, kadınların kazançlarının nispeten erkeklerinkine, Afrikalı-Amerikalıların kazançlarının ise nispeten beyazlarınkine yaklaşmasıyla belli gruplarda azalmıştır.

Diğer değişiklikler hane gelirinin genişlemesine kazançlardan bile daha çok etkide bulunmuştur. Yüksek eğitim görmüş erkekler yüksek eğitimli kadınlarla evlenmek isterler. Bunu uzun bir süredir görmekteyiz ama elli yıl önce yüksek kazanç sahibi erkeklerin eşleri, düşük kazançlı erkeklerin eşlerine kıyasla çok daha az çalışır, hatta hiç çalışmazlardı. Bu kadınlar genelde yüksek eğitim almış kadınlardı ama zamanın görenekleri gereği başarılı kocalarının arkasında kalan ev hanımları olurlardı. Günümüzde eşler arasında hâlâ eğitim denkliği vardır ama yüksek kazanç sahibi kocaların eşlerinin de bizzat yüksek kazanç sahibi olması daha az değil, daha sık rastlanan bir durumdur. "Güç çiftleri" diye adlandırılan bu eşlerin her ikisi de yüksek maaş alır ve hane gelir dağılımı üst diliminin, kişisel kazanç dağılımının ötesine genişlemesine katkıda bulunurlar. Bunu göstermenin bir yolu da araştırma verilerini alıp tüm evli çiftleri boşamak (sadece istatistiksel olarak!), bunları diğer eşlerle rasgele evlendirmek ve sonra da aile gelir dağılımını yeniden hesaplamaktır. Böyle yaptığınızda hane gelir eşitsizliğindeki artışı yok etmiş olmazsınız, ama ciddi oranda azaltırsınız.

Gelir dağılımının üst dilimi, güç çiftleri tarafından genişletilirken, alt dilimi genişletenler eşleri olmayan insanların, özellikle de bekâr kadınların yaşadığı hanelerdir; yoksul kalma olasılığı önemli ölçüde yüksek olan bu tür hanelerin sayısı toplam hane sayısından çok daha hızlı yükselmektedir.

Emek pazarındaki kişisel olmayan kuvvetler, Amerika'daki ailelerin büyük çoğunluğunun gelirlerini ve bu gelirlerin diğerlerine göre ne düzeyde olduğunu belirleyen en önemli etki olmuştur. Değişen aile kompozisyonu, aileler arasındaki farkı açmış, siyasi güce sahip gruplardan gelen baskıya politika üretenlerin verdiği karşılıklar bu farkı artırmıştır. Teknoloji ile eğitim arasındaki etkileşim, emek pazarının en büyük aktörü olmuştur; ayrıca küreselleşme ve asgari ücretlerdeki düşüş de küçük olsa da hâlâ önemli bir role sahiptir. Hızla artan sağlık hizmetleri maliyetleri, ücret oranlarının hep sürüncemede kalmasına yol açmaktadır. Eğitime verilen teşvikler çapıcı bir biçimde büyürken bu teşvikleri göz ardı edenlere yönelik para cezaları da artmış, bu durum, eğitim görmemeyi tercih edenlerin ya da geçmiş yaşamları veya yetersizlikler yüzünden eğitim

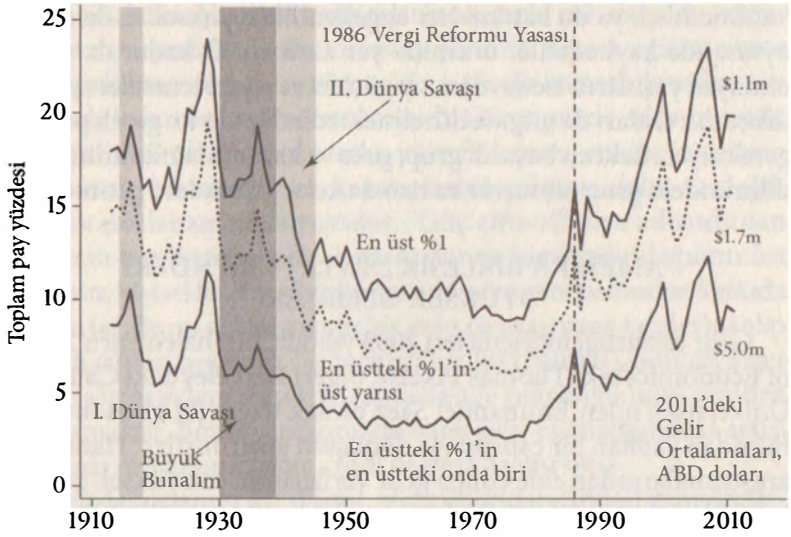
alamamış olanların canını yakmıştır. Tıpkı derli toplu olmayı seven ve sevmeyen çocuklar örneğinde olduğu gibi, teşvikler ne kadar sivriyse, eşitsizlik o kadar büyümüştür. Emek pazarındaki eşitsizlikler pazarın en üst ve en dip seviyelerinde yeni işler yaratmış, orta kısımda ise bir boşluk oluşmuştur. Sendikalar üyelerini ve siyasi güçlerini yitirdikçe, oy verme hakkı olmayan yoksul göçmenlerin işgücündeki payı büyüdükçe ve Afrikalı-Amerikalılar seçimlere katılmadıkça ya da katılmaları engellendikçe yoksullar da siyaset oyununda kaybedenler arasında yer almıştır. O kadar da yoksul olmayan yaşlıların ise sayıları, oy güçleri ve siyasi temsilleri yükseldikçe durumları da gitgide düzelmektedir. Ne var ki, gerek pazarda gerek siyasetteki en başarılı grup, gelir ve kazanç dağılımının en üst dilimindeki grup olmuştur ve ben de konuyu bunlara getireceğim.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDEKİ YÜKSEK GELİRLER

Gelir eşitsizliği incelemeleri 2003 yılında, biri halen Paris School of Economics'teki Thomas Piketty, diğeri Berkeley'deki California Üniversitesi'nden Emmanuel Saez olmak üzere iki ekonomist tarafından yapılan bir çalışmayla dönüşüm geçirmiştir.[24] Hane halkı araştırmalarından elde edilen gelir verilerinin, çok yüksek gelirleri inceleme konusunda pek faydalı olmadığı uzun zamandır bilinen bir şey; ulusal temsilli araştırmalarda çok yüksek gelirli insanlara pek rastlanmaz. (Rasgele bir şekilde kendilerine gidilse bile, cevap vermeye yanaşmazlar.) Piketty ve Saez, Nobel ödüllü ekonomist Simon Kuznets'in gelir-vergi kayıtlarındaki veriler üzerinde çalışmak üzere ilk olarak 1953'te kullandığı yöntemin kapsamını büyük ölçüde genişlettiler.[25] Zenginler de herkes gibi, isteseler de istemeseler de vergi beyanı vermek zorundaydı; dolayısıyla gelir-vergi verilerinde eksiksiz bir şekilde temsil ediliyorlardı. Piketty ve Saez'in elde ettiği sonuçlar, insanların, gelir eşitsizliğine (özellikle de dağılımın üst dilimindekiler açısından) bakış açısını değiştirdi. Daha sonra yapılan diğer araştırmalarda, dünya genelinde diğer ülkelerden gelen karşılaştırmalı veriler de incelenmiştir; o yüzden bu tespitleri ABD'nin ötesine geçecek şekilde de düşünebiliriz.

24. Thomas Piketty ve Emmanuel Saez, 2003, "Income inequality in the United States 1913-1998", *Quarterly Journal of Economics* 118(1): 1-41.
25. Simon Kuznets, 1953, *Shares of upper income groups in income and saving,* National Bureau of Economic Research.

Bu malzemeyi bölümün en sonuna sakladım çünkü buna özellikle dikkat çekmek istiyorum, zira bu incelemeler emek ve sermaye pazarı ile politik arenada neler olduğunu anlamamız için büyük önem taşıyor. Ayrıca üst seviye gelirler dediğimizde muazzam miktarda paralar söz konusu olduğu için de bu gelir diliminin özel bir önemi olduğuna inanıyorum.

ŞEKİL 4: En üst dilimdeki gelirler, sermaye kazançları dahil, 1913-2011.

Şekil 4, Piketty ve Saez'in çalışmasındaki kilit grafiklerden birinin güncellenmiş versiyonudur.[26] Buradaki veriler ta 1913'te başlayıp 2011'e kadar süren dönemdeki gelir vergilerini içerir. Veriler, hafif gölgeli bölümlerde görüldüğü gibi her iki Dünya Savaşı dönemini ve koyu renkli bölümlerde gösterilen Büyük Durgunluk dönemini de içine alır. Üç çizginin en üstte olanı, tüm vergi dilimlerinin en üstteki yüzde 1'ine denk gelen toplam kişisel gelirlerin (sermaye

26. Piketty-Sez'in analizindeki gelirler, ailelerin veya hanelerin değil, birbiriyle bağlantısız bireylerin vergilendirilebilir ve vergi birimleri gelirleridir. Önceden bahsi geçen Meclis Bütçe Komisyonu gelir rakamları, milli hesaplamalardaki bazı kalemleri içerse de anketlerdekini içermez. Bazı çalışmalarda, aile ve hane halkı gelirleri, bu birimdeki kişi sayısına ve yetişkin ya da çocuk olup olmadıklarına göre düzeltilmiştir. Okurlarıma bu detayları aktarmadım çünkü anlattığım öykünün genelini etkilemediğine inanıyorum fakat gelirin farklı tanımlarını düzeltmeden veya uyarlamadan karşılaştırmak tehlikeli olabilir.

kazancı dahil) payının tahmini yüzdesini, ortadaki çizgi yüzde 1'in üst yarısını, en alttaki çizgi ise yüzde 1'lik dilimin en üstteki onda birini gösterir. Sağ taraftaki dolar miktarları, 2011 yılında bu grupların her birindeki ortalama gelirlere işaret eder. Buna göre en üstteki yüzde 1'in ortalama geliri 1,1 milyon dolar, üst yarıdaki yüzde 0,5'in ortalama geliri 1,7 milyon dolar, en üstteki yüzde 0,1'in ortalama geliri ise 5 milyon dolardır. En en üstteki yüzde 0,01'in (burada gösterilmemektedir) 2011'deki ortalama geliri 24 milyon doları aşkındır ve bu aralıktakiler toplam gelirlerin yüzde 4,5'ini almışlardır. Daha mütevazı bir dille, 2011 yılında vergi dilimlerinin en üstündeki yüzde 10, 255.000 dolar ortalama gelirle, tüm gelirlerin yüzde 47'sini kontrol etmiştir. (Vergi dilimi, hane ile aynı şey değildir, vergi amaçlı gelir de diğer gelir ölçülerine benzemez, fakat bu eğilimin yanlış yönlendirmemesine yetecek kadar örtüşme vardır.)

Bu şekil, geçtiğimiz yüzyıl içinde en yüksek gelirlerin payının U şeklinde gerçekleştiğini gösteriyor. Her iki dünya savaşı sırasında (Amerikalıların savaşa katkıda bulunmasını sağlayan vergilerin çoğu şirketlerden geldi ve bu durum zenginlerin kâr paylarında büyük bir düşüşe yol açtı) ve Büyük Bunalım döneminde en üst dilimdeki bu paylar düşmüştür. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, daha yumuşak olsa da bir düşüş daha yaşandı; ama bu durum 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başına doğru tersine döndü. 1986'da en üst dilimdekilerin payı hızla yükselmişti, bu yükseliş daha sonra da devam etti; dolayısıyla 2008 yılına gelindiğinde en zengin vergi mükellefleri I. Dünya Savaşı dönemi öncesinde toplam gelirden aldıkları payın aynısını almaya devam ettiler. 1986'da önemli bir vergi reformuyla vergilendirilebilir gelirlerin tanımı değiştirilince, o yıl bunun da yankısı görüldü.

Savrulmalar sadece yüksek gelirlerde olmadı; bu gelirleri alan insanların ait olduğu sınıflar da değişti. Önceki yıllarda yüksek gelirler sermayeden türüyordu ve en zengin insanlar, Piketty ve Saez'in deyişiyle, gelirlerinin çoğunu kâr paylarından ve faizlerden alan "kupon kesiciler"di. Bu 'tahsilatın' temelini oluşturduğu servetler, gitgide artan gelir ve emlak vergileriyle yüzyıl içinde eridi. En yüksek dilimdeki, eskiden kendi (ya da atalarının) servetleriyle geçinenlerin yerini gelirlerini maaş, prim veya hisse senedi opsiyonları şeklinde sağlayan büyük firmaların yönetim kurulu başkanları, Wall Street bankacıları, hedge fon yöneticileri gibi *yüksek gelirliler* aldı. Girişimcilik kaynaklı gelirler yüz yıl önce de

önemliydi, bugün de önemli ve bu tür gelirlerin en üst dilimdeki payı nispeten sabit kalmıştır. Büyük hikâyedeki tezat şuradadır: Kupon kesiciler ya da "tembel zenginler", yerlerini "çalışan zenginlere" bırakmışlardır. Yüzde 1'lik dilimin en üstündeki onda birlik kısımda, baş döndürücü sermaye gelirleri hâlâ, en üst yüzde 10'luk dilimdekilerden daha büyük bir paya sahiptir; ama şu anda en büyük payı ücret gelirleri almaktadır. En üstteki yüzde 10'luk dilimin yaklaşık dörtte üçü ve yüzde 1'lik dilimin en üstteki onda birinin sahip olduğu yüzde 43'lük gelir, burada birikir. 1916'da, bu elit grubun gelirlerinin yalnızca yüzde 10'u ücretlerden geliyordu. Kâr payları ve faizler hâlâ önemlidir ancak daha geniş bir dağılım payı vardır çünkü birçok hisse emekli fonlarına aittir.

Son otuz yıl, nüfusun çoğunluğunun maddi refahı ile en tepedekilerin maddi refahı arasında çarpıcı bir zıtlığa sahne olmuştur. 1980'den bu yana, vergi mükelleflerinin dipteki yüzde 90'u, enflasyona ayarlı vergi öncesi gelirlerinin, yılda yüzde 1'in onda birinden daha az büyümesine tanık oldular; bu da yirmi sekiz yılda yüzde 1,9'un üzerinde *toplam* artış demektir. Artık her yeni kuşak, ebeveynlerinin sahip olduğu hayat standartlarını zar zor yakalıyor. Vergi sonrası durumunda ve özellikle de Medicare maliyeti payları da eklenince, en alttaki yüzde 90'ın durumunun biraz iyileştiği söylenebilir. Meclis Bütçe Komisyonu raporlarına göre 1979 ile 2007 arasında, en alttaki hanelerin yüzde 80'i, vergi sonrası gelirlerde bir çeyrek kadar büyümeye tanık olmuştur, bu da yılda yüzde 1'den azdır.[27] Medicare değerli bir programdır; ama bu olanaklardan yaşlılar faydalanır ve bu para kira ödemek ya da masaya yemek koymak için kullanılamaz.

Tersine, en üstteki yüzde 1'lik dilimde, vergi öncesi gelirler 2,35 *kat* büyümüş, 1980 ve 2011 yılında üstteki yüzde 1'lik dilime girecek kadar serveti olan ebeveynler ve çocukları için gerçek bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu grafiğin sınırlarının dışında kalan en en üstteki dilimde ise en yukarıdaki yüzde 1'in yüzde 1'inin gelirleri dört kattan fazla büyümüştür. Bu rakamlar *vergi öncesi* gelirlere aittir; dolayısıyla, 2001'den bu yana en üst dilimdeki gelirlere getirilen vergi indirimleri ile birlikte en yüksek gelir sahipleri vergi sonrası gelirlerde bile çok daha iyi duruma geçmişlerdir. Çoğunluk ile şanslı azınlık arasındaki bu keskin zıtlık, Şekil 1 ile Şekil 2 arasındaki

27. Congressional Budget Office (Meclis Bütçe Komisyonu), *Trends in the distribution of household income.*

bariz çelişkiye epey açıklama getirir. Bu, ciddi anlamda büyüme yakalamış bir ekonomide, yoksulluğun azaltılması yönünde nasıl bu kadar az ilerleme kaydedildiğinin açıklamasıdır. Bunlar aynı zamanda, hayat standartlarında yok denecek kadar az ilerlemeye tanık olanların *sadece* yoksullar olmadığını göstermektedir.

NELER OLDU VE BUNLAR NEDEN ÖNEMLİ?

Acaba zenginler, geri kalanların yoksullaşması pahasına paraya para mı kattı yoksa bütün olay, tüm diğer yüksek eğitimli ve yetenekli insanlar gibi daha üretken bir hale gelmiş olmaları, herkese faydası dokunan yeni ve daha güzel yollar bulmuş olmaları mı? Herkesin işinin bir şekilde iyi gittiği ama bazılarının işlerinin diğerlerinden daha iyi gittiği bir dünyada eşitsizlikten şikâyet etmek ne kadar meşru? Ya da bunlar sadece kıskançlık belirtileri mi? Herkes eşit şansla yola çıktığında, sonunda neden daha çok çalışanın durumu daha iyi olacaktır gibi şeyler düşünüyoruz? Veya şöyle bakalım; insanlar eşit şansla yola çıkmıyorsa, bizi kaygılandıracak şey fırsat eşitliği olmalıdır, sonuç eşitliği değil.

Fırsat eşitliği ile ilgili söylenecek çok şey var ama sırf çok sıkı çalıştıkları için başarılı olmuş insanları cezalandırma konusunda kimse bir şey söyleyemez. Yine de, diğer zengin ülkelerle karşılaştırıldığında ve Amerikan rüyasında herkesin başaracağı yönündeki popüler inanca karşın, ABD aslında eşit fırsat sağlama konusunda pek o kadar iyi değildir. Fırsat eşitliğini ölçmenin yollarından biri babalarla oğulların kazançları arasındaki korelasyona bakmaktır. Tamamen seferber olmuş ve mükemmel bir fırsat eşitliğine sahip bir toplumda, sizin kazancınızın babanızın kazancıyla ilgisinin olmaması gerekir; tersine, kalıtsal olarak kastlı, yani işlerin bir nesilden diğerine geçtiği bir toplumda bu korelasyon 1'dir. ABD'de ise rakam yaklaşık 0,5'tir ve bu, OECD ülkeleri arasındaki en yüksek korelasyondur; bu rakamı sadece Çin ve Latin Amerika'daki bir avuç ülke geçer. Gerçekte, gelir eşitsizliği çok olan ülkeler, baba ile oğulun kazançlarının birbiriyle yakından ilişkili olduğu ülkelerdir;[28] ABD dahil olmak üzere eşitsizlik yaşanan ülkelerin, fırsat eşitliğinin en az olduğu ülkeler olduğu anlaşılmaktadır. İstediğimiz şeyin fırsat

28. Miles Corak, "Inequality from generation to generation: The United States in comparison", University of Ottawa, http://milescorak.files.wordpress.com/2012/01/inequality-from-generation-to-generation-the-united-states- in-comparison-v3.pdf.

eşitliği olduğuna inansak ve sonuçların ne olacağına aldırmasak bile, aslında bu ikisi el ele gider ki bu da bize eşitsizliğin ta kendisinin eşit fırsatların önünde engel olduğunu gösterir.

Zenginlere gıpta etmeye ne demeli peki? Ekonomistler Pareto kuralı diye anılan şeyi el üstünde tutarlar; bu kuralı Giriş bölümünde de görmüştük: Bazı insanların durumu daha iyiye gitmişse ve hiç kimse kötü duruma düşürülmemişse, daha iyi bir dünyada yaşıyoruz demektir. Kıskançlığı burada hesaba katmamalıyız. Bu düstur genelde yoksulluğa odaklanmak ve en tepede neler olduğuna bakıp kaygılanmamak için sebep olarak kullanılır.

Harvardlı ekonomist Martin Feldstein'ın sözleriyle, "gelir eşitsizliği, çare bulunması gereken bir problem değildir."[29] Pareto kuralıyla ilgili söylenecek çok şey var ama birazdan göreceğimiz gibi bu kural, yükselen gelir eşitsizliğinin bir problem olmadığına işaret etmez. Ama oraya gelmeden önce son yıllarda en üst dilimdeki gelirlerin *neden* bu kadar hızlı yükseldiği ve bunun sonuçlarının ne olduğu konusunda daha çok şey bilmemiz gerek.

Bir anlatıya göre tepedekiler dağılımın diğer tarafındakilerden çok farklı değil, hatta aynı gibiler. Yeni teknolojiler daha eğitimli ve yaratıcı olanlara yeni fırsatlar açtı ve uç örneklerde, en iyi eğitimi alıp en yaratıcı olanların ya da en azından bu grubun en şanslılarının olağanüstü servet kazanmasını sağladı. Bunun örnekleri arasında Microsoft'tan Bill Gates, Apple'dan Steve Jobs ve Google'dan Larry Page ve Sergey Brin yer alır. Eğlence sektöründekiler ve büyük atletler artık sadece kendi çevrelerinin değil tüm dünyanın takdirini kazanıyor, dolayısıyla kendilerini izleyen kitlelerin büyüklüğü kadar ödeme alıyorlar. Küreselleşme, eğlence sektöründekilere olduğu gibi, girişimcilerin de kalabalık kitlelere ulaşmalarını ve kârlarını büyütmelerini sağladı. Hakeza, dünya genelinde daha birçok insan sahip oldukları olağanüstü yeteneklerin keyfini çıkarabiliyor.

En yüksek maaş alan grubun en iyi temsilcilerinden biri de bankaların ve hedge fonların üst düzey yönetim kadrolarıdır. Bu insanlar da çok iyi eğitim görmüşlerdir, aldıkları eğitimi ve yaratıcılıklarını kullanarak yeni ürünler ortaya çıkarırlar. Bu yeni finansal enstrümanların sosyal değerinin, mucidine sağladığı kâr kadar değerli olup olmadığı konusunda ekonomistler arasında fikir ayrılıkları vardır. Paul Volcker'ın, gerçekten faydalı olan son

29. Martin S. Feldstein, 1998,"Income inequality and poverty", National Bureau of Economic Research Working Paper 6770; özetten alıntı.

inovasyon ATM makineleridir, demesine, sempatiyle bakmamak zordur. Eğer bankacılar ve finansçıların sosyal teşviklerini abartacak kadar özel teşvikleri varsa, hayatımızda fazlasıyla bankacılık ve finans olacak demektir ve burada sebep oldukları eşitsizliğin savunulacak bir yanı yoktur.

Finans hizmetleri, ekonominin her alanındaki inovasyonları finanse etmekte önemli bir rol oynamıştır ve sermayenin etkin tahsisi pazar ekonomisinin en değerli görevlerinden biridir. Fakat son derece kârlı bazı finans etkinliklerinin nüfusun geneline faydasının dokunup dokunmadığı, hatta bizzat finans sisteminin istikrarını bile bozabileceği yönünde yaygın kuşkular vardır. Yatırımcı ve işinsanı Warren Buffet bu bağlamda bunlara finansal kitle imha silahları der. Öyleyse, bunlara ödenen yüksek meblağlar hem haksız hem de etkisizdir. En parlak zekâları finans mühendisliğinde istihdam etmek ekonominin geri kalanı için bir kayıptır; diğer alanlardaki inovasyon ve büyümeyi engeller. Bir diğer tartışmalı konu ise, en büyük ve birbiriyle ziyadesiyle bağlantılı kurumlara hükümetin örtük bir şekilde destek olma garantisi vermesidir; bu durum işlerini kaybeden milyonlarca insanın ezilip sefil hale gelmesine, gelirlerini azaltmasına ya da geri ödemeleri imkânsız borçlarla baş başa bırakmasına rağmen, büyük meblağlarla ödüllendirilen aşırı risklerin alınmasına yol açmıştır. İnsanların kendi ya da müşterilerinin paralarıyla oynayarak zengin olması başka şey, bunu halkın parasıyla oynayarak yapması bambaşka bir şeydir. Bu tür etkinliklerin yaygın bir sosyal zarara yol açması halinde durum tahammül edilmez bir hal alır.

Çok yüksek ücretler ödenmesi durumu, finans şirketleriyle ve birkaç süper-yaratıcı inovasyon sahibiyle sınırlı değildir; bu durum pek çok Amerikan şirketinin kıdemli üst düzey kadrolarında da yaygındır. Bir kez daha söyleyelim, kimileri kıdemli yöneticiliğin yapısının değiştiğini, şirketlerin büyüdüğünü ve bilgi teknolojilerindeki değişimin bu insanların daha büyük insan gruplarını yönetmelerini sağladığını öne sürmektedir. Ancak bunun da üst düzey yöneticilerin ücretlerindeki artış eğilimini açıklayacağı epey kuşkuludur. İlk olarak, Şekil 4'teki değişiklikler teknik ilerlemeyle mantıklı bir şekilde açıklanmayacak kadar hızlı olmuştur. İkinci olarak ise, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi diğer pek çok Batılı ekonomide benzer konumdakilerin ücretlerinde çok daha küçük artışlar görülmektedir, hatta kimilerinde hiç artış yoktur;

oysa onlar da yeni yönetim teknolojilerine erişebilmekte ve aynı küresel pazarlarda rekabet etmektedirler. Olası açıklamalardan biri de küreselleşmenin en çok ana dili İngilizce olan yöneticilerin lehine işlediğidir çünkü İngilizce küresel ekonomi dilidir ve İngilizce konuşan yöneticiler hizmetlerini birçok ülkede en yüksek ücreti verenlere satabilirler. Gerçekten de, üst dilimdeki ücretlerdeki artışlar, İngilizce konuşulan ülkelerde diğerlerinden daha büyüktür.

Bir araştırmaya göre, petrol şirketlerindeki üst düzey yöneticiler petrol fiyatları yükseldiğinde daha çok ücret almaktadırlar; bu da yeterli para olduğu için ödüllendirme yapıldığına işaret ediyor, bu parayı hak edecek bir şey yapıldığına değil.[30] Şirketlerin şansları yaver gittiğinde üst düzey yöneticilerine daha çok para öderler ama kötü zamanlarda buna paralel bir ücret düşüklüğüne gitmezler. Ücret komisyonları genelde en yüksek maaşları belirler ve bu üyeler sözüm ona bağımsız, yönetici üyelerdir. Fakat birçok kişinin yanı sıra Warren Buffet'ın da dikkat çektiği gibi, bu yönetim kurullarının üyeleri kendi toplam gelirlerinin en büyük payını kurul üyeliğinden alırlar ve yönetim kurulu başkanının (CEO) kontrolü altında çalışırlar. Buffet ayrıca, bir şirketten diğerine dev paketlerin yayılmasına aracı olan ücret danışmanlığı firmalarının rolüne de dikkat çekmiştir ("Çoğalt, Çoğalt ve Tombala"). Bu tür firmaların kullanılması ve yönetim kurulu başkanlarının birbirlerinin kurullarına girmesi gibi uygulamaların yaygınlaşması, devasa ücret paketlerinin finans firmalarından çıkıp daha büyük bir kurumsal dünyaya yayılmasını açıklayabilir. Aynı zamanda, keskin aşamalı vergilendirmelere yol açan sosyal normlar ve II. Dünya Savaşı'ndan sonraki eşitlenme, yüzyılın sonuna doğru eriyip gitmiş, elli yıl öncesinin tersine bugün çok yüksek gelirler toplumsal olarak da kabul görür hale gelmiştir.

Hükümet de yüksek gelirlerdeki hızlı artışa destek vermiştir. "Batamayacak kadar büyük" vaadi ve yüz milyonlarca dolarlık kazanca izin vermesi, hükümet regülasyonun bir başarısızlığıdır. Thomas Philippon ve Ariell Reshef'ın çalışmaları finans sektöründe 1920'lerde yüksek olan ücretlerin, Bunalım sonrası dönemdeki regülasyonlarla birlikte nasıl düştüğünü, sonrasında özellikle 1980'den

30. Marianne Bertrand ve Sendhil Mullainathan, 2001, "Are CEOs rewarded for luck? The ones without principals are", *Quarterly Journal of Economics* 116(3): 901-32.

sonra tekrar nasıl yükseldiğini göstermektedir.[31] İki ekonomist, finansal regülasyon ve deregülasyon tavrındaki dört değişikliğin (bankaların birden fazla şube açabilmelerine izin verilmesi, ticari ve yatırım bankalarının ayrılması, faiz oranı tavanları ve bankalarla sigorta şirketlerinin ayrılması) finans sektöründeki ücret şablonlarıyla örtüştüğünü de kanıtlarlar. 1932'de Glass-Steagall Yasası'nın çıkarılması ve nihayet 1999 yılında feshedilmesi, bu efsanenin başıyla sonunun işaret çubuklarıdır.

Kongre (ya da Meclis) bu tür yasaları durup dururken koyup kaldırmaz. Potansiyel kazananların ve kaybedenlerin lobi faaliyetleri yoğundur ve arkalarına iyi bir finans desteği almış olan çıkar grupları bu parayı siyasi kampanyaları desteklemek veya cezalandırmak şeklinde kullanmayı bilir. Siyaset bilimcileri Jacob Hacker ve Paul Pierson, siyasi lobiciliğin, üst düzey ücretlerin artışında kilit bir role sahip olduğunu savunur[32] ve Washington'da kayıtlı lobiciler tarafından temsil edilen firma sayısının 1971'de 175 iken, 1982'de 2.500'e çıktığına dikkat çekerler. Bunun büyük bir kısmının sebebi de hükümetin Büyük Toplum'la ilişkili kurumsal düzenlemelerine verilen tepkiydi. Pazarların nasıl faaliyet göstereceğini, firmaların ne yapıp ne yapamayacağını ya da muhasebe kurallarını anlatan üstü kapalı ve müphem görünen kurallardaki değişiklikler belli menfaat odakları için muazzam meblağlar anlamına gelebilir. Glass-Steagall'ın feshedilişinin ardında da bu hakikat vardı ve Büyük Durgunluğa giden dönemde ve sonrasında bunun gibi pek çok örnek vardır. En çarpıcı örneklerden biri yarı-kamusal ipotek finans şirketi olan Fannie Mae'dir. Fannie Mae, kendilerini zengin etmiş, politikacılarla yakın bağlantılı, çevresi geniş üst düzey yöneticilerce işletiliyordu; bunlar nihayetinde felakete yol açacak riskler alırken yasa düzenleyicileri uzak tutmak için siyasi etki amaçlı kampanyalara bol miktarda mali destek veriyorlardı.[33]

---

31. Thomas Philippon ve Ariell Reshef, 2012, "Wages and human capital in the U.S. financial industry: 1909-2006", *Quarterly Journal of Economics* 127(4): 1551-1609.

32. Jacob S. Hacker ve Paul Pierson, 2011, *Winner-take-all politics: How Washington made the rich richer—and turned its back on the middle class,* Simon and Schuster.

33. Gretchen Morgenson ve Joshua Rosner, 2011, *Reckless endangerment: How outsized ambition, greed, and corruption created the worst Financial crisis of our time,* St. Martin's Griffin.

Bu hikâyeler kısmen bile doğru olsa, yüksek gelirlerin hızlı büyümesinin, paranın getireceği siyasi erişim kolaylığı aracılığıyla kendi kendinin gücünü artırması riski her zaman vardır. Kurallar kamu yararı için değil, zenginler için konuyor ve onlar da bu kuralları daha zengin ve nüfuzlu olmak için kullanıyorlar. En yüksek dilimdeki gelir paylarında en büyük artışların olduğu OECD ülkeleri, en tepedeki gelirlere en büyük vergi indirimleri uygulayan ülkelerdir.[34] Siyaset bilimcileri Larry Bartels ve Martin Gilens'ın başkanlık seçimleriyle ilgili yaptıkları çalışmalar, Kongre'de, her iki yakadan gelen oyların zengin seçmenlerin arzularına karşı ne kadar hassas olduğunu, yoksul seçmenlerinkine ise en ufak bir hassasiyetin olmadığını belgelemiştir.[35]

Ayrıca, yetenekli insanları toplumsal sorgulamalara yol açan finans mühendisliğine yönlendirmek ekonomi için nasıl bir kayıpsa, parlak yetenekleri lobiciliğe yönlendirmek de aynı şekilde kayıptır. "Doğrudan verimsiz, kâr-amaçlı etkinliklerin" gelişmekte olan birçok ülkede ekonomik büyümeye ciddi bir engel oluşturduğu çok uzun zamandır bilinen bir durumdur. 1990'lardan önceki Hindistan ve ünlü Racası klasik bir örnektir. Lobicilik aktivitelerinin muazzam getirileri ve nispeten düşük maliyeti, yetenekli insanları ekonomik büyümenin temeli olan üretim ve inovasyondan uzaklaştırır.[36] Hükümet harcamaları ve seçimlerin artan maliyetleri sık sık yorum yapılan bir konudur ama son başkanlık seçimlerinin maliyeti, örneğin, otomobil üreticilerinin yıllık reklam bütçelerinden bile düşüktür. Potansiyel faydalarını düşündüğünüzde siyasi lütuflar, şaşırtıcı ölçüde ucuzdur.

Bir gün uçakla Delhi'den Racastan'daki Caypur'a giderken bir ürün üreten (ürünün tam olarak ne olduğunu bir türlü anlayamadım; tek öğrendiğim ithal mallara karşı korunması gereken bir ürün olmasıydı) bir imalatçının yanına oturdum. Bu kişi bana uzun uzun

34. Thomas Piketty, Emmanuel Saez ve Stefanie Stantcheva, 2011, "Optimal taxation of top labor incomes: A tale of three elasticities", National Bureau of Economic Research Working Paper 17616. Bu yazarların ilişkiyi, benim metnimde yaptığımdan daha farklı yorumladıklarına dikkat çekerim.

35. Larry Bartels, 2010, *Unequal democracy: The political economy of the new gilded age*, Princeton University Press ve Martin Gilens, 2012, *Affluence and influence: Economic inequality and political power in America*, Princeton University Press.

36. Anne O. Krueger, 1974, "The political economy of the rent-seeking society", *American Economic Review* 64(3): 291-303 ve Jagdish N. Bhagwati, 1982, "Directly unproductive profit-seeking (DUP) activities", *Journal of Political Economy* 90(5): 988-1002.

hükümetteki yasa koyucuların ne kadar büyük kötülük yaptıklarını, zamanının ne kadar büyük kısmının ruhsatlara başvurmak için harcandığını (bu seyahatteki gibi), düzenlemelerdeki toleransları ve kuralların istendiği gibi yorumlandığını anlattı. Bu insanlara karşı duyduğu nefretin haddi hesabı yoktu. Beş yıldızlı Rambagh Palace Oteli'nde bana güzel bir kahvaltı ısmarladıktan sonra nefret ettiği bürokratla buluşmak üzere benden ayrılırken şöyle fısıldadı, "Ha ha, Profesör Deaton, kâr, ille de kâr!" Glass-Steagall'ın feshedilmesi sayesinde Citigroup'u ortaya çıkarabilen Sanford Well de aynı lafı söylerdi herhalde.

Bazı siyaset bilimci ve ekonomistler bu konulara ciddi bir şekilde eğilmeye başlamışlarsa da, para ve siyaset yoluyla kümülatif neden-sonuç ilişkisi süreci tam anlamıyla belgelere dökülmüş olmaktan çok uzaktır. Halihazırda eksikliğini çektiğimiz şey, farklı etkilerin *boyutuyla* ilgili sağlam bilgilerdir: Yüksek gelirlerdeki artışın ne kadarlık kısmı lobicilik veya diğer siyasi etkinliklerden geliyor, ne kadarlık kısım yüksek gelir sahiplerinin yüksek üretkenlikleriyle ilişkilendirilebilir, siyasi aktivitenin ne kadarı bu menfaat odaklarından geliyor, ne kadarı Washington'da temsil gücü yüksek olan diğer odaklara, örneğin sendikalara yarıyor gibi bilgiler. Ayrıca, bu nüfuzun zaman içinde neden bu kadar fazla güçlendiğini (eğer güçlenmişse) de anlayamıyoruz. Bu sorulara verilecek cevaplar, yüksek gelirlerdeki artışlardan ne kadar endişelenmemiz gerektiğine karar vermemiz ve zenginlerin daha da zenginleşmesinin yarattığı kaygının neden imrenmenin çok ötesinde bir şey olduğunu görmemiz için elzemdir.

Demokrasi plütokrasi haline gelirse, zengin olmayanların hakları fiilen ellerinden alınır. Justice Louis Brandeis'in şu sözü meşhurdur: Amerika Birleşik Devletleri ya demokrasi olacaktır ya da zenginlik birkaç kişinin elinde toplanacaktır, ikisi birden olamaz. Demokrasinin gerektirdiği siyasi eşitlik her zaman ekonomik eşitsizliğin tehdidi altındadır ve ekonomik eşitsizlik ne kadar çok olursa, demokrasi o kadar tehlikeye girer.[37] Demokrasi zarar görürse, doğrudan refah kaybı olur çünkü halk birçok sebeple siyasi yaşama katılma olanağına değer verir ve bu olanağın kaybedilmesi, başka tehditlere yol açar. Çok varlıklı olanların devletin sağlayacağı eğitime ve sağlık hizmetlerine pek ihtiyacı yoktur; aksine Medicare'deki

37. Gilens, *Affluence and influence.*

kesintileri desteklemek ve vergi artışlarıyla mücadele etmek için her türlü nedenleri vardır. Herkese sağlık sigortası yaptırılmasını desteklemek veya devlet okullarının kalitesinin düşüklüğünden (halkın çoğunun rahatsız eden bir konu) endişe etmeleri için de sebepleri yoktur. İpoteklerini ödeyemeyenlere yardımcı olsa ya da halkı yırtıcı kredicilerden, aldatıcı reklamlardan hatta yeni bir mali krizden koruyacak olsa bile, kârlarını sınırlayan banka düzenlemelerine itiraz ederler.[38] Aşırı eşitsizliğin sonuçlarıyla ilgili endişe duymanın zenginlere imrenmeyle bir ilgisi yoktur ama hızla büyüyen üst düzey gelirlerin geri kalan herkesin refahını tehlikeye atmasıyla ilgisi vardır.

Pareto kuralında yanlış bir şey yok ve bize bir zararı yoksa, başkalarının çok talihli veya zengin olmasına da kafayı takmamamız gerekir. Yanlış olan, bu prensibi sadece refahın tek bir boyutuna yani paraya uygulamak ve demokratik topluma katılım yeteneği, iyi eğitim almak, sağlıklı olmak ve başkalarının zenginlik arayışına kurban olmamak gibi diğer boyutlarını göz ardı etmektir. Yüksek gelirlerdeki artış diğer gelirleri azaltacak bir şey yapmıyor ama refahın başka yönlerini zedeliyorsa, Pareto prensibiyle bunu gerekçelendiremeyiz. Para ve refah iki farklı şeydir!

Sadece gelirlere odaklansak ve diğer boyutlara verilen zararları yok saysak bile, gelir eşitsizliğinin adaletsiz olup olmadığına dair görüşümüzü belirleyecek nokta, üst seviye gelirlerdeki artışların herkese mi yoksa sadece o gelirleri alanlara mı yaradığıdır. Steve Jobs öldüğünde derin bir yasa gömülen halkın aynı tepkiyi, bu ulusun önde gelen bankacılarından birinin ölümünde de göstermesi pek beklenen bir şey değildir.

Günümüz Amerikası bu kitabın temaları için keskin bir örnek olarak yer almaktadır. Amerikan ekonomisi II. Dünya Savaşı'ndan sonra hiç olmadığı kadar hızlı değilse de tarihsel ölçülere göre gayet düzgün bir hızda büyüdü. Böylece ortaya çıkan ürünler ve hizmetler pek çok insanın yaşamını daha iyiye götürdü. Bu pek yoksulluktan ve itibarsızlıktan firar sayılmazdı: Amerika Birleşik Devletleri 1945'te de tarihsel standartlara göre zaten varlıklı bir ülkeydi ama büyümenin refaha etkilerinin önemi küçümsenmemelidir. İnsanlar daha güvendedir, daha iyi evlerde barınır, dedeleri ve büyükanneleri için imkânsız olan seyahat olanaklarına sahip

38. Joseph E. Stiglitz, 2012, *The price of inequality: How today's divided soci ety endangers our future,* Norton.

olurlar, dünyadaki tüm bilgi ve eğlencenin (eskiden sadece minik bir azınlığın ulaşabildiği bir şeydi) önemli bir kısmına erişebilirler ve birbirleriyle daha önce akla hayale gelmeyen şekillerde iletişim kurabilirler. Bununla birlikte genelde olduğu gibi, büyüme bazı ayrımlar da getirmiş, özellikle 1970 ortalarından sonra büyümenin yavaş olduğu ve herkesi kapsamadığı dönemde, bazıları diğerlerinden daha ileriye gitmiştir. Bu ayrımlar verimli olabilir, pek çok örnekte gördüğümüz gibi, diğerlerinin yetişmesi için hem fırsat hem de teşvik işlevi görebilir ve olanakların birkaç kişiden birçok kişiye yayılmasını sağlayabilir. Amerika'nın yakın tarihinde bu durum, "eğitim ile teknoloji arasındaki yarışta" ve eğitimli Amerikalı sayısındaki ciddi artışlarda kendini göstermektedir.

Büyüme, eşitsizlik ve öndekilere yetişme madalyonun aydınlık yüzüdür. Karanlık yüzü ise bu süreç gasp edildiğinde olanlardır; dolayısıyla yetişme asla gerçekleşmeyebilir. Tarihçi Eric Jones, uzun dünya tarihinde, 1750'den sonra neden Batı'nın gelişip de Doğu ve Güney'in gelişmediğini gayet güzel bir dille kaleme alır.[39] Mesele dünyanın geri kalan bölgelerinde büyümenin olmayışı değildir, büyüme olmuştur, hem de tekrar tekrar. Mesele bunun kudretli hükümdarlar ve din adamları tarafından sürekli tıkanmış olmasıdır; bu güç odakları ya inovasyonları kendi çıkarları için kullanmışlar ya da konumlarını tehdit ettiğini düşünerek o yeniliği yasaklamışlardır. Her iki durumda da, engellenen büyüme asla kök salamamış ve altın yumurtlayabilecek tavuk doğar doğmaz boğazlanarak öldürülmüştür. Bu tür toplumlardaki aşırı iktidar eşitsizliği büyümenin asla yerleşemeyeceği bir ortama sebep olmuş ve kalıcı firar rotalarının önü kesilmiştir.

Ekonomi tarihçileri Stanley Engerman ve Kenneth Sokoloff bir başka büyüme (ya da büyüyememe) öyküsüyle eşitsizliğin farklı bir versiyonunu anlatır.[40] İktidarın birkaç kişinin elinde toplandığı ülkelerde (örneğin Latin Amerika'daki plantasyon ekonomilerinde ya da Amerika'nın güneyinde), zenginler çoğunluğun vatandaşlık haklarının tanınmasına karşı çıkmış ve eğitimi kısıtlayarak sadece kendilerinin ait olduğu elit grubun eğitim görmesine izin vermiştir.

---

39. Eric Jones, 1981, *The European miracle: Environments, economies, and geopolitics in the history of Europe and Asia*, Cambridge University Press ve 1988, *Growth recurring: Economic change in world history*, Oxford University Press.
40. Stanley Engerman ve Kenneth L. Sokoloff, 2011, *Economic develop ment in the Americas since 1500: Endowments and institutions*, Cambridge University Press.

Bu başarısız politikalar ve yaygın eğitim eksikliği, halkı, geniş tabanlı ekonomik büyümenin köklerinde yatan kurumlardan yoksun bırakmıştır. Tersine, devlet eliyle verilen evrensel eğitimin erken yıllarda benimsenmesi, uzun vadede Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik başarısında önemli bir faktör olmuştur.

Kurumların elitlere göre hareket etmesinin ekonomik büyümeye zarar verdiği gerçeği, MIT'li ekonomistler Daron Acemoğlu ve Simon Johnson'un ve onlarla birlikte çalışan Harvardlı siyaset bilimcisi James Robinson'un da tezidir.[41] Kendi yurttaşları için koloniler kurabilecek güçteki sömürgeciler, kendileriyle birlikte kurumlarını da getirdiler (ABD, Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda'yı düşünün), yerleşilmesi zor olan yerlerde ise (örneğin, hastalık yayılma olasılığının yüksek olduğu yerler) asıl işi kaynakları yağmalamak olan (Bolivya, Hindistan ve Zambiya'yı düşünün) "özütücü" (özemici?) (özünü alıp çıkaran) devletler kurdular; bu devletler yönetici elite hizmet etmek için tasarlanan ama ekonomik büyümeyi desteklemeyen kurumları da beraberinde getirdi. Özütücü rejimler genelde özel mülkiyeti korumakla ya da hukuk yasaları koymakla ilgilenmez ve bu kurumlar olmadan girişimcilik ya da inovasyonun yeşereceği bir iklim de imkânsız hale gelir.

Sömürgecilik yıllarında, nispeten zengin ve kalabalık nüfuslu olan ülkeler, fethetmek için en cazip hedeflerdi; öyle ki tarihte birçok ülke bu şekilde zenginliklerini kaybetmiş veya kazanmıştır. Avrupalı güçlerin ele geçirdiği ülkeler arasında o zamanlar zenginken şimdi yoksullaşan, o zamanlar yoksulken şimdi zenginleşen ülkeler vardır. Talihin bu şekilde tersine dönüşleri, modern zamandaki zenginliği ve günümüzdeki ekonomik büyümeyi sanki hep öyleymiş ve hiçbir zaman elimizden gitmeyecekmiş gibi düşünmememiz yönünde bize bir uyarı olmalıdır. Rant peşinde koşmak, ekonomik büyümenin, her iki tarafın da kaybedeceği bir savaşa dönüşmesine neden olabilir; bu savaşta iki taraf da gitgide küçülen bir toplamdan pay almak için daha da acımasızca savaşacaktır. Menfaat grupları, çok sayıda kişinin zararı pahasına birkaç kişinin cebini doldurabilir; zarar gören gruplar o kadar az kaybetmiş gibi görünür ki bu yağmalamayı durdurmak için örgütlenmeye değmeyeceğini düşünürler;

41. Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James Robinson, 2002, "Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution", *Quarterly Journal of Economics* 117(4): 1231-94 ve Acemoglu ve Robinson, *Why nations fail.*

oysa bunun gibi birçok grubun yarattığı kümülatif etki ekonomiyi içten içe kemirir ve sonunda büyümenin tıkanmasına yol açar.[42] Güçlü ve zengin elitler daha önce de ekonomik büyümeyi tıkadılar ve geniş tabanlı büyümeye destek veren kurumları zayıflatmalarına izin verilirse bunu tekrar yapabilirler.

42. Mancur Olson, 1982, *The rise and decline of nations: Economic growth, stagnation, and social rigidities,* Yale University Press.

6
Küreselleşme ve En Büyük Firar

II. DÜNYA SAVAŞI'ndan sonraki yıllarda modern dünya en muhteşem firara tanık oldu. Birçok ülkede gerçekleşen hızlı ekonomik büyüme, yüz milyonlarca insanı fakirlikten kurtardı. Ölüm oranları düşerken maddi refah arttı, artık insanlar hem daha uzun hem daha zengin bir yaşam sürüyorlar. Her zaman olduğu gibi ilerleme eşit değil; en hızlı büyüyenler arasında yer alan ülkelerin bazıları zengin ülkelerle arayı kapattı ama geride bıraktıkları ülkelerle aralarındaki fark açıldı. Bir zamanlar yoksul olan Asya ülkeleri ortalara doğru ilerlerken Afrika'daki birçok ülkeyle aralarında derin uçurumlar oluştu.

Başta çocuk ölümleri olmak üzere ölüm oranlarındaki düşüşler dünya nüfusunun tarihte görülmemiş bir oranda artmasına, gerçek bir nüfus patlamasına yol açtı. Rakamlardaki bu büyüme karşısında hâlâ yoksulluğun düşmesini beklemek, 1960'lardaki yorumcuları hayrete düşürebilirdi; zira onlara göre tepemizde böyle bir "nüfus bombası" varken, tüm dünyadaki hayat standartları tehlike altındaydı. Nobel ödüllü büyük ekonomist James Meade yirminci yüzyılın üç büyük felaketinin "içten pazarlıklı" yanmalı motorlar, nüfus patlaması ve Nobel ekonomi ödülleri olduğundan yakınırdı. O çağda nüfus patlaması konusunda onunla hemfikir olan çok kişi vardı; bugün bile çok sayıda insan hâlâ nüfus büyümesini ('içten pazarlıklı' yanmalı motorların yanı sıra) ciddi bir tehdit olarak görüyor. Fakat dünya son yarım asırda sadece dört milyar kişiyi daha

barındırmakla kalmadı; bugün hâlâ yaşamakta olan yedi milyar insan ortalama olarak ebeveynlerinden ve büyükanne-babalarından daha iyi hayatlara sahiptir.

Ortalamalar, geride kalanlara teselli olmaz. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ortalama büyümenin, eşit dağıtılmaktan çok uzak olduğunu görmüştük. Eşitsizliğin arttığı tek ülke ABD değildir ve çok önemli istisnalar varsa da, gelir eşitsizliğinin artışı, bu zamanda pek çok ülkede yaygın bir şekilde göze çarpmaktadır. Peki ülkeler *arasındaki* eşitsizlik ne durumda? Bir zamanlar yoksul olan bazı ülkeler "geride kalmış olmanın avantajını" yakaladılar; yani şu anda zengin olan ülkelerde uzun zamandır bilinen bilgi ve teknolojileri kullanma (hatta daha ileriye götürme) fırsatını kullanıyorlar. Öndekilere yetişmek için koşan bu ülkeler, geçmişte büyümeyi kısıtlayan deneme-yanılma sürecini hiç yaşamadan kestirmeden ilerleyebiliyorlar. Asya Kaplanları dediğimiz ülkeler (Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan ve son zamanlarda da Çin), önceki dönemlerinin katbekat üzerinde ekonomik büyüme oranları gördüler. Fakat büyüme eşit dağılmadı ve elli yıl önce yoksul olan ülkelerin çoğunun Çin'e, Hindistan'a veya kısaca Kaplanlara öykünme fırsatları bile olmadı.

Belki şaşırtıcı ama hızlı büyüyenlerin başarılarına rağmen ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğine ilişkin mesafe ya hiç değişmedi ya da yok denecek kadar az kapandı; öndekine yetişen her ülkenin ardında bir de geride kalanlar hikâyesi oluştu. Hali hazırdaki ortalama gelirler, yoksul ülkelerle zenginler arasında şimdiye kadar görülenden çok daha büyük bir yayılma göstermektedir. Ülkeleri en yoksuldan en zengine olmak üzere ortalama gelirlerine göre sıralarsak, dipten bir çeyrek üstteki ülkeyi (orta derece yoksul ülke), en üsttekinin bir çeyrek altındaki ülkeyle (orta derecede zengin ülke) karşılaştırabiliriz. 1960'ta orta derecede zengin ülkelerin ortalama gelirleri, orta derecede yoksul ülkelerin yedi katıydı; 2009'da ise bu oran sekiz buçuk kata çıktı.

Bu bölümde savaş sonrasında yaşanan mucizeyi, büyük firarların en büyüğünü, bunun nasıl ortaya çıktığını, eski eşitsizlikleri nasıl kapatıp yenilerini açtığını göreceğiz. Rakamlara daha yakından göz atıp bunlara gerçekten inanıp inanmamak gerektiğine bakacağız. Küresel yoksulluk ve eşitsizlik ölçümü, pek çok güçlük barındırır. Bilmemiz gerekenlerden ve sağanak halinde yağan resmi bilgileri okuyup dinleyerek çıkardığımızı sandığımızdan daha azını biliyoruz.

DÜNYAYI ÖLÇMEK

Maddi refahı ölçmek hiç kolay bir iş değildir ve gündelik bir terim olan *gelir* bile tam olarak saptanması zor bir şeydir. Yoksulluk ve eşitsizlik ölçümlerimiz ise ancak gelir ölçümlerimiz kadar kusursuzdur. Fakat ülkeler arasında karşılaştırma yapmak istediğimizde durum iyice güçleşir. İnsanların, içinde yaşadığı toplumda yoksulluktan kaçmak için ne kadar gelire sahip olmaları gerektiğine dair kafalarında doğruya gayet yakın bir rakam vardır. Ulusal yoksulluk sınırları, toplumunuzda yaşamak için gereken maliyeti iyi saptamamış olsa bile (ihtiyaçlar hakkında farklı görüşleri saymasak dahi), yurttaşların ve politika üretenlerin çoğunun ulusal yoksulluk sınırını geçinenlerle geçinemeyenleri ayıran makul rakamlar olarak gördüğünü umabiliriz. Fakat iş tüm dünyadaki yoksulları saymaya gelince, Nairobi'de, Quito'da, Karaçi'de, Timbuktu'da ve belki de Londra'da ve Canberra'da da aynı anlama gelen tek bir yoksulluk sınırı gerekecektir. Bunu yapmak için, herhangi bir uluslararası gelir karşılaştırmasında yaptığımız gibi, bir para cinsini diğerine çevirebilmeliyiz ki bu durumda yabancı döviz kurlarının hiçbir faydası olmadığını görürüz.

O halde, bir para cinsini, örneğin doları rupiye nasıl çevireceğimizi düşünmek iyi bir başlangıç noktası olabilir. Burada her gün değişen bir döviz kuru söz konusu; yani pazarda bir dolara kaç rupi alacağınızın karşılığını hesaplıyorsunuz. Ben bu yazıyı yazarken, 2013 Nisanı'nda bu kur 54,33 idi. Yani New York'tan Delhi'ye uçup, bir döviz bürosuna gidersem her dolarım için 50 rupi veya banka komisyonunu da hesaplarsak, bunun belki biraz daha azını alacağım. Fakat şehre indiğimde, en pahalı otelde bile bu 50 rupiyle, New York'ta bir dolara alabileceğimden çok daha fazlasını alabildiğimi göreceğim. Delhi School of Economics'in kantininden veya sokak yemeklerinden yediğimdeyse fark muazzam olacak. +

Bunu söylemenin en basit yollarından biri Hindistan'daki fiyat seviyesinin New York'tan düşük olduğudur; para, pazar değişim değerine (döviz kuruna) göre çevrildiğinde, Hindistan'daki çoğu şey, ABD'de fiyatlara kıyasla ucuzdur. Hatta son tahminlere göre, Hindistan'daki fiyat seviyesi, ABD'dekinin yalnızca yüzde 40'ıdır; dolayısıyla her insanın alabileceği türden normal bir demet mal aldığınızda, bu demetin Hindistan'daki maliyeti, ABD'dekinin yalnızca yüzde 40'ı olacaktır. Başka türlü söyleyecek olursak, eğer döviz kuru dolar karşısında 50 rupi değil 20 rupi olsaydı, fiyatlar her iki tarafta da aynı seviyede olabilirdi. Doların her iki tarafta da

aynı oranda değerli olmasını sağlayacak bu "doğru" döviz kuruna –yeterince uygun– bir isim verilmiştir: Satın alma gücü paritesi ya da kısaca SAGP. SAGP oranı, dolardan rupiye döviz bozdurunca her iki ülkede de aynı satın alma gücüne sahip olma oranıdır. Birçok yoksul ülkede olduğu gibi, Delhi'deki fiyat seviyesi New York'takinden düşükse, SAGP oranı, döviz kurundan düşük olacaktır.

Bu rakamları nasıl buluruz? Dövizlerin SAGP kurlarına çevrildiği bir pazar yok; bu nedenle gidip fiyatların nasıl olduğuna bakmaktan başka seçenek de yok. Uluslararası araştırmacı ve istatistikçilerden oluşan ekipler dünyanın her yerinden milyonlarca fiyat toplar ve her ülke için ortalama bir fiyat seviyesi bulmaya çalışırlar. Bu hesaplamaların ilki 1970'lerde, Pennsylvania Üniversitesi'nde, Irving Kravis, Robert Summers ve Alan Heston liderliğindeki ekonomistlerden oluşan bir ekip tarafından yürütüldü (Alan Heston hâlâ bu alanda çalışmaktadır ve bu kitapta yer alan birçok rakam onun çalışmalarından alınmıştır); çalışmaya altı ülke dahil edilmişti. Bu öncüler ekonomistlerin dünyayı görme ve düşünme tarzını değiştirdiler; onlar olmasaydı, ülkeler arasındaki hayat standartlarını karşılaştırma konusunda hiçbir fikrimiz olmazdı.[1]

Bu uluslararası karşılaştırmalardan öğrendiğimiz ilk bilgiler arasında benim Hindistan örneğimin çok yaygın olduğunu görüyoruz; fiyat seviyeleri yoksul ülkelerde daha düşüktür ve bir ülke ne kadar yoksulsa fiyat seviyeleri de o kadar düşüktür. Birçok insan bu sonucun hem olanaksız hem de şaşırtıcı olduğunu düşünür. Bir şey nasıl olur da bir yerde pahalı başka bir yerde ucuz olabilir? Delhi'deki çelik ya da benzin New York'takinden çok daha ucuzsa, bu işin tüccarları Delhi'ye benzin satmak yerine neden New York'ta satıp zengin olmasın? Aslında, sevkiyat, yerel vergiler gibi maliyetleri ve sübvansiyonları hesaba kattığınızda çelik ve benzin fiyatları çok farklı değildir. Ama bu savları her şeye uygulayamayız. Delhi'de saç kestirmenin veya Bangkok'ta akşam yemeği yemenin New York'la karşılaştırıldığında çok kelepir olması, bir tüccara hiç çekici gelmez çünkü bu hizmetler New York'ta değil, Delhi ve Bangkok'tadır ve onları bir yerden başka bir yere taşımak mümkün değildir. Yoksul ülkelerin insanları yoksul olduğu için, hizmetlerinin fiyatları da ucuzdur ama bunlar taşınabilir servisler değildir.

1. Uluslararası Fiyat Karşılaştırması Programı hakkında bilgi için bkz. https://pwt.sas.upenn.edu/icp.html Fiyat Toplama Programı Dünya Bankası tarafından derlenir; bkz. http://siteresources.worldbank.org/ICPEXT/ Resources/ICP_2011.html.

Herkes bir ülkeden diğerine rahatça gidebilseydi, zengin ülkelerdeki ücretler düşer, yoksul ülkelerdeki ücretler yükselirdi ve dünya daha eşit bir yer olurdu. Elbette, zengin ülkelerdeki düşük ücretlere yapılan itiraz, insanların canlarının istediği gibi göç etmesine izin *verilmemesinin* ve yemeklerin, saç tıraşlarının neden yoksul ülkelerde bu kadar ucuz olduğunun açık sebebidir. Emek fiyatları gibi arazi fiyatları da zengin ülkelerle yoksul olanlar arasında değiş tokuş edilemez. Hindistan'daki veya Afrika'daki ucuz barınma fiyatları, o arazileri okyanusun öteki tarafına taşıyarak Amerikan fiyatlarına yükseltilemez. Yoksul ülkelerde arazinin ve emeğin ucuz olması zaten fiyat seviyelerinin zengin ülkelerdekinin altında olduğunu açıklamaktadır. Pazarlar çelik, benzin, otomobil ve bilgisayar (uluslararası ticareti yapılabilen ve bu ticaretin parçası olabilecek her şeyin) fiyatlarını eşitlemek için döviz kurları belirlerler; ama fiyat seviyeleri ticareti yapılamayan ürün ve hizmetleri temel alır. Bunlar yoksul ülkelerde daha ucuz olduğundan, bir ülke ne kadar yoksulsa, fiyat ortalamaları da o kadar düşüktür.

Yoksul ülkelerdeki düşük fiyatlar yüzünden, hayat pahalılığını hesaplamak için pazardaki döviz kurlarını kullanırsak cevap yanlış çıkar. Gazete haberleri bunu hep yanlış anlatır, hatta ekonomistler bile bazen bunu atlar. 2011 baharında, Hindistan hükümeti (ne akıllı ne de cömert davranarak) Hindistan Anayasa Mahkemesi'nde günde 26 rupinin, en azından kent dışında yaşayanlar için yoksulluktan kurtulmaya yeterli olduğunu savundu. Bunun ardından çıkan ayaklanmada, Hint medyası (ve uluslararası medya) Dünya Bankası'nın bile (Hintlilerin gözünde pek de iyi bir kurum değildir) daha cömert davranarak yoksulluk sınırını 1,25 dolar, yani kura göre çevrilirse 53 rupi olarak belirlediğine ve bu rakamın hükümetin bulduğu sınırın iki katından fazla olduğuna dikkat çekti. Fakat SADG oranıyla 20 rupiyi hesaplarsanız bir dolara gelir ve Dünya Bankası sınırı 25 rupidir yani hükümetin belirlediği rakama yakındır. *Financial Times* bile rupiyi dolara çevirirken pazardaki döviz kurunu kullanmış ve hükümetin yoksulluk sınırını sadece 0,52 dolar olarak hesapladığını oysa Dünya Bankası'na göre bu sınırının 1,25 dolar olduğunu yazmıştı. Müthiş düşük olsa da hatalı rakamın üç katına yaklaşan 1,30 dolar, daha isabetli olurdu.

Birleşmiş Miller Kalkınma Programı bu hatayı yıllarca yaptığı için, yoksul ülkelerdeki yoksulluğu bilerek abarttığı yönündeki suçlamalara maruz kaldı. Yoksul ülkelerdeki hayat standartları

hakkında ne zaman bir şey okusak (ücretler, doktora gitmenin maliyeti, ulaşım veya yiyecek fiyatları) ve pazardaki döviz kurunu kullanarak kendi paramıza çevirsek, sonuçlar iki veya üç kat küçük çıkacaktır. Yoksul ülkelerde ücretler elbette düşüktür (bu da o ülkelerin yoksul olduğunu söylemenin bir başka yoludur) ama dünyadaki zengin ülkelere kıyasla ne kadar da yoksul olduklarını abartmanın kimseye bir faydası olmaz.

Dünya genelinde hayat standartlarını karşılaştıracak veya küresel yoksulluğu ya da eşitsizliği hesaplayacaksak, en doğrusu her zaman SAGP değişim oranlarını kullanmaktır. Burada "dünya geneli" ifadesi önemlidir; ülke genelindeki insanlara bakıp eşitsizlikleri hesaplarken (Bölüm 5'te ABD için yaptığımız gibi), doğal olarak farklı yerlerdeki farklı fiyatlara göre ayarlama yapmıyoruz. Kansas veya Mississippi'de yaşamak elbette New York'ta yaşamaktan daha ucuzdur; büyük kentte daha çok olanak vardır. Fakat insanlar gidip büyük şehirde yaşamakta özgürdürler ve oradaki yüksek fiyatlar bu olanakların değerine dair makul bilgiler verebilir. O halde, bu alan içerisindeki gelirleri, fiyat ayarlamaları yapmadan karşılaştırabiliriz; Manhattan-New York'ta daha yüksek gelir sahibi olan insanlar, Manhattan-Kansas'ta daha düşük gelirle yaşayan insanlardan daha zengindir. Ancak Amerika Birleşik Devletleri'ni, insanların ülke içinde yaptıkları gibi serbestçe gidip gelemediği Hindistan, Fransa ve Senegal'le karşılaştırdığımızda durum değişir. Amerika'da yaşamak Hindistan'da yaşamaya kıyasla daha çok olanak sunsa da, –ki böyle olduğundan o kadar da emin değilim– Amerika ve Hindistan'ın fiyat seviyelerinin, olanaklar arasındaki bu farkı yansıttığını gösteren bir şey yoktur. O nedenle, dünyadaki eşitsizliği ölçmek için Hindistan ve Amerikan gelirleri karşılaştırmak istiyorsak, SAGP değişim oranlarını kullanarak fiyatları ayarlamalıyız.

Karşılaştırma yaparken SAGP kullanmak, pazar döviz kuru kullanmaktan daha iyidir ama o da kusursuz değildir. Fiyat seviyeleri, farklı ülkelerdeki karşılaştırılabilir maddeleri biraraya toplayarak hesaplanır; örneğin Hanoi, Londra veya São Paulo'da bir kilo pirincin veya saç kestirmenin fiyatına bakılır. Ne var ki her kalemin fiyatını bulmak kolay değildir. Yoksul bir ailenin bir köyde kendine ev yapmasının ya da kentte gecekondu kurmasının fiyatını nasıl bulacağız? Tıpkı zengin ülkelerde pek çok ev türü için kira piyasası olmadığı gibi, buralarda da genelde bu tür mülkler için kira piyasası yoktur. ABD'de olduğu gibi, devletin insanlara sağladığı hizmetle-

rin (Medicare gibi) de değerini bulmak zordur; hele de bunu tüm ülkeler için istikrarlı bir şekilde hesaplayıp benzerleri birbirleriyle karşılaştırmak daha da zordur. İnsanların harcamalarının ciddi bir bölümü için pazar fiyatı yoktur ve çok dikkat ederek tahminler yürütsek bile gerçek rakamın uzağında kalabiliriz. Bu, normal döviz kurlarını kullanmak daha iyidir anlamına gelmiyor, çünkü bunun yanlış olduğunu biliyoruz; burada söylenen şey, doğru rakamlar olan SAGP'nin de kaçınılmaz bir belirsizlik taşıyacağıdır.

Şimdi bir an için farklı ülkelerden, karşılaştırılabilir kalemler toplama işini düşünelim. Diyelim ki erkek gömleklerine bakıyoruz. ABD'den seçeceğimiz standart bir gömlek, tanınmış bir üreticinin, diyelim ki Brooks Brothers'ın oksford pamuklu ve düğmeli frak gömleği olsun. Bu gömleği Bolivya'da, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde veya Filipinler'deki bir erkek gömleğiyle karşılaştırmaya kalktığımızda, eşit ölçüde yetersiz iki seçenekten birini seçmek zorunda kalırız. Bu ülkelerdeki standart gömlek, Brooks Brothers gömleğinden muhtemelen daha ucuz ve daha düşük kalitede olacaktır; dolayısıyla burada iki benzeri birbiriyle karşılaştırıyor olmayacağız ve yoksul ülkedeki fiyatları zengin ülkeninkiyle kıyasladığımızda, olduğundan *daha düşük bir değer* bulacağız. Diğer seçenek ise o ülkede Brooks Brothers gömleğini aramak gibi zor bir işe soyunmaktır; gömleği belki başkentteki pahalı bir mağazada bulabiliriz ama bu kez de yukarıdakinin tersi bir riskle karşı karşıya geliriz: Gömleği bulduğumuz mağaza bir avuç zengin patronun gittiği çok özel ve çok pahalı bir mağaza çıkar. Bu yoldan gidersek o yoksul ülkedeki fiyatları –en azından sıradan insanlar için– *olduğundan daha yüksek* buluruz. Burada birbiriyle çelişen iki amaç arasında sürekli bir savaş vardır: Biri sadece uluslararası olarak kıyaslanabilir kalemleri seçmek, diğeri ise sadece insanların satın aldığı şeyleri temsil eden kalemlerin fiyatlarını toplamak. Aşırı uçtaki örneklerde şöyle şeyler de olur: Bir ülkede bir şey önemliyse ve yaygın bir şekilde kullanılıyorsa; ama diğer ülkede bu madde yoksa karşılaştırma yapmak tamamen imkânsızlaşır. Tef (tahıl) Etiyopya'da temel gıda hammaddesidir ama başka yerlerde ender olarak kullanılır; tofu (bir tür peynir) Endonezya'da önemli, Hindistan'da ise önemsizdir; Müslüman ülkelerin çoğunda ise alkol bulunmaz.

Tüm fiyatlara ulaşabilsek bile, her ülke insanı parasını farklı şeylere ve farklı oranlarda harcar. Britanya'da büyümüş ama şu anda farklı bir yerde yaşayan benim gibi bir insana aşina gelecek bir ör-

nek verebilirim. Britanya'da yaşamın en temel gereksinimlerinden biri *Marmite* adı verilen bir üründür. Mayalanma işleminin bir yan ürünü olarak ortaya çıkan ve (çok) tuzlu bir maya özütü olan bu madde, ilk olarak Louis Pasteur tarafından keşfedilmiş, daha sonra lisansı İngiliz bira imalatçılarına verilmiştir. Marmite, Britanya'da çok yaygın ve ucuzdur; kocaman siyah kaplarda satılır. Amerika Birleşik Devletleri'nde –şu an yaşadığım yer– ise pahalıdır ve çok küçük siyah kaplarda satılır. Bu ürün, tanımı net ve ABD ile Britanya arasında rahatça karşılaştırılabilecek bir maddedir. Fakat Amerika ve Britanya'daki fiyatları, Britanyalıların çok miktarda aldığı Marmite dahil, ürünlerin nispi maliyetlerini hesaplayarak karşılaştırırsak, Amerika Birleşik Devletleri'nin çok pahalı bir yer olduğunu görürüz. Nispi fiyatlara Amerikalıların sıkça aldığı ürünleri (Britanya'da ender ve pahalı olan mısır unu krakerleri veya burbon gibi) kullanarak bakarsak, bu sefer Britanya pahalı bir yer haline gelir.

Britanya ile Amerika Birleşik Devletleri gibi iki ülke arasında yapılan karşılaştırmalar aslında Amerikan malı veya İngiliz malı kullanıp kullanmamıza göre çok değişmez ama Marmite örneği, tüm uluslararası fiyat karşılaştırmalarını etkileyen temel meseleyi örnekler. Her ülkede insanlar yurtiçinde nispeten ucuz olan pek çok şey satın alırlar, nispeten pahalı olan şeyleri daha az satın alırlar; dolayısıyla yurtiçinin sepetini kullanarak yurtdışında yaşamanın maliyetini karşılaştırdığınızda, bu maliyet olduğundan yüksek görünecektir. Öte yandan, yabancı ülkenin sepetini kullanırsak, nispi fiyatları olduğundan daha düşük hesaplamış oluruz. Uygulamada, istatistikçiler aradaki farkı bölüştürür ve bir ortalama çıkarırlar.

Farkı paylaştırma makul bir çözümdür ama problemi ortadan kaldırmaz; bunu, fiyat istatistikçilerinin Britanya'daki fiyatları bir Batı Afrika Afrika ülkesi olan Kamerun'la karşılaştırmak istediklerinde neler olabileceğini düşünerek görebiliriz. Afrika'nın çoğu yerinde olduğu gibi Kamerun'da da hava yoluyla ulaşım çok pahalıdır ve ender bulunur; sıradan insanlar uçakla yolculuk yapmaz. Britanya'da ise hava yolu ulaşımı ucuzdur ve nispeten yoksul insanlar bile tatillerinde yurtdışına uçakla giderler. Kamerun fiyatlarını kullanarak, Britanyalıların bu konuda yaptıklarını fiyatlandırırsak, Kamerun çok pahalı bir yer gibi görünür. Ortalama almanın yardımı olur ama ne yaparsak yapalım, hava ulaşımı fiyatının Kamerun'un SAGP değeri üzerinde ciddi bir etkisi olacaktır: Hava ulaşımını saymazsak Kamerun'daki fiyat seviyesi, yüzde 2-3 daha

ucuz çıkar ve Kamerun'da hava ulaşımı yok denecek kadar azdır. Uluslararası karşılaştırmaların –en azından yoksulluk ölçümü ve benzer bağlamlarda– bunun gibi pek anlam taşımayan şeylere bağlı olması, hayatın talihsiz gerçeklerinden biridir. Bir kez daha söyleyelim, buradaki sıkıntı (ABD ile Britanya'nın tersine) Kamerun ile Britanya'nın birbirinden çok farklı ülkeler olmasıdır.

Kamerun'la Britanya'yı karşılaştırmak çok büyük bir iş değil ama ABD ile Çin'i karşılaştırmak kesinlikle büyük bir iş. Dünya Bankası'nın son tahminlerine göre, 2011'de Çin'de kişi başına düşen GSYH 5.445 Amerikan dolarıyken, ABD'ninki 48.112 dolardır; dolayısıyla ABD'nin kişi başına düşen geliri Çin'den neredeyse dokuz kat büyüktür. Ancak bu hesaplamalar piyasadaki döviz kurlarını dikkate alır ve Çin'deki fiyatın ABD'nin yaklaşık üçte ikisi olduğu gerçeğini göz ardı eder. SAGP değişim kurlarıyla hesapladığımızda ise, Çin'de kişi başına düşen gelir 8.400 dolardır; dolayısıyla nispi hayat standardının daha iyi bir göstergesi olan SAGP üzerinden kişi başına düşen gelir oranı, 8,8 kat değil, sadece 5,7 kat büyüktür. Bu iki ekonominin mutlak büyüklüğünü merak edenlerin (ülkesinin dünyadaki etkisini *toplam* kaynakların belirlediğine inanan askeri veya diplomasi heyetlerinin) rakamı, Çin nüfusunun Amerikan nüfusuna oranı olan 4,31 ile çarpmaları gerekir. O halde toplam olarak Çin ekonomisi, Amerikan ekonomisinin dörtte üçü büyüklüğündedir. Çin'in ABD'den çok daha hızlı büyüdüğünü dikkate alırsak Çin'in çok da uzak olmayan bir gelecekte (Çin'in büyüme hızının ABD'nin büyüme hızından yüzde 5 puan fazla olması durumunda altı yıl içinde) ABD'yi geçmesini bekleyebiliriz.

Önceki paragrafta rakamlardan, sanki SAGP değişim oranlarını, pazardaki döviz kurları misali hazır bulabilirmişiz gibi bahsedildi. Fakat "Marmite veya Kamerun'da hava yolculuğu" sorunları ve temsili veya kıyaslanabilir karşılaştırmalar yapmak arasındaki farkı anlar anlamaz, gerçek SAGP değişim oranlarının biraz fazla yüksek ya da düşük çıkıp çıkmayabileceğini de sormalıyız. Alan Heston'la yaptığım çalışmada, Marmite gibi problemlerin olabileceğini anlar anlamaz (daha doğrusu ya Çin ya da Amerikan mal demetinden birini kullanarak iki ayrı fiyat dizisinin ortalamasını alabileceğimizi görür görmez), SAGP'ın her iki tarafında da yaklaşık yüzde 25 hata payı olduğunu hesapladık.[2] Bu yüzden, tek diyebileceğimiz şey

2. Angus Deaton ve Alan Heston, 2010, "Understanding PPPs and PPP national accounts", *American Economic Journal: Macroeconomics* 2(4): 1-35.

şudur: 2011'de uluslararası dolar bazında Çin'de kişi başına düşen gelir, ABD'de kişi başına düşen gelirin yüzde 13'ü ile 22'si arasında bir yerdedir. Toplam Çin ekonomisi ise Amerikan ekonomisinin yüzde 56'sı ile yüzde 94'ü arasında bir yerdedir. Farkı iki rakam arasında bölüştürmek (ortalama çıkarmak) herkesin işine gelse de (sırf geniş bir olasılık yelpazesiyle çalışmayı sevmediğimiz için), bu, tam olarak tatmin edici bir çözümü olmayan kavramsal bir problemi gelişigüzel bir yolla çözmeye kalkmak olur.

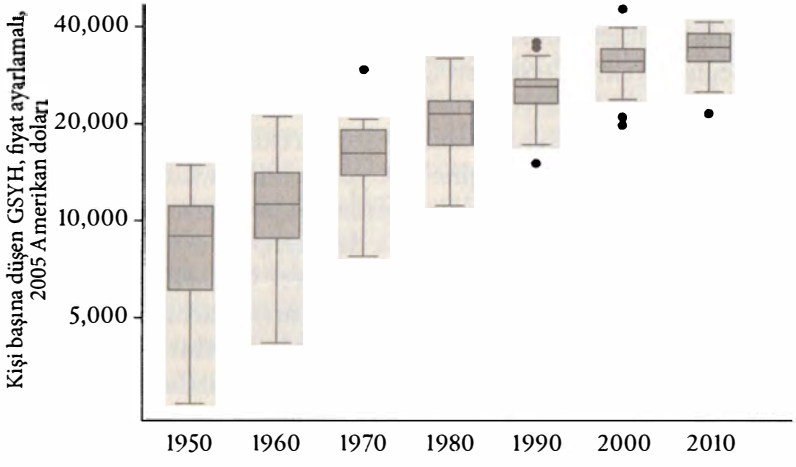
Çok özel bir vaka olan Çin örneği, burada hakkını verebileceğimden çok daha fazla mesele barındırıyor. Bunların belki de en önemlisi, pek çok akademisyenin düşündüğü gibi, Çin'in resmi kaynaklarından gelen bu yüksek büyüme oranının güvenilir olup olmadığı ve bu oran aşırı yüksek veriliyorsa ne kadar aşağı çekilmesi gerektiği konusunda uzun süredir devam eden ve bir çözüme kavuşturulmayan tartışmadır.

Uluslararası karşılaştırmalar yapmak imkânsızdır ya da kaçınılmaz olarak çok fazla hata payı içerir izlenimi bırakmak istemiyorum. 1949'da Cambridge Üniversitesi'ndeki akıl hocam Richard Stone bana şunu sormuştu, "Neden Amerika Birleşik Devletleri'ni mesela Hindistan veya Çin'le karşılaştırmak istiyoruz? Bunun ne faydası olabilir? Herkes biliyor ki bu ülkelerden biri ekonomik açıdan zengin, diğeri yoksul; aradaki farkın otuz veya elli kat olması neyi değiştirecek?"[3] Oysa hem Çin hem de Hindistan bugün 1949'da olduğundan çok daha iyi durumda ve medya, (Pentagon ve Dışişleri Bakanlığı'ndan bahsetmiyorum bile) sürekli Çin ekonomisinin Amerika'yı geçip geçmediğine bakıyor. Stone'un zamanından bu yana veri birikimi ve düşünce tarzında da epey ilerleme kaydettik; dolayısıyla "kaç kat fark" olduğuna dair gerçekten birtakım fikirlerimiz var. Fakat özellikle zengin ülkeleri Çin, Hindistan veya Afrika'daki (çok daha yoksul) ülkelerle karşılaştırma konusunda hâlâ belirsizlikler mevcut. Ekonomik yapıları birbirine benzeyen zengin ülkeler arasında bu belirsizlik çok daha azdır veya bir anlamda güvenli karşılaştırmalar yapabilirsiniz. Piyasa döviz kurları Kanada, ABD ya da Batı Avrupa ülkelerindeki SAGP'ye (Satın Alma Gücü Paritesi) oldukça yakındır ve bunlar arasında karşılaştırma yaparken zeminimiz sağlamdır.

3. Milton Gilbert, Colin Clark, J. R. N. Stone ve arkadaşları, 1949, "The measurement of national wealth: Discussion", Econometrica 17 (Supplement, Report of the Washington Meeting): 255-72; sayfa 261'den alıntı.

KÜRESEL BÜYÜME

Avrupa'nın büyük bir kısmını ekonomik ve toplumsal kargaşaya sürükleyen II. Dünya Savaşı'ndan bu yana dünyadaki zengin ülkeler hızla büyümeye başladılar. Önce hasarlarını onardılar, sonra da dalga dalga yeni zenginlik seviyelerine tırmandılar. Ayrıca zengin ülkelerin düzeyleri de birbirine yaklaştı; zenginlerin aralarındaki farklar, şu anda grubun kendi içindeki ve dünyanın geri kalanıyla aralarındaki farklara kıyasla daha azdır. Şekil 1'de yirmi bir zengin ülkenin ulusal gelirlerinin (fiyat seviyesi ayarlı) geldiği noktaları görüyorsunuz. Bu tip ölçümler kusursuz değilse de, veriler sağlamdır ve SAGP değişim oranları bu zengin ülkeler grubu bağlamında genelde güvenilir oranlardır. Boru ve çizgi (org benzeri) modeliyle hazırlanan bu grafik, Bölüm 4'teki Şekil 4 ile aynı şekilde yorumlanmaktadır: Gölgeli boruların üst ve alt kısımları, ülkelerin üst ve alttaki konumlarını gösterir; dolayısıyla ülkelerin yarısı bu alandadır, ortadaki çizgi ise medyanı gösterir. Kedi bıyığı gibi duran çizgiler bu verilerin dağılımına dair fikir verirken, yuvarlaklar aşırı uçtaki örnekleri göstermektedir.

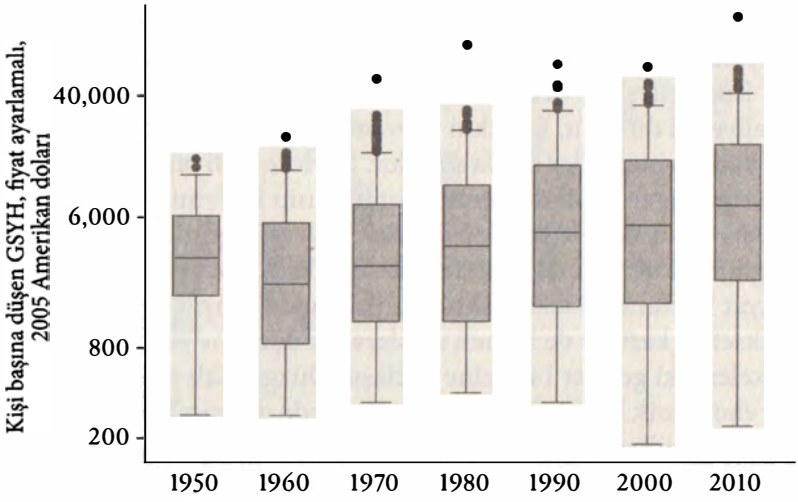
ŞEKİL 1: Yirmi dört zengin ülkede kişi başına düşen GSYH (Avustralya, Avusturya, Belçika, Britanya, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri).

Bu şekil, Amerika Birleşik Devletleri'nde gördüğümüz yavaşlamayı diğer ülkelerin de paylaştığını gösterir. 1960'lar savaş sonrasının altın çağıydı; ortalama büyüme oranı yılda yüzde 4'ten fazlaydı ve bu, on yıl içinde gelirleri yarısı kadar artırmaya yeten bir orandı. Büyüme 1970'lerde yılda 2,5'e, 1980'ler ve 1990'larda yüzde 2,2'ye, 2010'a kadarki on yıllık dönemde ise yüzde 1'in altına düştü. Bu genel düşüşün boyutu, bir taraftan savaş sonrasında arayı kapatma çabalarıyla yaşanan büyüme (hasarlar onarıldıktan sonra bunun sürmesini beklemiyorduk), diğer taraftan da mali krizi düşündüğümüzde biraz abartılı bir hale geliyor. Tahribatı ve hasarı onarmak zor bir iş olsa da, daha önce hiç ulaşılamamış gelir seviyelerine yükselmekten kolaydır; insanlar işlerin nasıl yapıldığını hatırlar, teknoloji sıfırdan değilse de kaldığı yerden yeniden ve yeniden yaratılır. Yeniden yapılanma biter bitmez, yeni büyüme için yeni iş yapış biçimleri bulmak, onları uygulamaya koymak gerekir ve hiç işlenmemiş bu toprağı sürmek, eski saban izleri taşıyan toprağı sürmekten zordur. Elbette, birbirine her yerden bağlanan bir dünyada, inovasyon bir ülkeden diğerine (özellikle de birbirine benzeyen ülkelere) sıçrar; böylece icat etme yükü birden çok noktaya dağılır. Bu bağlantı halinde olma durumu, tek başına, büyümeyi hızlandıran bir faktördür.

Küreselleşme, ürün ve bilginin bir yerden diğerine taşınma maliyetini düşürür. En etkin ve en ucuz yer neresiyse ürünler orada yapılır, hizmetler orada sunulur. Böylece belli bir yerde yapılan keşifler diğer yerlerde hemen benimsenip kullanıma sokulabilir. Sağlık konusundaki bilgiler ve tedavilerde (örneğin, sigara içmenin sağlığa etkileri ya da kolesterolü ve yüksek tansiyonu düşürerek hayat kurtaran ilaçlar) olduğu gibi, maddi hayat standartlarını yükselten keşifler de hemen uluslararası düzleme yayılır ve zengin ülkelerdeki gelirler birbirine yaklaşır. Düzgün işleyen siyasi, tıbbi ve ekonomik kurumları olan ve bu sayede değişimlere uyum sağlayabilen ülkelerde (ama elbette her ülke farklı bir hızda ilerler), maddi ilerleme oranı son zamanlarda yavaşladıysa da, ortalama gelirlerin çarpıcı bir şekilde birbirine yaklaştığını görüyoruz. Bu ülkelerde yeni teknoloji, tıpkı sağlık eşitsizliğinde olduğu gibi, gelir eşitsizliğini *azaltır*. Ancak, ülkelerin *ortalama* gelirlerinin birbirine yaklaşması o ülkelerin *içinde* neler olduğu konusunda bize hiçbir şey söylemez. Hakeza, bu ülkelerden biri olan Amerika Birleşik

Devletleri'nde ortalama gelirlerdeki büyümenin geniş bir tabana yayılmadığını gördük. Ülkelerin birbirine yaklaşması, zengin dünyanın tüm yurttaşlarının bir bütün olarak birbirine yaklaştığına işaret etmez. Bir zamanlar birbirinin uzağında kalan ama artık yaklaşıp birbirine karışmaya başlayan iki büyük kalabalık düşünün. Her iki grubun üyeleri kendi grupları içinde birbirlerinden uzağa düşüyorlarsa, bu dahili kopuşlar kalabalıklardaki birleşmeyi zayıflatır hatta önler. Hangi ülkede kimin ne durumda olduğunu yok sayıp bir bütün olarak baktığımızda, ayrılmanın arttığı görülebilir. Tüm dünya insanları arasındaki eşitsizliği değerlendirirken bu konuya tekrar döneceğim.

Ekonomik büyümelerle ve ülkeler arasında kapanan farklarla dolu bir dünya, en azından zengin bir ülkede yaşıyorsak ve 1945'ten sonra doğduysak, alışık olduğumuz bir dünyadır. Yüksek hayat standartları normaldir ve güvenli bir şekilde daha çok büyümeyi bekleyebiliriz. Ülkeler arasında gelir ve sağlık alanındaki farklar azalmıştır; yolculuklar hızlanmış, ucuzlamış ve kolaylaşmıştır ve bilgiye her yerde, anında ulaşılabilmektedir.

ŞEKİL 2: Tüm dünya ülkelerinde kişi başına düşen GSYH

Dünyanın geri kalanında ise tablo hiç de böyle değildir. Şekil 2, Şekil 1 ile aynıdır ama bu kez dünyadaki zengin-yoksul tüm ülkeleri gösterir. Doğal olarak, yoksul ülkeleri de kattığımızda, ortalama gelirlerin yelpazesi çok daha geniş oluyor; borular daha uzun, bıyıklar ve yuvarlaklar daha uzağa gidiyor. Veriler o kadar güvenilir değil ve ölçümle ilgili hatalar, gelir yayılmasını gerçekte olduğundan daha geniş gösteriyor olabilir. Daha da ilginç ve daha az görünür olanı ise ülkelerin hepsine baktığımızda gördüğümüz şeydir: Ortalama gelir yayılması (uluslararası, ülkeden ülkeye gelir eşitsizliği) zaman içinde *düşmüyor*. 1950'deki boruları bir an için yok saymalıyız; birçok ülkenin bu tarihle ilgili verisi yoktur ve atlanan bu ülkelerin çoğu çok yoksuldur; dolayısıyla boru çok uzun ya da çok kısadır. 1950'den sonra, alttan bir çeyrek yukarıdaki ülke ile üstten bir çeyrek aşağıdaki ülke arasındaki fark (her borunun üst ve alt kısımları arasındaki mesafe) aşağı yukarı aynı kalmıştır ve alt taraftaki bıyıklara baktığımızda, özellikle dünyanın en yoksul ülkeleri arasındaki uzaklaşmanın gerçekten arttığını görürüz.

Zengin ülkelerdeki ortalama gelirlerin birbirine yakınlaşması, yeni fikirler ve yeni iş yapış biçimleri büyümeye güç verdiğinde ve yeni fikirler dünyaya hızla yayıldığında zaten görmeyi beklediğimiz bir gelişmedir. Şaşırtıcı olan, yoksul ülkelerin yetişememeyişidir; Şekil 2'yi Şekil 1'den farklı yapan da budur. Ne de olsa, zengin ülkelerde var olan yüksek hayat standartlarının temeli olan bu teknik ve bilgiler, yoksul ülkelerin de erişimine açıktır. Elbette, genel bilgilere herkesin sahip olması, her ülkenin aynı hayat standartlarına sahip olacağı anlamına gelmez. Zengin ülkelerin üretim yöntemlerini kullanmak için zengin ülke altyapısı gerekir (karayolları, demiryolları, haberleşme, fabrikalar ve makineler); zengin ülkelerin eğitim seviyesinden bahsetmeye gerek bile yok, ki onun için de zaman ve para gerekir. Yine de zenginlerle yoksullar arasındaki farklar, o altyapılara ve donanımlara yatırım yapmak için epey teşvik edici bir role sahiptir ve ekonomi literatüründeki en tanınmış çalışmalardan birine imza atan Robert Solow'un gösterdiği gibi hayat standardı ortalamaları zaman içinde birbirine yaklaşacaktır.[4] Bunun neden gerçekleşmemiş olduğu ise ekonominin ana sorusudur. Belki de en iyi cevap, yoksul ülkelerin

4. Robert M. Solow, 1956, "A contribution to the theory of economic growth", Quarterly Journal of Economics 70(1): 65-74.

büyümesi için gereken zemini sağlayacak *kurumların* (hükümet olanakları, işlevsel bir hukuk ve vergi sistemi, fikri mülkiyet güvencesi ve vakıf gelenekleri) eksikliğidir.

Yoksul ülkelerin büyüme oranları, varlıklı ülkelerin hiç de altında değildir, hatta bazen üzerindedir. Fakat yetişmek üzere koşan bazı ülkeler hızla büyüyebilirken, diğerleri tökezleyip iyice geride kalmıştır. Büyüme deneyiminin barındırdığı *çeşitlilik* yoksul ülkelerde daha fazladır. Bazı ülkeler diğerlerine yetişmelerine yarayacak fırsatların avantajlarını kullanabilmişlerdir. Bir grup Asya ülkesi (Çin, Hong Kong, Malezya, Singapur, Güney Kore, Tayvan ve Tayland) ve bir Afrika ülkesi (Botsvana) 1960 ile 2010 arasında yılda yüzde 4'ten fazla büyümüştür; bu da son elli yıl içinde gelir ortalamasında *yedi kat* artış demektir. Aynı zamanda Orta Afrika Cumhuriyeti, Demokratik Kongo Cumhuriyeti (DKC), Gine, Haiti, Madagaskar, Nikaragua ve Nijer 2010 yılında, yarım asır önce olduğundan gerçekten de *daha yoksuldur* ve bu gruba dahil olan ama verileri olmayan başka ülkeler de vardır. (Afganistan, Cibuti, Sierra Leone ve Somali muhtemelen bu listededir; 1960'ta Doğu Bloku adı verilen gruptaki birçok ülke de buna dahildir.) Başarılı ülkelerin hızlı büyümesi, kendi başına, ülkeler arasındaki gelir farkını azaltmıştır ama gelir eşitsizliğinin düşmesini engellemeye yetecek kadar başarısızlık da yaşanmıştır.

Çin ve Singapur hızlı büyüyen iki ülkedir; ama Çin'in nüfusu Singapur'un üç yüz katından fazladır. Bir diğer dev olan Hindistan, Çin kadar erken hızlanamamış, onun kadar çabuk büyüyememiştir ancak 1990'dan bu yana dünya ortalamasının iki katından fazla büyümüştür. Her ne kadar Çin ve Hindistan sadece iki ülke olsa da, yüzyılın sonundaki hızlı büyümeleri, bu ülkelerde yaşayan ve dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ını oluşturan insanların da çok hızlı büyümesi anlamına gelmektedir. Öte yandan, büyüme dağılımının "kötü" ucunda kalan, yani geriye giden ülkelerin çoğu küçüktür (gerçi Demokratik Kongo Cumhuriyeti gibi hem büyük hem de inanılmaz başarısız istisnalar da vardır).

Büyüme oranlarına baktığımızda (kaç ülkenin yüksek büyüme kaydettiğine değil de kaç *insanın* yüksek büyüme deneyimlediğine baktığımızda) küresel büyümenin tonu pembeleşiyor. Ortalama bir *ülke* 1960'tan sonraki yarım asır içinde yılda yüzde 1,5 büyümüştür ama bir ülkede yaşayan ortalama bir *insan* yılda yüzde 3

büyümüştür. Çok sayıda insanın yaşadığı Çin ve Hindistan ise tipik bir ülkeden çok daha hızlı büyümüştür.

Neler olduğu üzerine düşünmenin bir yolu da çok büyük bir insan kalabalığının (dünya nüfusunun tümü), dev bir olimpiyatın açılış törenindeki gibi kendi ülkelerinin bayraklarını taşıdığını hayal etmektir. Farz edin ki bu kalabalık, gelirlerinin büyüme hızıyla orantılı bir şekilde öne doğru ilerliyor: Hintliler ve Çinliler koşarken, Kongolu ve Haitililerin içinde bulunduğu grup geriye doğru yürüyor. Kalabalığa baktığımızda, Çin ve Hindistan'a ait olan ve tüm bayrakların beşte ikisini oluşturan grubun, en arkalardan yürümeye başladığını (1960'larda her iki ülke de çok yoksuldu) ve henüz en öne geçememişlerse de (Avrupa ve Kuzey Amerika bayraklarının hâlâ epey arkasındalar) ortalara yaklaştıklarını ve kalabalığın önüne doğru istikrarlı bir şekilde ilerlediklerini görürüz. Elbette bu iki ülkedeki herkes aynı hızla ilerlemiyor ve göreceğimiz gibi (bazı) Hintliler diğer Hintlilerden, (bazı) Çinliler diğer Çinlilerden kopuk bir şekilde ilerliyor. Yine de bu iki ülkenin hızlı büyüme ortalaması yüz milyonlarca insanı yoksulluktan çekip çıkarıyor. Tüm ülkelere birden baktığımızda hepsinin birbirine yaklaştığını görmüyorsak da, Hintlilerin ve Çinlilerin ortaya doğru yaptıkları hızlı atak sayesinde, tüm kalabalığın (tüm dünya nüfusunun) birbirine yaklaşmasının mümkün olduğunu görüyoruz.

Tüm dünya insanları arasındaki gelir eşitsizliği gibi büyük bir mesele söz konusu olduğunda, *mümkün* sözcüğü devasa bir kaçıştır. Daha iyisini yapabilir miyiz gerçekten? Bir kez daha söyleyelim, asıl sıkıntı, birkaç kilit ölçümdeki belirsizliktir. Çin'in büyüme hızı kocaman bir soru işaretidir; Çin'deki milli hesapların nüfuz edilemeyen gizemlerini çözmeye çalışan uzmanlar geniş bir külliyat ortaya çıkarmıştır. Yazarların çoğu resmi oranların fazla yüksek olduğu konusunda hemfikirdir ama ne kadar yüksek olduğunu hiçbirimiz bilmiyoruz.[5] Ayrıca Çin'in SAGP değişim kuru hakkında iyi tahminler yürütemiyoruz; Çin'in (ve diğerlerinin) SAGP oranı birçok belirsizlik barındırmaktadır ve Çin devleti fiyat toplama uygulamalarının hepsine katılmamaktadır. Dünya genelindeki eşitsizlik gerçekten çabucak büyüyüp küçülüyor olsaydı, ölçümlerdeki belirsizlik büyük bir sorun teşkil etmezdi. Sonuç itibariyle, gerçek şu ki bilmediğimiz şeyler var.

5. Angus Maddison ve Harry X. Wu, 2008, "Measuring China's economic performance", World Economics 9(2): 13-44.

Dünyanın en büyük iki ülkesi, en azından bir çeyrek asırdır en başarılı ülkeler arasındadır. Bunun *sebebi* büyük olmaları mı yoksa bu kadar iyi performans gösteren iki ülkenin aynı zamanda dünyanın en büyük iki ülkesi olması bir tesadüf mü? Diğer büyük ülkeler de belli dönemlerde dünya ortalamalarının üzerine çıktılar, ama hiçbiri Çin'in bu gücü koruma başarısını gösteremedi. Bunlar arasında Brezilya, Endonezya, Japonya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri vardır. "BRIC" ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) elbette büyüklükleri sayesinde bazı avantajlar yakalamışlardır. Diplomat heyeti, uzman bir bürokrasi, iyi eğitimli birkaç lider ve dünya standartlarında bir üniversite kadrosu gibi konumların *hepsi* bir avuç iyi insanla doldurulamaz ve büyük bir ülkenin, istediği nitelikte insan seçmeye yetecek kadar büyük bir havuzu vardır. Bilimsel keşifler (ya da yoksul ülkelerde daha çok görülen şekliyle, eski bilgilerin yeni koşullara adapte edilmesi), o ülkedeki biliminsanı veya araştırmacı oranlarına değil de biliminsanı ve araştırmacıların mutlak sayılarına bağlı ise, büyük ülkeler için bu da bir avantajdır.

Bir gün saygın bir fizikçi bana ne üzerine çalıştığımı sormuştu; cevap olarak ona küresel yoksulluk ölçümü üzerinde çalıştığımı söyledim. İlginç, dedi. Hangi ülkeler? Hindistan, dedim. Bunun üzerine bana saçmaladığımı söyledi ve Hindistan dünyanın en ileri ülkelerinden biridir, dedi. Kişi başına düşen geliri veya yoksul insan sayısını değil de toplam biliminsanı sayısını temel alırsanız haklıydı. Bilimsel çalışmaların sonuçları o ülkedeki insanlara bir şekilde fayda sağlıyorsa, büyük ülkelerin şansına diyecek yok. Bu avantajların büyüme oranlarını yukarı çekmeye yetip yetmeyeceği ya da büyük ülkelerin farklı sebeplerle daha hızlı büyüyüp büyümediği ise henüz cevaplanmamış, ucu açık sorulardır.

Bazı ülkelerin neden hızlı, bazılarının neden yavaş büyüdüğü konusunda hâlâ açıklanamayan birçok şey var. Hatta, sürekli hızlı ve sürekli yavaş büyüyen ülkeler olduğu bile doğru değil. En azından son yarım asırda, on yıl içinde hızla büyüyen ülkeler, bir sonraki on yıl veya daha da sonrasında aynı performansı yakalayamamış görünüyorlar. Japonya sürekli hızlı büyüyen bir ülkeydi ama artık öyle değil. Şu anda en hızlı büyüyen ülkelerden Hindistan, varoluşu boyunca sadece yavaş büyüme gösteren bir ülke görünümü çizmişti; bağımsızlığını kazanmasından önceki yarım asır içinde

hiç büyüme kaydetmemiş olması da cabasıdır.[6] Günümüzün uzun vadeli süperstarı Çin'dir; ama tarihine baktığımızda bu büyüme atılımının ömrü son derece şaşırtıcıdır. Ekonomistler, uluslararası örgütler ve diğer yorumcular hızlı büyüyen birkaç ülkeyi alıp, ortak bir özellik veya politika bulduktan sonra işte "büyümenin anahtarı", diye duyurmaktan hoşlanırlar ve en azından bu anahtarın başka bir yerde aynı kapıları açmadığı görülene dek bunu tekrarlarlar.[7] Aynı şey durumları kötü olan ülkelere bakarak da yapılır ("dipteki milyarlarca insan") ve oralardaki başarısızlığın ortak sebepleri bulunur.[8] Bu çabalar, rulet masasında sıfır gelmeden az önce sıfıra oynayan insanların ortak özelliklerini bulmaya çalışmaya benzer; yani esas cehaletimizi saklamaktan başka bir işe yaramaz.

Bu saçma yaklaşımlar, bana gençliğimin İskoçya'sında başarının sırlarını arayışımı hatırlatıyor. İskoçya genelde soğuk, nemli ve rüzgârlı bir yerdir; ben çocukken ekonomik büyüme nedir pek bilmezdik, aldırmazdık da. Ama hava durumuyla çok yakından ilgilenirdik. 1955 ve 1959'daki sıcak yazlar, dışarıda ormanda ve nehir kıyısında geçirdiğimiz o altın günler hiç bitmeyecekmiş gibi gelirdi. Kazandığım başarıların sırrı neydi? Bunu çok düşündüm ve bir süre önce şu sonuca vardım: O yazlar ben ilkokuldaydım ve belki de sihirli anahtar o ilkokul eğitimiydi. Ama benden birkaç kaç yaş büyük olan kuzenim David, o yıllarda lisede olduğumu hatırlatınca ben de ilkokul hikâyesinden vazgeçtim. Fakat sonra her iki yılda da Muhafazakâr Parti'nin iktidarda olduğunu hatırladık. Belki de başarının sırrı ilkokul eğitimi değil siyasetti. Bunların hepsi saçma. Birkaç başarı veya birkaç başarısızlık hikâyesine bakıp tesadüflere dayalı ahmakça genellemeler yapmak da öyle. Etrüsk ve Roma rahipleri de tavuk sakatatı konusunda aynısını yapmıştı.

---

6. William Easterly, Michael Kremer, Lant Pritchett ve Lawrence H. Summers, 1993, "Good policy or good luck? Country growth performance and temporary shocks", Journal of Monetary Economics 32(3): 459-83.

7. Commission on Growth and Development (Büyüme ve Gelişmişlik Komisyonu), 2008, The growth report: Strategies for sustained growth and inclusive development, Dünya Bankası.

8. Paul Collier, 2008, The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it, Oxford University Press.

BÜYÜME, SAĞLIK VE NÜFUS PATLAMASI

II. Dünya Savaşından sonraki altmış yıl içinde, ölüm oranlarında benzeri görülmemiş düşüşler, ömür beklentisinde ise benzeri görülmemiş artışlar (Bölüm 4'te anlatıldı) olurken az önce anlatıldığı gibi gelir ortalamalarında da hızlı bir büyüme gerçekleşti. Yine de bu mucize, o zamanlar hiç kimse tarafından tahmin edilmemiş, hatta tam tersi düşünülmüştü.

Hastalıklara mikropların yol açtığını öne süren teori (mikrop teorisi) yoksul dünyaya haşereyle mücadele, temiz su, aşılar ve antibiyotikleri getirerek, başta çocuklar olmak üzere milyonlarca insanın hayatını kurtardı. Bu çocukların kurtulmasıyla ömür beklentisinde hızlı artışlar oldu, yoksul ülkelerdeki insanların yaşama şansları zengin ülkelerinkine yaklaştı. Bunlar olmasaydı ölecek olan milyonlarca çocuk yaşama kazandırıldı. Her yerde hoş karşılanan ömür beklentisindeki artışla birlikte dünyaya milyonlarca insan daha katıldı. (Ama zamanla) Dünya nüfusundaki bu artış herkes tarafından hoş karşılanmaz oldu. Toplam nüfus on dokuzuncu yüzyılda bir milyara ulaşmıştı; ama bu rakama insanlık tarihinin çok uzun bir dönemi içinde erişilebildi. Ancak bundan sadece yüz yirmi beş yıl sonra, yani 1935 civarında iki milyara ve ondan da sadece otuz beş yıl sonra, yani 1960'ta üç milyara ulaşıldı. Dünya nüfusu 1960'ta geldiği noktada yavaşlayacağına yılda yüzde 2,2 büyüyordu. Tarihteki en yüksek oran olan bu hız, her otuz iki yılda nüfusu ikiye katlamaya yetiyordu. Nüfus patlaması dedikleri olay bir abartı değildi.

Bu durum 1960'larda dünya genelinde –en azından zengin ülkelerde– kamuoyunda ve ayrıca politika yapıcılar, akademisyenler, vakıflar ve uluslararası örgütler arasında alarm zillerinin çalmasına yol açtı. Bunların çoğu insani kaygılar güdüyordu; birçok yoksul ülke kendi nüfusunu zor doyuruyordu; dolayısıyla buna milyonlarca kişinin daha eklenmesi elbette durumu daha da kötüleştirecekti. Adeta, yoksul bir aile dişiyle tırnağıyla kazıyıp getirebildiği bir iki parça yiyecekle tam kıt kanaat bir sofra kurup oturduğunda, kapı çalıp içeri on-on beş akraba daha dalıyor gibiydi. Kitlesel açlık kapıdaydı. Hindistan'ı görmeye gidenler karşılarında bu aşırı nüfusu (onlara göre) görünce dehşete kapılır ve buna yüz milyonlarca insanın daha ekleneceğini düşünmek onları hayrete düşürürdü. Gerçekten de Hindistan'a ilk kez gelen birinin Delhi veya Kalküta'nın gecekondu bölgelerindeki yoksulluk ve hastalıkları, dilencileri, cüzzamlıları, sakat çocukları, sokağa dışkılayan insanları, yani tüm

bu insan kitlesini görünce dehşete düşmesi kolaydır. Buna daha çok insan eklenince nasıl olur da her şey daha da kötüye gitmez?

Ulusal güvenlik de kaygı duyulan bir konuydu. Artan yoksulluğun komünistler (Çin'de yaşandığı gibi) için verimli bir iklim sunduğu kesindi ve Amerika Birleşik Devletleri ile müttefikleri domino taşlarının bir bir devrilmemesi için yapılması gerekenleri yapmak zorundaydı. Bunun kadar çekici olmayan saiklerin de elbette bir rolü oldu. Nüfusun "kalitesi" ile ilgili kaygılar, soy ıslahı hareketinin çoktandır odağındaydı. Nazi Almanya'sının yenilgiye uğramasının ardından bu hareketin savunduğu fikirler daha az rağbet ve saygı görüyor olsa da, yoksul ve eğitimsiz insanların zenginlerden katbekat hızlı artması, insanlığın geleceğini tehdit eden bir durumdu. Aşırı uçtaki örneklerde, Afrika ve Asya nüfuslarını kontrol altına alma hevesinin altında o kişilerin derisinin rengi önemli bir yere sahipti. Dolayısıyla yoksulların daha az çocuk doğurmasını sağlayıp nüfuslarını kontrol altına almalarına "yardımcı" olmak, politik bir amaç haline geldi (ülkeler bu konuyu dış politikalarına dahil etti, uluslararası örgütler verdiği borçlarda, vakıflar ise yaptığı bağışlarda bunu dikkate aldı). Dünyadaki yoksul insanların (onca çocuğa bakmak zorunda kalan insanların) tüm bunlar hakkında gerçekten ne düşündüğüne pek dikkat eden yoktu.

Neden herkes ne kadar çok insan olursa o kadar yoksulluk olur diye düşünüyordu? Bunun cevabının açık olduğu, dünyadaki yiyecekler ve diğer ürünler daha çok insan tarafından paylaşıldığında herkese daha az pay düşeceği düşünülüyor olabilir. Ancak ekonomistler buna yığın mantığı hatası der: Burada sanki sabit bir "malzeme yığını" vardır; dolayısıyla onu paylaşanların sayısının artmasının yoksulluk getireceğini öngörmek, sadece basit aritmetik meselesidir; tıpkı yoksul ailenin akşam yemeğine beklenmedik misafirlerin gelmesi gibi. Elbette, bu benzetmeyi çürütebiliriz; örneğin, beklenmedik bir anda gelen bu misafirler yanlarında kendi yiyeceklerini getirmiş olabilirler ve başta düşünüldüğünden daha iyi (daha besleyici ve sosyal) bir ortak yemek ortaya çıkabilir. Sayının artışı yoluyla yoksullaşma meselesi bir aritmetik meselesi değildir; nüfusa eklenen bu yeni insanların sadece maliyeti değil, ne katacağı meselesidir. Belki en basitinden şöyle anlatabiliriz: Her boğaz, beraberinde iki el getirir. Bu elbette çok basit bir anlatı ama gelen yeni insanların yanlarında hiçbir şey getirmeyeceğini varsayan yığın hikâyesinden daha gerçeğe yakın.

Nüfus patlamasına yol açan Afrikalı ve Asyalı çocukların, çoğu vakada, ebeveynleri tarafından istenen çocuklar olduğunu da aklımızdan çıkarmamamız gerekir. O dönemde, bu durum bile tartışmalara konu olabiliyor, insanlar cinsel tutkularının köleleri gibi görülüyordu; çocuklar da bunun talihsiz fakat kaçınılmaz sonuçlarıydı. Elbette herkes modern doğum kontrol araçlarına her yerde ve düşük maliyetlerle ulaşamamaktadır ama tek tek aile bazında değilse de ortalama olarak insanların kendilerine göre iyi sebeplerle ve isteyerek çocuk sahibi olduğunu gösteren çok kanıt vardır (gerçekten bu konuda kanıta ihtiyaç varsa). Dizginsiz tutku hikâyesi, "bizim" yapmak istediğimiz şey, yani yoksulların daha az çocuk doğurmasına "yardımcı olmak" için güzel bir gerekçedir: "Onların" istediği ama "bizim" istemediğimiz çocuklar... Kimsenin böyle bir yardım talebinde bulunduğunu ya da daha az çocuk sahibi olunca hayatımızın daha iyi bir yöne gideceğini gösteren bir kanıt yoktur. Hatta tam tersi.

Ebeveynlerin daha çok çocuk yapmak istemesi, ille de çok sayıda çocuğun toplum için iyi bir şey olduğu anlamına gelmiyor; anne babaların bilmediği ya da bilse de üstünde durmamayı seçtiği çeşitli neticeleri de olabilir. Çocuklar ailelerin üzerine mali yük bindirebilirler. Bu maliyet ailenin kendisi tarafından karşılanacaksa, ebeveynlerin önce çocuk sahibi olmanın getireceği maliyeti ve faydaları düşünüp, ancak ondan sonra çocuk sahibi olmaya karar vereceklerine güvenebiliriz. Çocuk, ailenin diğer üyelerinin erişebildiği kaynakları azaltabilir; ki gerçekte kendi ekonomik yükünün ağırlığını çekmeye hazır olarak *doğan* bebek sayısı çok azdır. Fakat her şeyi hesaba kattığınızda –ebeveyn ve çocuklarının ekonomik gelecekleri ve ebeveyn olmanın verdiği mutluluk vb– aileye eklenen her çocuğun aile refahına katkı sağlayacağını rahatlıkla düşünebiliriz. Bir iki ailenin sadece sömürmek veya istismar için çocuk sahibi olmasından endişe duyabiliriz ama bu bile diğer insanların çocukları hakkında daha iyi seçimler yapmayacağını göstermez. Bunlardan daha ciddi olan bir argüman varsa o da bu maliyetin başkalarının (da) omuzlarına binmesidir; daha kalabalık okullar veya hastaneler, daha az ortak alan, yakacak odun veya temiz su ve küresel ısınma gibi. Birçokları tarafından ortak varlıklar trajedisi diye adlandırılan bu sav, insanların gereğinden çok sayıda çocuk yaptıklarına işaret eder ve nüfus kontrolünü savunanların uzun zamandan beri kullandıkları bir dayanaktır.

Ortak varlıklar trajedisini aşmanın çeşitli yolları vardır. Ekonomistler bu tür problemleri çözmek için fiyatları kullanmayı severler. Bazen insanların genelde ihmal ettiği toplumsal maliyete dikkatlerini çekmek için vergilerin kullanılması da mümkündür. Bunun en klasik örneği dünya genelinde karbona vergi uygulamaktır; böylece küresel ısınmayla mücadelede çok şey yapılabilir. Fakat bu strateji de bir problem barındırır: Böyle bir vergi koymak, siyasi uzlaşma gerektirir ve bunu başarmak zordur. Yerel sorunlar (yakacak oduna erişim, ortak malların kullanımı, su haklarının kimde olacağı), yerel siyasi anlaşmalarla çözülebilir. Siyasi müdahale ihtiyacının buna uygun kurumlar tarafından karşılanacağının hiçbir garantisi yoksa da yerel siyasi müzakereler genelde bu anlaşmazlıkları çözer ve insanların diğerlerine yük ve maliyet bindirmesinin önüne geçer. Hastane ve okul açma meselesi de yerel veya ulusal siyasetle halledilir. Bu konularla ilgilenen siyasi kurumlar aile büyüklüğünü sınırlayacak ekonomik ve sosyal teşvikler getirebilir ve bu tür nüfus kontrolü (demokratik bir şekilde uygulanırsa) ortak varlık trajedisinin ve ona dair diğer güçlüklerin en uygun çözümüdür. Bu yöndeki savların *desteklemediği* şey ise yabancı devletler, uluslararası kurumlar veya vakıflarca dışarıdan uygulanan nüfus kontrolüdür, özellikle de kendi çıkarları olduğu durumlarda. Ayrıca bu kurumlar güya yardım etmeye çalıştıkları bu insanların hayatları hakkında da çok az bilgiye sahiptirler.

Uluslararası nüfus kontrolü adına pek çok zarar (bazen daha da kötüsü) verildi. Gönüllü kısırlaştırmaların genelde gönüllülükten çok uzak kişiler üzerinde uygulandığı Hindistan'da en kötü suistimal örnekleri yaşandı. Bunu yapanlar Hintli siyasetçiler ve resmi görevliler olsa da, ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı ve Dünya Bankası gibi kurumlar, yaptıkları teşvikler, düşünsel ve mali desteklerle bu olayların en büyük sorumlularındandır.[9] Çin'de, Batı'nın aşırı nüfus artışı kaygılarından ilham alan antidemokratik bir hükümet tarafından halka zorla kabul ettirilen tek çocuk politikası bugün de geçerlidir ve bu uygulama, çağımızda bir hükümetin kendi halkına karşı işlediği en ciddi suçlardan biridir. Bu politikanın başarılı bir sonucu olup olmadığı bile belli değildir. Doğurganlık Tayvan'da çok daha büyük oranda, Tayland'da aynı oranda, Güney Hindistan'da ise aynı hızda düşmüştür ve bu ülkelerin hiçbirinde hükümetler

9. Matthew Connelly, 2008, Fatal misconceptions: The struggle to control world population, Harvard University Press.

halkının kendi yaşamlarıyla ilgili en derin ve en kişisel tercihlerini zorlamamış ya da haklarını ihlal etmemiştir.

Tüm kıyamet senaryolarına karşın, nüfus patlaması dünyayı açlık ve sefalete sürüklemedi. Tersine, son yarım asırda sadece bu patlamanın nedenlerinden olan ölüm oranlarındaki düşüşler değil, güya bu patlamanın yol açması beklenen yoksulluk ve yoksunluktan kitle halinde firarlar da gerçekleşti. Ne oldu ve nasıl bu kadar yanılabildik?

Yanılgıya düşmeyenler de *vardı.* Ekonomist ve demograf Julian Simon kıyamet senaryosu yazanlara sürekli itiraz etmiş, olağanüstü doğru kestirimlerde bulunmuş, bugün o yıllarda olduğundan çok daha fazla kabul gören birçok sav öne sürmüştü. *The Ultimate Resource* adlı kitabında Simon, zenginliğin asıl kaynağının ne toprak ne de bir gün tükenebilecek kaynaklar değil, insanlar olduğunu öne sürdü.[10] Nüfusa eklenen her boğaz aynı zamanda, uzun vadede gelir ortalamalarını nüfus büyüklüğünden bağımsızlaştırabilecek bir işgücü adayı olmanın yanı sıra yaratıcı bir beyinle geliyordu. Bu yeni beyinlerin bazılarından çıkabilecek yeni fikirler, sadece kendilerine değil insanlığın tümünün işine yarayacaktı. Eklenen iki kat fazla boğaz ve iki kat daha fazla el herkesi olduğu yerde kalma durumunda bırakıyorsa, fazladan eklenen zihinler o ellerin *tümünün* daha fazla iş yapmasını sağlayacak yeni yollar bulabilir. Elbette yeni doğan her bebek bir Einstein, bir Edison ya da bir Henry Ford olmayacaktır; bulunan her yeni fikir herkese yararlı da olamayabilir. Fakat fikirler paylaşılabildiğine göre herkesin dâhi olmasına gerek yok; başka yerlerde de uygulanması mümkün olan fikirler sadece onu bulana değil, kullanan herkese faydalı olur. Daha çok sayıda çocuk, diğer insanlara daha büyük maliyet getirebilir (onca okul ve hastane) ama ekonomik büyümenin mutlak temeli olan, yani Büyük Firar'ın araçları olan yeni iş yapış biçimleri ve yeni fikirler bularak fayda da sağlayabilir. Ve bu faydalar, maliyetin önüne kolayca geçebilir. O halde, 1950'ler ve 1960'lardaki sağlık alanındaki iyileşmeler; (biri ömür beklentisindeki artış, diğeri insan nüfusundaki patlamayla birlikte gelen küresel bilgi ve yaratıcılık patlaması) iki kat daha bereketli olmuştur diyebiliriz.

Ekonomist ve demograf David Lam, 2011'de Population Association of America (Amerikan Nüfus Birliği) başkanı olarak yaptığı

10. Julian L. Simon, 1983, The ultimate resource, Princeton University Press.

son derece yetkin konuşmasında, nüfus artışındaki rekor oranlar karşısında küresel zenginlikle ilgili kilit noktaları anlatmıştı.[11] Bu noktalardan biri doğurganlıktı: Çocuk ölüm oranlarındaki eşi benzeri görülmemiş düşüşlerin karşısında, ailelerdeki çocuk sayısı azalıyordu. Ebeveynler *doğan* çocuk sayısıyla değil, *hayatta kalan* çocuklarıyla ilgileniyorlardı. Önceki dönemlerde ölebilecek çocuklar artık "doğmak" zorunda değildi; bu da anneleri çocuk doğurmanın yükü ve tehlikelerinden olduğu kadar o acı ölümlere katlanmaktan da kurtarıyordu. Çocuk ölüm oranlarındaki düşüşe baktığımızda genelde ilk akla gelen, aksi halde ölecek olan milyonlarca çocuğun hayatta kalıp güzel bir yaşam sürme şansıdır. Bu doğrudur ama buna ek olarak ebeveynlerin –özellikle annelerin– hayatında da bir dönüşüm gerçekleşmiştir; artık farklı hedefler edinebilir, örneğin eğitim alabilir ve ev dışında bir işte çalışabilirler. Ayrıca her anne, yaşayan her çocuğunun iyi yetişmesi ve gelişmesi için daha çok kaynak ve zaman ayırabilir.

Doğan çocukların ölme riski azalınca, ebeveynler sahip olacakları çocuk sayısını azaltabilir, ailelerinin devamını getirecek sayıda çocuk yetiştirebilir, varlıklarını miras bırakabilir, geleneklerinin sürmesini sağlayabilirler ve tüm bunları risk ve çaba açısından daha düşük bir maliyetle yapabilirler. Doğurganlıktaki düşüş birdenbire olmamıştır –aksi halde nüfus patlaması olmazdı– ama aşağı yukarı on yıllık bir döneme ait verilerde görülebilir düzeydedir. Sonuç olarak nüfus patlaması geçici –ama uzun ömürlü– bir olaydır. Dünya, doğum ve ölümlerin az çok dengede olduğu bir durumdan, doğum sayısının ölüm sayısını fazlasıyla aştığı bir duruma geçmiş; bir süre sonra tekrar dengesini korumuş ama hem doğumlar hem de ölümler 1950 öncesinden daha az sayıda olmuştur. Dünya nüfusunun 1960'ta yüzde 2,2'ye ulaşan yıllık büyüme oranı, 2011'de bunun yarısına düşmüştür. Ölüm oranındaki düşüşler ile doğurganlık oranı düşüşleri arasında doğan insanlar, önce ihtiyaçları kendi kendilerinin karşılayabileceğinden büyük olan birer çocuk, ardından üretken ve yaratıcı birer yetişkin ve son olarak da çoğu emekli olan yaşlı insanlar olarak, dünya nüfusuna muazzam bir katkıda bulunmuşlardır.

Lam ayrıca dünya ekonomisinin nüfus patlaması sorunu[illegible] başarılı bir şekilde karşılık verdiğini de vurgulamaktadır. Kitap

11. David Lam, 2011, "How the world survived the population bomb: Lessons from 50 years of extraordinary demographic history", Demography 48(4): 1231-62.

boyunca işlenen temalarımızdan biri de budur: Kimi zaman yeni iş yapış biçimleriyle (nüfus patlaması örneğinde, nüfusa eklenen çok sayıda yeni beynin yaptığı yardımlar), kimi zaman da işlerin farklı yapılması için teşvikler yaratarak toplumun yeni sorunlara uyum sağladığı görülmektedir. Yeşil Devrim ve diğer inovasyonlar tarımda verimi artırmış, yiyecek üretimi nüfustan daha hızlı artmıştır. Üretimin diğer ülkelerde ve en başarılı şekilde uygulanacak yerlerde yapılmasını sağlayan küreselleşme, ayrıca, küresel büyümenin hız kazanmasına da yardımcı olmuş; sınırlı kaynaklar korunmuş ya da yerine yenileri konmuştur. Fiyat sistemi teşvik yaratma konusunda önemli bir rol oynar; yenilenemeyen kaynaklar rahatsız edecek denli azalırsa fiyatları artacaktır ve insanlar ya daha azıyla yetinecek, ya yerine başka bir şey koyacak ya da o kaynaklar olmadan iş yapmanın yollarını bulmak için farklı yöntemler deneyecektir.

Ekonomistler sıklıkla, fiyat sistemine gözü kapalı inanmakla suçlanırlar ve bu suçlamanın doğru olduğu zamanlar vardır. Yine de hem ekonomistler hem de onları eleştirenler, önemli kaynakların fiyatları olmamasının çok tehlikeli olduğu konusunda hemfikirler; çünkü bu, bir değerleri olmasına rağmen kullanıcılar bunlara sıfır maliyetle ulaşıyor demektir. Fiyatlar olmadığı zaman, bu ürünler üzerinden yapılacak bir tasarruf teşviki de olmaz. Bunun günümüzdeki en önemli örneği küresel ısınmadır ve bir şekilde üzerine gidilmezse küresel zenginliğin büyümesini sürdürmesi karşısındaki en büyük tehlike olur.

Sosyal bilimcilerin ve politikacıların ezici çoğunluğu tarafından nüfus patlamasına konan yanlış teşhis ve bunun sonucu olarak uygulanan yanlış politikalarla milyonlarca kişiye verilen vahim zarar, yüzyılın en ciddi düşünsel ve etik başarısızlıkları arasındadır.

Gebelik önlemenin kendisi bir mesele değildir. Doğum kontrol hapları çiftlerin kendi doğurganlıklarını planlayabilmelerini sağlamış; bundan hem kendileri hem de çocukları faydalanmıştır. Bunun ucuz ve etkin bir şekilde yapılabilmesi sayesinde dünya genelinde pek çok kadın daha iyi bir hayat sürebilmektedir. Birçok inovasyonda olduğu gibi bundan da ilk olarak zengin ülkelerdekiler faydalandı ve bu durum küresel eşitsizliğin açılmasına sebep oldu. Dünyadaki herkesin bu yeni yöntemlere ulaşması sağlanarak farkın kapatılmasına öncelik verilmesi doğru bir yaklaşımdı; an-

tibiyotik ve aşılar gibi bunun da çok büyük bir fayda potansiyeli vardı. Kesinlikle yanlış *olan* ise bu konuda baskı uygulanması ve milyonlarca kişinin özgürlüğünün elinden alınmasıydı. Zengin ülkeler, yoksullara yardım adı altında bu zorbalığa yataklık ettiler. Daha büyük bir küresel adaletsizlik yaratarak, küresel eşitsizliği yok etmeye yardım etmek yerine onu çoğalttılar. Bu zararların bir kısmı yanlışlıkla verilmiş, birçok politikacı ve biliminsanı teşhislerinin ve tavsiyelerinin yoksullara yardımcı olacağına inanmıştı. Ne var ki bu yanlışların tam da zengin ülkelerin menfaatine olduğu anlaşılıyordu; temelinde de, daha fazla sayıda insanın yaşadığı bir dünyada hayatlarının alacağı şekilden ve nüfus patlamasının küresel komünizmi desteklemesinden duyulan korkular vardı.

KÜRESEL YOKSULLUK

En azından 1975 yılından sonra, ulusal zenginlik artışının, ABD'deki yoksulluğu pek düşürmediğini görmüştük. Dünya bir bütün olarak daha talihliydi; başta Çin ve Hindistan'da olmak üzere ve özellikle 1975'ten sonra, gelir ortalamalarındaki hızlı artışın, dünyadaki aşırı yoksulluğun önlenmesine büyük katkısı oldu. En çok Çin'de ama aynı zamanda Hindistan'da, yüz milyonlarca insanın geleneksel ve kökleri uzun yıllar öncesine dayanan yoksulluktan firar edişleri, gelmiş geçmiş en büyük firar olmuştur.

Bu, kaba hatlarıyla açık ve net bir hikâye olsa ve sonuyla ilgili hiçbir ciddi itiraz olmasa da, size bunu çok dikkatli bir şekilde anlatmak istiyorum, çünkü küresel yoksulluğu nasıl ölçeceğimiz ve günde 1 veya 1,25 doların altında yaşayan insan sayısı dediğimizde ne demek istediğimiz hiç de açık değildir.

Kimin yoksul olup kimin olmadığına karar vermek yerel topluluklar için kolay bir şeydir. Kalkınma değerlendirme görevlileri sıkça "katılımcı kırsal ölçümler" yaparlar; bu ölçümlerde köylüler köyün merkezi bir yerinde –belki de bir hintinciri (banyan ağacı) ağacının altında– toplanır ve veri toplayan görevlilere köylerini, ürünlerini, yaptıkları iş ve etkinlikleri, su tedarikini, ulaşım araçlarını ve insanları anlatırlar. Köyün yoksulları olarak kabul edilenler genelde engelliler ve yaşlı olup da kendisine bakacak bir ailesi olmayanlardır. Zengin ülkelerde insanlara, içinde yaşadıkları toplumda geçinmeye "ancak yetecek" paranın ne kadar olduğunu sorsanız, size memnuniyetle mantıklı cevaplar vereceklerdir. Bir ulusun yoksulluk sınırını

çizmek ise bundan daha zordur, başkalarına verilmeyecek olan sübvansiyonlar gibi özel bir muameleye hak kazanacak olsalar bile öyledir. Fakat, Amerika Birleşik Devletleri'nde gördüğümüz gibi, bu ulusal sınırlar bir şekilde çizilir ve daha sonraki siyasi tartışmalarla yeniden gözden geçirilip güncellenebilir. Aynısı Hindistan'da da oldu; hayat standartlarını ölçen akademisyenler tarafından önerilen ilk sınırlar daha sonra hükümet (Hindistan'da yoksulluk sınırının denetimi Planlama Komisyonu tarafından yapılır) tarafından kabul edildi; ardından mevcut sınırlar güncelliğini yitirince ya da yaygın destek görmemeye başladığında devreye giren ve Hindistan'da pek sevilen bir mekanizma olan "uzman komisyon" tarafından çeşitli zamanlarda gözden geçirilip değiştirildi.

Hindistan ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ulusal yoksulluk sınırları, basının ve ilgili tarafların katıldığı demokratik bir sistem içinde üretilip tartışılır. Bu da onlara ulusal meşruiyet gibi büyük bir erdem kazandırır. Ne var ki birçok ulusal yoksulluk sınırı, belki de çoğu, bu niteliği taşımaz. Yoksulluğun azaltılmasını sadece bir belagat teması olarak gören birçok hükümet, yoksulluk ölçümünü, bir diğer uluslararası kuruluş olan Dünya Bankası'nın ya da bir sivil toplum kuruluşunun önerisiyle yapar. Bu ülkelerin yoksulluk sınırları genellikle ulusal çapta yapılan görüşmelerle değil, Dünya Bankası'nın ilettiği kullanışlı kılavuz kurallarla yapılır.

Dünya Bankası tarafından ya da onun yöntemleri kullanılarak oluşturulan yoksulluk sınırları, en azından dışarıdan bakan uzmanların gözünde, yeterince makul görünür, ama gerçekte bu sınırlar genelde o gelir seviyesinde tipik bir ailenin, kabul edilebilir en az seviyede beslenebilmesi için ne kadar harcadığına bakarak hesaplanmaktadır. Bu sınırlardaki hata *mantık* eksikliği değil, *meşruiyet* eksikliğidir; o ülkedeki bir insanın –hele de yoksul bir insanın– bu çizgiyi, yoksul olanı olmayandan ayıran makul bir sınır noktası olarak göreceğinin hiçbir garantisi yoktur. Gerçekte, bu sınırların işlevi, kendi amaçları için yoksulluğu ölçme ihtiyacı duyan uluslararası kuruluşlara idari kolaylık sağlamaktır.

Dünya Bankası'nın en baştaki günde bir dolarlık küresel yoksulluk sınırı ve son yaptığı 1,25 dolar güncellemesi, dünyanın en yoksul ülkeleri arasından seçilen bir grubun ulusal yoksulluk sınırlarının ortalaması alınarak bulunur. Bu yerel yoksulluk sınırları yerel para üzerinden ifade edilir, bu yüzden ortalama alınmadan önce ortak bir para birimine çevrilmeleri gerekir; bu yapılırken de daha

önce anlattığım SAGP değişim değerleri kullanılır. Dünya Bankası yirmi yıl önce bu hesaplamayı ilk yaptığında, sonuç, ortalama kişi başına günde bir dolar (1985) veya dört kişilik bir aile için yılda 1.460 dolardı; alınan en son ortalama ise (bir grup farklı ülkenin ortalaması) 1,25 dolar (2005) ya da dört kişilik bir aile için yılda 1.825 dolardır. Son aşamada tekrar yerel para birimlerine çevrilen bu küresel yoksulluk sınırı, dünyadaki yoksul ülkelerin her birinde (zengin ülkeler bu hesaba katılmaz) küresel sınırın yerel eşdeğerinde kaç kişinin yaşadığını bulmak için kullanılır. Bu hesap, dünyadaki her ülkede "küresel" açıdan yoksul olan kişi sayısını verir ve bu rakamlar toplandığında bir bölge ya da tüm dünyada yaşayan yoksulların sayısına ulaşılır.

Bu hesaplama 1990 yılından bu yana az çok istikrarlı bir şekilde yapılmaktadır ve Dünya Bankası şu anda 1980 ile 2008 arasındaki küresel yoksulluk verilerini yayımlamaktadır. Bunlar Bölüm 1'de verdiğim rakamlardır; Bölüm 1'deki Şekil 6, dünya genelinde günde 1 dolardan azıyla yaşayan (2005) insan sayısının 1981'de 1,5 milyar iken, 2008'de 805 milyona düştüğünü göstermektedir. Tüm bunlar, neredeyse iki milyar insanın yaşadığı ülkelerde yaşanan nüfus artışına rağmen gerçekleşmiştir; böylece bu nüfustaki yoksul kesim, toplam sayıdan çok daha hızlı olarak, yüzde 42'den 14'e düşmüştür. Sayılardaki bu düşüş neredeyse tamamen Çin'in büyüme mucizesinden kaynaklanmaktadır; Çin'i hesaba katmazsak, 1981'de 785 milyon kişi bir dolardan azıyla yaşarken, 2008'de bu rakam 708 milyona düşmüştür. Bu çok etkileyici görünmüyor ama yine de Çinliler dışında dünya nüfusundaki yoksulların oranı yüzde 29'dan yüzde 16'ya gerilemiştir.

Bir diğer büyüme mucizesi olan Hindistan'da, (aynı tarihlerde) günde bir dolardan azıyla yaşayanların sayısı 296 milyondan 247 milyona, yoksulluk yaşayan nüfus kesimi de yüzde 42'den 21'e inmiştir. Çin ve Hindistan başarı öyküleridir; büyük ülkelerdeki hızlı büyüme, dünya yoksulluğunda devasa bir etki yapacak kadar önemli bir lokomotif güçtür.

Sahra-altı Afrika ülkeleri ise, yoksulluğun azalması alanındaki başarısızlıkların adresidir. Burada günde bir dolardan azıyla yaşayan nüfus kesimi 1981'de yüzde 42 iken 2008'de yüzde 37 olmuştur. Ayrıca, Afrika'daki doğurganlık oranı Asya'daki gibi azalmadığı için, yoksul insanların sayısı neredeyse iki kat artmış, 169 milyondan 303 milyona çıkmıştır.

Afrika muazzam büyüklükte topraklara sahiptir, haritaya baktığınızda nasıl da geniş bir alan kapladığını görürsünüz ama hem Güney Asya'dan hem de Doğu Asya'dan daha az nüfusu vardır; bu nedenle Afrika'daki yoksulluğun azalmasında görülen nispi başarısızlığın küresel yoksulluk üzerindeki etkisi, Asya'da kaydedilen başarılardan daha azdır. Yine de, sık sık yapıldığı gibi, Çin'in başarısını hesaba dahil etmeme hatasına düşmemek gerekir. Özellikle yardım sektöründe çalışanlar olmak üzere yoksulluk konusunda karamsar olan kesim, tek başına duran bir Çin örneği dışında, küreselleşme ve ekonomik büyümenin küresel yoksulluğun azalmasında pek rolünün olmadığı anlamına gelen beyanatlarda bulunurlar. Fakat bu, küresel yoksulluk hakkında kesinlikle yanlış bir düşünce şeklidir. Çin tek başına bir ülke değil, 1,3 milyarlık bir ülkedir ve bu ülkedeki insanların yoksulluktan kaçmalarını yok saymak, Çinlilerin Etiyopyalı, Kenyalı ve Senegallilerden daha değersiz olduklarını savunmak gibi bir şeydir. Her ülke tek tek incelenmeye ve ölçülmeye değerdir ama dünyanın refahına bakıp ölçmeye çalıştığımızda, bir kişi nerede yaşarsa yaşasın, diğer herkesle aynı değere sahiptir. Küçük bir ülkede yaşamak öncelik kazandırır, büyük ülkede yaşamak ise cezalandırılmayı hak eder, diye bir şey yoktur. Küresel yoksulluk kozmopolit bir fikirdir ve ölçümü de bu temelde yapılmalıdır.

Peki yoksulluk rakamlarına ne kadar güvenebiliriz? Az önce genel anlamda söz ettiğim gibi Dünya Bankası ölçüm yöntemleri makul yöntemlerdir (en azından yerel demokratik girdi eksikliğinin dışında) ama bu yolda önümüze hâlâ pek çok güçlükler çıkmaktadır; bu rakamların oluşturulmasına ve eleştirilmesine katılmış olan bizler, veri üreten kişilerin çoğu gibi, bunların kullanılış tarzı konusunda pek çok insandan daha çok kuşku ve tereddüt içindeyiz. Durum böyle olsa da, küresel yoksulluğun düşmesiyle ilgili genel şablonlara güvenebileceğimizi düşünüyorum. Çin ve Hindistan'daki hızlı büyüme yeterince gerçektir ve bu ülkelerin (özellikle Çin'in) milli gelir büyüklüklerindeki olası abartılar, yoksulluk trendlerinin yönünü etkilemez. Afrika'dan gelen veriler düşük niteliktedir ve burada da epey belirsizlik vardır; ancak Afrika hakkında bildiğimiz diğer şeyler ışığında, örneğin milli gelirde yavaş da olsa nispi bir büyüme ve doğum oranlarının düşmesiyle birlikte yoksullukta duraklama olduğunu düşünebiliriz. Bu genel trendlerin ötesinde, küresel yoksulluk tablosunun geri kalanı epey bulanıktır.

Küresel yoksulluk tahminlerinin zayıf tarafı SAGP değişim değerlerine bağlı olmalarıdır; bu yüzden bu kurlarda belirsizlikler olduğu yönündeki eleştirilere açıktırlar (Marmite problemi ve benzerleri). Bir diğer zayıflığı ise sınırın altında kalan her ülkedeki insan sayısının hesaplanmasındaki zorluktur. Elbette bir de bu sınırların bir anlamı olup olmadığı meselesi vardır.

SAGP değişim oranları her yıl hesaplanmaz, düzensizdir; son üç hesaplama tarihi 1985, 1993 ve 2005'ti ve 2011 sonuçları ben bunu yazarken hâlâ hazırlanmaktaydı. Ayrıca her ülke her sene hesaplamalara katılmaz. Büyüklüğüyle her sonuca etki edeceği kesin olan Çin, 2005'ten önce hiç katılmamıştı; dolayısıyla ilk kestirimler kısmi bilgilerle yapılmıştır; kısmi bilgilerin olması, öylesine tahminler yürütmekten iyidir ama sağlam bir temele oturmaktan da uzaktır. Bu nedenle ya da sadece ölçüm zorluğu yüzünden (emin değiliz), küresel yoksulluk rakamları, SAGP oranları her düzeltildiğinde değişebileceği için endişe verici bir eğilime sahiptir. (Zira) Bu değişimler yoksulluk rakamlarını etkilemektedir –sadece tek tek her ülkeyi değil (ki bu bile yeterince kötüdür), tüm kıtalarda etkisini gösterir. 1993'te yapılan düzeltme aniden Afrika'yı çok daha yoksul, Latin Amerika'yı çok daha az yoksul göstermiştir. Bunlar etkisiz düzeltmeler değildir; Sahra-altı Afrika ülkelerinde yoksulluk oranı yüzde 39'dan, 49'a çıkmıştır.

2005'te yeni verilerin gelmesiyle, Dünya Bankası yoksulluk kestirimlerini üçte bir oranında yukarı çekti; yoksul olarak sınıflandırılanların çoğu, Afrika'dan çok Asya'daydı. Artışın önemli bölümü Dünya Bankası'nın yoksulluk sınırını değiştirmesinden kaynaklandı ama bu değişiklik, rakamların genelde güvenilir olmadığını göstermektedir; tüm bunlara ek olarak bir de Dünya Bankası'nın kendi yoksulluk karşıtı çabalarının bu rakamlarla değerlendirilme konusu vardır; zira rakamların geldiği tek kaynağın yine kendisi olması arzu edilen bir durum değildir. Elbette tüm bu değişiklikler gerçek değil, *istatistiksel* değişikliklerdir; dünyada hiç kimse hesaplamalar değişti diye yoksul ya da zengin olmaz. Fakat uluslararası örgütler veya STK'lar gayretlerini (ve söylemlerini) en yüksek yoksulluk oranlarını "gördükleri" yerlere kaydırırlarsa, bu değişiklikler gerçek etkilerde bulunabilir. İşte ölçümlerin önemli olmasının bir sebebi de budur. Dikkatlerin Afrika'daki yoksulluk üzerinde toplanması, 1993'teki düzeltmelerden sonrasına rastlar; yani onlardan etkilendiği düşünülebilir. Yardımları dünyadaki

en yoksul yerlere yönlendirmek ya da oralara odaklanmak, ateş saçan ejderhayı kovalamaya eş bir çaba olabilir; çünkü –başka bir hayvan metaforundan gidersek– küresel yoksulluk haritası tıpkı bir bukalemun gibi renk değiştirmektedir.

Küresel yoksulluğun gidişatı, temel aldığı veriler gözden geçirilince de pek fazla değişeceğe benzemiyor. Yine de Çin ve Hindistan'da yoksulluğun düşüş oranının gerçekte olduğundan az çıkması ve yoksulluk oranlarının resmi rakamların gösterdiğinden daha hızlı düşüyor olması mümkün. Hâlâ çözülememiş olan bu mesele hem teknik hem de siyasi derinliği olan bir meseledir.

Yoksulluk sınırını koysanız bile, her ülkede kaç kişinin yoksul olduğunu bulmak şaşırtacak denli zor bir iştir. Bu hesaplamalarda, *hane halkı* anketleri kullanılır; rastgele ailelere ne kadar kazanıp harcadıkları sorulur, sonra da ailelerin içinde kaç kişinin sınırın altında yaşadığı belirlenir. Anketlerin sağlaması da ülkenin bir bütün olarak toplam harcama ve toplam gelirlerini gösteren bağımsız kestirimleri içeren milli gelir rakamlarına bakılarak yapılır. Fakat birçok ülkede bu sağlama yanlış çıkar; ailelerden gelen toplam, genelde istatistikçilerin düşündüğünden çok daha azdır; daha da kötüsü, bu iki yekun giderek birbirinden uzağa sürüklenir. Başka türlü ifade edecek olursak, hanelere gidip sorduğumuzda, hayat standartlarının, milli büyüme oranlarına paralel bir hızda iyileşmediğini söylerler. Bu bir bakıma, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki duruma benzer: Milli gelir artmaktadır ama tipik bir aileye baktığımızda yok denecek kadar az büyüme görürüz. ABD'de bunun (eşitsizliğin artmasının) başlıca sebebi, Hindistan veya başka yerlerdeki sebebin bir *parçasını* oluşturur. Fakat Hindistan'da (ve az da olsa bir ölçüye kadar ABD'de) aile verileri, toplam verilerle bir türlü *örtüşmez*. İstatistiklerdeki bu talihsiz fark sadece Hindistan'a özgü değildir; her yerde karşımıza çıkar.[12]

Bu istatistiksel uyuşmazlık Hindistan'da genelde çok hararetli geçen bir tartışmanın konusudur. Tartışmanın bir tarafında, (siyasi sağ kanat) toplam verilere inanmayı tercih edip anketlerden (hem Dünya Bankası'nın hem de Hindistan devletinin kullandığı anketler) gelen ölçümlerin yoksulluktaki azalmayı olduğundan az gösterdiğini öne sürenler vardır. Bunlar anketörlerin bir zahmet insanlara gidip soru sormak yerine kendilerini aldattıklarına,

12. Angus Deaton, 2005, "Measuring poverty in a growing world, or measuring growth in a poor world", Review of Economics and Statistics 87(1): 1-19.

ağaçların altında ya da kahvelerde oturup verileri uydurduklarına dair hikâyeler anlatırlar. Diğerleri ise (daha ziyade sol kanatta duranlar) anket örneklemlerinden gelen verileri kabul eder ve insanların verdiği yanıtlarda yoksulluğun azaldığını görmüyorsak, bu durumda yoksulluğun azaldığına ilişkin iddiaların hiçbir temeli yok derler. Bu taraftakilere göre Hindistan'ın milli rakamlarında çok sayıda eksiklik bulunmaktadır ve anketörlerin kahvelerde oturduğunu gösteren bir kanıt da yoktur. Kuşkusuz her iki tarafın iddialarında da gerçek payı vardır ancak, bu tartışma bizlere, yoksulluk müzakerelerinin bazen somut olmaktan uzak olgulara dayandırıldığını hatırlatır. Bu, insanların inandıkları siyasi görüş doğrultusunda hakikatin kendilerine uygun versiyonlarını tercih etmesine olanak sağlayan bir iklimdir. Tüm bunların altında Hindistan devletinin söylemlerinde iş dünyasını fazla benimsediği, yoksulları ise pek desteklemediği gerçeği yatmaktadır.[13] Bu nedenle, burada pek çok şeyi belirleyecek olan, Hindistan'daki büyümeden sadece birkaç şehirde, birkaç arazide yaşayan ve gelişip serpilmekte olan orta sınıfın değil, nüfusun çoğunluğunun faydalandığını gösteren delillerdir. Anket istatistiklerinin geçerliliğini inkâr etmek, yoksulların, hali vakti yerinde olanlar tarafından "görülmemesini" sağlar.

Hindistan'la ilgili en sevdiğim örneklerden biri minik değişikliklerin muazzam etkileri olabileceğini gösterir. Kalküta'daki Hindistan İstatistik Enstitüsü'nde çalışan büyük ekonomist ve istatistikçi P. C. Mahalanobis, araştırma ve anket tasarımına dair teori ve uygulamalara çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bunlardan biri de hane halkına tüketici harcamalarının sorulduğu anketlerle ilgilidir. Birtakım deneylerden sonra insanlara, son otuz günde örneğin, ne kadar pirinç veya buğday tükettiklerini sormaya karar vermiştir. 1990'larda, Hindistan Ulusal Örnekleme Anketleri Mahalanobis'in otuz gün kuralını sürekli kullandı; oysa pek çok ülke o yıllarda bu tür sorular için yedi günlük dönemleri kullanıyordu çünkü ankete katılanların eski olayları doğru hatırlayamayacaklarına inanılıyordu. Birçoklarına göre, anketlerde o kadar çok şey kaçırılmasının ve yoksulluk rakamlarının fazla yüksek çıkmasının sebebi buydu. Bu savın haklı olduğu ortaya çıktı; yedi günlük periyotlar anlattırıldığında, beklendiği üzere, günlük ortalama harcamalar

13. Atul Kohli, 2012, Poverty amid plenty in the new India, Cambridge University Press.

yükseldi. Bu örtük ve teknik istatistikşel değişiklik *Hindistan'daki ulusal yoksulluk oranını yarı yarıya düşürdü*: Bir anda 175 milyon insan yoksul olmaktan çıktı. Anlattırılan dönemin uzunluğu elbette istatistikçileri heyecanlandırabilen bir durumdur; halihazırdaki ortamımızda ise normalde kılı kırk yarmak gibi bir şeydir. Yine de bunun gibi minicik bir teknik mesele, yoksullukla ilgili ölçüm ve algıları baştan aşağı değiştirebilir. İstatistiksel yollarla yoksulluğu azaltmak insanları gerçekten yoksulluktan çıkarmaktan çok daha kolaydır!

Son bir not: Hindistan'da yapılan değişiklik sınavı geçti. Mahalanobis'in deneyi tekrarlandıktan sonra, otuz günlük dönemin öyle çok da yanlış görünmediğine kanaat getirildi; hatta yedi günlük periyottan daha iyi gibiydi; otuz günlük yöntem anketlere yeniden dahil edildi ve bu durum solcuların pek hoşuna gitti. Bundan daha genele şamil ve daha önemli bir nokta ise Hindistan'ın, nüfusunun ciddi bir bölümü yoksul olan bir ülke olmasıdır; yoksulluğun kıyısında yaşayan milyonlarca insan vardır; bunlar yoksulluk sınırının ya hemen altında ya da hemen üstündedir. Milyonlar, sınır azıcık daha aşağı çekilse yoksulluktan çıkacak ya da yoksul olmayan milyonlar sınır azıcık yukarı alınsa yoksul sınıfına düşecektir. Sonuç olarak, sınırdaki ya da kaynak ölçümlerindeki çok küçük değişiklikler, yoksul sınıfına girecek insan sayısı üzerinde çok büyük etkilerde bulunacaktır. Böylesi aşırı hassasiyet, yoksulluk ölçümleri işinin altını oymaktadır. Sınırın tam nerede olması gerektiğini bilmiyoruz ama bulunduğu konum muazzam bir fark yaratıyor. Daha kabaca söyleyecek olursak, gerçek şu ki ne yaptığımız konusunda pek bir fikrimiz yok ve bu denli önemli bir şeyi böyle rakamlara dayandırmak kesinlikle bir hatadır.

Charles Dickens'ın *David Copperfield* romanındaki Mr. Micawber karakteri kendine göre bir yoksulluk sınırı çizer ve şöyle der: "Yıllık gelir yirmi pound, yıllık gider on dokuz virgül doksan altı pound, sonuç: Mutluluk. Yıllık gelir yirmi pound, yıllık gider yirmi virgül sıfır altı pound, sonuç: Bedbahtlık." Bu satırların bu kadar kolay hatırlanmasının bir nedeni de saçma olmasıdır. Neden her şey bu kadar minik bir farka bağlı olsun? Yoksulluk sınırının azıcık altında olan biri yoksul diye sınıflandırılıp Dünya Bankası'nın özel yardım programına alınırken, neden sınırın birazcık üstünde olanlar yardıma değer görülmeyip kendi olanaklarıyla yaşamaya bırakılsın? Yoksulluk sınırının ne olması gerektiği hak-

kında sağlam bir fikrimiz olmadığında ve gelir ölçümünde büyük zorluk yaşadığımızda, Micawber gibi değerlendirmeler yapmak katbekat saçma oluyor. Daha yoksul insanlar hakkında daha çok endişeleniyor olmanın bir mantığı var ama keskin bir çizgi çekip böyle kritik ayrımlar yapmanın, yok.

Küresel sınırla ilgili son bir sözüm var. Pek çok insana göre, kişi başına günde 1 dolar ile Amerika Birleşik Devletleri veya Avrupa'da yaşamanın imkânsız olduğu açıktır. Kimseden 1 dolarla yaşaması beklenmese ve bu küresel hesaba ABD ile Avrupa katılmamış olsa da, bunun imkânsız olması, diğer ülkeler için de bu sınırın geçerliliğini zayıflatır. Ayrıca, Hindistan'da milyonlarca insan, SAGP oranıyla 22 rupiyi dolara çevirdiğinizde günde 1 dolardan azıyla yaşamaktadır ve bu döviz kurlarının tüm amacı, ülkeler arasındaki satın alma gücünü eşitlemektir. Diğer bir deyişle, Hindistan'da insanlar günde 22 rupi ile yaşıyorsa, (ve bu rakam, en kötü durumda olanların uzağında kalabiliyorsa) neden ABD'deki insanlar da günde 1 dolarla yaşayamasın?

Bu sorunun tam anlamıyla inandırıcı bir cevabı olup olmadığından emin değilim. Hindistan'daki yoksulluk sınırı, Amerika Birleşik Devletleri'nde önemli ve pahalı olan üç şeyi dışarıda bırakır: Barınma, sağlık hizmetleri ve eğitim. Bunun ötesinde, Hindistan gibi ılık bir ülkede ısınma ihtiyacı çok fazla değildir ve giyeceğe çok daha az para harcanır. Yaşadıkları yere yakın işlerde çalışanlar, ulaşım için neredeyse hiç para harcamazlar. Bu kalemler hariç bırakılırsa, "kenarda kıyıda yaşayan" dört kişilik bir Amerikan ailesi de yılda 1.460 dolarla ucuz yiyecek (pirinç lapası, yulaf ezmesi, fasulye ve birkaç sebze) alarak geçinebilir. Yakın zamanlarda yayımlanan bir çalışmada, dört kişilik bir aile için çıkarılan "en temel ve sade" geçim sepeti, günde kişi başına yaklaşık 1,25 dolar, yılda ise 1.825 dolar olarak fiyatlandırıldı.[14] Bu sınırın geçerliliğini savunanlar da, gerektiği gibi, günde 22 rupinin Hindistan'da da ancak bir sefil bir hayat sürmeye yettiğine, gündelik yaşamlarında açlıktan ölmüyorlarsa da Hindistan'daki yoksulların ve onların çocuklarının dünyanın en kötü beslenen nüfusu arasında olduklarına dikkat çekebilirler.

14. Robert C. Allen, Tommy E. Murphy ve Eric B. Schneider, 2012, "The colonial origins of the divergence in the Americas: A labor market approach", Journal of Economic History 72(4): 863-94.

KÜRESEL GELİR EŞİTSİZLİĞİ

Küreselleşmenin dünyayı daha eşitliksiz bir yer yaptığı, zenginlerin daha da zengin olmaları için yeni fırsatlar sunulurken, dünyadaki yoksulların yok denecek kadar az kazandığı sıkça dile getirilen bir iddiadır. Bu iddialar kulağa mantıklı geliyor. Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayacak kadar şanslı olanlarımız bu yeni ve birbiriyle bağlantılı dünyanın tüm avantajlarını kullanabiliyorlar. Ama aynı zamanda, karalarla çevrili, yoksul bir ülkedeki eğitim alamayan ve sağlıksız bir nüfus için küreselleşmenin ne faydası olduğunu anlamak biraz zor.

Bu konuda farklı savlar var. Küreselleşme, Asya'daki işçilerin zengin ülkelerin pazarlarına erişmelerini hiç olmadığı kadar kolaylaştırıyor; eskiden zengin ülkelerde yapılan işlerin çoğunu hem de oraya göç etmeden yapabiliyorlar. Tüm bunlar geniş bir ölçekte gerçekleştiğinde, Asya'daki ücretler yükselir, Amerika ve Avrupa'daki ücretler düşer, bir bütün olarak dünyadaki kazanç eşitsizliği azalır. Küreselleşmeyle birlikte sermaye sahipleri de yeni yatırım fırsatları elde ederler. Sermaye zengin ülkelerde nispeten bol, yoksul ülkelerde ise nispeten kıt olduğunda, dünya kapılarının zengin ülke kapitalistlerine açılması, onları daha da zenginleştirirken yoksul ülke kapitalistlerinin yoksullaşmasına neden olur. Kapitalistler zenginleşip işçiler yoksullaşınca, gelir eşitsizliği zengin ülkelerde büyür, yoksul ülkelerde daralır. (Ama elbette gelir eşitsizliği sadece işçilerle kapitalistler arasındaki ayrımla ilgili değildir.)

Bu bölümün başında, ülkelerin ortalama gelirleri arasındaki farkın açılmakta olduğuna ya da en azından birbirine yaklaşma eğilimi göstermediğine işaret eden veriler sundum. Buna karşın dünyadaki dev ülkelerden bazıları hızla büyümektedir; dolayısıyla şu anda milyarlarca insan ortalama gelirleri yoksulluk sınırına değil, orta sınıfınkine yaklaşan ülkelerde yaşamaktadır ve bu gelişme, dünya genelinde gelir eşitliği için önemli bir lokomotiftir. Bununla beraber tüm dünya vatandaşları arasındaki eşitsizliğin (buna kozmopolit eşitsizlik de diyebiliriz) boyutunu sadece ortalamalara bakarak ve ülkelerarası eşitsizlikteki gelişmeleri yok sayarak ölçemeyiz. Sırf Çin ve Hint *ortalamaları* hızlı büyüyor diye bu zenginlik dalgasının Çin ve Hindistan'daki tüm tekneleri yukarı kaldırdığını düşünemeyiz. Ya da benim olimpiyatlardaki bayrak metaforuma dönersek, Çin ve Hindistan'ın "ortalama gelir" bayraklarının geçit törenindeki grubun arkasında kalanların elinden çıkıp ortadakilere geçmesi,

tüm Çinli ve Hintlilerin bayraklarının aynı yerde olduğu anlamına gelmez. İleri teknoloji kentlerindeki zengin Hintli kodamanlar çoktan tören grubunun ön sıralarına varmış, yoksul tarım işçilerini hep durdukları yerde, yani yine en arkada bırakmış olabilir. Eşitsizliğin ülke içindeki yayılması yeterince vahim durumdaysa, dev ülkelerin ortalara ilerlemesine ve kozmopolit gelir eşitsizliğinin büyümesine önayak olabilir.

Bölüm 5'te Amerika'da eşitsizliğin yakın zamanlardaki büyümesi belgelendi. Amerika Birleşik Devletleri tek bir örnektir ama oradaki önemli bazı faktörler –yeni teknolojiler ve küreselleşme– en azından diğer zengin ülkeler başta olmak üzere dünyanın başka yerlerinde de ortaya çıkacaktır. Yoksul ülkeler arasında da küreselleşmenin getirdiği yeni fırsatlardan herkesin faydalanmadığına dair kanıtlar vardır. Dünyadaki her ülke için geçerli olacak bir gelir eşitsizliği ifadesi olduğuna inanmasam da (bunu ölçmenin zor olduğu dışında), genel gidişatın, özellikle son yıllarda, daha yüksek bir gelir eşitsizliğine doğru ilerlediğinin açık olduğunu söyleyebilirim. Amerika Birleşik Devletleri, eşitsizlik düzeyi açısından da, başta en üst dilimdekiler olmak üzere son patlamanın büyüklüğü bakımından da bir istisnadır ama gelir eşitsizliğinin halihazırda arttığı tek ülke olmadığı kesindir. Zengin ülkelerin birçoğunda, en üstteki yüzde 1'lik dilimin aldığı paya göre ölçülen gelir eşitsizliği, hem 1980'lere dek hem de yüzyılın çoğu bölümünde azalmaya devam etti; dolayısıyla son yaşanan yükselme, ABD'de yaşanandan sadece daha küçük değil aynı zamanda daha sonra gerçekleşmiştir.

Çin'in ekonomik büyümesi coğrafi açıdan düzensiz bir büyümedir; kentler kırsal bölgelerden daha iyi durumdadır. Kırsal bölgelerde ve kentlerde yaşayan insanlar arasındaki bu tür eşitsizlikler insanları göç etmeye sevk eder ve bu da gelir farklılıklarının artmasını önler. Fakat Çin'de bir yerden bir yere göç etme koşulları çok sınırlıdır ve yüz milyondan fazla göçmen işçinin iyi işlere erişmesinin bir koşulu da ailelerinden ayrılmak zorunda kalmalarıdır. Hindistan'da eşitsizliğin yayılmasına dair göstergeler o kadar net değildir ama yine bazı bölgeler, (özellikle ülkenin güneyindeki ve batısındaki bölgeler) diğer bölgelerden iyi durumdadır. Çin ve Hindistan'da gelir vergisi kayıtları üzerinde –yüksek gelirlerle ilgili çokuluslu araştırma projelerinin bir parçası olarak– yürütülen çalışmalarda, en üst yüzde 1'lik dilimdekilerin payının her iki ülkede de oldukça hızlı genişlediği ama bunların, ABD'deki en

üst yüzde 1'lik dilime giden payın sadece yarısı (Hindistan) ya da üçte biri (Çin) büyüklüğünde olduğu görülmüştür.[15] Sırf resmi tamamlamak için ekleyeyim: Eşitsizliğin diğer büyük ülkelerde de düştüğüne işaret eden bazı göstergeler vardır ve bunlar arasında, uzun zamandır gelir eşitsizliğinde yüksek oranlara sahip iki ülke olan Arjantin ve Brezilya da yer alır.

Birçok zengin ülkede de son yıllarda gelir eşitsizliğinde artışlar görülmeye başlamıştır. Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar, enflasyon ve vergiler en büyük servetleri bile erittiğinden, bu ülkelerin çoğunda üst dilimdekilerin gelirlerinde azalma yaşanmıştır. Son otuz kırk yıl içinde, ABD gibi İngilizce konuşulan zengin ülkeler, en üstteki yüzde 1'lik dilimin aldığı payda ciddi bir artışa tanık olmuştur fakat aynı şey Avrupa'da (Norveç hariç) veya Japonya'da yaşanmamıştır. En üstteki yüzde 1'lik dilim diğerlerinden uzaklaştığında, onun altında kalan yüzde 99'un tümü ulusal ortalamalardan daha kötüye gidiyor demektir. Bu yüzde 1'in başarısı ülkeden ülkeye değişmektedir; diğer bir deyişle, ülkelerin bu konuda ne kadar başarılı olduğunu gösteren sıralama bazen yüzde 99 için, ülkenin tümü için olduğundan daha farklıdır.

Fransa ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki karşılaştırma ilginç bir örnektir. Fransa son yıllarda ABD'den birazcık daha yavaş büyümüştür ama Fransa'da alt dilimdeki yüzde 99'luk nüfus, gelir ortalamalarına bakıldığında, Amerika Birleşik Devletleri'nin alt dilimindeki yüzde 99'luk nüfusun ortalamasından daha hızlı bir büyümeye tanık olmuştur.[16] Ya da tersten söyleyelim: Fransa nüfusunun en üst dilimdeki yüzde 1'i hariç tümünün gelir ortalaması, Amerikan nüfusunun en üst dilimdeki yüzde 1'i hariç tümünden daha iyi duruma gelmiştir.

Ana dili İngilizce olan üst düzey yöneticiler hizmetlerini, ABD'deki üst düzey çalışan maaşlarının patlamasına paralel olarak, dünya pazarlarına satabiliyorsa ama bu pazarlar Fransızlara, Almanlara veya Japon yöneticilere aynı ölçüde açık pazarlar değilse, bu ülkeler arasında böyle bir farkın açılması beklenebilir. Biraz daha eğlenceli yorumlarsak, ana dili İngilizce olduğu için artık opera sanatçıları ve spor yıldızları gibi bütünleşik ve kozmopolit bir CEO kulübünde yaşayan yöneticiler için küreselleşme, muazzam büyük-

15. Anthony B. Atkinson, Thomas Piketty ve Emmanuel Saez, 2011, "Top incomes in the long run of history", Journal of Economic Literature 49(1): 3-71.
16. A.g.e.

lükte ve zengin bir pazar yaratmıştır. Hikâyenin bu versiyonunda ABD'de ve İngilizce konuşulan ülkelerdeki süper yüksek maaşlar, Amerikalı CEO'ların kendilerine fazla ödeme yaptırmalarının ve İngilizce konuşulan diğer ülkeleri de aynı şeyi yapmaya zorlamalarının bir sonucu değil, yeni küresel pazardaki süper yeteneklerin getirdiği bir şeydir.

Tüm zengin ülkeler gerek teknolojinin gerek "düşük-ücret ülkeleri"nin yarattığı rekabetle karşı karşıya kalır. Ama bunların hepsi kazanç eşitsizliği konusunda ABD'de yaşanan artışın aynısını sergilemez; başlangıçta bu eğilime direnç gösterir gibi görünen bazılarında ise yakın zamanlarda (özellikle medyandan yukarısı için) eşitsizlikte bir büyüme –kazançlarda bir açılma– yaşanıyor. Zengin ülkelerde, meslekler ve kazançlar arasında –düşük ücret ödenen hizmetlerle ilgili meslekler nispeten iyi durumda olsa da orta gelirli mesleklerin birçoğunun yerini makineler alırken veya dışkaynak kullanılırken– kutuplaşmanın yaygın olduğu anlaşılıyor.[17] Yeni bir durum olan bu kutuplaşma, eşitsizliğin gelir dağılımın alt kısmına yayılmasını sınırlıyor. Diğer eğilimler de –alt dilimlerde tek ebeveynli ailelerin, üst dilimde ise güç çiftlerinin sayısının giderek artmasıyla– yaygınlaşıyor. Vergi ve yeniden dağıtım sistemlerinin (Avrupa'da bu uygulamalar ABD'dekinden daha kapsamlı ve eşitsizliği azaltmaya daha odaklıdır), eşitsizlikte son dönemlerde görülen artışı önlemeyi başaramadığı anlaşılmaktadır.

Peki, bu ülke deneyimleri bir bütün olarak dünyadaki eşitsizlik hakkında bize ne söylüyor? Ülke eşitsizliklerinin yayılması, devlerin dünya dağılımındaki yukarı yönlü hareketlerini dengelemeye yeterli mi? Ülkelerin ortalama gelirleri birbirinden uzaklaşıyorsa ve ortalama seviyedeki ülkelerde eşitsizlik artıyorsa, bu, dünyanın daha da eşitsizleştiği *anlamına mı geliyor*?

Bu soruların sadece sonuncusunun kesin bir cevabı var: Hayır. Ülke büyüklükleri arasında muazzam farklılıklar vardır ve en azından son yıllarda devler ortalamaların çok üstünde bir hızla büyümüştür. Ülkelere tek tek baktığımızda minik ülkeleri (örneğin, bir buçuk milyon nüfuslu Gine-Bissau) devlerle (örneğin, bir milyarı aşkın nüfuslu Hindistan) aynıymış gibi sayıyoruz. Ülkelerin birbirinden kopmasının nedeni, Afrika'daki Gine-Bissau gibi küçük *ülkelerin* birçoğunun durumunun pek iyi olmamasıdır ama bu

17. Maarten Goos, Alan Manning ve Anna Salomons, 2009,"Job polarization in Europe", American Economic Review 99(2): 58-63.

bize, *insanların* gelir açısından birbirlerinden kopup kopmadığına baktığımızda göreceğimiz şeyleri açıklamaz.

Ya ülke içindeki eşitsizliğin dünya genelinde, yani ülkelerarası eşitsizliğe katkısı olur mu? Bu önemli (özellikle dünya gelir dağılımının en tepedeki kısmı için) bir noktadır ama büyük bir çoğunluk teşkil eden insanlar için belirleyici değildir; zira dünyadaki eşitsizliğin çoğu insanlar arasındaki farklılıklardan değil, ülkelerarası farklılıklardan kaynaklanmaktadır. O halde yine devlere (özellikle Çin ve Hindistan'a) ve bu devlerin dünyanın geri kalanına kıyasla ne kadar büyüdüklerine geliyoruz. Yeterince hızlı bir büyüme (Çin'deki gibi ülke içi eşitsizliğin yayılmasını beraberinde getirse de), her şeyi arkasından sürükleyecektir; en azından Çin ortalamanın altındaki yoksul ülkelerden biri olarak kaldıkça, bir bütün olarak dünyanın daha eşit bir yer olması gerekir. Tüm kanıtları bir araya toplayarak yapılan özenli tahminlere göre durum gerçekten bu şekilde gerçekleşmektedir ve diğerlerinden kopup uzaklaşan ülkelere ve ülke içi eşitsizliklerin büyümesine karşın küresel eşitsizlik ya sabittir ya da yavaş bir azalma göstermektedir.[18] Ben tam anlamıyla emin olduğumu söyleyemem ama bu gerçekten de doğru olabilir. Asıl belirsiz olan, Çin ve Hindistan'ın gerçek büyüme oranlarıdır (resmi olarak bildirilen rakamların doğruluğu); bu ülkelerle diğerleri arasında uluslararası karşılaştırmalar yapmanın zorluğu da buna eklenince belirsizlik iyice büyümektedir.

Son olarak, dünyadaki eşitsizliği önemsememiz gerekip gerekmediğini ve bunun nedenini kendimize sormalıyız. Bir ülke içindeki eşitsizlik bize o ülkedeki adalet anlayışı hakkında bazı ipuçları verir: O ülkenin tüm yurttaşları (isteseler de istemeseler de vergi ödemek ve ülkenin yasalarına, politikalarına uymak zorunda olan insanlar), yükümlülüklerine paralel bir şekilde makul karşılıklar alabiliyorlar mı? Felsefeci Donald Dworkin'in ifade ettiği gibi, "Yurttaşları üzerinde egemenlik uygulayan, yasalara bağlı ve uyumlu olmalarını talep eden bir siyasi topluluk, yurttaşlarının tümüne yansız ve nesnel davranmalıdır."[19] Şurası da gerçek ki, gelir

18. Branko Milanovic, 2007, Worlds apart: Measuring international and global inequality, Princeton University Press. Önemli bir güncelleme için bkz. Branko Milanovic, 2010, "Global income inequality", http://siteresources.worldbank.org/INTPOVRES/Resources/477227-1173108574667/global_inequality_ presentation_milanovic_imf_2010.pdf.

19. Ronald Dworkin, 2000, Sovereign virtue, Harvard University Press, s. 6. Thomas Nagel'den alıntı, 2005, "The problem of global justice", Philosophy and Public Affairs 33(2): 113-47, s. 120.

dağılımında adaletli olmak konusunda herkes farklı fikirlere sahiptir; aynı şekilde ABD'deki yüksek ve giderek yayılan eşitsizliğin adil olup olmadığı konusunda da fikirler farklıdır ve bu durum, gelir eşitsizliği konusunda bir şeyler yapmanın gerekip gerekmediği, yapılacaksa ne yapılması gerektiği konusundaki ulusal tartışmalarının odağındadır.

Uluslararası durum ise farklıdır. Tüm insanların bağlı olduğu ya da adil olup olmadığına karar verilmesi gereken uluslararası eşitsizlikler için başvurulabilecek bir dünya hükümeti yoktur. Uluslararası eşitsizlik ölçümü, ulusal politikalarda olduğu gibi, istatistik desteğiyle uluslararası politikalar çizilmesi için kullanılabilecek bir araç değildir. Kaldı ki, bireyler arasındaki küresel gelir eşitsizliğini gösteren resmi istatistikler de yoktur; belki de bu konu akademisyenlerin münferit merakına bırakılması gereken bir konudur. Bu yaklaşımda gerçek payı büyüktür ama karşı savlar da vardır. Bir dünya hükümeti olmamasına karşın Dünya Ticaret Örgütü ve Dünya Bankası gibi küresel kurumlar vardır; bu kurumların politikaları pek çok ülkede insanların gelirlerini etkilemektedir, faaliyetleri gerektiğinde insanların adaleti temel alan taleplerini desteklemeye yetecek kadar devlet*imsi* sayılabilir. Bu kurumların hiçbirinin küresel vergiler koyma veya yeniden dağılım yapma yetkisi ya da olanağı yoktur ama faydalı ya da zararlı olma potansiyelleri, gelir dağılımını en azından denetlemeleri için bir sebep olabilir. Dünya birleşik bir dünya olmayabilir ancak birbiriyle hiçbir etkileşimi olmayan, birbirinden tamamen kopuk devletlerden de oluşmamaktadır.

KISIM III

Yardım

7
Geride Kalanlara Yardım Etmenin Yolları

BİR MİLYARA YAKIN insan hâlâ maddi yoksunluk çekmekte, hâlâ milyonlarca çocuk tesadüfen yanlış yerde doğduğu için ölmektedir; zayıflık ve büyürken yaşanan sorunlar nedeniyle Hintli çocukların neredeyse yarısının beden şekilleri bozulmuştur. Bu insanlar Büyük Firar'ın geride bıraktığı milyonlarca insanın sadece bir kısmıdır. Geçmişte olduğu gibi, bu eşitsizliğin muazzam büyüklüğünün bizzat kendisi, onu yok etmenin çarelerini de getirecektir. Firarı destekleyen bilimsel ve teknolojik ilerlemeler herkese açıktır ve firarın faydalarını ya da geride kalmanın içerdiği dehşeti tekrarlama gereği duymuyorum. Güney ve Doğu Asya'daki bazı ülkeler, öndekilere yetişme fırsatı yakalamış ve milyonlarca insanı yoksulluktan çekip çıkarmış, milyonlarcasını da erken ölümden kurtarmıştır. Ne var ki hâlâ yerini koruyan birçok kasvetli eşitsizlik vardır.

II. Dünya Savaşı'ndan bu yana zengin ülkeler, dış yardımlarla bu farkları kapatmaya çalışmaktadır. Dış yardım, zengin ülkelerin yoksul ülkelere yaptığı ve yoksulların hayatlarını iyileştirmeyi amaçlayan kaynak aktarımıdır. Eskiden kaynaklar, askeri istilalar ve sömürgecilik yoluyla yoksul ülkelerden zengin ülkelere olmak üzere ters yönde akardı. Sonraki dönemlerde zengin ülke yatırımcılarından yoksul ülkelere giden para kaynağı ise yerel halkın hayatını iyileştirmek için değil, kâr sağlamak içindi. Ticaret yoluyla hammaddeler zengin ülkelere getirilip karşılığında işlenmiş ürün

satıldı; ama sadece birkaç ülke hammadde satarak zengin olabildi. Birçoğuna yabancı mülkiyet ve yurtiçi eşitsizlikler miras kaldı. Böyle bir tarihi varsa da, lehdarının fayda görmesi için tasarlanan dış yardımlar tamamen farklı bir şeydir.

Geçmişte, geride bırakılanların bekleyebileceği en iyi şey eski firarlardan bir şeyler öğrenmekti ve kaçanlar arkalarından tünelleri kapatmadıysa şansları da vardı. Eskiden olmayan bir şansın dönüp yardıma gelmesi, yeni bir şeydir. Bu bölümde dış yardımın gerçekte Büyük Firar'a ivme mi verdiğini yoksa –karışık nedenler, siyaset veya kasti olmayan sonuçlar yasası yoluyla– tam tersini mi yaptığını görmeye çalışacağız.

MADDİ YARDIM VE KÜRESEL YOKSULLUK

Küresel yoksullukla ilgili en çarpıcı gerçeklerden biri de onu –örneğin dünyadaki yoksulların banka hesaplarına sihirli bir para transferi yaparak– çok küçük bir çabayla bile giderebilecek olmamızdır. 2008'de, dünya genelinde günde bir dolardan azıyla yaşayan insan sayısı 800 milyon civarındaydı. Ortalama olarak bu insanların her birinin günde 0,28 dolar "eksiği" vardır; günlük ortalama harcamaları 1 dolar değil de 0,72 dolar ise, bir anda yoksulluktan çıkıvereceklerdir![1] Bu eksikliği günde çeyrek milyar dolardan azıyla kapatabiliriz: 0,28 dolar çarpı 800 milyon eşittir 0,22 milyar dolar. Amerika Birleşik Devletleri bunu tek başına yapmaya çalışsa, Amerikalı her erkek, kadın ve çocuk günde 0,75 dolar (çocukları çıkartırsak günde 1 dolar) vermek zorunda kalırdı. Buna Britanya, Fransa, Almanya ve Japonya'daki yetişkinler de katılsaydı, vereceğimiz para kişi başına günde 0,50 dolara düşerdi. Hatta bu bile ihtiyacımız olandan fazla. Dünyadaki yoksulların çoğu yiyeceğin, barınmanın ve diğer temel ihtiyaç malzemelerinin görece daha ucuz olduğu ülkelerde yaşamaktadır; Hindistan'da harcanan bir dolar, 2,50 dolarlık bir değer satın alır; yani yoksulların satın alma gücü (satın aldıkları ürünle bağlantılı olarak) bu bölgelerde farklıdır.[2]

Bu hesaptan yola çıkarak, Amerikalı her yetişkin günde 0,30 dolar bağışlasa ya da Britanya, Fransa, Almanya ve Japonya'daki yetişkinlerin oluşturacağı bir koalisyon kurup her birinin günde

1. Buradaki rakamlar Dünya Bankası'nın web sitesinde verilen yoksulluk rakamlarıdır, http://iresearch.worldbank.org/PovcalNet/index.htm?3.

2. Angus Deaton ve Olivier Dupriez, 2011, "Purchasing power parity exchange rates for the global poor", *American Economic Journal: Applied Economics* 3(2): 137-66.

0,15 dolar vermesini sağlasak, dünyada yoksulluğun silineceği gibi çarpıcı bir sonuca varırız.

Küresel yoksulluğun sırf bu kadar minik bir meblağın verilememesi yüzünden varlığını koruyabildiğine inanmak çok zor. Bu hesabın, yoksulluğun silinmesi açısından neden *hiçbir anlamı olmadığını* anlamak ise bu bölümün temaları arasında yer alıyor. Göreceğimiz gibi, asıl mesele 0,15 doların çok az olması *değildir*. Bunu 0,30 dolar veya 1,50 dolara çıkarmak da yoksulluğu tarihe gömmez.

Yaptığım bu hesap, insanları sadece günde en az 1 dolar tutarındaki asgari değere çıkarmayı içerir. Bundan çok daha önemli olan sağlık ve yaşam kurtarma meselelerine çözüm getirmez. Bir dizi web sitesi, hangi yardım kuruluşlarının bu cephede iyi işler yaptığı konusunda çeşitli tavsiyeler vermektedir. Felsefeci Toby Ord tarafından yürütülen givingwhatwecando.org sitesi, yılda 15.000 dolar kazanan birinin, 1500 dolar bağış yapması halinde bunun, "yılda 1,5 hayatın kurtulması ya da ilgi gösterilmeyen tropikal hastalıklar yüzünden yaklaşık 5.000 çocuğun tedavi edilmesi anlamına geldiğini" söyler.[3] Bu rakamların temel aldığı zemine itirazlarımdan daha sonra söz edeceğim, ama bunlar özenle hesaplanmış ciddi kestirimlerdir ve getireceği faydalara kıyasla düşük rakamlardır. Bunun kadar dikkatli hesap yapmayan başka kişiler daha da düşük rakamlar bulurlar. Giriş bölümünde adı geçen aktör Richard Attenborough, 2000 yılında yazdığı bir gazete makalesinde UNICEF'in Mozambik'teki bir çocuğun hayatını 17 pense yani yaklaşık 0,27 dolara kurtarabileceğini söylemişti.[4]

Yukarıda benim yaptığım da dahil olmak üzere bu türden hesaplar, *yardım yanılsaması* adını verdiğim durumun örnekleridir; yardım yanılsaması, zengin ülkelerdeki zengin insanların, yoksul ülkelerdeki yoksullara daha çok para vermesi halinde küresel yoksulluğun silineceği şeklindeki yanlış inancı ifade eder. Bense yoksulluğun silinmesinden çok daha farklı bir savı, yardım yanılsamasının aslında yoksulların hayatının iyileşmesine engel olduğunu öne süreceğim.

Dünyadaki yoksulluğu günde 0,15 dolara yok edeceğimizi söyleyen hesaplamalar ne anlam taşıyor? Bu kadar az bir çabayla yok

3. http://www.givingwhatwecan.org/.

4. Richard Attenborough, "17p to save a child's life", *The Observer*, 4 Mart, 2000, http://www.guardian.co.uk/world/2000/mar/05/mozambique.theobserver.

etmenin mümkün olduğu küresel yoksulluk neden hâlâ varlığını koruyabiliyor? İşte bunun dört muhtemel nedeni:

- Ahlaki kayıtsızlık: Zenginler aldırış etmiyor.
- Kavrayamamak: İnsanlar kayıtsız değil; ama yoksulluğa karşı bir şeyler yapmanın ne kadar kolay olduğunu anlayamıyor.
- Yardımların etkisi olabilir; ama yanlış yönlendiriliyor ve halihazırda etkisizleşmiş durumda.
- Yardımlar genelde etkisiz; hatta bazı durumlarda zararı bile olabiliyor.

Bu görüşlerin hepsini aşağıda ele alacağım ama en iyisi ahlaki kayıtsızlık ve yoksulluğun giderilmesinin kolay olup olmadığıyla başlamak. Zenginler, milyarlarca insanı mutlak sefaletten çıkarmak için minicik bir fedakârlık yapmayı reddedecek kadar duyarsız olabilirler mi? İnsanlar, dostları ve aileleri söz konusu olduğunda muhtemelen duyarsız olamazken kendilerinden çok farklı ve binlerce kilometre uzakta yaşayan insanlara karşı pek sorumluluk duymuyor olabilirler. Adam Smith böyle olmayacağına inanır. Çin'de muazzam bir deprem olsa ne olur diye düşünüp yazdığı meşhur metninde, Çin'de yaşamayan birinin, hiç görüp tanışmadığı yüz milyon Çinlinin hayatını kurtarmak için küçük parmağını vermeyi reddedip reddedemeyeceğini sorar ve konuyu şöyle bağlar: "Dünya ne kadar büyük bir yoksunluk ve yozlaşma içinde olursa olsun, asla bunlara göz yumabilecek bir alçak yaratmadı."[5] Smith'in çağdaşı David Hume, küreselleşmenin (on sekizinci yüzyıl) insanları daha anlayışlı yapacağını ve herkesin coğrafi olarak uzakta yaşayanlara yardım etmeye hazır hissedeceğini öne sürer ve bence bu görüş günümüzdeki küreselleşme için çok daha büyük bir geçerliliğe sahiptir.[6]

Felsefeci Peter Singer, arada mesafe olmasının durumu değiştireceği fikrinin tersini uzun uzadıya savunur ve insanın Afrika'daki bir çocuğa yardım etmeyi reddetmesiyle, yoldan geçen birinin sığ bir havuzda boğulmakta olan bir çocuğun hayatını kurtarmayı reddetmesini karşılaştırır; kurtaran kişinin giysilerine gelebilecek ufak tefek zarar gibi, bu kurtarışın küçük bir maliyeti olacağını

5. Smith, 1767, *Theory of moral sentiments*, s. 213.
6. David Hume, 1912 [1777], An enquiry concerning the principles of morals, Tahminen Gutenberg edisyonu, bölüm I (orijinali 1751'de yayımlanmıştır).

da işin içine katar. Afrika'daki küçük çocuğun çok uzakta olması, yardım eli uzatmak gibi ahlaki bir yükümlülüğü değiştirmez; çünkü bizim yerimize o mesafeyi katedebilen Oxfam gibi uluslararası yardım kuruluşları vardır.

Oxfam ve diğer yardım kuruluşlarının etkili olduğunu kabul edersek, bağış yapmayı reddetmek, boğulan çocuğu kurtarmayı reddetmenin ahlaki eşdeğeridir. 1971'de, Bangladeş'in Pakistan'dan kopmasıyla sonuçlanan savaş sırasında çekilen acıları kaleme alan Singer yazısını şöyle bitirmişti: "Bence, insanları açlıktan kurtarma gibi ortodoks tedbirler veya nüfus kontrolü ya da her ikisi aracılığıyla bu konuda yapabileceğimiz şeylere ilişkin ciddi bir itiraz yok."[7] Singer'ın daha yakın zamanda yazdığı yazılar[8] yardımın etkili olduğu iddiasını korumayı sürdürür. Ayrıca giving-whatwecan.org ve givewell.org gibi bir dizi web sitesi,[9] uluslararası yardım örgütlerinin verilerini ve yoksulluğun azaltılmasında veya sağlığın iyileştirilmesinde etkili olup olmadıklarını inceleyerek potansiyel (fakat belki kuşkulu ve temkinli) bağışçılara tavsiyelerde bulunur. Destek verme görevine dair etik tartışmalar gerçekten de zorludur ama mesele ahlaki değil uygulama, yani "bizlerin" (dünyanın yoksul olmayan kesimi), "onlara" (dünya genelindeki yoksullar) yardımcı olma yeteneğine sahip olup olmadığımız meselesidir.

Bu bölümün açılış paragrafındaki iddianın (günde 0,15 dolar versek, günde bir dolara yaşayan insanları yoksulluktan kurtarırız) en azından tamamlanmamış bir tarafı olduğu da açıktır. Gerçekte birçok insanın bu hesaba ilk tepkisi, 0,15 doların yeterli olmayabileceği yönündedir: Dahası işin içinde kayıplar ve idari masraflar da vardır, dolayısıyla belki bu rakamın günde 0,50 dolar, hatta bir veya iki dolar olması gerekir. Ahlaki yükümlülük, 0,15 dolar gibi küçük bir maliyeti değil, "bizim" sahip olduklarımıza oranla bu maliyetin ne kadar düşük olduğunu temel alır. Her hâlükârda özellikle bu derece zorluk içinde yaşayan insanlara asla zarar vermemek gibi, bundan daha güçlü bir ahlaki yükümlülükten söz edilebilir. Para

7. Peter Singer, 1972, "Famine, affluence, and mortality", *Philosophy and Public Affairs* 1(1): 229-43; sayfa 242'den alıntı.
8. Peter Singer, 2009, *The life you can save: Acting now to end world poverty*, Random House.
9. Bu bölümdeki dış yardımla ilgili veriler, aksi açıkça belirtilmedikçe, ya OECD, Kalkınma Destek Komisyonu'nun şu adresinden, http://www.oecd.org/dac/stats/ veya World Bank, World Development Indicators (Dünya Bankası, Dünya Gelişme Göstergeleri)'nden alınmıştır: http:// databank.worldbank.org/data/home.aspx.

vermekle ilgili görüşlerin tümü –miktar ne olursa olsun- daha çok parayla her şey düzelir önermesine dayanır. İlk bakışta çelişkili görünebilir; ama ben, şu anda yaptığımızdan *daha çok* yardımda bulunmanın –en azından şu anda verdiğimiz gibi veriliyorsa- işleri daha iyiye değil, daha kötüye götüreceğini savunacağım.

Amerika Birleşik Devletleri'nin milli gelirinden dış yardıma ayırdığı pay, diğer zengin ülkelerden daha küçüktür ama yine de kişi başına 0,15'ten epey fazla bağış yapar. 2011'de tüm zengin ülkelerin yaptığı resmi dış yardımın toplam miktarı 133,5 milyar dolardır; bu da dünyadaki her yoksul insan için günde 0,37 dolara ya da yoksul bir ülkenin satın alma gücü bakımından günde 1 dolardan biraz eksiğine denk gelir. Özel yardım kuruluşlarının ve uluslararası STK'ların topladığı çok büyük meblağları (30 milyar dolar kadar) buna katmıyoruz. En azından diyebiliriz ki, para zengin ülkelerdeki insanların ve hükümetlerin elinden, doğrudan doğruya yoksulluk sınırının altında yaşayanların eline verilse, bu yardım akışları, günde bir-dolara-yaşamakla ilgili küresel yoksulluğu silmeye yeter de artar bile. Bunun neden gerçekleşmediğini anlayamadığımız sürece yardımlar hakkında akla uygun bir şey söyleyebilmemize imkân yok.

En başta yaptığımız hesaplama, dış yardımlarla ilgili "hidrolik" yaklaşıma bir örnektir: Hidrolik yaklaşımı benimseyenler; bir uçtan su pompalarsanız, diğer uçtan su çıkması gerekir diye, düşünür.[10] Yani burada, küresel yoksulluğun yok edilmesi veya ölmek üzere olan çocukların hayatlarının kurtarılması bir mühendislik problemi olarak görülür; konuya, su tesisatının veya bozuk bir arabanın tamir edilmesi sorunu gibi bakılır: Bize yeni bir şanzıman lazım, fiyatı şu kadar, iki yeni lastik, fiyatı şu kadar artı bir de işçilik maliyeti. Oysa çocukların hayatları, her biri birkaç dolar tutan bir böcek öldürücünün sıkıldığı cibinlikler (sıtmaya karşı koruma) veya bir dozu 0,25 dolar tutan ağızdan rehidrasyon tedavisi ya da her biri bir iki dolar olan aşılar yaparak kurtulur. Projelere, programlara ve makinelere yapılan yatırımlar ekonomik büyümeye can verir ve büyüme, yoksulluğun en güzel çaresidir. İstatistiksel analizler ekonomik büyüme ile yatırıma ayrılan milli gelir payı arasında çok sıkı bir bağ olduğunu gösterir; o halde bir ülkenin daha hızlı büyümesi ve yoksulluğu daha

10. Bu terimler Jonathan Temple'a aittir, 2010, "Aid and conditionality", Handbook of development economics, Elsevier, Chapter 67, s. 4420.

hızlı yok etmesi için ilaveten ne kadar sermayeye ihtiyacı olduğu doğrudan hesaplanabilir.

Bu tür hesaplamaların yanlışlığı uzun zamandan beri tartışılan bir konu; ama bu tartışmalar onların bugün bile pek çok insana cazip gelmesini engellemiyor. 1971'de yazdığı bir metinde Peter Bauer, çok önemli bir noktaya değiniyor: "Sermaye dışında tüm diğer koşullar mevcutsa, çok geçmeden yerel bir sermaye oluşacaktır ya da ticari şartlarla yurtdışından gelerek özel şirketlere veya hükümetlere ulaştırılır, bu sermaye daha yüksek vergi gelirleriyle veya kurumların kârlarıyla karşılanır. Fakat kalkınma koşulları mevcut değilse, o zaman (bu koşullarda tek kaynak harici sermaye olacaktır) yardımlar atıl kalacak, dolayısıyla etkisiz olacaktır."[11] Günümüzde, uluslararası özel sermaye akışının ulaşılabilirliği ve boyutu Bauer'in o günlerde aklından bile geçiremeyeceği kadar büyüktür; 1971'de doğru olan bu görüş, bugün daha da güçlenmiştir.

İşte dış yardımların merkezindeki ikilem de budur. "Kalkınma koşulları" mevcutsa, yardım gerekmez. Yerel koşullar kalkınmaya olanak vermiyorsa, yardımların faydası dokunmaz hatta bu koşulların devamını sağladığı için zarar bile verir. Bu ikilem yok sayılınca neler olduğuna dair pek çok örnek göreceğiz. Kalkınma ajansları tekrar tekrar kendilerini bu bıçak sırtında buluyorlar; yardım, ancak ona en az ihtiyaç duyulduğunda işe yararken, nihai bağışçılar bağışlarının en çok ihtiyacı olanlara ulaşması gerektiği konusunda ısrarlıdırlar. Bauer'in formülasyonu yatırım ve büyüme sermayesine yönelik olsa da, daha geniş kapsamlı bir geçerliliğe sahiptir. Yoksulluk, kaynak veya fırsat eksikliğinin sonucu değil de yetersiz kurum, yetersiz hükümet ve kötü politikaların bir sonucuysa, bu yoksul ülkelere –özellikle de *hükümetlerine*– para bağışı yapmak, yoksulluğun silinmesini değil, sürüp uzamasını sağlayacaktır. Yoksulluk karşısında hidrolik yaklaşım da yanlıştır ve yoksulluğun giderilmesi bozuk bir arabanın tamir edilmesine veya sığ bir havuzda boğulmakta olan çocuğu çekip çıkarmaya benzemez.

11. Peter Bauer, 1971, *Dissent on development*, Weidenfeld ve Nicolson, Temple'ın, "Aid and conditionality", s. 4436'dan alıntılanmıştır.

YARDIMLARLA İLGİLİ GERÇEKLER

Günümüzde yapılan yardımların küresel yoksulluğu ortadan kaldıramamasının bir nedeni de pek ender olarak bu yönde çaba gösteriliyor olmasıdır. Dünya Bankası, yoksulluğu yok etme bayrağını taşır ama yardım akışlarının çoğu onun gibi çokuluslu örgütler aracılığıyla değil, bir ülkeden diğerine yapılan "iki taraflı" yardımlar olarak gider ve her ülke bu yardımı farklı bir amaçla kullanır. Son yıllarda, bağışta bulunan bazı ülkeler gerçekten yoksulluğu azaltma amaçlı yardımları vurgulamaya başladılar; Britanya'daki Uluslararası Kalkınma Bölümü (DFID) bunun liderlerinden biridir. Fakat çoğu örnekte, yapılan yardımlar, onları alacak olanların ihtiyaçlarına göre değil, bağışçı ülkenin yurtiçi ve yurtdışı çıkarlarına göre belirlenir. Bağış yapan hükümetlerin demokratik ülkeler olduğunu ve vergi ödeyen halkın parasını kullandığını düşünürsek bu pek de şaşırtıcı değildir. Pek çok ülkede küresel yoksulluğun azaltılmasını savunan güçlü bir seçmen grubu varsa da (Britanya bunun iyi bir örneğidir), bağış yapanlar genelde kendilerinin önemli çıkarlarının bulunduğu eski sömürgelerle iyi ilişkileri korumak ve siyasi ittifaklar dahil bir dizi koşulu da dengede tutmak zorundadır. Bağışçının çıkarları sadece insani kaygılar taşıyan yurttaşlarını değil, dış yardımla doğacak fırsatları (ürünlerinin oraya satılması) ve tehditleri (gelişmekte olan ülkelerin rekabeti) idare edecek ticari menfaatleri de içerir. Yine de Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi birçok ülke, zengin ve demokratik bir dünya yaratmak şeklinde genel hedefler dile getirirler ve bunların küresel yoksulluğun azaltılmasıyla uyumlu olduğu açıktır.[12]

Yardımla ilgili *belirtilen* amaç, göründüğünden daha önemsiz olabilir. Yardım, tipik olarak farklı hedeflere yöneltilebilir; dolayısıyla hükümet kendisine yapılan askeri yardımlarla tank ve uçak satın almaya niyetlenirken, bu yardımların okul ve hastane fonları sağlaması bile olasıdır. Fakat elbette kaygı verici olan bunun tersinin yapılmasıdır. Ekonomik kalkınmanın öncülerinden Paul Rosenstein-Rodan, 1940'larda şöyle demişti: "Bir enerji santrali kurduğunuzu zannederken, gerçekte bir geneleve mali destek sağlıyor olabilirsiniz."[13] Amerika Birleşik Devletleri, kendisine siyasi destek

12. Bu bölümdeki çoğu verinin kaynağı: Roger Riddell, 2007, Does foreign aid really work? Oxford.

13. Alıntılandığı kaynak: Devesh Kapur, John P. Lewis ve Richard Webb, eds., 1997, *The World Bank: First half century*, Cilt 1: History, Brookings Institution Press, s. 128.

vermesi için bir müttefikine bağış yaptığında, o müttefikin parayı yoksulluğu azaltmak, sağlık veya eğitim gibi alanlarda kullanmasını engelleyecek hiçbir şey yoktur. Bu nedenle, yardımları amaçlarına göre ayırmak çok bir anlam ifade etmeyebilir.

Dış yardımın en büyük bileşeni resmi kalkınma yardımları (RKY) adıyla bilinir, bu terim zengin bağışçı ülkelerin hükümetleri tarafından yoksul ülkelerin kalkınması ve refahı için bağışlanan fonları kapsar. OECD'nin tüm bu kayıtları tutan Kalkınma Yardımları Komisyonu'na (KYK) göre, 2011'deki toplam RKY 133,5 milyar dolardır. Kalkınma Yardım Komisyonu'nda yer alan ve milli gelirinin yüzde 0,1'iyle (Yunanistan ve Kore) veya yüzde 1'iyle (Norveç ve İsveç) katkıda bulunan 23 ülke vardır ve 2011 ortalaması milli gelirlerin yüzde 0,5'inin altındadır. Resmi kalkınma yardımları 1960'lar ve 1970'lerde hızla yükselmiş, 1960'tan 1980'e kadar gerçek değerini ikiye katlamıştır. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesi ciddi azalmalara (kendi başına bir bağışçı niyeti göstergesi) yol açmış ve 1997'deki toplam, 1980 değerinin altına düşmüştür. O zamandan bu yana, resmi kalkınma yardımları yüzde 50'den fazla artış göstermiştir. Toplam yardım meblağı yaklaşık olarak 5 trilyondur (2009 fiyatlarıyla).

Amerika Birleşik Devletleri şu anda en büyük (nüfus açısından) resmi kalkınma yardımı tedarikçisidir; onu Almanya, Britanya, Fransa ve hemen ardından da Japonya izler. Milli gelir payı açısından (bu bir bağışçı taahhüdü ölçüsü olsa da yoksulların ihtiyacının giderilme ölçüsü olmadığı açıktır) bakıldığında, milli gelirinin yüzde 0,2'si ile Amerika Birleşik Devletleri en düşük payı, İskandinav ülkeleri, Hollanda ve Lüksemburg ise en yüksek payları ayırmaktadır.

Yardımlara, bağışçının gelir payı açısından bakmak biraz kafa karıştırır. BM neden sürekli ülkeleri yüzde 0,7'lik bir bağışçı payı için zorlamaktadır? Gerçekten bir çocuğu havuzda boğulmaktan kurtaracaksak, kurtarıcının gelirinin konuyla bir ilgisi olamaz. Bunun hidrolik türden bir açıklaması vardır: Binyıl Kalkınma Hedefleri gibi hedeflere ulaşmak, zengin ülkelerin GSYH'sinin yüzde 0,7'sine mal olacaktır. Bu, bölüm başında yaptığım hesaplamaya benziyor ve aynı ölçüde saçma. BM'nin ne kadar yardım yapılırsa o kadar iyi olur, diye düşünüyor olması muhtemeldir (üye ülkelerde yaşayan insanlar için değilse de o ülkelerin hükümetleri için bu doğru olabilir) ve yüzde 0,7 de çıkılabilecek en yüksek nokta olabilir. Bundan daha önemli bir açıklama da bu hedefi ka-

bul eden hükümetlerin, yoksullara yardım edilmesini önemseyen çok seçmeni olmasıdır ama bu seçmenler sadece harcanan parayı öğrenebilirler, sonucun ne olduğunu değil. Bu gibi durumlarda yardım, yoksulların kaderini değiştirmekten ziyade sadece bizim yardımda bulunma ihtiyacımızı tatmin eder.

Dış destekler, resmi yardımlardan ibaret değildir. Binlerce yardım kuruluşu ve STK, küresel insani yardım ve kalkınma çalışmalarına dahildir ve bunların en büyükleri yarım milyar dolardan fazla yıllık bütçeleriyle gerçekten güçlü kuruluşlardır. Bağımsız hareket edebildikleri gibi, ulusal ve uluslararası aracılar olarak da çalışabilirler. Bu tür kuruluşların, zengin ülkelerden yoksul ülkelere yapılan toplam transferlere yüzde 25-30 daha ilave katkı yaptıkları düşünülmektedir. Şeffaflıkları ve ne kadar etkili oldukları ise birinden diğerine epey değişiklik gösterir. Ayrıca Kalkınma Yardımları Komisyonu'na bağlı olmayan ve komisyonun istatistiklerine girmeyen Brezilya, Çin ve Suudi Arabistan gibi geleneksel olmayan bağışçılar da vardır.

Resmi kalkınma yardımlarının yaklaşık yüzde 80'i iki ülke arasında yapılır; geri kalanı ise Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) ve AIDS, Tüberküloz ve Sıtmayla Mücadele Küresel Fonu gibi çokuluslu örgütler aracılığıyla yürütülür. Bazen çokuluslu yardımların, iki taraflı yardımlara kıyasla, yurtiçindeki siyasi kaygılara daha az maruz kaldığı, daha şeffaf ve etkili olduğu öne sürülür; oysa Dünya Bankası'nın, en büyük bağışçısının arzularının tersine bir yol çizmesi kolay değildir ve BMKP en az şeffaf ve en etkisiz bağışçıları olan kurum olarak değerlendirilmektedir.[14] Bağışçıların ve kuruluşların çokluğu –resmi yardımlar bazen tek bir ülke içinde bile bağımsız çalışan bir dizi (ABD'de 50 adet) farklı devlet kurumuna yönlendirilir– toplam rakamları takip etmeyi güçleştirdiği gibi, herhangi bir koordinasyon gerektiğinde, birbirlerinin politikalarını ezmelerini önleme konusunda da devasa sorunlar yaratmaktadır.

Yardım dağıtılan pek çok ülke vardır, bazı bağışçılar 150'yi aşkın ülkeye fon bağışı yaparlar. Bağışçıların *insanlardan* ziyade *ülkelere* yardım ettikleri anlaşılmaktadır ve mümkün olduğu kadar çok sayıda ülkeye yardım etmeyi tercih ederken, yoksulların nerede yaşadığına pek dikkat etmezler. Sonuç olarak, kişi başına veya

14. William Easterly ve Claudia R. Williamson, 2011, "Rhetoric vs reality: The best and worst of aid agency practices", *World Development*, 39(11): 1930-49.

gelirlerine orantılı olarak az nüfuslu ülkelere yapılan yardımlar, kalabalık nüfuslu ülkelere yapılanlardan daha çoktur. Bununla beraber, yoksulların çoğu *kalabalık nüfuslu* ülkelerde yaşamaktadır; dolayısıyla, bağışçıların "yardım dağıtım" şekli, yardımların yoksullara etkili bir şekilde gidememesinin bir diğer sebebidir.

Dünya Bankası verilerine göre, 2010'da kişi başına en çok yardım alan ülkeler Samoa (802 dolar), Tonga (677 dolar) ve Yeşil Burun Adaları (664 dolar) iken Hindistan'da kişi başına alınan en yüksek miktar 3,10 dolar (1991), Çin'de 2,90 dolardır (1995). Daha önce de gördüğümüz gibi, tüm dünyadaki yoksulların yarısına yakını (2008'de yüzde 48) ya Çin'de ya Hindistan'da yaşamaktadır ve 2010 yılında Çin ile Hindistan resmi kalkınma yardımı olarak toplam sadece 3,5 milyar dolar ya da toplam yardımların yüzde 2,6'sını almışlardır. Dünyadaki yoksulların yarısının, resmi kalkınma yardımlarının yalnızca kırkta birini almış olmaları, kesinlikle dünyadaki en eşitliksiz ölçümlerden biridir.

Elbette, çok hızlı büyümekte olan Çin ve Hindistan'ın güçlerinin yoksulluğu kendi başlarına yok edebileceği, resmi kalkınma yardımına (RKY) ihtiyacı olmadığı düşünülmüş olabilir; her ikisine de özel yatırımlar yoluyla nakit girişleri olmaktadır (Hindistan'a RKY'nin altı katı, Çin'e RKY'nin elli yedi katı kadar). Bu yüzden yardımların aslında en çok faydalı olabileceği yerlere gittiği düşünebilir. Fakat Samoa ve Tonga'nın neden *bu kadar* çok yardıma ihtiyacı olduğu pek açık değildir. Bu ülkelerin büyüme oranları da etkileyicilikten uzaktır. Bu gerçekler, insanları yoksulluktan çıkarmak için kişi başına daha çok para yollayarak yardım eden bağışçıların hidrolik görüşleriyle pek uyuşmamaktadır, aynı yardım ekonomik büyümeyi tetikleyerek yoksulluğu azaltacak şekilde de yapılabilirdi.

Yardımların dağıtılış şekli, bağışçı ülkelerin kendi politikalarını yansıtır. Fransa'nın yardımları ağırlıklı olarak eski Fransız sömürgelerine gider. Amerikan yardımları da hep Amerika'nın dış politikasını yansıtmıştır; Soğuk Savaş sırasında komünizme karşı müttefiklerini desteklemiş, Camp David Anlaşması'ndan sonra Mısır ve İsrail'e destek vermiştir ya da yardımların odağına yeniden yapılandırılacak Irak ve Afganistan'ı almıştır. Bazı ülkeler ise yardımlarını "bağlar" (bağlı dış yardım) ve fonların bağışçının mallarına (yiyecek yardımları dahil) harcanmasını ya da bağışçının mallarının bağışçıya ait gemilerle taşınmasını zorunlu tutar. Bazı kestirimlere göre, ABD yardımlarının yüzde 70'i hiçbir zaman

(en azından nakit olarak) alıcı ülkeye ulaşmamaktadır. Bağlı dış yardımlar, bağışçının ülkesinde yardımı destekleyen bir seçmen kitlesi oluşturmasını sağlar ama yardımı alacak yerin göreceği faydayı kesinlikle azaltır. Son yıllarda, bu tür dış yardımlar hayli azaltıldı. Örneğin, Britanya'da artık yasadışı ama pek çok yerde hâlâ yaygın. Son tahminlere göre 1987 ile 2007 arasında resmi kalkınma yardımlarının 'bağlı' bölümü, yiyecek yardımı ve teknik destek kısmı ile birlikte (her ikisi de genelde alıcı açısından düşük değerdedir) yüzde 80'den yüzde 25'e düştü.[15]

Resmi kalkınma yardımlarının çoğunun gönderildiği yerlerin –bırakın yoksulların yaşadığı ülkeler olmalarını– düşük gelirli ülkeler dahi olmaması, yoksullukla ilgili hedeflendiği söylenen her şeyle doğrudan çelişir. Bir kez daha söyleyelim, hedef tespitinde dikkate değer bir artış vardır ama bu, olağanüstü düşük bir tabandan başlamaktadır. Resmi kalkınma yardımlarının OECD'nin en az gelişmiş ülkeler dediği yerlere giden payı, 1960'ta yüzde 10'u çok az geçerken, bugün üçte bire çıkmıştır. Bugün bile, resmi kalkınma yardımlarının yarısından fazlası orta-gelirli ülkelere yapılmaktadır. Bu aslında düşünüldüğü kadar kötü bir şey değil. Dünya Bankası, son büyüme rakamları nedeniyle Çin'i artık orta-gelirli, Hindistan'ı ise alt-orta-gelirli ülke olarak sınıflandırmaktadır; her ikisi de kendi ülkelerindeki yoksullukla baş edebilir. Günümüz dünyasında, yoksul insanları hedeflemekle, yoksul ülkeleri hedeflemek arasında büyük fark vardır.

Resmi yardımlar ve STK'lardan gelen insani yardımlar dahil olmak üzere dış yardımlar, genelde, kendi nüfuslarına yardım etme konusunda adım attığı görülmeyen ya da bu konuya pek ilgi göstermeyen rejimlere gider. Bağışçılar bu yardımları siyasi amaçlarla yapabilirler; örnekler arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin uzun zamandır Zaire'deki Mobutu Sese Seko'ya verdiği destek, daha yakın zamanlarda Mısır ve Etiyopya'ya verdiği destek, Fransa'nın ise çoğu diktayla ve yozlaşmış hükümetlerle yönetilen eski sömürgelerine verdiği destekler sayılabilir. Resmi kalkınma yardımlarının neredeyse yarısı diktayla yönetilen ülkelere gitmektedir ama bu arada demokratikleşen ülkelere gönderilen yardımlarda da artış olduğuna dair kanıtlar vardır.[16]

---

15. A.g.e., bundan sonraki iki paragraf için de geçerlidir.
16. Alberto Alesina ve David Dollar, 2000, "Who gives foreign aid to whom and why", *Journal of Economic Growth*, 5(1): 33-63.

Bir örnek verecek olursak, 2010 yılında Mugabe'nin Zimbabve'si milli gelirinin yüzde 10'undan fazla, (yani kişi başına yaklaşık 60 dolar) resmi kalkınma yardımı almıştır. Bu gibi durumlarda, bağışçılar Bauer ikileminin bir versiyonuyla karşı karşıya kalırlar. Dış yardım, insanların şiddetli ihtiyaç içinde olduğu yerleri hedefleyecekse, Togo ve Zimbabve gibi ülkeler en doğru adaylardandır. Fakat bu ülkelerin yönetilme şekillerinden dolayı yardımların işe yarama ihtimali düşüktür; hatta diktatörlerin iktidarda kalmasına ya da zenginleşmesine veya her ikisine birden yarar. Yardımlar, hükümetlerden bağımsız çalışan STK'lar aracılığıyla yönlendirilebilir ama bu da olsa olsa kusurlu bir çare olur. Dış yardım her şekilde kullanılabilir (dolayısıyla STK'lar tarafından yönetilen okullar ve hastanelerin fonları hükümetlerin kullanımına açılabilir) ve hükümetler STK'nin kaynaklarını vergilendirmenin (ya da başka yöne çekmenin) yollarını bulabilirler. STK'lar tarafından ithal edilen ürün ve araç-gereç üzerinden vergi tahsis edebilir (zaten etmektedirler de) ve pahalı faaliyet ruhsatları almak zorunda bırakabilirler. Aynı şey, özellikle savaş zamanlarında, acil insani müdahalelerde de yapılmakta, kendi halkına insani yardımın erişmesine izin vermeleri için diktatörlere rüşvet verilmesi gerekebilmektedir. Aşırı uçtaki örneklerde bu durum, uluslararası STK'ların yiyecek taşıyan silahlarla yolculuk etmelerine, aslında kısmen savaşın uzamasına yarayan fonların toplanması için kullanılan ve açlıktan ölmek üzere olan çocuk fotoğraflarına veya soykırıma meyilli milislerin eğitildiği üsler olarak kullanılan STK-fonlu kampların sergilenmesine yol açar.[17] Dış yardımları gönderirken şu ikilem yaşanır: Yardımları, faydalı olacağı ama acilen gerekmediği, iyi yönetilen ülkelere göndermek mi yoksa çok büyük sıkıntıların yaşandığı ama yardımın işe yaramayıp zarar bile verme riski olan ülkelere göndermek mi?

Zengin ülkeler yoksul ülkeleri başka birçok yoldan iyi veya kötü etkileyebilmektedir ama yardım akışlarının durumunu anlatan bu özette bunlara hiç değinmedik; hatta yardım, bu bağlantıların içinde *en az* önemli olanıdır. Zengin ülkeler özel yatırım şeklind

17. Michael Maren, 2002, The road to hell: The ravaging effects of foreign aid and international charity, Free Press; Alex de Waal, 2009, Famine crimes: Politics and the disaster relief industry in Africa, Indiana University Press; ve Linda Polman, 2011, The crisis caravan: What's wrong with humanitarian aid, Picador.

sermaye sağlarlar ve bunu Dünya Bankası'na göre, genelde daha kolay ve bürokrasiyle fazla uğraşmadan yaparlar. Sonuç itibarıyla özellikle orta-gelirli ülkelerde Dünya Bankası yardımlarına eskisi kadar talep yoktur. Zengin ülkelerden yoksul olanlara gönderilen kişisel miktarlar, örneğin göçmenlerin geldikleri ülkedeki ailelerine gönderdikleri paralar, resmi kalkınma yardımlarının iki katıdır. Temel bilimler –yeni ilaç gruplarının veya aşıların ya da hastalıkların altında yatan nedenlerin keşfi– her zaman zengin ülkelerde gelişmiş ama yoksul ülkelere hep fayda sağlamıştır. Aynı şey cep telefonları ve internet için de geçerlidir. Ama aynı zamanda, ticari kısıtlamalar veya patent yasaları da yoksul ülkelerin zengin pazarlara ya da önemli tedavilere ulaşmasını kısıtlamaktadır. Bu yardım-dışı bağlantılar genelde dış yardımdan –iyi ya da kötü yönde– çok daha önemlidir ve bölümün sonunda bu konuya tekrar döneceğim. Fakat elbette, başka seçeneği olmayan münferit ülkelerde, bu yardımların önemli olduğu da inkâr edilemez.

YARDIM NE KADAR FAYDALI?

Dış yardım ve ekonomik kalkınma üzerinde çalışmaya ilk başladığım sıralar, amacım bu sistemin ne kadar iyi işlediğini görmekti. Birçok insan gibi ben de yardımların işe yaradığı fikrinden yola çıktım. Ne de olsa, ben yoksul sizse zenginseniz ve bana para veriyorsanız –hatta daha da iyisi her yıl bana bir para akışı oluyorsa– ben daha az yoksul olurum. Sezgisel olarak varılan bu sonuç bizi ona inanmaya sevk eder (artık bunun yardım yanılsaması olduğunu biliyorum); yardım dediğimiz şey o kadar güçlü bir şeydir ki, birçok insan bunun yanlış olabileceği olasılığını bile düşünemez. Bu sezgi, temelde yardımların hidrolik dediğimiz açıklamasıdır ve gördüğümüz gibi yanlıştır.

Dış yardım kişiden kişiye yapılmaz; çoğu bir hükümetten diğerine yapılır ve çoğunlukla insanları yoksulluktan çekip çıkarma amacı taşımaz. Dış yardımın asıl anlamıyla ilgili çizdiğim taslak, bize bunu söylüyor ama son elli yılda dış yardımın faydalı olup olmadığını ya da ekonomik büyümenin ve yoksulluğun azaltılmasının önüne geçip geçmediğini söylemiyor. Elimizde Kalkınma Destek Komisyonu (DAC) ve diğer kaynaklardan alınan bolca veri var; ekonomik büyüme ve yoksullukla ilgili bilgiler de var. Her ülkeye farklı davranılıyor; bazıları diğerlerinden daha çok yardım alıyor

ve yardım miktarı da yıldan yıla değişiyor. Bu verileri kullanarak yardımın ne gibi sonuçları olduğunu elbette bulabiliriz, değil mi? Daha doğrusu, diğerlerinden daha çok yardım alan ülkeler (kişi başına veya milli gelirlerine oranla) daha mı hızlı büyüyor? Elbette yoksulluğun azalması ve büyüme birbirinden farklı şeylerdir ama hem teori hem de deneyimler bize gösteriyor ki ekonomik büyüme, yoksulluğun en kesin ve en kalıcı çözümüdür.

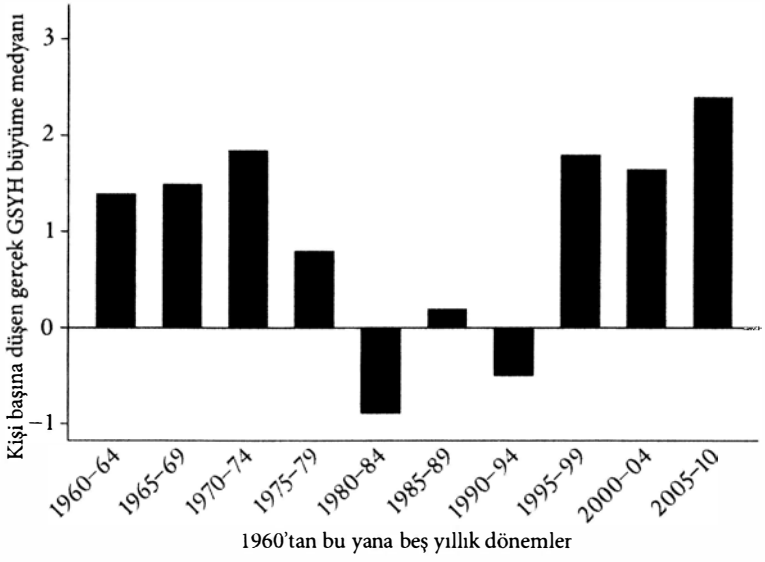
Önceki bölümde anlatılanlar bu sorunun kolay bir cevabı olmadığını ya da en azından kolayca olumlu cevap verilemeyeceğini göstermiş olmalı. Ekonomilerinin büyüklüğüne oranla yok denecek kadar az dış yardım almış olan Çin ve Hindistan iki muhteşem başarı öyküsüdür; fakat onlardan çok daha küçük olan ve büyüklüklerine oranla epey bol miktarda dış yardım almış olan Afrika ülkeleri, ekonomik açıdan pek dikkat çekici bir büyüme kaydetmemişlerdir. Kuruluşlar yardımları daha fazla sayıda yere dağıtma yönünde hareket ettikleri için de nüfusu az olan küçük ülkelere büyük ülkelerden daha fazla yardım yapılır; dolayısıyla ekonomik büyüme için dış yardım önemliyse, bu küçük ülkelerin daha hızlı büyümeleri gerekir. Sadece bu test bile dış yardımın faydasız olduğunun altını çizer. Elbette, bu çok aceleyle çıkarılmış bir sonuçtur. Büyük ülkelerin ekonomilerinin daha hızlı büyümesinin, dış yardımla ilgisi olmayan başka sebepleri de vardır; bunların bir kısmını Bölüm 6'da gördük. Fakat bunların dış yardımın ülkelerin daha hızlı büyümesine yaradığı fikrini destekleyen pozitif bulgular sayılması zordur.

Dış yardımların faydalı olup olmadığını incelemenin bir başka yolu da yardım süreci içinde en çok tercih edilen ülkelere bakmaktır: Bunlar güçlü sömürge bağları olan (özellikle Fransa'nın eski sömürgeleri), siyasi nedenlerle fazladan yardım alan (Camp David Anlaşması gereği Mısır gibi) veya Soğuk Savaş sırasında komünizme karşı siper (Mobutu idaresindeki Zaire gibi) olarak görülen ülkelerdir. Söylemeye gerek var mı bilmem, ama bu ülkeler aynı zamanda yoksulluğu azaltma konusunda en kötü performansı gösteren ülkelerdir ve nedeni de açıktır. Mısır, Togo ve Zaire'ye yapılan dış yardım ekonomik kalkınma için değil, dışarıdan destek verilen bir rejimi iktidarda tutmak için ve halka *zarar vermek* pahasına yapılmıştır.

Yoz ve baskıcı rejimlere yardım göndermenin konu dışı olduğunu ve bunların asla kalkınma yardımı sayılmaması gerektiğini

savunanlar olabilir. Ama bu bahane fazla kolaydır. Bu yardımların çoğu, o fonu istese kalkınma için kullanabilecek rejimlere verilen sınırsız para akışları şeklini almış; çoğu da muhtaç durumdaki insanların bulunduğu ülkelere gönderilmiştir. Bir diğer deyişle, bu örnekler daha iyi tasarlanmış yardımların ya da daha farklı seçilmiş ülkelere gönderilecek yardımların daha iyi sonuçlar vermeyeceğini kanıtlamaz, fakat nüfusu muhtaç durumdaki ülkelere koşulsuz yardımda bulunmanın genelde iyi bir fikir olmadığının gayet açık olduğunu gösterir. Bense, bu son derece berbat vakalarda devrede olan faktörlerin, daha iyi koşullarda olsa bile yine de problem olduğunu savunacağım.

Sahra-altı Afrika ülkelerine bakmak epey öğretici olabilir. Dünyanın en yoksul ülkelerinin birkaçı hariç çoğu Afrika'dadır. En yoksul kırk ülke arasında yer alan Afganistan, Bangladeş, Kamboçya, Haiti, Nepal ve Timor-Leste hariç geri kalan hepsi Afrika ülkesidir. Afrika yoksul insanlara değilse de, yoksul ülkelere ev sahipliği yapan bir kıtadır. Afrika ülkelerine yapılan yardımlar, –amacına uygun kullanılmış olsaydı– büyüme oranlarında fark yaratmaya yetecek kadar boldur.

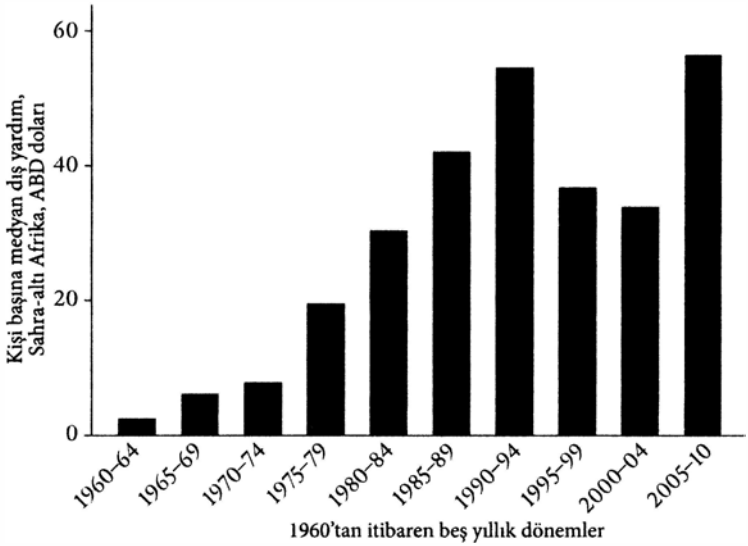
ŞEKİL 1: Afrika'da kişi başına düşen GSYH'nin (gerçek SAGP) medyan büyümesi

Şekil 1 Afrika ülkelerinin 1960'tan bu yana, en yakın tarih olan 2010 da dahil olmak üzere, beş yıllık aralıklarda nasıl büyüdüğünü gösteriyor. Dünya Bankası, Sahra-altı Afrika'daki kırk dokuz ülkeyi bu listeye almıştır. Her birinin (Komor Adaları ve Mayotte'den Etiyopya, Nijerya ve Güney Afrika'ya) büyüklüğü ve önemi farklıdır; bu yüzden basit bir ortalama almak çok mantıklı olmaz. Onun yerine, her dönem için büyüme ortalaması *medyanı* alıp, bu orana göre durumu iyi olan yarıyı ve kötü olan yarıyı göstererek ilerleyeceğim.

1960'larda ve 1970'lerin başlarında, kişi başına düşen tipik büyüme oranı, yılda yüzde 1 ile 2 arasındaydı; bunlar hiçbir ölçüye göre muhteşem büyüme oranları değildir ama Afrikalılar genel olarak daha iyiye gidiyorlardı. 1980'lerde ve 1990'ların başına gelindiğinde Afrika'nın karakteristik büyüme oranı *negatife* döndü. Afrikalılar zemin kaybetmiş, sadece onlardan daha başarılı olan Asya ülkelerine göre değil, mutlak ölçülerde, yani kendilerinin önceki durumundan da daha kötüye gitmişlerdi. 1980'lerin ve 1990'ların berbat standartlarına göre, bağımsızlığın ardından gelen yavaş büyüme yılları, altın çağ olarak adlandırılsa da 1980'ler ve 1990'lar, Afrika'nın dünyanın yardıma muhtaç yoksul kesimi unvanını aldığı yıllar oldu. 1960'ta Kore, Gana'dan üç kat zengindi; 1995'te ise fark, on dokuz kata çıktı. 1960'ta Hindistan'da kişi başına düşen gelir, Kenya'dakinin yüzde 40'ı kadardı; 1995'te ise Kenya'dan yüzde 40 daha fazla olmuştu.

1995'ten sonra eğilimin yönü değişti. Büyüme oranları yeniden pozitif alana doğru kaydı ve 2010'a kadar geçen on altı yıl içinde Afrika, en yüksek performansını gösterdi.

Bu yukarı, aşağı ve sonra yine yukarı yönlü hareketlerin ne kadarı dış yardımlardaki dalgalanmalarla ilişkilendirilebilir? Şekil 2 yardım rakamlarını ve yine medyanları gösteriyor; rakamlar kişi başına düşen dolar üzerinden ifade ediliyor; bu dolarlar Afrika'daki düşük fiyat seviyeleri dikkate alınarak aşağı yukarı iki katı olmalı. Rakamlar fiyat enflasyonuna göre ayarlanmamıştır; ayarlananlar da benzer bir şekle sahiptir ama büyümeyi daha yavaş gösterir. Son yıllarda, medyan bir Sahra-altı Afrika ülkesinde yaşayan biri, satın alma gücü açısından bakıldığında yılda 100 dolar dış yardım almaktadır; bu da bu medyan ülkede milli gelirin yaklaşık yüzde yirmisine eşittir.

ŞEKİL 2: Beş yıllık dönemlerde Afrika'ya yapılan medyan kişi başına dış yardım

Bu iki şekil bize Afrika'daki büyüme ve dış yardımlar hakkında ne söylüyor? Açıktır ki burada başka bir şeyler oluyor; ama en basite indirgeyerek bakılsa bile söyleyecek çok şey var ve yine görüyoruz ki durum dış yardımların aleyhinde. Büyüme sürekli *düşerken* dış yardımlar sürekli *artmış*. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından dış yardımlar düştüğünde, büyüme yine yukarı çıkmış. Yani Soğuk Savaş'ın sona ermesi Afrika'ya yapılan yardımların ana gerekçelerini ortadan kaldırdı ve Afrika'da büyüme tekrar sıçrama yapmaya başladı. Bu konuyla ilgili acı bir espri de vardır: "Soğuk Savaş sona erdi, Afrika kaybetti." Fakat bu grafik aslında bundan daha doğru bir sonuç cümlesine işaret eder: "Soğuk Savaş sona erdi, Afrika kazandı", çünkü batıdan gelen dış yardımlar azaldı. Bu durum Mobutu ve Zaire için geçerliyse de, genel bir önerme olarak fazla sert olduğu da açıktır.

Dış yardımlarla ilgili iyimser düşünenler, bu dönemin sonuna bakar ve son yardımın komünizm karşıtı diktatörleri destekleme amaçlı değil, kalkınma amaçlı olduğunun altını çizer; daha aydınlanmış yardımların yapıldığı bu dönemde, yardım miktarı çoğaldıkça büyümenin de arttığına dikkat çekerler. Belki de öyledir. Mobutu gitmiştir ama Etiyopya'daki Meles Zenavi As-

res hükümeti Amerika Birleşik Devletleri, Britanya ve Dünya Bankası dahil birkaç yerden 2010'da 3 milyar dolarlık yardım almıştır. Ve 2012'de ölen Meles, Afrika'daki en baskıcı ve otokrat diktatörlerden biriydi.[18] Etiyopya günde 1,25 dolardan daha azıyla yaşayan yaklaşık kırk milyon insanı barındıran bir ülkedir (yirmi milyonu 1 dolardan azıyla yaşamaktadır); bu durum Etiyopya'yı dış yardımların yoksulluğu azaltacağına inananların gözünde en tercih edilen ülke yapar. Meles Müslüman köktenciliğin güçlü bir muhalifiydi; bu da onu Amerika Birleşik Devletleri'nin gözbebeği yapmıştı. ABD elbette uluslararası arenada kendi müttefiklerini seçme hakkına sahiptir. Fakat yaptığı yardımın arkasında kendi ülkesiyle ilgili güvenlik kaygıları ve birilerine para vermeye, paranın yol açacağı sonuçlardan daha fazla önem veren seçmenleri varsa, bu yardımı "bizim" için yapıyoruz demektir, "onlar" için değil.

Afrika'da olanlarla ilgili önemli bir nokta da emtia fiyatlarıdır. Birçok Afrika ülkesi uzun zamandan beri "ilksel" mal ihracatına bağımlıdır; bunların çoğu işlenmemiş madenler ve tarım ürünleridir. Botsvana elmas, Güney Afrika altın ve elmas, Nijerya ve Angola petrol, Nijer uranyum, Kenya kahve, Fildişi Kıyısı ve Gana kakao, Senegal yerfıstığı ihraç eder. Dünyadaki ilksel emtia fiyatlarının fena halde dengesiz olduğu bilinen bir şeydir; tarım ürünlerinde sıkıntı yaşanırsa veya dünyadaki talep artarsa fiyatlar muazzam yükselir ya da aynı çarpıcı hızla düşebilir ve bunların hiçbiri kolayca öngörülemez. Birçok Afrika hükümeti madenlerin, kuyuların ve plantasyonların mülkiyetini elinde bulundurur; bazıları da kakao ve kahve gibi ihraç mallarını vergilendirirler; dolayısıyla emtia fiyatlarındaki patlamalar ve çöküşler hükümet gelirlerinde baş etmesi zor ve çarpıcı savrulmalara yol açar. Bu bölümde daha sonra emtia satışlarından elde edilen gelir ile yabancı yardımları karşılaştıracağım ama şu an sadece şu kadarını söyleyeyim: Emtia fiyatları 1960'larda ve 1970'lerin başında genelde yüksek gidiyordu, 1975'ten sonra sürekli düşüş gösterdi ve son on yıl içinde petrol ve bakır gibi bazı mallarda yeniden canlandı. Bu yüksek fiyatlardan gelen gelir, milli gelirin bir kısmını teşkil eder; dolayısıyla mal ihracatında patlama yaşayan bir ekonominin büyümemesi –en azından bir süre– neredeyse imkânsızdır. Daha resmi kanıtlar,

18. Helen Epstein, 2010, "Cruel Ethiopia", New York Review of Books, 13 Mayıs.

Afrikalıların gelirlerinin emtia fiyatlarının patlamasına yanıt olarak büyüdüğünü doğrulamaktadır.[19]

Har vurup harman savuranlar genelde gün gelir, yoklukla karşı karşıya kalırlar; 1975'ten sonraki emtia bunalımında da böyle oldu. Borç veren özel yabancı kaynaklar Afrika hükümetlerinin kötü yönetimlerini tahrik ve teşvik ettiler; Dünya Bankası'nın kötü tavsiyeleri de buna eklendi ve çöküş gerçekleştiğinde, olması gerektiğinden çok daha ağır oldu.[20] Şekil 1'deki büyüme motiflerinin en önemli nedenlerinden biri de budur. Bir diğer faktör ise daha tartışmalı olsa da akla yatkındır: Afrika ülkeleri artık eskisinden daha iyi mali politikalara ve para politikalarına sahiptir. Bu, kısmen 1980'lerdeki yapısal uyum politikalarının bir uzantısıdır ama ayrıca şu da var ki Afrikalı maliye bakanları ve merkez bankası yöneticileri artık daha iyi eğitimlidir. Dış yardımların etkilerini ölçeceksek, emtia patlaması ve buhranları gibi diğer faktörleri de göz önüne almalıyız.

Dış yardım, emtia buhranından sonraki "kötü" yıllarda, çok hızlı arttı. Bu bize dış yardımın pek faydalı olmadığını söylüyor olsa da bundan daha pozitif başka bir şey daha söylüyor olabilir: Dış yardım Afrika'ya ödeme güçlüğüne karşılık olarak yapıldı. Gerçekten de yeni yardımların en azından bir kısmı, ülkelerin eski borçlarını "kapatabilmeleri" için verilmişti, aksi halde borçlarını ödeyemeyip temerrüde düşeceklerdi. Dış yardım, kötü ekonomik sonuçların ardından yapıldığında (en açık örneği insani yardımlardır) görüp göreceğimiz şey büyüme ile yardım arasındaki negatif ilişki olur! Yardımın, büyüme oranı düşük ülkelere gitmesi, onun başarısız değil başarılı olduğunun işaretidir: Nerede ihtiyaç varsa oraya gitmiştir. Yaşam gemisi boğulan denizcileri kurtardığında, denizciler hâlâ sırılsıklamsa ve ölümle burun buruna gelmenin rahatsızlığını yaşıyorlarsa, fırtınadan önceki hallerinden daha kötü durumda olmalarının suçu, onları kurtaranlara atılamaz.

Dış yardım araştırmacıları muazzam bir beyin enerjisi harcayarak –bazen beyinsizlik göstermiş olsalar da– yardımların büyüme üzerindeki etkilerini çözmeye uğraşmış; duruma dahil olabilecek

19. Angus Deaton ve Ronald I. Miller, 1995. International commodity prices, macroeconomic performance, and politics in sub-Saharan Africa, Princeton Studies in International Finance 79, Princeton University Press.

20. Angus Deaton, 1999, "Commodity prices and growth in Africa", Journal of Economic Perspectives 13(3): 23-40.

diğer şeyleri de hesaba katarak ödeme güçlüğü çekilmesi durumlarında verilen dış yardımlara dair geribildirimleri de dikkate almaya çalışmışlardır. Diğer faktörleri hesaba katmak nispeten dolambaçsız bir iştir. Dış yardım (milli gelir payı olarak) ile büyüme arasındaki korelasyon, diğer önemli büyüme sebepleri hesaba katıldığında bile, *negatiftir*. Kesinkes böyledir diyemeyiz, çünkü ödeme güçlüğü çekilen hallerde dış yardıma dair geribildirimleri yok sayar ama bu nokta önemlidir. Benzer çalışmalar yatırımın etkisine (makinelere, fabrikalara, gelecekte zenginleşme olanağı sağlayabilecek şeylere yatırım) odaklanarak yapıldığında ise büyüme üzerindeki bu etkiyi görmek çok kolaydır.[21] Dış yardımların yatırım mantığında işlemediği açıktır. Lakin hidrolik yardım teorisi ille de bunu öne sürer: Yoksul ülkeler yoksul oldukları için geleceğe yatırım yapamazlar ve dış yardımlar bu boşluğu doldurur. Bir kez daha söyleyelim, dış yardım bir sürü şey yapıyor olabilir ama yaptığı şeyler arasında bu yoktur.

Peki, ödeme güçlüğüne karşılık verilen dış yardımlarla ilgili geribildirimler nasıl? Belki dış yardımın büyüme üzerinde etkisi vardır ama yardımlar, yaşanan felakete karşılık geldiği için ülkenin durumu ancak dengelenmektedir. Bunu çözmeye çalışmak, tavuk-yumurta problemini çözmeye çalışmak kadar zordur. Birçok araştırma bunu denediyse de, hiçbiri ikna edici olamamıştır. Aslında, bu sorunun nasıl incelendiğini bizler de gördük. Ülkenin durumu kötü olduğunda dış yardım *yapılmayan* ülkeler bulursak, ödeme güçlüğünden arındırılmış bir şekilde etkileri inceleyebiliriz. Elimizde ne gibi örnekler var? Kalabalık ülkelerin az nüfuslu ülkelerden daha az yardım aldığı gerçeği var. Ayrıca, siyasi amaçla kayırılan ülkelerin ve eski sömürgelerin daha çok yardım aldığı gerçeği de var. Daha önce gördüğümüz gibi, bu düşünce deneylerinin hiçbiri yardımla ilgili pozitif bir sonuç üretmedi; ama her iki yaklaşıma da kolayca itiraz edilebilir.

Bu bizi nereye götürür? Her akademisyen dengeyi başka bir tarafa çeker. Bazıları istatistiksel analizin çok muğlak olduğunu, orada hiçbir cevabın bulunamayacağını söyler; farklı ülkelere yapılan yardımlara ve zaman içindeki iniş çıkışlarına bakmanın cevap bulmaya bir faydası olamaz. Benim görüşüm ise bu konudaki kül-

21. Arvind Subramanian ve Raghuram Rajan, 2008, "Aid and growth: What does the cross-country evidence really show?" Review of Economics and Statistics 90(4): 643-65.

liyatla ilgili olarak daha olumlu, yardımla ilgili olarak ise çok daha olumsuzdur. Bağışçıların çoğu hâlâ hidrolik dediğimiz fikre sarılıp, dış yardımın yoksul ülkelere sermaye sağladığına, bu yardımlar olmazsa para bulamayacaklarına, yardım sayesinde daha iyi bir geleceğe kavuşacaklarına inanıyor. Fakat bu görüş verilerle çelişiyor çünkü dış yardım, yatırıma benzemez; birçok yoksul ülkenin uluslararası özel sermaye pazarlarına erişimi olduğu düşünüldüğünde bu fikir hiçbir anlam taşımıyor. Küçük ülkelerin ve siyasi amaçlarla kayırılan ülkelerin hızlı büyümüyor olması dış yardım aleyhine bir kanıttır ama elbette kesin kanıt değildir; kalabalık ülkelerin hızlı büyümesinin veya siyasi nedenlerle kayırılan ülkelerde işlerin kötü gitmesinin başka nedenleri de olabilir, yine de durum hayli manidardır. Siyasi amaçlarla kayırılan birçok ülkenin hükümetinin yozlaşmış olması da bir mazeret değildir. Fakat "daha iyi" hükümetlere sınırsız yardımda bulunmanın durumu farklılaştırdığını gösterirsek, o başka. Bu konuya tekrar döneceğim.

KALKINMA PROJELERİNİN FAYDASI

Pek çok insan –sıradan insanlar kadar kalkınma profesyonelleri de– dış yardımları, ekonomik büyüme üzerindeki etkisine bakarak değerlendirme zahmetine girmez. Onlara göre dış yardım, birtakım *projelerle* ilgilidir: Bir okul ya da hastane fonu veya sivrisinek-böcek kovucu cibinlikler gönderen ve HIV/AIDS'ten kaçınmak için bilgilendiren ya da mikrofinansal gruplar kuran bir örgüte yardım sağlanması gibi. Onlara göre dış yardım, bir köyde yaşamı değiştirecek bir yol veya binlerce kişinin geçinmesini sağlayacak bir baraj yapmaktır. Uluslararası kalkınma alanında çalışan her örgütün (STK'lar, BMKP ve Dünya Bankası) başarı hikâyeleri vardır. Bu işe dahil olanlar genelde birinci elden tecrübe sahibidirler ve yaptıkları işin faydası hakkında en ufak bir kuşkuları yoktur. Başarısızlıkları kabul ederler ama bunu da bu işi yapmanın bir bedeli sayarlar; işin genel anlamda büyük bir başarı olduğunu düşünürler. Peki bu bilgiler ile istatistiki kanıtlardan gelen muğlak hatta negatif değerlendirmeler arasında nasıl uyum sağlayacağız?

İhtimallerden biri, STK'lar veya Dünya Bankası'nın değerlendirmelerinin fazla pembe olmasıdır. Eleştirmenler, STK'ların başarısızlıkları bildirmemek ve başarıları abartmak için güçlü nedenleri olduğuna işaret eder; bunlar ne de olsa, fon dağıtan olduğu kadar

fon toplaması da gereken işletmelerdir. Eleştirmenler ayrıca değerlendirmelerdeki metodolojik hatalara da dikkat çekerek, yardımı alan insanlar, o yardım hiç gelmemiş olsa ne olurdu sorusunun cevabını bulmanın zor olduğunun altını çizerler. Dünya Bankası ve BM'in yaptıkları işlere ilişkin olumlu değerlendirmeler yapması için de benzer nedenleri vardır. Dünya Bankası değerlendirmeleri genellikle, projenin sonuçlarının tam olarak ortaya çıkmasından önce yapılır ve bunun çabucak yapılıp bitirilmesi yönünde sürekli bir baskı vardır. Düzenli olarak değişen yönetim kurulu üyeleri ve sürekli farklı konumlara atanan personeliyle Dünya Bankası çalışanlarının saiki, parayı o kapıların dışına çıkarmaktır, uzun zaman önce bitmiş projelerinin başarılı olduğunu göstermek değil. Kariyer başarısı, projelerin başarılı olup olmamasına bağlı değildir; dolayısıyla ikna edici bir değerlendirme yapılması konusunda herhangi bir baskı da yoktur.

Bütün bu tartışmalar daha özenli değerlendirmeler yapılması yönünde bir hareketlenmeye yol açmış, bir projenin işe yarayıp yaramadığını, daha da önemlisi, genelde "neyin işe yaradığını" bulmak için en iyi yolun randomize kontrollü deneyler olduğu vurgulanmıştır. (Randomize kontrollü deneylerde, uygulama bazı "birimler", örneğin insanlar veya okullar veya köylerde yapılır; kontrol gruplarında ise yapılmaz ve birimler bu iki gruptan birine rasgele atanır.) Bu görüş uyarınca, geçmişteki projeler ciddi olarak değerlendirilseydi, dış yardımın beklendiğinden çok daha az faydalı olduğu görülürdü. Yine onlara göre, Dünya Bankası tüm projelerini böyle titiz bir değerlendirmeye tabi tutsaydı, neyin işe yarayıp neyin yaramadığını şu ana dek öğrenmiş ve küresel yoksulluğu çoktan yok etmiş olurduk. Randomize kontrollü deneyleri savunanlar yani *randomistalar*, STK'ların kendilerinin yaptığı tipik değerlendirmelere kuşkuyla yaklaşarak değerlendirme prosedürlerinin güçlenmesi için kuruluşların bir araya geldiği ortaklıklarla çalışmaktadırlar. Ayrıca Dünya Bankası'nı da ikna ederek bazı çalışmalarında randomize kontrollü deneyler yapmalarını sağlamışlardır.

Belli bir projenin başarılı olup olmadığını öğrenmek tek başına önemli bir şeydir ama *genel olarak* neyin işe yarayıp neyin yaramadığı hakkında çok faydalı bir şeyler sunması pek muhtemel değildir. Deney ve kontrol grupları, genellikle çok küçüktür (deney yapmak pahalı bir iş olabilir), bu da sonuçları güvenilmez kılar. Daha da ciddi olan tarafı ise, bir yerde işe yarayan bir şeyin başka yerlerde de

işe yarayacağını varsaymak için bir neden olmamasıdır. Dış yardım finanslı bir proje insanların hayatının daha iyiye gitmesinin sebebi olmuş olsa bile –ve bundan kesinlikle emin olsak bile– sebepler tek başına işleyen bir mekanizma değildir; işe yaramaları için başka faktörlerin de devrede olması gerekir. Unsuz pasta mı, unlu pasta mı diye bir sorudan yola çıkarsak, un, pastanın "ortaya çıkmasının" sebebidir –ve bunu istediğimiz sayıda deney yaparak kanıtlayabiliriz– ama yumurta ve yağ olmazsa yani unun keki "ortaya çıkarması" için gereken yardımcı faktörler yoksa, un tek başına işe yaramaz.[22]

Aynı şekilde, inovasyon öğretmek bir yerde yapılan deneyde işe yarayabilir ama bir başka köyde veya ülkede –en azından o kadar– işe yaramayabilir. Mikrofinans programının başarısı kadınların örgütlenme şekline ve erkeklerin onlara hangi noktaya kadar izin verdiğine bağlıdır. Zirai eğitim hizmetleri, çiftçilerin yakın yerlerde oturup sık sık birbiriyle konuştuğu bölgelerde işe yarayabilir ancak çiftliklerin birbirine uzak olduğu yerlerde yaramayabilir. Bu mekanizmaları anlamadan –pasta pişirmenin ne gerektirdiğini bilmeden– "bu proje işe yaradı" noktasından "projede neyin işe yaradığı" noktasına geçmek mümkün değildir; "neyin işe yaradığı" ile ilgili niteliksiz bulgular da faydasızdır. Bu mekanizmaların açık bir şekilde araştırılmasıyla ortaya çıkarılan kılavuz bilgiler olmadan deneyleri tekrar etmek de problemi çözmez; yardımcı faktörlerin muhtemel konfigürasyonları sayılamayacak kadar çok olabilir. Bu nedenle, belki dış yardım kuruluşları üstlendikleri projelerin kendi koşullarına göre başarılı olduğunu kanıtlasa, dünya daha iyi bir yer olurdu ama bu kanıtlar tek başına bize küresel yoksulluğun yeryüzünden silinmesinin sırlarını veremeyecektir.

Ayrıca dış yardım fonlu projelerin çok işe yaraması ancak dış yardımın işe yaramaması da mümkündür. "İdeal" bir yardım kuruluşu sadece titiz değerlendirmelerden geçmiş projelere fon verse, bile, yaptığı yardım yine de işe yaramayabilir. Her şeyden önce, deneylerde çok işe yaradığı görülen projelerin gerçek hayata uygulandığında o kadar da iyi olmaması gibi sinir bozucu ama sıkça karşılaşılan bir problem vardır. Prototipler son ürünle aynı şeyler değildir. Bunun böyle olmasının bir sebebi de gerçek hayattaki bürokratların o politikaları, akademisyenler veya Dünya Bankası personeli kadar iyi uygulamamasıdır. Değerlendirmeye katılmamış

22. Nancy Cartwright ve Jeremy Hardie, 2012, *Evidence-based policy: A practical guide to doing it better*, Oxford University Press.

bazı sapmalar da olabilir. Bunun önemli bir örneği de, bir hizmetin özel destekle sağlandığı (dış yardımla fonlandığı) hallerde, aynı hizmetin devlet tarafından verilmesini gereksiz kılması durumudur. Doğum öncesi kliniklerinde devlet sistemi çok iyi olmasa da, doktorlar ve hemşireler sık sık işe gelmese de, STK'lar tarafından yönetilen klinikler bir şekilde bir yerden doktor ve hemşire bulmak zorundadır ve bunlar yüksek ücret ödeme olanaklarıyla devlet sistemine zarar verebilirler. Değerlendirmede bu sapmalar hesaba katılmazsa, dış yardımın net faydası, göründüğünden daha düşük olur. Sık sık tartışılan bir diğer örnek de barajlarla ilgili değerlendirmelerdir çünkü bundan doğrudan ve dolaylı etkilenen insanların tümünü belirlemek çok zordur.

Yeni fikirleri sınamak için pilot projeler kullanmak bilgilendirici olabilir, ama projenin ölçeği büyütüldüğünde genelde beklenenden farklı sonuçlar verdiği görülür. Bir eğitim projesi insanların liseden veya yüksek okuldan mezun olmalarını, pek çok yoksul ülkede en arzu edilen yer olan devlet kurumlarında iyi iş bulmalarını sağlayabilir. Fakat bu program herkesi hedef alacak şekilde büyütülürse ve devlet daha fazla genişleyemezse, en azından devlet memuru olma konusunda net bir fayda sağlamayacaktır. Tarım projelerinde de benzer bir problem yaşanır. Bir çiftçi verimini artırabilir ama hepsi birden artırırsa ürün fiyatları düşecektir ve bir kişi için kârlı olan durum, herkese uygulandığında kimse için kârlı olmayacaktır. Çiftçilerin, firmaların ya da tüccarların üretim gücüyle ilgili neredeyse her proje, geniş ölçekli olarak uygulandığında ürün ve hizmet fiyatlarını etkiler ama tek bir noktada sınandığında olumlu sonuç verebilir. Tekraren, bir proje kendi başına başarılı olsa da ulusal çapta uygulandığında başarısız olabilir. Bir diğer deyişle, kusursuz bir proje değerlendirmesi, ülkenin bütünü için dış yardım konusundaki başarısızlıkla bir arada var olabilir.

Yardım kuruluşları genelde aşırı gerilmiş hükümetlerin omzuna ağır bir idari yük bindirir. Hükümet kuruluşları projeleri onaylamak zorundadır; STK'ların faaliyetlerini denetlemek zorundadır ve ülkelerinde çalışan yüzlerce değilse de onlarca yabancı kuruluşla toplantılar yapmak zorundadır. Yoksul ülkelerin çoğunda devlet olanakları ve düzenleyici beceriler çok azdır ve tek başına bu bile kalkınmayı ve yoksulluğun azaltılmasını sınırlamaktadır. Buradaki ironi şudur: Faydalı olma niyetiyle yapılan dış yardım, hükümet görevlilerinin dikkatini dağıtarak daha önemli işleri yapmalarını

engeller ve başarılı bir kalkınma için.çok önemli olan devlet kapasitesini daraltır. Göreceğimiz gibi, bu, hükümetlerin dikkatini kendi yurttaşlarından uzaklaştırıp yardım kuruluşlarının üzerinde toplanmasına dair sadece bir örnektir. Ülke ne kadar küçükse, bu tür dikkat dağılmalarının neticeleri o kadar vahimdir ve hükümet ne kadar yetersiz kalırsa dış yardım miktarı o kadar artar.

Özenli proje değerlendirmeleriyle ilgili söyleyecek çok şey var ve projenin hedeflerine ulaşıp ulaşmadığının öğrenilmesi, başka yerlerde de faydalı olacak dersler almak, bunlardan birkaçıdır. Başarılı ve ikna edici bir değerlendirme, örnekler yerel ve kolayca genelleştirilemeyecek olsa da paranın yaşamı güzelleştirdiği yerleri belirleyebilir. Fakat tek başına proje değerlendirmesi genelde bize neyin işe yaradığını ve neyin yaramadığını söyleyemez. Başarılı proje değerlendirmeleri yardımın faydalı olmasını da garanti etmez; bu, belli projelerle ya da iyi projeyi kötüsünden ayırmakla ilgili değil, tam olarak ekonomiyle ilgili bir sorundur. Proje değerlendirme, bir bütün olarak dış yardım ve onun *ulusal* sonuçları üzerine düşünmekten kaçış yolu değildir.

DIŞ YARDIM VE SİYASET

Dış yardım mekanizmasının nasıl işlediğini anlamak için dış yardım ile siyaset arasındaki ilişkiyi incelememiz gerekir. Ülkenin zenginleşmesini ve ekonomik büyümeyi besleyecek bir iklimin yaratılmasında en büyük rol siyasi ve resmi kurumlara düşer. Yabancı yardım, özellikle de bol miktarda olduğunda, kurumların gösterdikleri işlevi ve ne yönde değişeceklerini etkiler. Siyaset sıklıkla ekonominin önünü tıkar. Dış yardımların yapılmaya başladığı tarihlerden önce de iyi ve kötü siyasi sistemler vardı. Fakat yabancı yardım akışının büyük miktarlarda olması, yerel siyaseti kötü yönde değiştirir ve uzun vadeli büyümeyi besleyecek kurumları güçten düşürür. Dış yardım ayrıca demokrasi ve sivil katılımı da zayıflatır; bu kayıp, ekonomik kalkınmanın bozulmasından kaynaklanan kayıplardan da fazladır. Dış yardımların verdiği bu zararları, getirdiği faydalarla (okula gidemeyen çocuklara eğitim sağlanması, yardım olmasa ölecek olan çocukların hayatlarının kurtarılması) karşılaştırmalı, neyin daha ağır bastığına bakılmalıdır.

Kalkınma ekonomisi, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda ekonomik kalkınma hamlelerinin başlamasından itibaren, büyü-

me ve yoksulluğun azaltılmasını *teknik* problemler olarak ele aldı. Ekonomistler, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin yöneticilerine halkını nasıl zenginleştireceğini gösteren enformasyon sağlayacaktı. Kalkınma ekonomistleri siyaseti akıllarına bile getirmediler, getirseler de siyasetçilere yalnızca halklarını koruyan ve sosyal refahı ilerletmek isteyen kişiler olarak baktılar. Kendi başına bir amaç olan siyaset, sivil halk katılımının bir aracı olarak siyaset ya da çatışma yönetiminin bir yolu olarak siyaset gibi konular, onların el kitabının hiçbir yerinde yazmıyordu. Ne de ilgilendikleri hükümetlerin (çoğu örnekte) kendilerine özgü menfaatlerinin olmasıyla ve geniş tabanlı bir kalkınma gayretine girilecekse bu menfaatlerin onları ihtimal dışı bir ortak yaptığı gerçeğiyle meşgul oldular. Yıllar içinde bazı muhalif sesler çıksa da bunlar ancak anaakım kalkınma ekonomisinin siyasi olanlar da dahil, kurumların önemine ve siyasetin ta kendisine odaklandığı son yıllarda duyulmaya başladı.

Yönetenlerle yönetilenler arasında bir tür sözleşme yoksa, ekonomik kalkınma gerçekleşmez. Ülke yöneticileri kendi işlevlerini yerine getirmek için –sınır bütünlüğünü korumak, en azından şiddet tekelini elinde tutmak için ve bunların ötesinde hukuk sistemi kurmak, kamu güvenliği, milli savunma ve kamu yararına diğer işlevler için– kaynaklara ihtiyaç duyar ve bu işlevler için gereken kaynak, yönetilenlerden alınan vergilerle sağlanır. Hükümetin hareketini kısıtlayan ve bir ölçüye kadar vergi mükelleflerinin menfaatlerini koruyan da işte bu vergi toplama gereği ve mükelleflerin katılımı olmadan bunu yapmanın güçlüğüdür. Demokrasilerde, doğrudan seçmenlerden gelen geri bildirimlerle hükümetin performansı eleştirilir; aslında bu, vergi mükelleflerinin parasını kullanarak yürütülen projelerin bir nevi değerlendirilmesidir. Bu tür geribildirimlerin en işe yaradığı yer demokrasiler olsa da, fon toplama, her yerde gerekli bir ihtiyaçtır ve ülkeyi yöneten kişi üzerinde bir baskı oluşturarak, nüfusun en azından bir bölümünün taleplerine uymasını gerektirir. Büyük miktardaki yardım akışları aleyhine öne sürülen en güçlü savlardan biri, bu baskıyı bozması, halkın rızasıyla para toplanması gereğini ortadan kaldırması ve yararlı siyasi kurumların toksik hale gelmelerinin önünü açmasıdır.[23]

23. Nicolas van de Walle, 2005, Overcoming stagnation in aid-dependent countries, Center for Global Development; Todd Moss, Gunilla Pettersson ve Nicolas van de Walle, 2007, "An aid-institutions paradox? A review essay on aid dependency and state building in sub-Saharan Africa" içinde William Easterly, ed., Reinventing foreign

Yeterince vergi toplama olanağı olmayan bir devlet, vatandaşlarını zengin dünyada herkesin en doğal hak kabul ettiği birçok koruyucu fonksiyondan yoksun bırakır. Bu ülkelerde halk, hukukun korumasından yoksun olabilir çünkü mahkemeler ya işlemiyordur ya da yozlaşmıştır, polis yoksul halkı korumak yerine onları taciz ve istismar edebilir. Borçlar ödenmediği, sözleşmelerin gereği yerine getirilmediği ve "devlet" memurları rüşvetle iş yaptığı için, insanlar kendi işini kuramayabilir. Çetelerden ya da savaş tacirlerinden şiddet görme tehdidi altında kalabilirler. Temiz suları veya asgari düzeyde sanitasyon olanakları olmayabilir. Hem kendileri hem de çocukları, tıbbi olarak önlenebilir ama öldürme potansiyeli olan, bölgeye özgü haşereler yüzünden hastalık ve ölüm tehdidi altında olabilirler. Elektrikleri olmayabilir, okula gidemiyor, düzgün bir sağlık hizmeti alamıyor olabilirler. Tüm bu riskler dünyanın çoğu bölgesinde yoksul olmanın ne anlama geldiğini anlatır ve hepsi de devletin olanaklarının olmayışıyla bağlantılıdır. Bu olanakları tehdit eden her şey, yoksulların hayatlarının iyileştirilmesiyle uyumsuz faktörlerdir.

Dış yardımın kurumları tehlikeye attığı yönündeki savlar, yardım miktarının büyüklüğünü temel alır. Resmi kalkınma yardımlarının son yıllarda milli gelirin yüzde 0,5'inden az olduğu ya da sadece bazı durumlarda hükümet harcamaları toplamının yüzde 1'ini aştığı Çin, Hindistan veya Güney Afrika'da dış yardım, hükümetlerin davranış tarzına veya kurumların gelişimine önemli bir etkide bulunmaz. Fakat Afrika'nın çoğu kısmı için durum daha farklıdır. Sahra-altı Afrika ülkelerinin otuz altısının (kırk dokuz ülkenin otuz altısı), milli gelirinin en az yüzde 10'u, otuz yıldan uzun bir süredir resmi kalkınma yardımlarından gelmektedir.[24]

Resmi kalkınma yardımları hükümetlere yapıldığına göre, hükümet harcamalarına giden yardımın oranı daha da büyüktür. Benin, Burkina Faso, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Etiyopya, Madagaskar, Mali, Nijer, Sierra Leone, Togo ve Uganda, son yıllarda dış yardımın hükümet harcamalarının yüzde 75'ini geçtiği ülkeler arasındadır. Kenya'da resmi kalkınma yardımları hükümet harcamalarının dörtte biri, Zambiya'da ise yarısıdır. Hükümet harcamalarının çoğunun ön taahhütlü olduğunu ve kısa vadede değiştirilmesinin hemen hemen imkânsız olduğunu düşünürsek,

aid, MIT Press, 255-81; ve Timothy Besley ve Torsten Persson, 2011, Pillars of prosperity: The political economics of development clusters, Princeton University Press.

24. Moss, Pettersson ve van de Walle, "An aid-institutions paradox?"

bu ülkelerdeki (ve elimizde verileri olmayan diğerlerinde de) örtülü ya da isteğe bağlı harcamaların neredeyse hepsi yabancı bağışçılardan gelen fonlara bağlıdır. Birazdan göreceğimiz gibi, bu durum, hükümetlerin ne kadar para harcayacağını bağışçılar söylediği anlamına gelmez; durumun bununla ilgisi yok. Fakat hem bağışçının hem de yardımı alanın tavrı, bu yardım akışlarının mevcudiyeti ve büyüklüğünden esaslı bir şekilde etkilenmektedir.

Dış yardım, ülke yöneticilerinin rıza almadan hükmetmelerinin tek yolu değildir. Emtia fiyatlarının patlaması da bir yoldur. Bunun en meşhur örneklerinden biri on dokuzuncu yüzyılda Mısır'da yaşanmıştır. O sıralar, Sanayi Devrimi'nin etkisiyle pamuğa karşı açgözlü bir talep baş göstermişti ve en büyük pamuk kaynağı Güney Amerika ve Mısır'dı. Mısır'ın dış dünyayla yaptığı ticaretin büyük kısmı pamuk satışlarına dayanıyordu. Modern Mısır'ın kurucusu olarak görülen ve o yıllarda ülkeyi yöneten Mehmet Ali Paşa, bu gelirin çok minik bir kısmını *fellahlara* (çiftçilere) ödemiş ama kendisi ve sarayının zenginliği dillere destan bir hale gelmişti. Amerikan iç savaşı sadece üç yıl içinde fiyatların üç katına fırlamasına yol açtı ve Ali'nin halefi olan İsmail Paşa'nın icraatı, Britanyalıların daha sonra "muhteşem savurganlık" olarak tarif ettiği durumu ortaya çıkardı; muazzam miktarda paralar *Doğu* tarzıyla bayındırlık işlerine ve yanlış ya da fazla erken yapılan verimli işlere harcandı. Bunlardan biri de Süveyş Kanalı'ydı.[25] Harcamaların ölçeği, savaş zamanının pamuk fiyatlarıyla bile desteklenemeyecek kadar büyüktü; bunun üzerine İsmail Paşa uluslararası sermaye pazarından borç aldı. Savaştan sonra pamuk fiyatları düşünce ülkede ayaklanmalar çıktı, silahlı müdahale yapıldı ve nihayetinde ülke yabancılar tarafından (Britanyalılar tarafından) işgale uğradı.

Pamuk fiyatları 1853'te 9 dolar (112 pound) iken 1860'ta 14 dolara, 1865'te zirveye çıkarak 33,25 dolara yükseldi; 1870'te ise 15,75'e düştü. Bu noktada borç veren yabancıların (İsmail Paşa değilse de), önlerinde uzanan problemi gördüklerini, ama o zamanlar (şimdi olduğu gibi) yatırımlarını koruyup paralarını geri alma konusunda sadece bir başka hükümete (Britanya) güvendiklerini düşünebilirsiniz. Fakat bu felaket hikâyesinin iyi bir tarafı da vardır: Süveyş Kanalı, olumlu taraflarını hesaba katmamız gereken faydalı bir yatırımdı.

25. Deaton'dan alıntıdır, "Commodity prices and growth in Africa", s. 23.

Emtia fiyatlarının patlamasıyla yabancı yardımları arasında pek çok paralellik vardır.[26] Bunlardan biri nakit akışının yerel ihtiyaçlardan ve ülke içi siyasetten bağımsız olarak girip çıkmasıdır. Pamuk fiyatı patlamasının sebebi Amerika'daki iç savaştı; yardımlarla ilgili olarak ise sebep, bağışçı ülkelerindeki ekonomik ve siyasi koşullar ya da Soğuk Savaş gibi uluslararası olaylar veya teröre karşı verilen mücadeledir. Dış yardımların hükümet harcamalarını tetiklediği sürekli olarak belgelenen bir durumdur ve Mısır örneğinde olduğu gibi hükümetler, kendi halkına danışma veya halkının onayını alma zorunluluğundan kurtulmaktadır. Devlete ait madenleri, yüksek fiyatla dünyaya satabileceği malları, sınırsız sayıda yoksul işçi çalıştırma imkânı veya iyi finanse edilen bir ordusu olan bir ülke yöneticisi, halkının rızası olmadan iktidarda kalabilir. Yeterince dış yardım alan bir hükümdar, Mobutu idaresindeki Zaire'de olduğu gibi, madenler olmadan da idare edebilir. Yurtdışından gelen yardımlar bu rejimi işler kılmış ve yapılan yardımların çoğu da (sadece) bu işe yaramıştır; sonunda rejim yıkıldığında, İsviçre veya başka yerlerdeki bankalarda kalan para yok denecek kadar azdır.[27] Elbette, yardımlar nedeniyle hükümetin borç verenlere karşı bir sorumluluğu vardır ve Soğuk Savaş siyasetinin güçlendirdiği Mobutu örneğinin tersine, borç veren kaynakların, halkın menfaatlerini düşündüğü umuluyor olabilir. Fakat birazdan göreceğimiz gibi, bunun uygulamada böyle işlememesi için çok iyi nedenler vardır; bağış yapanların motivasyonu, düşündüğümüzden çok daha az fayda getirir.

Emtia fiyatlarının patlaması gibi dış yardımlar da yerel kurumlar üzerinde sevimsiz etkilerde bulunabilir. Sınırsız nakit akışları olmadığında hükümetler sadece vergi koymak zorunda kalmaz, aynı zamanda bu vergileri toplayabilmeleri de gerekir. Ortadoğu'daki muazzam petrol gelirleri, petrol üreten ülkelerdeki demokratik kurumların zayıf olmasının kısmen sorumlusudur. Afrika'da, başkanlık sistemleri yaygındır ve harici kaynaklardan fon alan başkanlar ülkelerini, kayırma veya askeri baskı aracılığıyla yönetirler. Meclislerin yetkileri sınırlıdır; başkan kimseyle istişarede bulunmaz; ne parlamentolar ne de hukuk sistemi başkanlığı kontrol etme gü-

26. Arvind Subramanıan ve Raghuram Rajan, 2011, "Aid, Dutch disease, and manufacturing growth", *Journal of Development Economics*, 94(1): 106-18.
27. Michela Wrong, 2001, *In the footsteps of Mr. Kurz: Living on the brink of disaster in Mobutu's Congo*, Harper.

cüne sahip değildir.[28] Kuvvetler ayrılığı yoktur. En uç örneklerde ise yabancı yardımlar veya emtia satışlarıyla dışarıdan gelen büyük miktarda para akışları iç savaş riskini artırır; zira ülke yöneticileri iktidarı paylaşmama araçlarına sahiptir ve bu akışların değeri, her iki taraf için de uğrunda savaşmaya değer bir ödüldür.[29]

Bağışçıların hesap verebilirliği neden yerel halka hesap verebilirliğin yerini tutmuyor? Başkan meclise danışmazsa, yozlaşmış polis kuvvetlerinde reform yapmazsa ya da dış yardımları kendi siyasi konumunu güçlendirmek için kullanırsa bağışçılar neden yardımı kesmezler? Sorunlardan biri, bağışçı hükümetlerin ve seçmenlerinin –nihai bağışçıların– yardımın ne gibi etkilerinin olduğunu yerinde görmedikleri için doğru karar verememeleridir. Olay su yüzüne çıktığında ve bağışçılar olan biteni gördüklerinde, hatta anlaşmaların korkunç bir şekilde ihlal edilmesi halinde bile bağışçı ülkeler buna ne kadar karşı olsalar da yardımı kesemezler; çünkü bu, genelde menfaatlerine ters düşer.

Dış yardımların harcandığı projeleri doğrudan deneyimleyen ve bu konuda yargılama yapma konumunda olanlar bağışçılar değil, yerel halktır. Bu yargılar her zaman çok iyi bilgiler ışığında yapılmaz; sebep-sonuç ilişkisi üzerine ve hükümetin belli faaliyetleriyle ilgili tartışmalar hep çıkar ama siyasi süreçler bu normal görüş ayrılıklarında uzlaştırıcı rol üstlenebilir. Yabancı bağışçılara veya bağış yapan ülkelerin seçmenlerine (bağış alan ülkelerde yaşamayan insanlar) ise böyle bir geribildirim yapılmaz. Sonuçlarla ilgili doğrudan bilgiye sahip değillerdir, yardımları dağıtan kuruluşların kendilerine aktardıklarını temel almak zorundadırlar ve eğilim olarak yardımın *faydalı* olup olmadığına değil *hacmine* odaklıdırlar. Yardım kuruluşlarına gelince, onlar nihai bağışçılarına karşı sorumludur ve yardım alanlar açısından bir şeyler ters giderse, onları sorumlu tutacak hiçbir mekanizma yoktur. Bir keresinde en önde gelen devletdışı yardım kuruluşlarından birinde çalışan bir yetkiliye, zamanının en çoğunu dünyanın hangi bölgesinde geçirdiğini sordum. "Batı Kıyısı" dedi ve burası Afrika'nın değil, Amerika Birleşik Devletleri'nin batı kıyısı ve kuruluşun en büyük bağışçılarının çoğunun yaşadığı yerdi. Daha önce de gördüğümüz

28. Nicolas van de Walle, *Overcoming stagnation.*

29. Besley ve Persson, *Pillars of prosperity*; ayrıca bkz. Timothy Besley ve Torsten Persson, 2011, "Fragile states and development policy", *Journal of the European Economic Association*, 9(3): 371-98.

gibi, Dünya Bankası çalışanları yaptıkları işlerin etkileri görünür bir hal alana dek çoktan başka işlere atanmış olurlar. Bağışçıların, yardımı alanlara karşı hiçbir sorumluluğu yoktur.[30]

Bazen kuruluşlar yardımın kötü yönde kullanıldığını *bilirler* ve gördükleri onları dehşete düşürür ama yapılabilecek bir şey yoktur. Bir ulusal yardım kuruluşunun müdürü bana yardım fonlarının cani çetelere (zaten bir soykırım yapmış ve geri dönüp işi bitirmek için eğitimlere ve silahlanmaya devam eden insanlara) gittiğini gösteren tüyler ürpertici örnekler anlattı. Ben de ona neden hâlâ yardım göndermeye devam ettiklerini sordum. Bana, bu ülkenin yurttaşlarının o ülkelere bir şey vermeyi görev kabul ettiğini ve yardım yüzünden insanların canının yandığı iddialarını asla kabul etmeyeceklerini söyledi. Yapabileceği en iyi şey, verilen zararı sınırlamaya çalışmaktı.

Bağışçılar hangi koşulları dayatacaklarını *bilseler* bile, bu yardımı alıp da koşullara uymayan hükümetleri cezalandırma yoluna pek gitmezler. İyi davranışları teşvik etmek için cezalandırma tehdidinde bulunabilirler ama davranışlar düzelmezse de ceza vermeyi tercih etmezler çünkü verilecek cezaların kendilerine ve seçmenlerine zarar vereceğini düşünürler. Bu durum canileri silahlandırma konusunda geçerli değildir ama bunun kadar vahim olmayan diğer durumlarda problem oluşturabilir. Uygulamada, yardımın koşulsallığı —ekonomistlerin pek sevdiği deyişle— "zaman-tutarsızlığı" yaratır; yani başlangıçta yapmaya niyetlendiğiniz şey, gerçekleştikten sonra artık sizin menfaatinize değildir. Yardımları alan hükümetler bunu gayet iyi bilirler ve bağışçıların blöfünü görüp koyulan koşulları kâle de almazlar, ceza da.

Koşulsallığı uygulamaktaki bu isteksizlik nereden geliyor?

Ekonomist Ravi Kanbur 1992'de, Gana'da Dünya Bankası temsilcisiydi. Hükümetin, sözleşmeyi ihlal ederek kamu sektörü çalışanlarına yüzde 80 zam yapmasına karşılık önceden üzerinde anlaşılan kredinin bir diliminin kesilmesi koşulunu uygulaması istendi. Söz konusu kredi tranşı büyüktü, Gana'nın yıllık ithalatının neredeyse sekizde birine karşılık geliyordu. Bu kesintiye sadece Gana hükümetinden değil, birçok kaynaktan itiraz geldi.

30. Jakob Svensson, 2003, "Why conditional aid does not work and what can be done about it", *Journal of Development Economics*, 70(2): 381-402 ve 2006, "The institutional economics of foreign aid", *Swedish Economic Policy Review*, 13(2): 115-37.

Hem Ganalılar hem de ödeme alamayacak yabancı taşeronlardan oluşan birçok kişi zarar görecekti. Daha da önemlisi, bağışçılarla hükümet arasındaki normal ve iyi ilişkiler bozulacaktı ve bu durum sadece hükümeti değil, dış yardım endüstrisinin faaliyetlerini de tehlikeye atıyordu; zira "fonlarla ilgili alanlarda bağışçıların kontrolü altında olan çok şey vardır ve bunları durdurmak, en azından aniden kesmek, ekonomide büyük bir karmaşaya yol açar." Gerçekte fonların dağıtılması yardım endüstrisinin işidir ve çalışanlara bunu yapmaları ve müşteri devletlerle iyi ilişkileri korumaları için para ödenir. Çok geçmeden durumu kurtaracak bir uzlaşmaya varıldı ve krediler verilmeye devam etti.[31]

Kenya; bağışçılar, başkan ve parlamento arasındaki dansa bir başka örnektir: Bağışçılar, başkanın ve avenesinin yolsuzlukları yüzünden çileden çıktı ve yardım akışını durdurdular. Bunun üzerine Kenya'da siyasi süreç işlemeye başlayıp, hemen meclis toplandı ve hükümetin yükümlülüklerini yerine getirmesi için gereken geliri nereden elde edeceklerini tartışmaya başladılar. Bunu gören bağışçılar rahat bir nefes aldı –yardım akışının durması onlar için de bir tehditti– ve musluklar yeniden açıldı; yardım gelir gelmez de meclisin kepenkleri bir sonraki sefere kadar yeniden kapatıldı.[32] Bu kez rahat nefes alma sırası hükümetin bakanlarındaydı ve hemen kendilerine Almanya'dan son model Mercedes'ler sipariş ettiler. Bölgenin yerlileri bu kredi zenginlerine "WaBenzi" der.

Bu konudaki yaratıcılık ödülüyse 1984 ile 2005 yılları arasında Moritanya'nın başkanı olan Mauya Uld Sid Ahmet Taya'ya verilebilir. Taya, Batı yanlısı bir duruş benimsedi ve 1991'de Irak'taki Saddam Hüseyin rejimine verdiği desteği bıraktı. Yine de 1990'ların başında ülke içinde uyguladığı baskı bağışçılara fazla gelmişti ve yardımlar geri çekildi. Gerçek siyasi reformlar ise –en azından başkan parlak bir fikirle ülkesini İsrail'i tanıyan birkaç Arap ülkesinden biri yapınca– başladı. Bunun ardından yardım muslukları açıldı ve ardından ülkede yapılan reformlar feshedildi.

Bağışçı ülkelerdeki yurtiçi politikalar da yardım kesilmesini güçleştirebilir. Hükümete bağlı yardım kuruluşları ülke içindeki

31. Ravi Kanbur, 2000, "Aid, conditionality, and debt in Africa" içinde Finn Tarp, ed., *Foreign aid and development: Lessons learnt and directions for the future*, Routledge, 318-28; s. 323'den alıntı.

32. Robert H. Bates, 2006, "Banerjee's approach might teach us more about impact but at the expense of larger matters", *Boston Review*, Eylül, s. 67-72.

seçmenlerinin küresel yoksulluk konusunda "bir şeyler yapılması" yönündeki baskılarına maruz kalırlar; bu baskı, ülkedeki iyi niyetli ama mecburen yetersiz bilgilendirilen nüfustan beslenir ve bu durum, sahadaki temsilcileri aslında kötülük yapıldığını biliyor olsalar bile, hükümet kuruluşlarının yardımı kesmesini güçleştirir. Hem bağışçıların ülkesindeki hem de bağış alan ülkelerdeki siyasetçiler bu süreci gayet iyi öğrenmişlerdir. Bağış alan hükümetler kendi yoksul halklarını "bağışçılardan para koparmak için rehine" olarak kullanırlar.[33] Bunun görüldüğü en kötü örneklerden birinde, Sierra Leone'deki hükümet yetkilileri, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın bir kez daha kendilerini dünyanın en kötü durumdaki ülkesi seçtiği için bir kutlama partisi düzenlediler; çünkü böylece bir yıl daha dış yardım almayı garantilemişlerdi.[34]

Öte yandan, bağışçı ülkelerdeki siyasetçiler, birtakım sebeplerle ülkelerinde hiç sevilmediklerinde siyasi itibar satın almak için de dış yardım verebilirler; yanlış yönde kullanıldığı apaçık olmasına rağmen, yardımın kesilmesine onlar da itiraz ederler. Bu tür olaylar olduğunda –2001'deki Kenya seçimleri sırasında Britanya'nın yardım göndermesi örneğinde olduğu gibi, yani yollanan yardımlar seçimleri yönlendirmek ve yozlaşmış elitlerin iktidarını korumak için kullanıldığında– Batılı siyasetçilerin zedelenen itibarlarını yükseltmek için acı çeken Afrikalılar olmuştur.[35] Lyndon Johnson da gündemi değiştirip dikkatleri Vietnam Savaşı'ndan saptırmak için Hindistan'da var olmamış bir kıtlık ve açlık senaryosunun yayılmasını sağlamıştı; Amerikalı çiftçilerin ürünlerini satın alarak destek toplamasından söz etmiyoruz bile.[36] Dış yardımı yapanlar ve alanlar, her iki ülkedeki hükümetler kendi halklarına karşı ittifaka girmişlerdi. Sömürge yıllarından bu yana tek değişen şey, özütülen şeyin yapısıdır.

Bağışçıların koşulsallığı yürürlüğe koymalarını kısıtlayan uygulama kaynaklı nedenler de vardır. Yardım, alan tarafça her şekilde kullanılabilir; yardımın muhatabı gelen parayı sağlık hizmetleri ve hiçbir zaman başlamayacak projeler için harcayacağına söz verip

33. William Easterly, 2002, *The elusive quest for growth: Economists' adventures and misadventures in the tropics*, MIT Press; s. 116'dan alıntı.
34. Polman, The crisis caravan.
35. Michela Wrong, 2009, *It's our turn to eat: The story of a Kenyan whistle-blower*, Harper.
36. Nick Cullather, 2010, *The hungry world: America's Cold War battle against poverty in Asia*, Harvard University Press.

onaylanamayacak amaçlara yatırabilir. Bağışçıların bu tür sapmaları denetlemeleri genelde zordur. Yardım endüstrisi rekabetçidir ve bir ülke bir yardımı reddederse, farklı öncelik ve koşullarla bir diğer bağışçı devreye girer. Koşullarını dayatmaya çalışan eski bağışçı devre dışı kalır; siyasi nüfuzunu ve ticari fırsatlarını hiçbir karşılık almadan kaybetmiş olur.

Dış yardım kuruluşları son zamanlarda koşul koymaktan uzak durmaya çalışmakta; söylemlerinde daha ziyade ortaklığı vurgulamaktadırlar. Lehdar kendi ihtiyaçlarına göre bir plan önerir, bağışçı da neyi finanse edeceğini belirler. Elbette bunların hiçbiri, bağışçıların zengin dünyanın seçmenlerine karşı sorumlu olduğu gerçeğini değiştirmez ve yardımı alanlar bunu bildiği için bağışçıların kendi istekleriyle önerecekleri şeye uygun planlar tasarlayacaklardır. "Vantrilokluk",[37] bu süreci gayet iyi betimleyen bir terimdir. Bütün parayı sadece bir tarafın aldığı bir ortaklığın nasıl sürdürülebilir bir ortaklık olduğu ise pek açık değildir.

Siyaset ve siyasetçiler, her zaman yaptıklarını yaparak, yardımların faydalı etkilerini azaltma eğilimindedir, ama durumun tersine işlediği de olur; nakit akışları siyasetin etkinliğine zarar verebilir. Bu durumlarda yardımın muhatapları yerine bağışçılar konuyu belirler; bağışçı ülkelerdeki demokratik siyaset bile Afrika'da önceliğin doğum öncesi bakıma değil, HIV/AIDS'e verilmesine karar verme konumunda değildir. Koşul koymak ulusal egemenliği çiğner. Farz edin ki, çok iyi finanse edilen bir İsveçli yardım kuruluşu Washington D.C.'ye geliyor ve ABD'nin iç borçlarını kapatacağını ve elli yıl boyunca Medicare harcamalarına fon vereceğini söylüyor. Koyduğu koşullar ise Amerika Birleşik Devletleri'nin idam cezasını kaldırması ve eşcinsel evlilikleri tamamen yasallaştırması. Belki bazı hükümetler bu tür ihlallerin halkı için maliyetinin çok küçük olacağını düşünecek kadar işlevsiz olabilir. Fakat bir ülkeyi yabancı bir yediemine bırakmak, hükümet ile uzun vadede ekonomik büyümeyi destekleyecek olan yönetilenler arasında bir tür mukavele yapma yolunda iyi bir başlangıç sayılmaz. Bir başkasının ülkesini dışarıdan kalkındırmak mümkün değildir.

Dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine dair inandırıcı kanıtlar sunmanın güç olduğunu görmüştük zaten; aynı durum demokrasi ve diğer kurumlar üzerindeki etkisi için de

37. Nicolas van de Walle, *Overcoming stagnation.*

geçerlidir. Hatta bir kez daha, çok miktarda yardım alan küçük ülkelerin daha az demokratik olduğu gerçeği de önümüzde duruyor; Sahra-altı Afrika, dünyanın en az demokratik bölgesidir ancak en çok yardımı alan da onlardır. Eski sömürgecilerinden yardım alan ülkeler de en demokratik ülkeler değildir. Belki de en ilginç Şekil 1 ile Şekil 2'yi birbirine uydurmak olur: Soğuk Savaş'tan sonra yardımlar kesilince Afrika'da sadece büyüme oranlarında değil demokraside de iyileşme kaydedilmiştir. Her zaman olduğu gibi bu olguların başka açıklamaları da olabilir ama demokrasi yabancı yardımlarla zayıf düşürülürse olmasını beklediğimiz şey de budur.

Yabancı yardımların demokrasi karşıtı veçheleri, bağışçıların öteden beri beslediği, dış yardım –ve ekonomik kalkınmanın kendisi– siyasi değil, teknik bir meseledir şeklindeki inançla daha da kötüleşmektedir. Hidrolik teoride (hatırlayalım, sadece boru döşüyoruz), yapılması gerekenler konusunda hiçbir meşru itiraz getirilemez. Bu inanç, bağışçıların ve danışmanların yerel siyaseti göz ardı etmelerine veya öylece geçiştirmelerine yol açmaktadır. Daha da kötüsü, bağışçılar halkın neye ihtiyacı olduğunu veya ne istediğini sıklıkla tamamen yanlış anlamaktadırlar. Nüfus kontrolü bunun en berbat örneğidir; bağışçılara göre daha az sayıda insan olursa her birinin durumu daha iyiye gider; oysa yardım alanlara göre kesinlikle bunun tersi doğruydu (ve haklıydılar). Batı güdümündeki nüfus kontrolü ve demokratik olmayan veya bol yardımla ödüllendirilen hükümetlerin buna uymaları, antidemokratik ve baskıcı yardımların en korkunç örneğidir. Etkin demokrasi, yabancı iyi niyetlerin dayattığı zorbalığın panzehiridir.[38]

Antropolog James Ferguson'un kaleme aldığı, dış yardım ve ekonomik kalkınma konusunda yazılmış en muhteşem kitaplardan biri olan *The Anti-Politics Machine'de,* 1980'de Lesotho'da Kanada fonuyla desteklenen bir kalkınma projesi anlatılır; proje, ekonominin işlevinin baştan aşağı yanlış anlaşılması üzerine kurulmuştur; gerçek hayatta Güney Afrika madenlerinin emek havuzu olan şey, bir ders kitabı için yeniden tasavvur edilmiştir: Tarım ekonomisi. Bu ekonomi tasavvuru için tasarlanan zirai yatırım projelerinin başarılı olma şansı, ayda çiçek yetiştirme projesinin başarılı olma şansı kadardır. Projenin yöneticileri (harıl harıl boru döşerken) projenin iktidardaki parti tarafından kendi siyasi amaçları lehine

38. Connelly, Fatal misconceptions.

ve siyasi muhaliflerinin aleyhine istismar edildiğinin farkına varmamışlardır. Sonunda ne kalkınma gerçekleşmiş ne de yoksulluk azalmış, sadece devletin siyasi kontrol tekelinin bir uzantısı ortaya çıkmış ve proje, sömürücü bir elitin halkına karşı daha da duyarsız olmasını sağlayan bir anti-siyaset makinesi ile sonuçlanmıştır.[39]

Teknik ve antipolitik kalkınma desteği görüşü, görünüşte gayet net teknik çözümlerin sürekli değişmesi gibi rahatsız edici bir gerçeği değiştiremiyor. Endüstrileşmeden planlamaya, altyapı kurulumundan makroekonomik yapısal uyumlara, sağlığa, eğitime ve son zamanlarda olduğu gibi yeniden altyapıya kadar, teknik çözümler sürekli değişim içindedirler. Fikirlerin sürekli değişiyor olması geliştiricilerin ne tevazu ne de belirsizlik içinde olmalarını sağlamıştır; gelişmiş kapitalist ülkelerin siyasetinin tarz değişimlerine karşı hassasiyetleri de yardım endüstrisinin teknik kesinliğine zarar vermiş görünmüyor. Dünya Bankası'nın Lydon Johson ABD başkanı iken benimsediği yoksulluk karşıtı söylem, Ronald Reagan'ın başkanlığında "fiyatı doğru koymak" şeklinde değiştirilmişti. "Bizim" siyasetimiz, kalkınma konusundaki görüşlerin meşru bir parçasıdır, ama "onların" siyaseti değildir.

Yardım ve yardım fonlu projelerle yapılan kuşkusuz birçok iyi şey vardır; yardım olmasa yapılması imkânsız yollar, barajlar ve klinikler gibi. Fakat iyi ortamlarda bile o negatif güçler hep mevcudiyetini koruyor, yardımlar kurumları zayıflatıyor, yerel politikayı kirletiyor ve demokrasiyi güçten düşürüyor. Yoksulluk ve azgelişmişlik, öncelikle kurumların zayıf ve kötü olmasının bir sonucudur ve büyük miktarlı dış yardım akışları kurumları zayıf düşürüp gelişmelerini engelleyerek, niyet ettikleri şeyin tam tersini yaparlar.

O halde, dış yardımın sıklıkla pozitif olan doğrudan etkisine rağmen, yardım sicillerinde bunların genel fayda sağladığına dair hiçbir kanıtın olmayışı pek de şaşırtıcı değildir.

Yabancı yardım ve yoksulluğun azaltılması ile ilgili tartışmalar, *yurtiçinden* yoksullara yapılan yardımlardan oldukça farklıdır. Sosyal yardımlara muhalefet edenler sıklıkla bu yardımların yoksulluk davranışını teşvik ettiğini ve yoksulluğun sürmesine sebep olduğunu öne sürerler. Buradaki argümanlar ise böyle değildir. Dış yardımlarla ilgili kaygılar, yardımın dünyadaki yoksul *insanlara* neler yaptığı ile ilgili değildir, zaten yardımlar onların yakınından

39. James Ferguson, 1994, The anti-politics machine: "Development", de-politicization, and bureaucratic power in Lesotho, University of Minnesota Press.

pek ender geçer; buradaki kaygı dış yardımların yoksul ülkelerdeki *hükümetler* üzerindeki etkileridir. Yabancı yardımların yoksulluğu daha da kötü hale getirebileceğini savunan argüman, yabancı yardım yüzünden hükümetlerin yoksulların ihtiyaçlarına daha duyarsız olduğunu, dolayısıyla onlara zarar verdiğini öne süren bir argümandır.

Birtakım faydalarının mevcudiyetine karşın dış yardımın zararları, zor etik problemler ortaya çıkarır. Peter Singer'ın bu bölümün başında aktardığım öngörülerini eleştiren felsefeci Leif Wenar, "yoksulluğun bir havuz olmadığına" dikkat çeker; ona göre Singer'ın benzetmesinin faydalı bir tarafı yoktur.[40] Daha çok dış yardım yapılmasını savunanların, siyasi kısıtlamaların nasıl halledilebileceğini de açıklamaları gerekir. Ayrıca, sömürgecilik dönemiyle dış yardım dönemi arasındaki paralellikler üzerinde uzun uzun düşünmeliler. Günümüzde sömürgeciliği kötü bir şey olarak görüyor, bize fayda sağlarken başkalarına zarar verdiğini biliyoruz; bizi –çok az– inciterek başkalarına fayda getirmesi amaçlı dış yardımların ise iyi bir şey olduğunu kabul ediyoruz. Ama bu çok basit bir bakıştır; tarihten bihaberdir ve kendi kendini kutlayıp tatmin eden bir bakıştır. Sömürgecilik söylemi de hep insanlara yardım etmeyi merkezine almıştı; insan olduğu bile tam kabul edilmemiş topluluklara uygarlık ve aydınlanma götürüleceği söyleniyordu.[41] Bu hırsızlık ve istismara kılıf bulmanın bir adım ötesiydi. Birleşmiş Milletler ana tüzüğünün girişindeki, kulaklarda çınlayan, esinleyici sözler Güney Afrika'nın başbakanı Jan Smuts tarafından yazılmıştı; aynı Smuts BM'i, Britanya İmparatorluğu ve beyaz "uygarlığının" hâkimiyetinin korunmasının en büyük umudu olarak gören kişiydi.[42] Ne var ki, sömürgelerin feshedilmesiyle birlikte, en kötü örneklerde, kendilerinden önce gelenleri hiç aratmayan ve o ülkelerde doğmuş olup aynı renkte deriye sahip olmak dışında onlardan hiçbir farkları olmayan liderler başa geçirildi.

İnsani yardım söylemlerimizin, erdemli görünmek isteyen siyasetçilerimiz tarafından bir kılıf olarak kullanıldığı ve dış yardımlara

40. Leif Wenar, 2010, "Poverty is no pond: Challenges for the affluent" içinde Patricia Illingworth, Thomas Pogge ve Leif Wenar, eds., *Giving well: The ethics of philanthropy*, Oxford University Press, s. 104-32.

41. William Easterly, 2006, *The White Man's Burden: Why the West's efforts to aid the rest have done so much ill and so little good*, Penguin.

42. Mark Mazower, 2009, *No enchanted palace: The end of empire and the ideological origins of the United Nations*, Princeton University Press.

küresel yoksullukla başa çıkma şeklindeki ahlaki yükümlülüğümüzü yerine getirmenin bir yolu olarak baktığımız bugün bile, zarar veriyor *olmadığımızdan* emin olmamız gerek. Veriyorsak, bunu "bizim" için yapıyoruz demektir, "onlar" için değil.[43]

SAĞLIK YARDIMI FARKLI MI?

Dış yardımlar, yoksul ülkelerde milyonlarca insanın hayatını kurtarmıştır. UNICEF ve diğer kuruluşlar milyonlarca çocuğa antibiyotik ve aşı götürerek bebek ve çocuk ölüm oranlarını düşürmüştür. Hastalık taşıyan böceklerin kontrolü ve yok edilmesiyle bir zamanlar tehlikeli olan bölgeler güvenli hale getirilmiştir. Uluslararası bir gayretle çiçek hastalığı yok edilmiştir ve halen gösterilmekte olan çabalarla çocuk felci de aynı şekilde yeryüzünden silinme noktasındadır. Yardım kuruluşları milyonlarca çocuğun ağızdan rehidrasyon tedavisi almasını sağlamıştır; her yıl hâlâ milyonlarca çocuğun ölümüne yol açan sıtma hastalığıyla mücadele etmek için, böcek öldürücülerle güvenli hale getirilmiş cibinlikler aracılığıyla onları korumaktadırlar. 1974 ile 2002 arasında, Dünya Bankası, Dünya Sağlık Örgütü, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve BM Gıda ve Tarım Örgütü'nün elbirliğiyle gösterilen gayret sonucu, Afrika'da yaygın bir problem olan nehir körlüğü hastalığı neredeyse tamamen yok edilmiştir.[44]

Son olarak, yine en çok Afrika'da olmak üzere, HIV/AIDS tedavisi için milyarca dolar bağış yapılmıştır. Antiretroviral tedavi alan insan sayısı –çare değilse de insanların yaşamasını sağlayan tedavi– 2003'te üç milyondan az kişiye ulaşırken, 2010 yılının sonunda, tedavi on milyon kişiye ulaştırılmıştır.[45] En önemli bağışçılardan biri AIDS, Tüberküloz ve Sıtmayla Mücadele Küresel Fonu'dur; bu fonun en büyük kısmını ABD karşılamaktadır; diğeri ise PEPFAR'dır (Başkanlık AIDS'e karşı Acil Durum Planı). AIDS, Tüberküloz ve Sıtmayla Mücadele Küresel Fonu belli ülkeleri programına alarak çokuluslu bir şekilde faaliyet gösterir; PEPFAR ise ABD'nin en

43. Michela Wrong, 2006, *I didn't do it for you: How the world betrayed a small African nation*, Harper.

44. Ruth Levine ve arkadaşları, 2004, *Millions saved: Proven successes in global health*, Center for Global Development.

45. Anthony S. Fauci ve Gregory K. Folkers, 2012, "The world must build on three decades of scientific advances to enable a new generation to live free of HIV/AIDS", *Health Affairs*, 31(7): 1529-36.

büyük önceliği verdiği projeleri fonlayarak iki taraflı (iki ülke arasında) çalışır. Bu kuruluşlar ayrıca hastalıkları önleme ve çare bulma (hastalık bulaşmasını hatta enfeksiyonu önlemek için antiretroviral ilaçlar kullanımı dahil) amaçlı araştırmaların yanısıra gönüllü erkek sünnetinin koruyucu değeri üzerine araştırmalar yapılmasına da destek verirler. Etkili bir aşı için henüz çok yol katedilmesi gerekse de çalışmalar sürmektedir. Her ne kadar kuşkucular AIDS hastalığı hiçbir Amerikalıda görülmeseydi, ABD'nin AIDS araştırmaları ve tedavisi konusunda bu kadar azimli olup olmayacağını sorgulasa da bu motivasyon sorgulaması katedilen mesafeyi azaltmamaktadır.

Hepsi bu kadar olsaydı, sağlık ve dış yardımın öyküsü lekesiz bir başarı sayılırdı. Birileri ölüyorsa ve bizde de onlara yardımcı olacak ve neredeyse sıfır maliyetli araçlar varsa, hissettiğimiz ahlaki zorunluluk son derece güçlüdür. Bu durumda her uygar insandan zaten yardım etmesi beklenir. Bizler bu tür ölümlerden uzun yıllar önce kaçmayı başardık, şimdi de aynı kaçışı geri kalan insanların da yaşamasını isteriz.

Elbette, çoğu çocuk olmak üzere pek çok insanın "yanlış" yerde doğmamış olsalardı ölmeyecekleri hastalık ve koşullar (solunum yolu enfeksiyonları, ishal, yetersiz beslenme) yüzünden öldüğünü biliyoruz. Fakat bu da herhalde daha çok yardım edilmesi gerektiği görüşünü destekler. Yoksa dış yardımın bütün hikâyesi sağlık olabilir mi? Hayat kurtarmak net bir hedeftir ve çok daha muğlak faydaları olan yol-baraj ve köprü yapımından ("fiyatları doğru koymak"tan ya da hükümetin hesaplarını düzeltme hedefli yapısal uyum programlarından söz etmiyoruz bile) daha kolay sayılır. Yine de belki bunlara yapılan dış yardımlar, sağlığa yapılanlar kadar faydalıdır ama o kadar şeffaf olmadığı için anlaşılamamaktadır. Hem belki bir önceki bölümde sözü edilen problem "siyasetteki yozlaşma" fazla abartılmıştır ya da en azından bunca faydanın makul bir bedelidir.

Fakat dış yardım bahçesi güllük gülistanlık değildir. Bu yardımların şu ana kadar yaptığından daha fazlasını yapabileceğine dair hiçbir belirti yoktur. Elde edilen başarıların maliyeti görüldüğünde buna değerdi diye bakılsa bile, bu bedel hiç de düşük olmamıştır.

Başarılı inisiyatiflerin (dünya genelinde ömür beklentisinin yükselmesini sağlayan girişimlerin) birçoğu, dikey programlar diye anılan uygulamalarla gerçekleştirilmiştir. Bu terim, UNICEF gibi bir kuruluş tarafından yukarıdan yürütülen ama yerel yetkililerin işbirliği ve yerel sağlık görevlilerinin çalıştırılmasıyla yürütülen

programları anlatır. Bunlar arasında erken yaşta aşılama programları, sıtmaya karşı sivrisinek mücadelesi gibi haşere mücadele programları ya da çiçek veya çocuk felci gibi hastalıklarla mücadeleler yer alır. Dikey programlar antiretroviral ilaçların sağlanması için klinikler ve yerel sağlık personelinin dahil olduğu büyük ölçekli çalışmalar yapılması gereği yüzünden AIDS çalışmalarında o kadar da iyi işlemez. Fakat burada bile sadece AIDS ilaçları için özel kliniklerin kurulduğu sıkça görülebilir.

"Tek hastalık programı" veya "hastalık bazlı program" ifadeleri ise "dikey programla" örtüşür ve sadece bir hastalığı yok etme çalışmalarına değil, AIDS, tüberküloz ve sıtma gibi belli hastalıkları hedefleyen PEPFAR veya Küresel Fon gibi programlara atıfta bulunur. Bu dikey veya hastalık bazlı programlar elbette genel anlamda "yatay" veya yerel sağlık hizmeti sistemlerine benzemez. Yatay programlarda hem hekimler, klinikler ve düzenli sağlık hizmeti veren hastaneler vardır, hem de güvenli su, sanitasyon, temel ilaçlar, sağlıklı kalmak için yeterince beslenme ve bölgeye özgü hastalıklarla mücadele gibi çalışmalarla kamu sağlığına yönelik önlemler alınır. Dikey programların başarısı, yatay olanların, özellikle de yeterli bir temel sağlık hizmeti sistemi kurulamaması konusundaki başarısızlıklarıyla sık sık karşılaştırılmaktadır. 1978 tarihli meşhur Alma Ata Bildirgesi (Şimdi Kazakistan'daki Almaty), "herkes için sağlık" yaklaşımının ve bunu başarmak için temel sağlık hizmetlerinin önemini vurgulamış; hükümetler, uluslararası kuruluşlar ve dış yardım gruplarından, temel sağlık hizmetleri alanında yoksul ülkelere mali ve teknik destek sağlamaları istenmiştir. Bu bildirge, sağlık adına daha farklı bir yardım için çağrı yapanların şiarı olma özelliğini korumaktadır.

Temel sağlık hizmetlerini sağlamak için dikey programlarda olmayan birtakım devlet olanakları gerekir; "tepede vızır vızır dolanıp kontrol etmek" iyidir, ama amaca hizmet etmez. Aslında örneğin, doğum öncesi bakım veya aşılama yapan sağlık görevlilerini ve hemşireleri görev başından alıp uzak bir köydeki çocuk felci salgını için yardıma gönderen dikey programlar, bazen yerel sağlık hizmetlerinin verilmesini bile güçleştirebilir. Fakat düzenli işleyen bir sağlık sistemi kurmak sadece yoksul ülkeler için değil, zengin ülkeler için de karmaşık ve korunması zor bir süreçtir. Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, bu uygulamalar belli ölçülerde devlet olanakları ister ve çok yoksul olan ülkeler bu olanaklara sahip değildir. Bu da

bize dış yardım ve yerel olanakların geliştirilmesi arasındaki çekişmeyi hatırlatır. Yine de dış yardımlar yoksul ülkelerin halledemediği diğer sağlık sorunlarıyla baş etmelerine ve çocukların sırf yanlış yerde doğdukları için ölmeleri gibi bir kepazeliğe son vermelerine yardımcı olursa, "dosyalandırılmış" hastalıklarla uğraşmanın ötesine geçebileceği son derece açıktır. Her zamanki gibi asıl mesele bunun dışarıdan gelen yardımlarla kotarılıp kotarılamayacağıdır.

Dünya genelinde hükümetlerin çoğu temel sağlık hizmetlerine çok az para harcar; onun yerine ne yapıldığını ise Dünya Bankası ekonomistleri Deon Filmer, Jeffrey Hammer ve Lant Pritchett şöyle ifade eder: "Bazı ülkelerde sağlık için ayrılan devlet bütçesi, en çok, devlet hesabına pahalı eğitimler alan doktorların çalıştığı devlet hastaneleri tarafından tüketilir; bu doktorlar pahalı tıp teknolojileri kullanarak kentli elitlerin hastalıklarını tedavi ederler; öte yanda ise yine aynı ülkelerde çocuklar birkaç sente tedavi edilebilecek, hatta temel hijyen uygulamaları olsaydı ta en başta hiç yakalanmayacakları hastalıklar yüzünden ölürler." Yozlaşmış yetkililer sıklıkla, sağlık için verilen parayı başka yerlere harcarlar ve halkın bunu protesto etmesine çok ender rastlanır. Aynı yazarlar bir gazetede, sağlık bakanlığını 50 milyon dolarlık yabancı fonu zimmetine geçirmekle suçlayan haberden söz ederler; bakanlık buna getirdiği şiddetli itirazda, gazetenin zimmete geçirme olayının bir yıl değil, yıllarca sürdüğünü açık bir şekilde yazmadığını söylemiştir.[46] Helen Epstein ise bir yazısında Uganda'da yapılan bir espriyi kullanarak iki tür AIDS olduğunu söyler, biri "şişman AIDS", diğeri "ince AIDS"dir. "İnce AIDS"e yakalananlar incelir, incelir ve sonunda yok olurlar. "Şişman AIDS" ise egzotik yerlerde hesapsızca para harcanan konferanslara ve çalıştaylara giden, çok yüksek maaşlar alan ve sürekli şişmanlayıp büyüyen kalkınma ajansı bürokratlarına, yabancı danışmanlara ve tıp uzmanlarına bulaşır.[47] Temel sağlık hizmetlerine para kalmaması ve sağlık hizmetlerindeki yolsuzluklar, yoksul ülkelerde sık rastlanan bir durumdur.

Birçok ülkede kamu sağlığı için harcanan para, halkın sağlık hizmeti ihtiyacını karşılayamayacak kadar azdır ve bu durum, yurt-

46. Deon Filmer, Jeffrey Hammer ve Lant Pritchett, 2000, "Weak links in the chain: A diagnosis of health policy in poor countries", *World Bank Research Observer*, 15(2): 199-224; s. 199'dan alıntı.

47. Helen Epstein, 2005, "The lost children of AIDS", *New York Review of Books*, 3 Kasım.

dışından gelecek yardımların bu boşluğu doldurması gerektiğine işaret eder. Bu alana harcanan paranın azlığına dair ne söylense azdır ama bu şekilde büyütülen sağlık hizmeti sisteminden hiç kimseye yarar gelmez; olsa olsa daha çok klinik açılır ama çalışmaz, fonlarda yolsuzluk yapan görevlilerin sayısı artar, daha çok sağlık çalışanına yapmadıkları işler için para ödenir.

Dikey programların "herkes için sağlık" konusunda pek faydalı olmadığı doğru olsa, hatta bunlarla ilişkili büyük nakit akışları her türlü negatif ve kasıtsız yan etkilere sahip olsa bile (diğer dış yardımlarda olduğu gibi), kurtarılan hayat sayısı bu kadar para harcamaya değiyorsa, bizler yine de bu programları üstlenmek isteriz. Yüksek nitelikli sağlık hizmeti vermeye gelince, düşük gelirli çoğu ülkenin sahip olduğundan çok daha fazla olanağı olan devletler için bile bunun zor olduğunun bilinmesi lazım. Durum ne olursa olsun, bunlar yabancı yardım aracılığıyla dışarıdan alınamaz. Olanakları düşük olan ortamlarda fayda sağlayabilecek hiçbir sağlık önlemi yoktur demek istemiyorum. Örneğin, güvenli su, temel sanitasyon ve haşere mücadelesi gibi klasik kamu sağlığı hizmetleri vardır. Bunların hiçbiri kolay değildir ama en azından özel sektörün bunları sağlayamadığı durumlarda, bu konuda çaba harcanmasının daha büyük bir anlamı olacaktır; hem ayrıca bunların üstesinden gelmek kişisel sağlık hizmeti sistemi kurmaktan nispeten kolaydır.

NE YAPMALIYIZ?

Yardım çabası, bizim ne yapmamız gerekir sorusundan ya da daha güçlü versiyonuyla bizim *bir şeyler* yapmamız şart şeklindeki ifadeden esinlenir. Ne var ki bu sorunun bizzat kendisi yanlış olabilir; bunu sormak problemin bir kısmı olabilir ama çözüme başlangıç oluşturmaz. Bir şeyler yapması gereken neden *biz* olalım? *Bizi* bu işle görevlendiren kim?[48] Bu bölümde şu fikri öne sürüyorum: O*nların* neye ihtiyacı olduğu ya da ne istediği veya yaşadıkları toplumun nasıl işlediği konusunda *bizlerin* o kadar az bilgisi var ki, *kendi* kafamızdakilerle beceriksiz bir şekilde *onlara* yardım etmeye kalktığımızda, iyilikten çok kötülük yapıyoruz. Lesotho'daki zirai yardım hikâyeleri, dünyadaki yoksulların *nüfuslarını* kontrol

48. Makbul (ve etkili) bir sorgulama William Easterly tarafından yapılmıştır, örneğin bkz. 2012, "How I would not lead the World Bank: Do not, under any circumstances, pick me", *Foreign Policy*, 5 Mart.

altına almalarına "yardım etme" hikâyeleri ve savaş zamanlarında yapılan insani yardımların dehşet içeren hikâyeleri bunun en açık örnekleridir. Kasti olmayan olumsuz sonuçlar, *biz* çabaladıkça daha kesin bir şekilde gerçekleşiyor. Başarısız olduğumuzda yine de devam ediyoruz ama bu kez bunu *bizim* menfaatlerimiz tehlikeye girmiş olduğu için yapıyoruz: Bu *bizim* yardım sektörümüz, içinde görev alanlar *bizim* profesyonellerimiz, *bizim* politikacılarımız için takdir ve oy topluyorlar ve bir de *bizim* bir şeyler yapmamız şart diye düşündüğümüz için yapıyoruz.

Asıl yapılması gereken ise şu anda zengin olan dünyada yapılmış olan şeylerin yapılmasıdır; yani ülkeler kendi yollarını, kendileri için uygun zamanda, kendi siyasi ve ekonomik yapıları içinde kendileri bulmalıdır. Bugünün zengin ülkelerine kimse yardımda bulunmadı, kendilerine yarayacak politikalar çizsin diye kimse rüşvet vermedi. Yapmamız gereken, an itibariyle yoksul olan ülkelerin bizlerin geçtiği yoldan geçmesini engellememek, yollarının üstüne çıkmamaktır. Yoksulların kendilerine yardım etme yollarını kendilerinin bulmasına izin vermeliyiz ve yollarından çekilmeliyiz. Daha olumlu ifadeler kullanmak gerekirse, onların önünü kesecek şeyler yapmayı bırakmalıyız. Önceki kuşaktaki firariler, üzerlerine düşeni yapıp kaçış yöntemleri geliştirdiler ve kaçmanın mümkün olduğunu gösterdiler. Bu yöntemlerin bir kısmı (hepsi değilse de) farklı koşullarda hâlâ işe yarayan yöntemlerdir.

Çelişkili görünse de yardım, başta Sahra-altı Afrika ve diğer birkaç ülke olmak üzere, ülkelerin önüne çıkan birçok engelden birisidir; zira bunlara o kadar çok yardım yapılır ki bu durum yerel kurumları zayıflatır, uzun vadeli zenginleşmenin önünü tıkar. Komünizm veya terörizme karşı müttefik bulmak için sömürücü politikacıları ve siyasi sistemleri koruyan yardımlar, yoksul ülkelerin sıradan yurttaşlarını *kendi* menfaatimiz için güçten düşürüp yoksullaştıran yardımlardır. Onlara yardım ediyormuş gibi yapmamız, verilen zarara ek olarak bir de aşağılamaktan başka bir işe yaramaz. Sebil gibi dış yardım almak, potansiyel olarak iyi liderleri ve iyi siyasi sistemleri bile yozlaştırabilir.

O halde yapmamız gereken şeylerden biri de, bizim yapmamız gereken bir şey var mı diye sormaktan vazgeçmektir. Ayrıca zengin ülkelerin yurttaşlarının, yardımların *onlara* faydalı olduğu kadar zararlı da olabileceğini ve yollanacak paranın fayda mı zarar mı getireceğini bilmeden, *bizim* GSYH'mizin yüzde 0,7 veya yüzde

1'ini vermek gibi hedefler belirlemenin anlamsız olduğunu anlamalarına yardımcı olmalıyız. Böylesi kör hedefler, büyükelçileri ve yardım yetkililerini ateşkes istemeye ve başkalarına yardıma adadıkları kariyerlerinin, verilen zararları hafifletme kariyerlerine dönmesinden yakınmaya iten şeyin ta kendisidir. Zengin ülkelerin yaptığı yardım, yoksulluktan kaçma yolunu tıkamak için koyulan tek barikat değildir. Zengin ve yoksul ülkeler ekonomik ve siyasi olarak –ticaret yoluyla, anlaşmalar yoluyla ve Dünya Ticaret Örgütü, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi kurumlar aracılığıyla– birbirlerine bağımlıdırlar. Bu kurumlar ve uluslararası ilişkileri düzenleyen kurallar, yoksul ülkeleri zengin birer ülke haline getirecek fırsatlar üzerinde büyük bir etkiye sahiptir ve bu bölümde bu konuyu daha sonra ele alacağım.

Yardımda bulunmanın doğru olduğunu savunanlar, karşıt fikirlerin en azından bir kısmını kabul ederler ama sonra da şunu öne sürerler: Geçmişte yapılan yardımlar etkili olmamış hatta bazen zarar vermiş olsa bile, bizler gelecekte daha iyisini yapabiliriz (ve yapmalıyız). Bu görüşü savunanlar yardımın daha akıllıca ve daha etkin olabileceğine, yanlışlara düşmeden yardım etmenin bir yolunun bulunabileceğine inanırlar. Bu tür görüşleri geçmişte de duymuş olmamız (son bir kez daha içeyim, bir daha içmeyeceğim) daha iyi kuralların mevcut olma olasılığını veya sonunda mucize getirecek on iki adımlı bir program bulunabileceği olasılığını ortadan kaldırmaz.

Daha akıllıca bir yardım programı üzerine düşünmenin bir diğer nedeni de şudur: Dünya Bankası veya DFID (Uluslararası Kalkınma Departmanı) olmasaydı dünya daha iyi bir yer olurdu veya en iyi yardım, yapılmayan yardımdır diye inansak bile bu yardımlar yakın bir zamanda ortadan kaybolmayacaktır. İkna edebileceğimiz ya da uluslararası ve ulusal yardım kuruluşlarını ve dahi yüz binlerce STK'yı feshedilebilecek bir küresel otorite de yoktur. O halde yardım nasıl iyi bir şey haline getirilebilir?

Ekonomist ve BM danışmanı Jeffrey Sachs sürekli ve ısrarlı bir şekilde, dış yardımla ilgili asıl sorunun onun fazla değil çok az olması olduğunu söyler.[49] Sachs, benim dış yardıma dair

49. World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü), 2001, *Macroeconomics and health: Investing in heal th for economic development*, http://www.cid.harvard.edu/archive/ cmh/cmhreport.pdf ve Jeffrey Sachs, 2006, The end of poverty: Economic possibilities for our time, Penguin.

hidrolik yaklaşım dediğim şeyi savunur, düzeltilmesi gereken sorunları (tarım, altyapı, eğitim ve sağlıkta) sıralayan uzun bir liste yaparak her kalemin tek tek maliyetini çıkarır ve toplamını hesaplar. Bu toplam, şu anda yapılan yardım toplamının katbekat üzerindedir. Sachs, kendisinin yıllar önce "Büyük İtme" ifadesiyle de anlatmak istediği gibi, bir şeyin doğru işlemesi için her şeyin birden düzeltilmesi gerektiği doğruysa, dış yardımların artırılması lazımdır, der. Ne var ki tarih bize, şu anda zengin olan ülkelerin Büyük İtme'ye, hele de bir başkasının Büyük İtiş'ine gerek duymadıklarını göstermektedir. Sachs'ın fikrini uygulamaya alan BM'in kurduğu Binyıl Kalkınma Köyleri'nin, aynı ülkedeki diğer köylerden daha iyi durumda olduğunu gösteren bir kanıt da yoktur. Bu hidrolik yardım yaklaşımı, meselenin özü dediğim şeyi, yani bu denli büyük yardım meblağlarının hükümetlerin yozlaşmasına yol açarak ülkenin kalkınmasını güçleştirdiğini göz ardı eder. Başka insanların ülkelerini elinizde bir alışveriş listesiyle dışarıdan kalkındıramazsınız; ne kadar harcarsanız harcayın, durum değişmez.

2005'te 111 ülke ve 26 çok taraflı örgüt tarafından imzalanan Paris Bildirgesi'nde dış yardımların daha iyi bir hale getirilmesine dair prensiplere yer verilmiştir.[50] Bu bildirge ortaklıklar, lehdar ülke mülkiyeti, yüksek nitelikli değerlendirme, hesap verebilirlik ve öngörülebilirlik gibi bir sürü güzel şeyin sıralandığı bir nevi "yeni yıldan ne bekliyorum" listesidir. Bildirgenin içeriğinin büyük bölümünün yine bu yeni yıl listeleri kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır. Metafor değiştirecek olursak, bu durum hastalanan bir insanın, *neden* hasta olduğuna dair bir teşhis konulmasından ziyade, sağlıklı olmanın özelliklerini sıralayan bir liste yapıp buna uygun bir tedavi programı beklemesine benzer. Bu bölümde gördüğümüz gibi, ortaklık, hesap verebilirlik, ülke mülkiyeti ve değerlendirme konularındaki başarısızlıkların nedenleri zaten bu yardım gerçekliğinden kaynaklanmıştır. Bütün para "ortak"lardan sadece birinde ise gerçek bir ortaklık söz konusu değildir ve bunun hesabı (iyi niyetli ama) bilgisiz yabancılara verilecekse lehdarın bunu sahiplenmesinden bahsedilemez. Erdemin iyi olduğunu deklare etmek çok taraftar toplar ancak yardımın siyasi gerçekliklerine aykırı düşen iyi niyetler, yardım faaliyetlerine pek fayda sağlayamaz. Dış yardım, başarısını

50. http://www.oecd.org/dac/aideffectiveness/parisdeclarationandaccra agendaforaction.htm#Paris.

sağlayacak koşullarda yapılırsa belki faydalı olabilir. Fakat bu kolay bir iş değildir. Gana'da Dünya Bankası temsilciliği yaptığı dönemi anlatan Kanbur, lehdarlar sözlerinden caydıklarında bağışçıların nakit göndermeyi kesmelerinin zor hatta imkânsız olduğuna dair örnekler vermiştir. Ayrıca, olur da bir bağışçı bağış yapmayı keserse, iyi politikanın ne olduğu konusunda farklı bir fikre sahip olan ya da bir ülkenin iç politikasına karışmak bizim vazifemiz değil diyen birileri bağış yapmak için tetikte bekler. Durum ne olursa olsun, dış yardım endüstrisi nihayetinde, zengin ülkelerdeki bağışçılarına hesap vermekle yükümlüdür; dolayısıyla mutlaka bir tür *koşulsallık* olması gerekir. Asıl mesele, bunun etkin bir şekilde nasıl uygulanacağıdır.

Lehdar olacak hükümetlerin yardım almaya aday olmadan *önce* insanlara fayda sağlayan iyi politikalara bağlılığını göstermesini istemek iyi bir fikir olabilir. Buna *seçicilik* denilebilir ve bu seçicilik sürecinde bir koşulsallık biçimi olabilir; Örneğin Amerikan dış yardım kuruluşu U.S. Millenium Challenge Corporation bu şekilde çalışıyor. Ülkeler ilk önce liyakatini kanıtlıyor, ancak ondan sonra bağışçılar ortak hedefler doğrultusunda ortaklıklar öneriyorlar. Seçicilik sayesinde, dış yardımların baskıcı rejimlerin iktidarda kalması için kullanılması önlenebilir fakat o rejim daha sonra doğru yoldan çıkarsa (ki dış yardımın bizzat kendisi bunu yapmasını kolaylaştıracaktır) yine yardımların durdurulmasında yaşanan güçlüklerle karşı karşıya kalınacaktır.

Seçicilik uygulamasının zayıf tarafı, ülkedeki rejimin insan refahıyla hiç ilgilenmediği yerlerdeki, yani en muhtaç durumdaki insanların birçoğunu yardımların dışında bırakmasıdır. Bunlar aynı zamanda, ahlaki olarak destek verme yükümlülüğümüze en uygun olan insanlardır. Dış yardımlara gönülden bağlı yurttaşların olduğu zengin ülkelerde (Amerika Birleşik Devletleri buna girmemektedir), ilgili yurttaşlardan gelen baskı, yardım kuruluşlarının "iyi politika" sınavını geçemeyen ülkelerde yaşayanları yok saymasını imkânsız kılar. Bu durum, ulus-devletlerden oluşan bir dünyada yapılan tüm yardımların en temel problemidir. "İyi" devletlerde, yoksulluğun yerel yetkililer tarafından ele alınma şansı vardır ve dışarıdan gelecek yardımlara pek ihtiyaç duyulmaz. "Kötü" devletlerde ise, dışarıdan gelen yardımlar her şeyi daha da kötüye götürür. STK'lar vasıtasıyla bağış yapmak da bir çözüm değildir; çünkü o rejim kendi insanlarını ziyan ettiği gibi onları da edebilir.

Bir diğer yaklaşım da, dış yardımların iyileştirilmesi konusunda yeni fikirlerin kaynağı olduğu kadar ekonomik kalkınma hakkındaki bilgileriyle bir altın madeni olan, Küresel Kalkınma Merkezi (Center for Global Development-CDG) adlı düşünce kuruluşuna aittir. CDG Başkanı Nancy Birdsall ve sağlık ekonomisti William Savedoff'ın "teslimde ödemeli" adıyla geliştirdikleri dış yardım önerisine[51] göre, bağışçılar ve ülkeler ortak hedefler belirlerler: Örneğin, belli bir tarihe kadar ülkedeki çocukların yüzde 80'inin aşılanması, gelecek beş yıl içinde bebek ölüm oranını binde yirmiye düşürmek veya temiz su sağlamak. Dış yardım da ancak bu hedefe ulaşıldığında verilir. Bunu savunanlar, teslimde ödemeli dış yardımın yoksul ülkelerde zaten zayıf olan ölçme sistemlerinde sıkıntı yaratacağının ve rakamlar üzerinde oynama yapılmasına sevk edeceğinin de farkındadırlar. Hedeflerin birçoğu lehdar hükümetin tamamen kontrolü altında değildir; kötü hava yüzünden sevkiyat gecikebilir ya da bir salgın baş göstererek bebek ölüm oranlarını yükseltebilir. Buna rağmen ödeme yapılırsa, teşvikler zayıflayacaktır; fakat öte yandan bağışçılar esnek bir sınır koyarlarsa, lehdar hükümetler yeterli fonları olmayan ya da karşılığını alamayacakları pahalı programlara girme riskine hazır olmayabilirler.

Teslimde ödemeli dış yardım, artık aşina olduğumuz iyi rejim-kötü rejim ikilemini de çözmez. Bir ülke temel olarak düzgün yönetiliyorsa, normalde *onların* yapmak istemeyecekleri projeleri üstlenmeleri için *bizim* teşvikte bulunmamıza gerek yoktur. Önceliklerimiz doğal bir şekilde sıralanıyorsa, böyle bir destek gerekli değildir. Doğal sıralanmamışsa, önceliklerimizi onlara dayatmaya çalışmamız etik dışıdır; burada yine İsveçli yardım kuruluşunun idam cezasını kaldırması ve eşcinsel evlilikleri serbest bırakması için Amerika Birleşik Devletleri'ne para vermesi şeklindeki ters örneğimi hatırlatayım. Sömürücü ve baskıcı rejimlerde rüşvet işe yarayabilir; onlar kendi insanlarının kaynakları gibi bizim kaynaklarımızı da memnuniyetle özütürler; ödeme aldıkları sürece insanlarına yardım edilmesine de acı çekmesine de aynı ölçüde memnun olurlar. Bana kalırsa bunu savunmak şeytanla anlaşmayı savunmak gibidir. Fakat burada yine, Ruanda'daki soykırımın ardından Goma'da yaşandığı gibi, birçok yardım kuruluşunun

51. Nancy Birdsall ve William Savedoff, 2010, *Cash on delivery: A new approach to foreign aid*, Center for Global Development.

insani destek ulaştırabilmek ya da ailelere yardım edebilmek için geçmişin ve geleceğin katillerinden oluşan silahlı çetelere silah sağladığı dünyaya dönüyoruz.

Büyük ölçekli dış yardımlar işe yaramıyor çünkü yarayamaz ve bu konuda reform yapma girişimleri tekrar tekrar aynı temel problemler yüzünden duvara tosluyor. Köprüler yapılıyor, okullar açılıyor, ilaç ve aşılar hayatlar kurtarıyor ama zararlı etkilerinin önüne hiçbir şey geçemiyor.

Verilen fonların azaltılmasıyla ilgili en zorlu vakalar, yabancı yardımların milli gelirin büyük bir payını, hükümet harcamalarının ise neredeyse tümünü oluşturduğu ülkelerde (çoğu Afrika ülkeleridir) görülüyor. Bağışçı ülkelerdeki insanların dış yardımın yarattığı problemleri daha iyi anlamaları ve para vermenin yoksulluğu azaltacağı şeklindeki "açık ve net" görünen argümanların açık ve net bir şekilde yanlış olduğunu görmeleri de önemli bir konudur. Zararın bu kadar çok olmasının nedenlerinden biri de bu "dış yardım yanılsaması" ve bağışçı ülkelerdeki siyasi baskı yüzünden reform yapılmasının, olması gerektiğinden daha zorlaşmış olmasıdır. Kendini bu konulara adamış ve ahlaklı kişilerin, zaten başı bunca dertte olan insanlara zarar veriyor olmaları, dış yardımın yarattığı trajedilerden sadece bir tanesidir.

Dış yardımın, her şey göz önünde tutulduğunda, faydalı olduğu vakalar da vardır. Doğrudan sağlıkla ilgili yardımlardan daha önce bahsetmiştim. Diğer örnekleri ise dış yardımın ekonominin nispeten küçük bir payını oluşturduğu ve her şeye rağmen yerel tedarikçilerin bağışçıların eline düşüp yozlaşmadığı, yardımın meşru yerel amaçlar için kullanıldığı ve düzgün yönetilen ülkelerde bulabiliriz.

Bana sıkça sorulan sorulardan biri de ne kadar yardımın aşırı sayılacağı, hangi noktanın aşılmaması gerektiği ve nerede duracağımızı nasıl bileceğimizdir. Bu çok faydalı bir soru değildir çünkü frene basma kudretine sahip, ülkelerüstü bir otoriteymiş gibi konuşan bir "biz" yoktur. Şu anda en acil iş, daha fazla yardım savunucularının yapıp ettiklerini iptal etmek, zengin ülkelerin yurttaşlarını fazla yardımın zararlı olduğuna hatta ne kadar fazlaysa o kadar zarar verdiğine ve dünyadaki yoksullar için yapabilecekleri en iyi şeyin büyük ölçekli yardımlar yapmamak olduğuna ikna etmektir. Diyelim ki bunu başardık, peki o zaman destek vermek yükümlülüğümüzü nasıl yerine getireceğiz?

Zararı azaltmak iyi bir başlangıç olacaktır. Yardımları kısmanın ötesinde, artık yapmayı bırakmamız gereken başka bir sürü kötü şey ve yapmayı planlamamız gereken bir sürü iyi şey var. Dış yardımla ilgili güçlüklerin birçoğu, lehdar ülke içinde görülen kasti olmayan sonuçlardan kaynaklanır. Belki araya mesafe koyar, bu ülkelerden uzak durursak, bu tür sonuçlardan kaçınabiliriz. Ekonomist Jagdish Bhagwati'nin öne sürdüğü gibi: "Afrika'da faydalı bir şekilde harcanacak dış yardımlarda ciddi artışlar olmaması gerektiğini düşünmek çok zordur. Fakat daha fazla miktarda dış yardımın (yine) *Afrika için*, ama başka yerlerde verimli bir şekilde harcanabileceğini düşünmek o kadar zor değildir."[52] Zaten bir sürü örneğini gördük. Temel bilgiler (mikrop teorisi, yüksek verimli tohum türleri, aşılar, HIV/AIDS'in cinsel yolla bulaşması ve antiretroviral tedavilerle ilgili bilgiler), dünyadaki diğer ülkelerde de muazzam fayda sağlamıştır ve lehdar ülkelerde harcanan yabancı yardımların meşum yan etkilerinin hiçbirine tanık olunmamıştır.

Bu tür keşiflerin kendiliğinden ortaya çıkmasını veya zengin ülkelerin ihtiyaçlarına yanıt olarak belirmesini beklememize gerek yok. Zengin ülkeler için tehlike oluşturmayan hastalıklara (sıtma, en başta gelen örnektir) yatırım yapılması da bir tür yabancı yardım örneğidir. Şu anda eczacılık şirketleri, zengin ülkelerdeki insanlara (ya da onların sigorta kurumlarına ve hükümetlerine) geçici patent koruması altında ve genelde yüksek fiyatlarla ilaç satarak, araştırma ve geliştirme alanlarındaki yatırımlarını tazmin etmektedir. Patent altındaki bu yeni ilaçlar pahalı olduğundan, yoksul ülkelerdeki hastalar bunlara ulaşamayabilir, zengin ülkelerin hükümetleri de (ticari menfaat baskısıyla) yoksul ülkelerin bu patent sorunundan kurtulmalarını güçleştiren veya imkânsızlaştıran uluslararası kuralları müzakere etmektedir. Bu kurallar TRIPS (fikri mülkiyet haklarının ticari veçheleri) adıyla anılır ve bunlara uymayı kabul etmek yoksul ülkelerin menfaatlerine uymasa da, kurallara bağlı kalmaları onlara başka avantajlar sağlar. Örneğin, *gerçekten* istedikleri bir şey olan Dünya Ticaret Örgütü üyeliği, bu avantajlardan biridir. Eczacılık şirketleri, fikri mülkiyet haklarının dünya genelinde korunması gerektiğini savunmakta ve yoksul ülkelerde fiyatları yüksek tutmaktan ziyade, ilaç gelişimine para ödemeyen yoksul

52. Abhijit Vinayak Banerjee, 2007, Making aid work, MIT Press, s. 91-97; alıntı: s. 95-96.

ülke üreticilerinin ilaçları kopyalayıp tekrar zengin ülkelere ihraç etmesiyle ilgilendiklerini öne sürmektedir.

TRIPS ve yüksek fiyatları yüzünden zengin ülkeler dışında kimsenin ulaşamadığı ilaçlar, on yıl kadar önce, özellikle HIV/AIDS tedavisinde kullanılan antiretroviral ilaçlar bağlamında çok tartışılmıştır. Fakat gördüğümüz gibi, bu problem çözülmemiş olsa da ciddi bir şekilde ele alınmaktadır; tedavi alan hastaların sayısı on milyonu geçmiş durumdadır ve daha da artmaktadır. HIV/AIDS dışında kalan ve Bölüm 3, Tablo 1'deki gibi ölümlere yol açan hastalıklar için kullanılan temel ilaçların çoğu ise patentsiz ve ucuzdur. HIV/AIDS haricinde, ilaçların pahalı olması büyük bir problem değildir.

Bir diğer mesele, aşıların ve ilaçların bulunamayışıdır. Eczacılık şirketlerine, zengin ülkelerde az rastlanan veya bilinmeyen sıtma veya tüberküloz gibi hastalıklara karşı yeni ilaçlar geliştirmeleri için hiçbir teşvik verilmemektedir, çünkü potansiyel alıcılar yoksuldur. İlaca ihtiyaç vardır, ilaç geliştirme olanakları da vardır ama bu iki şeyi bir araya getirecek zincirin halkası eksiktir. Teşvik olmayınca, yeni teknolojiler de doğru tarafa yönelmez. Dış yardımlar, yoksulların satın alma gücünün boşluğunu bağışçıların doldurması yoluyla teşvik sağlayabilirse, belki o zaman yeni ilaçlar geliştirilebilir.

Felsefeci Thomas Pogge, Sağlık Etkisi Fonu diye adlandırdığı bir görüşü savunmuştur; buna göre ilaç şirketleri sağlık alanında sağladıkları fayda oranında ödüllendirilmelidir.[53] Böyle bir fon, yüksek ilaç fiyatı ve yeni ilaç geliştirmeyi önleyen teşvik eksikliği problemlerini çözebilir; böylece dünya genelinde tedaviye muhtaç olan insanlar eski ilaçlara da yenilerine de ulaşabilirler. İlaç şirketlerine de bu fondan para ödenir. Bu çok iddialı bir programdır; böylece şirketler küresel sağlık alanında faydayı en yüksek düzeye çekebilecekleri şekilde istedikleri hastalığı seçmek gibi büyük bir avantaja da sahip olabilirler. Buradaki problem (bu kitapta pek çok kez gördüğümüz gibi) sağlık alanındaki iyileştirmelerin değil özel ve yeni bir ilaca, bir inovasyon kategorisine bile atfedilmesinin imkânsız olmasıdır. Tüm veriler uzun yıllardır elimizde olmasına karşın tıp tarihçileri hâlâ, son iki asırda aşıların ve yeni ilaçların ölüm oranlarının düşmesindeki rolü üzerinde tartışmalar yürütmektedir. Dünyanın büyük bir kısmı için ölüm ve hastalıklı yaşamak

53. Thomas Pogge, 2012, "The Health Impact Fund: Enhancing justice and efficiency in global health", Journal of Human Development and Capabilities, DOI: 10.1080/19452829.2012.703172.

ile ilgili elimizde iyi veriler yoktur; daha iyi veriler olsa bile sağlığı iyiye ya da kötüye götüren şeyin ne olduğunu söyleyemiyoruz. Bu veriler olmadan da, her şirketin ne kadar ödemesi gerektiğine karar vermenin makul bir yolu bulunamıyor.

Peşin pazar taahhütleri –hükümet konsorsiyumlarının ve uluslararası kuruluşların halihazırda mevcut olmayan, öngörülen özelliklerde ve öngörülen bir fiyatı olan bir ilacı satın alma anlaşması yapması– fazla iddialı değildir, ama daha belirli ve daha pratiktir.[54] Ön-taahhüt, ilaç şirketlerinin sahip olmadığı teşviği sağlar. Yapılan bu tür bir peşin pazar taahhüdü gayet başarılı olmuştur ve her yıl yarım milyon çocuğun ölümüne yol açan pnömokok hastalığına karşı artık on ülkede çocuklar aşılanmaktadır. Uygulamanın en büyük bağışçıları Kanada, İtalya ve Britanya'dır; onlar kadar çok olmasa da Norveç, Rusya ve Gates Vakfı da bağış yapmaktadır. Program, Aşılama ve Bağışıklama Küresel İttifakı (GAVI İttifakı) tarafından yürütülmekte; GAVI İttifakı'nın web sitesinde üreticilerin yanı sıra, hem üreticiler hem de bağışçılar için program kurallarına ait detaylı bilgiler verilmektedir.[55]

Yardımlar kredi vererek değil de tavsiye vermek şeklinde de yapılabilir. Dünya Bankası'nın mevcut yapısı, kredilerle ilişkili olmadığı takdirde ciddi miktarda teknik destek verilmesini güçleştirmektedir, ki bu krediler verilecek desteği rahat bir şekilde karşılar. Fakat teknik bilgiye duyulan ihtiyaç, Dünya Bankası'nın verebileceğinden fazladır. Dünya Bankası projelerinin, tecrübeye dayalı bilgi için fon sağlaması gerektiği düşüncesi, gayet mantıklıdır; öte yandan, randomize kontrollü deneyler bir *şeylerin işleme nedeninin* anlaşılmasının ve böylece bu bilginin bir yerden başka bir yere taşınmasını sağlamanın yolu değildir. Bir baraj inşaatına başlayan veya su tedarikinin özelleştirilmesini planlayan bir hükümet, aynı yoldan geçen diğer hükümetlerin neler yaşadığını bilmek; sadece ortalama sonuçları değil, muhtemel tuzakları, kimin fayda sağlayıp kimin kaybedeceğini ve neye dikkat edilmesi gerektiğini öğrenmek ister. Şüphesiz Dünya Bankası'ndan ve diğer bağışçı kuruluşlardan gelen bilgiler kusursuz değildir ve bu konuda pek çok cahillik ve ukalalık örneği de yaşanmıştır.

---

54. Michael Kremer, Ruth Levine ve Alice Albright, 2005, Making markets for vaccines: Ideas to action, Report of the Advance Market Commitment Working Group, Center for Global Development.
55. http://www.gavialliance.org/funding/pneumococcal-amc/about/.

Uluslararası örgütler de bir ülkenin uluslararası arenalarda –özellikle ticari anlaşmalarda– müzakere gücüne destek verebilir. Amerika Birleşik Devletleri ve diğer zengin ülkeler birtakım ülkelerle çift taraflı ticaret anlaşmaları için masaya otururlar ve her ülkenin kendisini temsil eden birkaç avukatı ve uzman temsilcileri olduğunda, bu müzakereler dengeli bir şekilde yapılır. Dünya Bankası bu ülkelerde olmayan uzmanlık konusunda destek verebilir. Elbette, bu noktada bazı zorluklar yaşanacaktır. Örneğin, Dünya Bankası, Amerikalı eczacılık şirketlerinin istediği bir girişimin önünü kesecek bir tavsiye verirse, Amerika Birleşik Devletleri, Dünya Bankası'nın yönetim kurulundaki murahhas üyesi aracılığıyla baskı yapacaktır. En büyük paydaşının, ancak ve ancak, yoksullara *gerçekten* yardım edecek bir şey yapmadığı takdirde Dünya Bankası'na müsamaha edeceği sonucuna varmak zor bir şey değildir. Böyle bir sonuç çıkarmak biraz fazla kötümser ve alaycıdır, ama küresel yoksulluğun devamını sağlayan uygulamaların *bazılarının* ortadan kalkmasını engelleyen kısıtlara da dikkat çekmektedir.

Kalkınmaya engel teşkil eden tek şey dış yardım da değildir. Zengin ülkeler para ödeyen neredeyse herkese memnuniyetle silah satmaktadır. Ayrıca halkının refahını yükseltmekle ilgilenmediği açık olan rejimleri fark etmekte, onlarla ticarete girmekte ve kredi vermekte de hiç gecikmeyiz. Bu alanla ilgili olarak da bazı öneriler bulunmaktadır. İki ekonomist, Michael Kremer ve Seema Jayachandran "iğrenç" rejimlere karşı uluslararası kredi yaptırımları uygulanması gerektiğini öne sürerler; ayrıca bir rejim bu biçimde tanımlandığında, uluslararası kredi kuruluşları, onun yerine geçen rejimlerin eski borcu ödemesi için uluslararası mahkemeleri kullanamayacaktır.[56] Bu tür kurallar iğrenç rejimlere verilecek kredilerin önünü kesecek, en azından onu çok daha zor ve çok daha pahalı bir hale getirecektir. Ayrıca, uluslararası topluluklar bu rejimlerden petrol ve diğer malları satın alma konusunda daha isteksiz olabilir, en azından bunu yapacakları zaman ve hangi koşullarla yaptıkları konusunda daha şeffaf olmaları istenebilir.[57] Amerika Birleşik Devletleri'ndeki son mali reforma göre ülkedeki tüm petrol, gaz ve maden şirketleri hangi hükümetlere ne kadar ödeme yaptığını ya-

56. Michael Kremer ve Seema Jayachandran, 2006, "Odious debt", *American Economic Review*, 96(1): 82-92.

57. The Extractive Industries Transparency Initiative, www.eitc.org.

yımlamak zorundadır.[58] Tabii ki, tam bir koordinasyona ihtiyacımız var; anlaşmaya imza atmamış olan ülkeler yine de; üstü örtük bir şekilde "turist" emtiası dediğimiz malları satın almaya, kullanmaya ve yeniden ihraç etmeye devam edecek olabilir.

Zengin ülkelere yapılan ticaretin kısıtlanması yoksul ülkelerdeki çiftçilere genelde zarar verir. Tarım, Afrika'daki istihdamın neredeyse dörtte üçünü oluşturur ve zengin ülkeler her yıl kendi çiftçilerini desteklemek için yüz milyonlarca dolar harcarlar. Örneğin, şeker ve pamukta, zengin ülkelerdeki üreticilere verilen sübvansiyonlar dünyadaki şeker ve pamuk fiyatlarını düşürür ve yoksul çiftçilerin fırsatlarını azaltır. Ayrıca zengin ülkelerdeki tüketicilere de zarar verirler ve bu durum iyi örgütlenen azınlıkların siyasi gücünün çoğunluk üzerindeki etkisinin bir kanıtıdır. Yoksul ülkelerin, –önemli miktarda yiyecek gibi– ithal ettiği çok sayıdaki tarım ürünü vardır ve zengin ülke sübvansiyonları aslında dünya genelindeki fiyatları düşürerek yoksul tüketicilere fayda sağlayabilir. Amerikalıların biyo-yakıt sübvansiyonları ise bunun tam tersini yapar. Zararlı desteklere sınır getiren ya da kaldıran uluslararası kolektif bir önlem, tüm dünyadaki yoksulluğun azalmasına yardımcı olurdu.

Göçlerin yoksulluğun azalması üzerindeki etkisi, serbest ticaretin etkisini gölgede bırakır. Yoksul ülkelerden zengin olanlara göçmeyi başaranların durumları kendi ülkelerine nazaran daha iyidir ve ana vatanlarındaki aile ve akrabalarının durumunu düzeltmek için para gönderirler. Gönderilen bu paraların etkisi dış yardımdan çok farklıdır; (böylece) lehdarları kendi hükümetlerinden daha çok şey talep ederler, yönetişimi zayıflatmaktan ziyade daha da iyileştirirler. Elbette göçmen siyaseti, yardım dürtülerinin son derece gelişmiş olduğu ülkelerde bile serbest ticaret siyasetinden çok daha zordur. Faydalı göç tiplerinden biri, özellikle Afrikalıların Batı'ya geçici göçü şeklindeki lisans ve lisansüstü burslardır. Her şey yolunda giderse, bu öğrenciler dış yardım kuruluşlarından ve kendi ülkelerindeki rejimlerden bağımsız bir ortamda yetişeceklerdir. Kendi ülkelerine dönmeseler bile, en azından Afrika diasporası, ana vatanlarındaki (dahili) kalkınma projeleri için verimli bir kaynak anlamındadır.

Tüm bunlar mevcut dış yardımların yapamadığı bir şeyi yapabilecek, yani küresel yoksulluğu azaltmak için kullanılabilecek

58. Kofi Annan, 2012, "Momentum rises to lift Africa's resource curse", *New York Times*, September14, http://www.nytimes.com/2012/09/14/opinion/ kofi-annan-momentum-rises-to-lift-africas-resource-curse.html?_r=0.

stratejilerdir ve bazı durumlarda bu stratejiler zengin ülkelere ya çok az paraya mal olur ya da sıfır maliyetle uygulanabilir. Bunların bazıları siyasi açıdan diğerlerinden daha uygulanabilir stratejiler olabilir; bazıları ise (örneğin, gelişmiş pazar taahhütleri) halihazırda küçük bir ölçekte uygulanmaktadır. (Sözkonusu stratejilerin) Hiçbiri, yoksul ülkelere yardımın yanı sıra bir sürü problemi de beraberinde getirmez. Princeton'daki öğrenciler dünyanın daha iyi, daha zengin bir yer olmasına yardım etmek gibi derin bir ahlaki yükümlülükle yanıma gelip benimle konuşmak istediklerinde onlarla bu konuları konuşmayı seviyorum; gelecekteki gelirlerinin bir kısmını buna ayırmaktan ve genelde muhteşem olan ikna kabiliyetlerini yabancı yardımların çoğalması için kullanmaktan onları vazgeçiriyorum. Kendi ülkelerinin hükümetlerinin insanları inciten politikaları bırakması için çalışmalarını, onları buna ikna etmelerini, küreselleşmenin yoksul insanların aleyhine değil, lehine çalışmasını sağlayan uluslararası politikaları desteklemelerini söylüyorum. Bunlar, henüz zincirlerini kırıp kaçamamış olan insanları Büyük Firar'a teşvik etmek için en güzel fırsatlarımızdır.

Eksöz
Sırada Ne Var?

BENİM BÜYÜK FİRAR öyküm, milyonların ölümden ve yoksulluktan kurtulduğu, eşitsizliklere ve hâlâ geride bırakılmış milyonlarca insana rağmen, dünyanın tarihteki tüm dönemlerden daha iyi bir yer olduğu, yapıcı bir hikâyedir. Gerçi kitap boyunca metafor olarak kullandığım filmin sonu iyi bitmemişti. Kaçanların birkaçı hariç hepsi yeniden yakalandı ve ellisi idam edildi. Peki, bizim Büyük Firar'ımızın farklı olacağına emin olabilir miyiz?

Muhtemelen olamayız ama bundan ümit duymak akıllıca olur.

Çocuklarımız ve torunlarımız, önceki uygarlıkları yıkan güçlerden sadece kendilerinin muaf olmalarını bekleyemezler. Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da bizler işlerin mutlaka iyiye gideceğine inanacak şekilde yetiştirildik. Son 250 yıl içinde eşi benzeri görülmemiş ilerlemelere tanık olduk; ancak geçmişte asırlarca ayakta kalan ve hiç kuşkusuz sonsuza dek öyle kalacaklarının kaderlerinde yazılı olduğuna inanan uygarlıkları düşününce, 250 yıl aslında hiç de uzun bir süre değil.

Bizi yıkabilecek pek çok tehlike var. İklim değişimi bunların başında geliyor ve siyasi açıdan makul görünen hiçbir net çözüm yok. Özel çıkarların kamusal ihtiyaçlara üstün gelmesi durumu, Paskalya Adası'ndaki son ağacı kesen adamın aklından neler geçmiş olabileceğini düşünen Jared Diamond tarafından unutulamayacak bir şekilde kaleme alınmıştı.[1]

1. Jared Diamond, 2004, *Collapse: How societies choose to fail or succeed*, Viking.

Savaşlar halen sona ermiş değil. Nereye baksak tehlikeli siyaset yapıldığını görebiliyoruz. Çin'in ekonomik büyümesi durma noktasına gelince (tarihte bunun örneği çoktur), Çin'in liderliğini bitirecek sarsıntıyı bir düşünün. Tayvan'ın işgali çok da abartılı bir tepki olmayacaktır ve bu çok vahim bir felaket olabilir. Son elli yıl içinde dünyada çok şey değişti ama Çin'in liderlik yapısı çok daha az değişti ve Mao Zedong'un yarattığı Büyük Kıtlık kadar kötü, yeni bir afetin baş gösterme ihtimalini göz ardı etmemeliyiz. Herkesin her şeyin haberini aldığı günümüzde böylesine kötü bir açlık felaketinin yaşanamayacağını düşünmek içimizi rahatlatıyor. Fakat, gerçekten, dünya buna karşı tam olarak ne yapabilir?

Bilim Devrimi ve Aydınlanma, maddi refah ve sağlık alanında artık hep bizimle kalacak ilerlemeler getirdi. Ne var ki bilim, Amerika Birleşik Devletleri dahil dünyanın pek çok bölgesinde köktendincilerin saldırılarına maruz kalıyor. Bu kişilerin birçoğu siyasi güce sahip ve bilimsel bilgiler yüzünden menfaatleri tehlikeye girebilecek gruplar tarafından destekleniyor.

Bilim, hiç hasta olmamamızı sağlayamaz. Her an yeni bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkabilir. En korkunç olanı birkaç kişiyi öldürecek, sonra yanıp küle dönecek, sonra da sıvışıp geldiği hayvana geri dönecektir. Fakat HIV/AIDS salgını bizleri nelerle karşılaşabileceğimiz konusunda uyarıyor ve bu, asla en kötü ihtimal olmayabilir. Otuz beş milyon insanın ölmesine karşın (bu yüzden modern zamanların en büyük felaketidir) virüs, hemen tespit edildi ve tedaviler geliştirildi. Fakat bir sonraki hastalığın saptanması ve tedavisi daha zor olabilir. Günümüzden bir örnek vermek gerekirse; küresel sağlık sistemleri antibiyotikleri temel alır ama antibiyotiklerin etkisi de artık tehdit altındadır. Bunun en büyük sebebi de kontrolsüz zirai uygulamalar ve bu nedenle gerçekleşen evrilme ve kazanılan dirençtir. Mikroplar karşısında henüz son zaferi kazanmadık; yaşadığımız şey daha ziyade suların bir çekilip bir yükseldiği sürekli bir muharebe halidir. Şu anda biz üstün geliyormuşuz gibi görünebilir ama kazandığımız şey savaşa son veren zafer değil, sadece ele geçirdiğimiz yeni bir cephe de olabilir. Evrim, sadece insan faaliyetinden ibaret değil, böcekler de direnç geliştiriyor.

Ekonomik büyüme, yoksulluktan ve maddi yoksunluktan kaçışın motorudur. Bununla beraber zengin ülkelerde büyüme oranı hız kesiyor. Her on yılda bir büyüme oranları, bir önceki on yılın aşağısına düşüyor. Hızı kesilen büyüme, neredeyse her yerde, eşitsizlik

artışını da beraberinde getiriyor. Amerika Birleşik Devletleri'nde gelir ve refah bir asırdan uzun bir zamandır hiç bu kadar uç noktalara varmamıştı. Zenginliğin bu denli büyük temerküzü demokrasi ve büyümeyi zayıflatır, büyümeyi mümkün kılan yaratıcı yıkım dediğimiz şeyin önünü tıkar. Böylesi eşitsizlikler, kaçmayı başaran önceki kuşakların, bu kaçış yollarını başkalarının gelemeyeceği biçimde kapatmaya sevk eder.

Mancur Olson, örgütsüz çoğunluğun zarar görmesi pahasına kendi çıkarları için rant sağlamaya odaklı ve sayıları giderek artan menfaat gruplarının altını oyacağı zengin ülkelerde buna benzer bir düşüş yaşanacağını öngörüyor.[2] Yavaşlayan büyüme, dağılımda çatışmalar yaşanmasını kaçınılmaz kılıyor; çünkü birinin ilerlemesinin tek yolu ötekinin gerilemesinden geçiyor. Yavaş büyüyen ama zenginler ile yoksullar arasında, gençlerle yaşlılar arasında, Wall Street ile Main Street arasında, tıp görevlileri ile hastalar arasında ve onları temsil eden siyasi partiler arasında sonu gelmez bölüşüm çatışmaları yaşayan bir dünyayı tasavvur etmek zor değil.

Ne olursa olsun, ben temkinli ama iyimserim. Firar etme arzusu çok derinlere işlemiş bir duygudur ve kolay kolay söndürülemez. Firar araçları, her girişimde birikip büyüyen bir yapıya sahiptir: Geleceğin firarileri önceki devlerin omuzlarına tırmanarak yükselir. İnsanlar kaçtıktan sonra, arkalarındaki tünelleri kapatabilir ama tünel kazma bilgilerinin üzerini kapatamazlar.

Büyümedeki yavaşlama, olduğundan daha fazla gösteriliyor da olabilir çünkü istatistikçiler birçok nitelikli iyileşmeyi gözden kaçırıyorlar; bunlar arasında milli çıktının gitgide daha da büyük bir payını temsil eden hizmetler yer alıyor. Bilgi devrimi ve onunla bağlantılı cihazlar refahı, ölçebileceğimizden daha fazla artırır. Bu iyi haberlerin büyüme istatistiklerinde yer almayışı bize, teknolojinin veya getirdiği güzelliklerin değil, istatistiklerin yetersiz olduğunu söylüyor.

Dünya nüfusunun çoğunluğu zengin ülkelerde yaşamıyor ve onlar için büyümede yavaşlama söz konusu değil. Gerçekte son yıllarda Çin ve Hindistan'da yaşayan 2,5 milyardan fazla insan, şimdiye dek hiçbir ülkede ya da dönemde görülmemiş ölçüde büyüme oranları kaydetti. Buralardaki büyüme oranları hız kesse de, "geride olmanın avantajları", onların, ileriki yıllarda ortalamadan daha iyi oranlarla diğerlerine yetişmelerini sağlayacaktır.

2. Olson, *Rise and decline of nations*.

Afrika için de sonsuz olanaklar vardır; geliştirilmiş ekonomi yönetimi sayesinde geçmişte üstlerine yapışan felaketlerden kaçabildikleri görülmektedir. Batı da kendi hastalığı olan dış yardım bağımlılığını tedavi edip Afrika siyasetini zayıflatmaya son verirse, yerel halkın gücüyle kalkınan bir Afrika için gerçek bir umut vardır. Afrikalıların sınırsız yeteneklerini dışa vurmasının önüne geçmemeliyiz.

Ömür beklentisindeki iyileşme oranları yavaşlamışsa da, bu kötü değil, iyi bir şeydir; ölüm ihtiyarlamaktadır ve geç yaşlarda kurtarılan hayatların ömür beklentisi üzerindeki etkisi çocuk yaşlarda kurtarılan hayatlardan daha azdır. Bir kez daha söyleyelim; asıl problem özde değil, ölçümlerdedir. Ömür beklentisi, her zaman, bir toplumun gidişatının ne kadar iyi olduğunu gösteren en doğru ölçüm değildir; ayrıca, orta yaşlıların ve yaşlıların hayatlarının kurtarılmasının, doğası gereği çocuklarınkinden daha az değerli olduğunu söyleyen bir kural da yoktur.

Sağlığa yönelik tehditler olsa bile, son kırk yılda kalp-damar hastalıklarında kaydedilen gelişmelerde olduğu gibi kanser alanında da gerçek ilerlemeler olduğunu gösteren büyük iyileşmeler de vardır.

Sağlığın daha da iyileşmeye devam edeceğine inanmamızın nihai sebebi, insanların bunu istemeleri ve temel bilimlere; davranış araştırmalarına, ilaçlara ve onları destekleyen cihazlara para ödemeye hazır olmalarıdır. İnovasyonlar para ödenip satın alınmaz, ihtiyaç duyulmasına rağmen de ortaya çıkmayabilir. Fakat ihtiyaçlar iyi bir fon desteğine sahipse, bu durum kuşkusuz bir sonuç elde edilmesini sağlayacaktır.

Verdiği korkunç zayiata rağmen HIV/AIDS salgınının, yeni temel bilgiler ve tedavilerin ihtiyaca nasıl cevap verdiğini gösteren bir başarı öyküsü olduğunu düşünüyorum; tüm bunlar, ölenleri zamanında kurtaracak kadar kısa sürede olmasa da, tarihteki diğer salgınlarda yaşananlara kıyasla çok daha hızlı bir sürede gerçekleşmiştir. Bilim gerçekten işe yarıyor. Bu kitapta ele almadığım ve devam etmekte olan birçok ilerleme var. Şiddet azalmaktadır; günümüzde insanların cinayete kurban gitme ihtimali eskisine göre çok daha düşüktür.[3] Dünya ülkelerinde demokrasi, elli yıl öncesine kıyasla daha yaygındır. Bir sosyal grubun diğerine baskı yapması durumuna eskisi kadar sık rastlanmıyor, rastlansa da bu örnekler

3. Steven Pinker, 2011, *The better angels of our nature: Why violence has declined*, Viking.

gitgide seyrekleşmektedir. İnsanların toplumsal katılım fırsatları, şimdiye dek görülen en yüksek orandadır.

Dünyanın her tarafında insanların boyları uzuyor ve muhtemelen daha akıllı insanların da sayısı artıyor.

Eğitim dünyanın pek çok yerinde yükselişe geçmiştir. Dünya nüfusunun beşte dördü okuma-yazma bilmektedir; 1950'de bu oran sadece yüzde elli idi.[4] Hindistan'ın kırsal bölgelerinde neredeyse hiçbir yetişkin kadının bir kez bile okula gitmediği köy ve kasabalar vardır ve bu kadınların kızlarının neredeyse tamamı şimdi okulludur.

Bu gibi şeylerin hiçbirinin her yerde birden düzelmesini veya hiç kesintisiz devam etmesini bekleyemeyiz. Kötü şeyler olabiliyor ve yeni firarlar da eskileri gibi yeni eşitsizlikler yaratabiliyor. Ben yine de bu engellerin geçmişte olduğu gibi gelecekte de aşılabileceğine inanıyorum.

4. Kenny, *Getting better*.

Dizin

A
AARP 200
Acemoğlu, Daron 21, 26, 194, 216
adalet 26, 86, 189, 195, 256
Afrikalı-Amerikalılar 29, 183, 203
ağızdan rehidrasyon tedavisi 266, 299
ahlaki yükümlülük 29, 265, 299, 315
AIDS 25, 28, 29, 39, 47, 48, 52, 67, 81, 83, 110, 111, 116, 117, 118, 120, 121, 155, 158, 270, 282, 295, 299, 300, 301, 302, 310, 311, 317, 319
aile geliri 192, 202
aileler 114, 202
akciğer kanseri 77, 136, 139, 140, 141
Alma Ata Bildirgesi 301
Almanya 44, 61, 104, 108, 228, 237, 262, 269, 293
Amerika Birleşik Devletleri 12, 22, 23, 28, 29, 32, 33, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 47, 48, 59, 60, 61, 64, 65, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 95, 97, 105, 107, 130, 137, 138, 139, 142, 145, 148, 151, 171, 172, 173, 174, 186, 189, 190, 196, 203, 213, 214, 216, 219, 223, 225, 227, 228, 229, 234, 237, 244, 248, 251, 253, 254, 262, 266, 268, 269, 272, 279, 291, 295, 307, 308, 313, 317, 318
Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansı 82
anne ölümleri 120
antiretroviral ilaçlar 52, 300, 311
aristokratlar 27, 101, 172
Arjantin 254
aşılar 17, 28, 156, 236, 243, 266, 309, 310
Asya 20, 21, 33, 60, 62, 94, 111, 115, 116, 126, 154, 155, 159, 164, 186, 218, 219, 232, 237, 245, 246, 247, 252, 261, 277
Attenborough, Richard 18, 263
avcı-toplayıcılar 84, 89
Avustralya 13, 87, 138, 139, 216, 228
Avusturya İmparatoru 26
Aydınlanma 37, 91, 93, 153, 171, 317

B
Bangladeş 25, 41, 48, 112, 119, 164, 265, 276
bankacılar 209
barınma 40, 100, 129, 175, 180, 222
Bartels, Larry 212
Başkanlık AIDS'e karşı Acil Durum Planı 299
Bauer, Peter 267, 273
bebek ölümleri 85, 124, 133
beslenme 22, 45, 87, 89, 92, 100, 102, 120, 127, 133, 147, 160, 161, 165, 166, 184, 300, 301
beslenme tarzı 165
Bhagwati, Jagdish 212, 310
Binyıl Kalkınma Hedefleri 269
Binyıl Kalkınma Köyleri 306
Birdsall, Nancy 308
Birleşmiş Milletler (BM) 305
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı 270, 294, 299
Blair, Tony 149
Boserup, Esther 88
Botsvana 47, 116, 232, 279
boy 102, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167
Brandeis, Louis 213
Bray, Bernice E. 161
Brezilya 33, 34, 43, 95, 234, 254, 270
BRIC ülkeleri 234
Britanya 11, 12, 19, 25, 50, 66, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 105, 110, 111, 127, 138, 140, 141, 142, 143, 148, 149, 152, 155, 160, 171, 180, 225, 226, 228, 262, 268, 269, 272, 279, 289, 294, 298, 312
Broome, John 90
Browne, E. Janet 24
Buchanan, James 198
Buffet, Warren 209, 210
bulaşıcı hastalıklar 44, 75, 102, 317
Bushell, Roger 18
Büyük Firar 11, 15, 18, 30, 36, 37, 49, 54, 56, 67, 73, 78, 218, 240, 261, 262, 315, 316
Büyük Sapma 19, 20, 66
büyüme 19, 20, 21, 22, 28, 29, 30, 53, 54, 55, 57, 60, 61, 62, 67, 100, 113, 114, 115, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 152, 164, 167, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 183, 186, 188, 191, 207, 215, 218, 219, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 235, 236, 241, 245, 246, 248, 255, 256, 266, 267, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 286, 295, 296, 317, 318

C-Ç
Card, David 198
Carter Center 113
çiçek 91, 94
Çin 20, 21, 26, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 50, 51, 52, 55, 56, 61, 62, 67, 94, 116, 117, 121, 122, 123, 124, 125, 155, 164, 166, 167, 207, 219, 226, 227, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 243, 245, 246, 247, 248, 252, 253, 254, 256, 264, 270, 271, 272, 275, 288, 317, 318
Çin Komünist Partisi 50

Citigroup 213
çocuklar 22, 23, 39, 40, 71, 90, 95, 101, 111, 120, 121, 126, 133, 155, 161, 164, 165, 166, 192, 195, 203, 236, 238, 241, 302, 312
çocuk ölümleri 44, 75, 76, 82, 99, 107, 120, 135, 218
çocuk ölüm oranları 66
Cohen, Mark Nathan 84, 87, 88, 136, 140

D
Danimarka 33, 60, 63, 64, 115, 135, 140, 228
Dartmouth Atlası 150
Darwin, Charles 24
Deaton, Angus 2, 3, 5, 11, 15, 62, 64, 129, 145, 167, 213, 226, 248, 262, 280, 289
demografi 192
demokrasi 38, 41, 213, 286, 296, 318, 319
Demokratik Kongo Cumhuriyeti (DRC) 34, 34, 36, 36, 39, 39, 40, 40, 45, 45, 54, 54, 224, 224, 232, 232, 232, 288, 288
Diamond, Jared 155, 316
dış yardım 271, 275, 277, 278, 278, 281, 281, 282, 284, 284, 285, 286, 288, 290, 293, 294, 296, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 304, 307, 308, 309, 313, 314, 319
Doblhammer, Gabrielle 147
Doğu Avrupa 62, 102
doğum kontrol 238
doğurganlık 85, 126, 241, 245
döviz kurları 222, 226, 227
Drèze, Jean 15, 123
Dünya Bankası 16, 29, 56, 111, 113, 119, 121, 127, 129, 221, 222, 226, 235, 239, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 257, 262, 265, 268, 270, 271, 272, 274, 277, 279, 280, 282, 283, 284, 292, 297, 299, 302, 305, 307, 312, 313
Dünya Sağlık Örgütü 29, 112, 113, 118, 139, 299, 305
Dünya Ticaret Örgütü 257, 305, 310
duygusal refah 63
Dworkin, Ronald 256

E
Easterlin, Richard A. 61, 101
eczacılık 310, 311
Edinburgh 12, 66, 137
eğitim 12, 13, 14, 24, 36, 37, 40, 43, 58, 78, 106, 113, 129, 144, 146, 176, 179, 180, 193, 194, 202, 208, 214, 215, 216, 231, 241, 251, 252, 269, 284, 285, 286, 306
ekonomik büyüme 19, 20, 28, 29, 60, 61, 62, 114, 115, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 152, 172, 178, 188, 218, 219, 235, 266, 274, 275, 282, 295
Ekvator Ginesi 41, 47
Ellis Adası 107
emek pazarı 14, 160, 192, 193, 200, 201, 202, 203
emtia 279, 280, 291
Engerman, Stanley 215
EPI 112
epidemiyolojik geçiş 44, 45, 75, 120

Epstein, Helen 279, 302
erkekler 28, 71, 72, 73, 77, 81, 85, 106, 133, 136, 137, 138, 139, 144, 162, 167, 197, 201, 202
eşitlik 26, 160, 189, 213
eşitsizlik 14, 17, 19, 20, 23, 26, 37, 40, 47, 48, 54, 77, 78, 87, 88, 89, 144, 146, 158, 172, 189, 192, 193, 195, 196, 203, 207, 213, 215, 219, 220, 233, 252, 253, 255, 256, 257, 261, 317
etik 65, 75, 76, 242, 265, 298, 308
Etiyopya 111, 224, 272, 277, 278, 279, 288

F
Fannie Mae 211
Feldstein, Martin S. 208
Ferguson, James 296, 297
fikri mülkiyet haklarının ticari vecheleri 310
Filmer, Deon 302
Finlandiya 60, 115, 134, 142, 147, 228
Fischer, Stanley 55
fiyatlar 220, 222, 223, 279
Fogel, Robert W. 49, 101
Francis I. 26
Fransa 11, 23, 44, 95, 96, 98, 104, 111, 140, 162, 223, 228, 254, 262, 269, 271, 272, 275
Fuchs, Victor R. 76, 151, 152, 196

G
Gallup Dünya Anketi 63, 128, 129
GAVI İttifakı 312, 312, 312
gayrisafi milli hasıla 43
gayrisafi yurtiçi hasıla 43
gelirler 34, 43, 48, 113, 174, 180, 183, 187, 190, 191, 200, 204, 205, 206, 210, 219, 229
gelişmiş ülkeler 111, 272
Gilens, Martin 212, 213
Gini katsayısı 189, 192
givewell.org 265
givingwhatwecan.org 263
Gıda ve Tarım Örgütü 299
Glass-Steagall Yasası 211
göçmenler 192, 199
Goldin, Claudia 193
grip salgını 73, 74
GSMH 43, 44
GSYH 32, 33, 35, 42, 43, 44, 46, 54, 121, 173, 174, 176, 179, 181, 182, 183, 196, 226, 228, 230, 269, 276, 305
Güney Afrika 47, 52, 277, 279, 288, 296, 298
Gwatkin, Davidson R. 111

H
Hacker, Jacob S. 211
Haines, Michael 107
Haiti 119, 125, 232, 276
Hammer, Jeffrey 15, 130, 302
Harris, Bernard 91, 92
Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri 77
hastalıklar 15, 22, 44, 48, 53, 75, 81, 86, 89, 99, 102, 115, 117, 118, 119, 120, 133, 135, 136, 137, 156, 263, 302, 311, 317
Hatton, Timothy 161, 162

hayat standartları 44, 53, 55, 90, 171, 176, 218, 222, 230
Henry VIII. 92
Heston, Alan 221, 226
Hindistan 21, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 42, 55, 56, 62, 67, 94, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 133, 155, 164, 165, 166, 167, 212, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 232, 233, 234, 236, 239, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 262, 271, 272, 275, 277, 288, 294, 318, 320
HIV/AIDS 25, 28, 29, 39, 47, 52, 67, 83, 110, 111, 116, 117, 118, 120, 121, 155, 282, 295, 299, 299, 310, 311, 317, 319
Hollanda 21, 79, 81, 96, 140, 142, 162, 228, 269
Hollingsworth, T. H. 92
Human Rights Watch 199
Hume, David 264

İ
iklim değişikliği 19
ilaçlar 17, 25, 27, 52, 93, 99, 121, 143, 147, 148, 156, 177, 229, 300, 301, 310, 311
ilerleme 14, 17, 20, 22, 27, 54, 56, 57, 66, 74, 75, 88, 100, 112, 133, 134, 136, 144, 145, 148, 160, 183, 191, 193, 206, 207, 218, 227, 229, 319
İmparatorluk Çağı 20, 25
İngilizce konuşan yöneticiler 210
İngiltere 13, 21, 27, 65, 81, 91, 93, 96, 97, 99, 102, 108, 111, 166
inovasyon 25, 115, 177, 209, 229, 284, 311
insani yardım 270
işçi sendikaları 192
İskoçya 11, 12, 13, 95, 110, 133, 138, 235
İsveç 60, 78, 79, 80, 81, 82, 94, 115, 228, 269
İtalya 63, 64, 96, 97, 98, 103, 228, 312

J
Japonya 45, 48, 61, 62, 111, 115, 119, 134, 135, 138, 140, 158, 228, 234, 254, 262, 268, 269
Jayachandran, Seema 313
Jenner, Edward 94
Jobs, Steve 208, 214
Johansson, Sheila Ryan 95
Johnson, Lyndon 294
Johnson, Simon 216
Jones, Eric 20, 215

K
kadınlar 77, 113, 139, 197
Kalkınma Destek Komisyonu (DAC) 265, 274
kalkınma projeleri 314
kalkınma yardımı 269, 271, 273, 275
kamuoyu 129
kamu sağlığı 23, 30, 95, 100, 102, 103, 104, 115, 120, 123, 127, 302, 303
Kanada 97, 111, 139, 216, 227, 228, 296, 312

Kanbur, Ravi 292, 293, 307
kanser 44, 45, 75, 119, 121, 145, 146, 152, 319
Kant, Immanuel 93
Katz, Lawrence F. 193, 197
Kenya 34, 277, 279, 288, 293, 294
kıtlık 28, 90, 116, 122, 294
Koch, Robert 104, 108
kolera 25, 52, 103, 104, 105, 108, 112, 139, 155
Komünist Manifesto 89
Kravis, Irving 221
Kremer, Michael 130, 235, 312, 313
Krueger, Alan B. 198, 212
Küresel Aşı ve Bağışıklık Birliği 112
küresel ısınma 238
Küresel Kalkınma Merkezi (CGD) 308
küreselleşme 21, 27, 154, 155, 202, 242, 246, 253, 254, 264
küresel yoksulluk 57, 234, 244, 245, 246, 247, 248, 264, 294
Kuznets, Simon 203

L
Lam, David 15, 240, 241
Layard, Richard 33, 42
Leeuwenhoek, Anthony van 107
Lesotho 296, 297, 303
Liberya 54
Lister, Joseph Jackson 107, 108
Livi-Bacci, Massimo 72, 92, 101
Londra 21, 82, 94, 95, 103, 104, 220, 223
Lüksemburg 44, 228, 269

M
maddi hayat standartları 53, 176
Mahalanobis, P. C. 249, 250
Makao 44
Mao Zedong 50, 317
Marmite 225, 226, 247
McKeown, Thomas 91, 92, 99, 100
Meade, James 218
Meclis Bütçe Komisyonu 201, 204, 206
Medicare 150, 151, 200, 201, 206, 213, 224, 295
Mehmet Ali Paşa 289
Meksika 33, 34, 36
Memorial Sloan-Kettering Kanser Merkezi 140
Merck 113
mikrop teorisi 88, 96, 107, 110, 236, 310
mikroskop 107, 108
Mısır 104, 271, 272, 275, 289, 290
Mobutu Sese Seko (Joseph) 272
morbidite 149
Moritanya 293
Morris, Ian 20, 26, 84, 89, 154, 155
Mugabe, Robert 273
Mukherjee, Siddhartha 146
mutluluk 12, 31, 36, 38, 41, 42, 58, 63, 64, 65, 238

N
nehir körlüğü 113, 299
Neolitik Devrim 88, 89, 103, 111, 166

New Town (Yeni Şehir) 95
NICE 143, 149, 150, 152
nüfus artışı 239
nüfus kayıt sistemi 82
Nüfus Sayım Müdürlüğü 183
Nussbaum, Martha C. 59

O-Ö
obezite 153
OECD 82, 194, 207, 212, 265, 269, 272
Oeppen, Jim 91, 153
Olshansky, Jay 152, 153
Olson, Mancur 217, 318
Ord, Toby 263
Orshansky, Mollie 184, 185
ORT 112, 113
orta yaş 48, 76, 143
Oxfam 265
öfke 63, 65
ölüm 19, 23, 27, 28, 30, 37, 38, 39, 41, 44, 47, 48, 52, 59, 66, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 99, 100, 101, 105, 107, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 153, 154, 155, 159, 165, 166, 167, 218, 236, 240, 241, 288, 299, 308, 311, 312, 319
ölümler 52, 120, 126, 136, 140, 141, 142, 155, 241
ölüm nedenleri 75, 81, 82, 119, 120, 133
ölüm oranları 27, 28, 37, 39, 66, 77, 79, 81, 87, 89, 96, 111, 114, 118, 122, 125, 139, 141, 142, 145, 159, 165
ömür 28, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 60, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 133, 134, 135, 140, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 166, 171, 199, 200, 236, 240, 300, 319
ömür beklentileri 78, 135, 158
özgürlük 18, 19, 24, 49, 58, 67, 177
özütücü rejimler

P
paleopatoloji 84
pamuk fiyatları 289
Paris Bildirgesi 306
Pasteur, Louis 104, 108, 225
PEPFAR 299, 300, 301
Philippon, Thomas 210, 211
Pierson, Paul 211
Piketty, Thomas 203, 204, 205, 212, 254
Pogge, Thomas 15, 298, 311
Portekiz 96, 97, 228
Porter, Ro 25, 93
Preston, Samuel 15, 42, 53, 102, 107, 114, 115, 136, 140
Pritchett, Lant 20, 171, 235, 302

R
Razzell, Peter 94
Reagan, Ronald 297

refah 14, 15, 16, 23, 24, 38, 42, 44, 45, 48, 58, 61, 62, 64, 78, 87, 88, 90, 98, 160, 165, 174, 176, 179, 213, 214, 218, 317, 318
Reshef, Ariell 210, 211
Robinson, James 21, 26, 216
Rosenstein-Rodan, Paul 268
Ruanda 158, 308
Rusya 47, 50, 62, 64, 234, 312

S
Sachs, Jeffrey 305, 306
Saez, Emmanuel 203, 204, 205, 212, 254
sağlık 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 27, 28, 30, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 52, 53, 58, 60, 62, 66, 76, 78, 83, 88, 92, 93, 95, 100, 102, 103, 106, 113, 114, 115, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 158, 160, 161, 171, 175, 180, 182, 191, 192, 196, 197, 200, 202, 211, 213, 214, 229, 230, 240, 251, 263, 269, 288, 294, 300, 301, 302, 303, 308, 311, 317
sağlık hizmeti harcamaları 150
sağlık hizmetleri 17, 28, 48, 78, 106, 123, 127, 129, 131, 143, 149, 150, 151, 152, 156, 175, 180, 192, 196, 202, 251, 294, 301
SAGP 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 233, 245, 247, 251, 276
Sahlins, Marshall 87
Samoa 271
Sanayi Devrimi 19, 20, 21, 25, 37, 88, 102, 103, 106, 108, 109, 162, 289
sanitasyon 85, 96, 102, 103, 112, 114, 121, 127, 164, 177, 288, 301, 303
Savedoff, William 308
Scott, Sir Walter 12, 15, 96, 189
Sen, Amartya 15, 26, 42, 49, 58, 59, 123, 186
sendikalar 203
serbest zaman 177, 178, 179
şiddet 86, 287, 288
Sierra Leone 39, 40, 60, 129, 158, 232, 288, 294
sigara 23, 28, 77, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 149, 156, 229
Simon, Julian L. 106, 203, 211, 216, 240
Singapur 39, 111, 219, 232
Singer, Peter 264, 265, 298
siyaset 24, 187, 189, 192, 203, 213, 216, 262, 286, 287, 295, 297, 317
sıtma 86, 95, 106, 112, 120, 121, 126, 299, 301, 310, 311
Smith, Adam 65, 66, 145, 264
Smuts, Jan 298
Snow, John 104, 108
Sokoloff, Kenneth J. 215
Solow, Robert M. 231
sömürge 294
sömürgecilik 261, 298
Sosyal Güvenlik 175, 183, 184, 200
Stevenson, Betsey 61

STK 247, 266, 270, 272, 273, 282, 283, 285, 305, 307
Stone, Richard 15, 87, 227
Summers, Robert 221, 235
su tedariki 114
Süveyş Kanalı 289
Szreter, Simon 106

T
tarım 27, 88, 89, 112, 253, 279, 306, 314
tasarruf 175, 195, 242
Taya, Maaouya Ould Sid'Ahmed 293
teknik destek 272, 301, 312
Terry, Luther 4, 137
The Great Escape 18
Thomas, Keith 11, 15, 65, 66, 92, 93, 99, 167, 203, 210, 211, 212, 254, 256, 298, 311
ticaret 89, 154, 155, 192, 305, 313, 314
Tinbergen, Jan 192, 193
tıp 22, 80, 81, 93, 95, 96, 112, 113, 129, 156, 302, 311, 318
Togo 33, 60, 63, 273, 275, 288
Tonga 271
trahoma 107
TRIPS 310, 311
tüberküloz 75, 118, 126, 270, 299
tüketici harcamaları 174, 175, 178, 179
tütün 140, 156

U-Ü
Uganda 34, 288, 302
Uluslararası Kalkınma Departmanı (DFID) 268, 305
UNICEF 112, 113, 263, 299, 300
ücretler 25, 130, 192, 193, 196, 197, 200, 209, 222, 223, 252

V
varlık 42, 44, 78, 88, 239
Vaupel, James W. 38, 147, 153
vergiler 180, 201, 221, 254, 257
Volcker, Paul 208
von Pettenkofer, Max 104, 105

W
Washington, George 95, 137, 200, 201, 211, 213, 227, 295
Wenar, Leif 15, 298
WHO 112, 113, 116, 119, 120, 142, 156, 305
Wolfers, Justin 61
Wrigley, E. A. 91

Y
yabancı yardım 128, 286, 291, 298, 303, 310
yardım yanılsaması 263, 274, 309
Yeni Zelanda 64, 139, 216, 228
Yeşil Burun Adaları 271
Yeşil Devrim 242
yiyecek 50, 84, 87, 88, 90, 92, 100, 106, 130, 164, 166, 175, 223, 242, 251, 271, 272, 273, 314
yığın mantığı hatası 237
yoksulluk 14, 15, 17, 18, 21, 37, 40, 45, 56, 57, 64, 100, 115, 121, 126, 171, 173, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 198, 219, 220, 222, 226, 234, 236,

237, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 262, 264, 266, 294, 297
yoksulluk sınırları 220, 244
yoksul ülkeler 35, 39, 41, 48, 54, 59, 61, 63, 76, 78, 81, 103, 129, 156, 186, 301, 305
yozlaşma 264, 300

Z
Zaïre 40, 272, 275, 278, 290
Zambiya 127, 216, 288
zengin ülkeler 28, 34, 41, 46, 48, 77, 78, 133, 141, 144, İ55, 227, 228, 245, 253, 254, 255, 261, 301, 311, 313, 314
Zheng He 20, 26
Zimbabve 34, 60, 116, 273
zoonotik 52, 86

Eşitsizlik genelde ilerlemenin bir sonucudur. Herkes aynı anda zengin olamaz ve temiz su, aşılar ya da kalp krizini önleyen yeni ilaçlar gibi en son çıkan hayat kurtarma önlemlerine herkes anında erişemez. Eşitsizlik aynı zamanda ilerlemeyi de etkiler. Bu etki olumlu olabilir, Hintli çocuklar eğitimle neler yapılabileceğini görüp okula giderler. Fakat kazananlar diğerlerinin kendilerini takip etmesini engellemeye çalışır, çıktıkları merdiveni çekip alırlarsa ilerlemenin etkisi olumsuz da olabilir.

* * *

Büyük Firar, ilerleme ile eşitsizlik arasındaki sonsuz dansı, ilerlemenin nasıl eşitsizlik yarattığını, sağlık ve zenginliğin nasıl ele ele gittiğini ve özgürlüğe firarı akademik disiplinlerin sınırlarına sıkışmadan anlatıyor. Deaton'a göre özgürlük, iyi bir yaşam sürmek ve hayatı yaşamaya değer kılmak demek. Özgür olmamaksa yoksulluk, yoksunluk ve kötü sağlıkla aynı anlama gelir. Ne yazık ki bunlar, dünya nüfusunun kabul etmek istemeyeceğimiz kadar büyük bir bölümünün yazgısı olmaya devam ediyor. Deaton bu çalışmasında "bu tür bir hapishaneden tekrar tekrar firar edenlerin, bu firarların nasıl ve neden olduğunun ve sonrasında neler yaşandığının hikâyesini" anlatıyor. *Büyük Firar*, "maddi ve fizyolojik ilerlemenin, daha zengin ve daha sağlıklı hale gelen insanların ve yoksulluktan firar etmenin hikâyesidir..."

